

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
FACULTAT DE FILOLOGIA I LLETRES
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA MODERNA I CONTEMPORÀNIA

**LA PRÀCTICA EPISTOLAR A CATALUNYA (1700-1850):
USOS DE LA CARTA FAMILIAR**

Tesi doctoral presentada per Sílvia Amor López

Doctorat en Història Comparada, Política i Social

Director: Dr. Javier Antón Pelayo

Professor Titular d'Història Moderna

Universitat Autònoma de Barcelona

2015

A Daniel, pels entrepans de llom amb formatge, per quedar-se a dormir a l'hospital...
per tantes coses.

Als meus fills, un exemple de força contra les adversitats i d'amor per la vida.

Índex

Agraïments.....	7
Acrònims.....	9
Introducció.....	11
<i>Capítol 1. Una aproximació a l'estat de la qüestió.....</i>	<i>29</i>
<i>Capítol 2. Metodologia i fonts utilitzades.....</i>	<i>89</i>
<i>Capítol 3. La preceptiva epistolar a les acaballes de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat.....</i>	<i>137</i>
<i>Capítol 4. De la teoria a la pràctica: les cartes catalanes objecte d'aquest estudi.....</i>	<i>189</i>
<i>Capítol 5. La llengua de la correspondència epistolar a Catalunya.....</i>	<i>275</i>
<i>Capítol 6. El correu als segles XVIII i XIX.....</i>	<i>291</i>
<i>Capítol 7. Funció social de la correspondència entre el final de l'època moderna i el començament de la contemporaneïtat: els usos de la carta familiar.....</i>	<i>339</i>
Conclusions.....	363
Un résumé et des conclusions pour obtenir la Mention de Docteur Européen/International.....	387
Índex de quadres.....	415
Bibliografia.....	417
Annexes.....	459
1. Mostres de cartes del fons dels Jover de Tàrraga.....	459
2. Mostres de cartes del fons del baró de Castellet (els Aparici).....	461
3. Mostres de cartes del fons dels Homdedéu de Riudecanyes.....	463
4. Mostres de cartes del fons de Joan Escofet i Palau.....	467
5. Mostres de cartes del fons del Marquesat de Saudín (els Sans).....	471
6. Mostres de cartes dels Burguès.....	475
7. Mostres de cartes del fons de la família Rosés de Girona.....	477

8. Mostres de cartes del fons de Josep Arrau i Barba.....	479
9. Mostres de cartes de Jaume Tió i Noè.....	483
10. Mostres de cartes del fons de la família Moragas.....	487
11. Mostres de cartes de Pere Torrent i Vila.....	489
12. Mostres de cartes del fons de la família dels doctors Salarich.....	491
13. Mostres de cartes del fons de la família Barraquer.....	493
14. Mostres de cartes del fons de la família Ramis.....	497
15. Mostres de cartes del fons d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca (els Gònima).....	501
16. Portades manuals epistolars segle XVIII.....	505
17. Portades manuals epistolars segle XIX.....	507
18. Manuals epistolars del segle XIX escrits en català.....	511
19. <i>Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos</i> (1845) d'Esteve Paluzie i Cantalozella.....	513
20. Itineraris i guies de camins.....	515
21. Mapes de les carreres de posta espanyoles dels segles XVIII i XIX.....	517

Agraïments

Els quatre anys previstos per a realitzar el treball de recerca que ara defensarem han esdevingut cinc (més si fem els càlculs en cursos acadèmics) degut en unes circumstàncies personals excepcionals i inicialment atziagues. Afortunadament i a despit de les diverses adversitats a les quals hem hagut de fer front, avui sóc la mare feliç d'en Yago i la Lúa. Durant aquest temps, he rebut suport tan acadèmic com personal per part de moltes persones a les quals vull donar les gràcies. En primer lloc, vull mostrar tot el meu agraïment al doctor Javier Antón Pelayo, director d'aquest projecte de recerca, per la dedicació i el temps invertit en aquest estudi, la saviesa dels seus consells i les ensenyances rebudes. Javier Antón Pelayo no només ha estat un mestre per a mi en relació amb la matèria d'aquesta tesi sinó també per les seves actituds i valors personals. En segon lloc, vull agrair la confiança dipositada en la meua feina a tots aquells/es membres del Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona i del Grup de Recerca Manuscrits que han estat al meu costat durant el periple de l'elaboració d'aquest treball de recerca predoctoral, sobretot a la doctora Montserrat Jiménez Sureda. En tercer lloc, voldria donar les gràcies als arxiviers/res de la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu Nacional de Catalunya, els Arxius Històrics de la Ciutat de Barcelona, de Girona, de Lleida i de Tarragona, la Xarxa d'Arxius Comarcals de la Generalitat de Catalunya, l'Arxiu Històric Fidel Fita i el Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró per l'amable atenció rebuda durant les meves visites als mencionats centres i per la valuosa informació sobre els fons epistolars familiars conservats a Catalunya que m'han proporcionat. A la doctora Sylvie Mouysset li vull agrair la seva hospitalitat i els consells que em va donar durant la meua estada de recerca al laboratori FRAMESPA (France Méridionale et Espagne) de l'Université de Toulouse II-Le Mirail. I als membres d'aquest tribunal, que hagin tingut la deferència de participar-hi. Finalment, vull brindar aquest treball *os meus amores*: a Daniel, per la seva infinita paciència i comprensió durant tot aquest temps; als meus fills, amb l'esperança que algun dia estiguin orgullosos de la seva mare i entenguin perquè no els vaig poder dedicar tot el temps que es mereixien; als meus pares, que tant es van esforçar per a donar-nos una vida millor i una bona educació a la meua germana i a mi; a la resta de la meua estimadíssima família tant sanguínia com política, sobretot als meus sogres, que han hagut de fer de cangurs molts caps de setmana per a què jo pogués treballar; i a l'altra família, la família triada, que són els

meus amics. Tots ells comparteixen el meu cor, els bons moments i els dolents i a tots ells vull dedicar-los “La pràctica epistolar a Catalunya (1700-1850): usos de la carta familiar”.

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAC: Arxiu Comarcal de l'Alt Camp
ACAE: Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà
ACAP: Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès
ACAU: Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell
ACAN: Arxiu Comarcal de l'Anoia
ACBG: Arxiu Comarcal del Bages
ACBC: Arxiu Comarcal del Baix Camp
ACBEB: Arxiu Comarcal del Baix Ebre
ACBE: Arxiu Comarcal del Baix Empordà
ACBL: Arxiu Comarcal del Baix Llobregat
ACBP: Arxiu Comarcal del Baix Penedès
ACBR: Arxiu Comarcal del Berguedà
ACCE: Arxiu Comarcal de la Cerdanya
ACCB: Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà
ACGAF: Arxiu Comarcal del Garraf
ACGAX: Arxiu Comarcal de la Garrotxa
ACM: Arxiu Comarcal del Maresme
ACMO: Arxiu Comarcal del Montsià
ACN: Arxiu Comarcal de la Noguera
ACOS: Arxiu Comarcal d'Osona
ACPJ: Arxiu Comarcal del Pallars Jussà
ACPS: Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà
ACPU: Arxiu Comarcal del Pla d'Urgell
ACPE: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany
ACPR: Arxiu Comarcal del Priorat
ACRE: Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre
ACRI: Arxiu Comarcal del Ripollès
ACSG: Arxiu Comarcal de la Segarra
ACSE: Arxiu Comarcal de la Selva
ACS: Arxiu Comarcal del Solsonès
ACUR: Arxiu Comarcal de l'Urgell

ACVOC: Arxiu Comarcal del Vallès Occidental

ACVO: Arxiu Comarcal del Vallès Oriental

AGA: Arxiu General d'Aran

AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

AHFF: Arxiu Històric Fidel Fita

AHG: Arxiu Històric de Girona

AHL: Arxiu Històric de Lleida

AHT: Arxiu Històric Provincial de Tarragona

ANC: Arxiu Nacional de Catalunya

Archives Départementales de la Haute Garonne

Archives Départementales des Pyrénées Orientales

BC: Biblioteca de Catalunya

Dipòsit d'Arxius de Cervera: DAC

MASMM: Museu Arxiu de Santa Maria. Centre d'Estudis locals de Mataró

Introducció

A manera d'introducció...

Ara ja fa ben bé quinze anys vaig escriure la que crec ha estat la darrera carta de la meua vida (si més no, de caràcter familiar): una bonica postal que vaig enviar des d'Antíbol, darrera destinació del meu periple per la costa blava francesa, a alguns dels meus parents i amics. Als homes i dones dels segles XVIII i primera meitat del XIX, autors de les epístoles que conformen la base documental d'aquesta recerca, una afirmació tal els hauria semblat increïble: quan tot just eren a les portes d'un autèntic boom de la comunicació epistolar!¹ Tampoc és que jo n'hagués escrit moltes de cartes fins aleshores. Durant la meua infantesa aquesta activitat s'havia pràcticament limitat a la tramesa de les típiques postals de Nadal. Encara recordo la sorpresa i l'excitació amb què la meua germana i jo vam descobrir les cartes que els meus pares s'havien intercanviat mentre festejaven. Abans de demanar-los permís per a fer-ho, ja les havien llegides totes! Allò que més em va sobtar de les seves missives eren la formalitat i (al meu parer) manca d'apassionament del seu contingut. És clar que estem parlant d'un festeig que es va produir a la dècada dels seixanta del segle XX, quan la meua mare va abandonar amb dinou anys la seva Galícia natal per anar a treballar a Suïssa. Aquesta aleshores només latent curiositat per conèixer el passat des de la perspectiva íntima i personal que proporcionen les epístoles m'ha portat molts anys després a interessar-me per aquest tipus de documentació com a font i com a objecte d'estudi. Per als meus fills, les cartes només seran una mena de restes arqueològiques a les quals la seva mare dedica el seu temps i els seus esforços. Els afeccionats en aquesta modalitat d'escriptura procurem conservar les formes que tradicionalment li han estat pròpies –com la presència d'un encapçalament, una salutació, un comiat i uns determinats tractaments de cortesia– quan escrivim un correu electrònic. Un anacronisme tenint en compte com escriu, en l'actualitat, la major part de la població, preocupada fonamentalment per esmerçar el menor número de lletres i espai possibles. Però una mena de petit homenatge simbòlic per als que ens estimem les cartes.

¹ La majoria dels especialistes situen aquest boom al darrer terç del segle XIX i bona part del XX. Veure CASTILLO GÓMEZ, A. "Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, p. 33. Aquest autor cita, al seu torn, els treballs de GIBELLI, A. "Emigrantes y soldados. La escritura como práctica de masas en los siglos XIX y XX". A: CASTILLO GÓMEZ, A. (coord.). *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*. Gijón: Trea, 2002, pp. 189-223; VINCENT, C. *The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe*. Cambridge: Polity, 2000; i LYONS, M. *Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860-1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Com posen de manifest les meves pròpies vivències, les quals m'he permès de portar a col·lació a manera d'introducció del present estudi, les cartes són evocadores de records i de sentiments. Mentre que els llibres de memòries, diaris, dietaris i altre tipus de documentació personal de caràcter autobiogràfic recullen de forma deliberada dades i fets destinats a ésser recordats, la fragilitat material i la funció essencialment comunicativa que caracteritzen la carta privada ens podria fer pensar que la seva vida és limitada. Tanmateix, són nombrosos els exemples d'epistològrafs que s'afanyaren a conservar per a la posteritat les seves cartes personals. Víctor Balaguer n'és un exemple notable i conegut: va fer construir l'edifici de la Biblioteca-Museu de Vilanova i la Geltrú que porta el seu nom per a encabir-hi la seva llibreria i, des de 1883, la seva correspondència enquadernada. Per això, especialistes en la matèria, com Antonio Castillo Gómez, situen la correspondència, com a escrit de l'àmbit privat, a mig camí entre l'escriptura de l'instant, representada també pels llibres de comptes, i l'escriptura testimonial que encarnen els diaris i les memòries al·ludits més amunt². El desig de conservar les lletres personals pot respondre a motivacions de caire sentimental, com sol ocórrer amb les cartes amoroses; o més aviat pràctics, com en el cas de les epístoles intercanviades entre els propietaris i els gestors d'un patrimoni; o fins i tot, a certa consciència de la rellevància històrica dels corresponents i els esdeveniments reflectits a les missives i/o al desig de publicar algun dia la pròpia correspondència. Sembla evident que existeix una correlació entre la intensitat de les experiències viscudes i l'anhel de conservar-ne la memòria, com és el cas «sans aucun doute, des épistolaires et des journaux écrits depuis le front, depuis une prison, durant l'exil ou comme émigré dans un nouveau monde»³. Sigui pels motius que sigui, totes les cartes dels nostres avantpassats que han arribat fins als nostres dies han contribuït a la construcció i la projecció de la memòria dels seus autors i de tota una època⁴.

² *Ibid.*, p. 42.

³ CASTILLO GÓMEZ, A. "Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l'époque contemporaine". A: BARDET, J. P., ARNOUL, E. i RUGGIU, F. J. (dirs.). *Les écrits du for privé en Europe (du Moyen Âge à l'époque contemporaine). Enquêtes, Analyses, Publications*. Pessac Cedex: Presses Universitaires de Bordeaux, 2010, p. 46.

⁴ Com ens recorda María Luz Mandingorra, «Los papeles –libros, cartas, documentos...– constituían el instrumento del recuerdo bajomedieval y moderno. Junto a él, el retrato, al alcance tan sólo de unos pocos, completaba la proyección de la memoria familiar hacia el futuro. A lo largo del siglo XIX, la difusión de la fotografía y, ya en el siglo XX, el cine y el video han modificado la percepción de la memoria individual y familiar y se han convertido en nuevos fármacos para el recuerdo». Veure MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*. València: Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, 2000, p. 18.

La carta a través dels segles

L'origen de la carta és tan antic com el de la pròpia escriptura –les primeres manifestacions de la qual van aparèixer 3500 anys a. C.– i és lligat indissolublement a la voluntat/necessitat de comunicació de les persones. La correspondència més antiga i important del món occidental que ha arribat fins al nostres dies és de procedència grega, escrita sobre paper i datada cap a mitjan segle III a. C. L'esmentat conjunt epistolar pertany a l'arxiu privat de Zenó, secretari d'Apol·loni i administrador d'una hisenda agrícola situada a Filadèlfia (l'actual Darb-el-Gerza)⁵. Les epístoles llatines originals que han pervingut són més tardanes, de la segona meitat del segle I a. C.⁶. D'aleshores ençà les mostres d'escriptura epistolar conservades han crescut exponencialment. Al final de l'Edat Mitjana es va produir un salt quantitatiu i qualitatiu important en relació amb la difusió de l'escriptura de cartes com a pràctica de comunicació social. Van esdevenir habituals i intensos tant els intercanvis epistolars de caràcter diplomàtic com els particulars, especialment en el cas dels membres de les aristocràcies urbanes i els mercaders⁷. La carta va ésser el principal mitjà de comunicació social escrita a l'Alta Edat Moderna. La gestió dels nous estats moderns, sedentaris i més complexos que els seus predecessors, requeria un intercanvi epistolar regular entre les diferents administracions i autoritats, sobretot dins d'un imperi de les dimensions que tenia aleshores l'hispanic. Per mitjà de la correspondència, les ordres reials arribaven i s'executaven a qualsevol indret de l'imperi sense que el monarca hi hagués d'estar present⁸. L'escriptura de missives va esdevenir una de les activitats principals a la qual dedicaven el seu temps els secretaris i els administradors dels nous estats moderns. Aquests no foren, emperò, els únics redactors d'epístoles del període. La progressiva extensió social de l'alfabetització, els descobriments geogràfics, l'augment de les activitats productives i comercials i la major mobilitat dels habitants van contribuir a un increment sense precedents de la circulació epistolar en les llengües vernacles de tota Europa. Els analfabets i les persones temporalment incapacitades per a escriure podien

⁵ PETRUCCI, A. "Escritura y epistolografía". *Cultura Escrita & sociedad*, 2006, núm. 2, p. 170; –*Scrivere lettere: una storia plurimillennaria*. Roma-Bari: Laterza, 2008, pp. 8-12.

⁶ *Ibid.*

⁷ CASTILLO GÓMEZ, A. "«Me alegraré que al recibo de ésta...»". Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)". *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, p. 21; – "Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)", op. cit., p. 27.

⁸ Hom pot trobar més informació a CASTILLO GÓMEZ, A. "«Hablen cartas y callen Barbas»". *Escritura y sociedad en el Siglo de Oro*". *Historiar. Revista trimestral de historia*, 2000, núm. 4, pp. 116-121; o a DE CRUZ MEDINA, V. de. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española". *Revista de Historiografía*, 2005, núm. 3, p. 48.

recórrer a un tercer que ho fes en el seu nom. Durant l'Alta Edat Moderna «el delegat no era un professional sinó un individu de les classes mitjanes o baixes que acostumava a ser un parent, un veí o un company de feina»⁹. Amb posterioritat, d'aquesta tasca s'ocuparen escriptors, secretaris o escriptors professionals –els quals desenvolupaven la seva activitat a les escriptories públiques instal·lades a places i altres indrets públics durant els períodes modern i contemporani. Els segles XVIII (principalment la segona meitat) i XIX encarnen l'edat daurada de la correspondència epistolar com a mitjà de comunicació i de sociabilitat¹⁰. En aquesta circumstància hi van contribuir el notable creixement de la taxa d'alfabetitzats, la millora dels instruments d'escriptura i les sobrevingudes als sistemes nacionals de correus, així com la concurrència de situacions generadores d'escriptura. Al llarg de les dues referides centúries va augmentar tant la quantitat de missives en circulació com el ventall dels seus redactors i, en termes generals, la seva qualitat estilística. Al boom definitiu de l'intercanvi epistolar, que es va produir el darrer terç del segle XIX i que va continuar durant bona part del XX, hi van concórrer circumstàncies com les grans emigracions transoceàniques de la segona meitat del Vuit-cents i la primera del Nou-cents, el servei militar obligatori, les dues guerres mundials o la Guerra Civil espanyola¹¹.

Durant l'Antic Règim les cartes acomplien diverses funcions, entre elles, les d'informar, instruir, entretenir i divulgar determinades idees o discursos entre la població. Com ha assenyalat en diverses ocasions Antonio Castillo Gómez i Vanessa de Cruz Medina, entre d'altres especialistes, en un context sociocultural d'increment del prestigi de la cultura escrita i de les possibilitats de promoció social que oferia saber llegir i escriure¹², la carta va esdevenir un dels instruments de comunicació més eficaços dels segles XVI i XVII. La segona autora citada atribueix la gran difusió i la rellevància que aleshores van adquirir les epístoles –com a mitjà de comunicació– al creixent accés de la població a l'escriptura i a les necessitats comunicatives associades als nous processos migratoris i l'expansió de l'Administració de l'estat¹³. A partir del segle XVIII es va fer palès, a més a més, la potencialitat de la carta privada com a

⁹ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”. A: *M'escriuràs una carta?* Girona: Museu d'Art de Girona, 2000, p. 47.

¹⁰ Especialment en el cas de la correspondència familiar. *Íbid.*, p. 51.

¹¹ CASTILLO GÓMEZ, A. “Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)”, op. cit., pp. 32-33.

¹² La idea és de CASTILLO GÓMEZ, A. “«Hablen cartas y callen Barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro”, op. cit., p. 116.

¹³ DE CRUZ MEDINA, V. “*Missivas mensageras*: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española”, op. cit., p. 49.

transmissora de la privacitat dels subjectes. Si bé és cert que no calia saber llegir ni escriure per a ésser productor o destinatari de correspondència perquè existien intermediaris –secretaris, escriptors i/o no professionals de l’entorn familiar o social dels emissors– que se’n podien encarregar, també ho és que l’analfabetisme fou, durant molt de temps, la restricció principal a la socialització de la carta¹⁴. Els índexs d’alfabetització a la Península Ibèrica es mantingueren baixos fins ben entrat el segle XIX, a despit de la importància creixent de la cultura lletrada des de mitjan segle XV. Tenint en compte el nombre de persones que sabien signar, el procés d’alfabetització espanyol va experimentar un creixement percentual significatiu durant el segle XVI, es va estancar durant el segle XVII i va experimentar una notable acceleració durant el segle XVIII¹⁵ (procés amb marcades desigualtats en funció del sexe, el lloc de residència –camp o ciutat– i la ocupació i/o posició social dels individus)¹⁶. Durant l’Antic Règim, «las competencias en la alfabetización letrada se adscriben sólo a determinados sectores de la sociedad»¹⁷. Per això els membres de les classes dirigents ja eren plenament alfabetitzats abans de la fi del segle XVIII, així com aquells que, «sense distincions honorífiques especials»¹⁸, gaudien d’una posició econòmica similar. A l’altra cara de la moneda hi trobem els membres de les classes subalternes (treballadors no qualificats, assalariats, camperols¹⁹, etc.) i les dones, la major part dels quals encara eren analfabets tot al llarg del Set-cents. El rol social que tenien les dones, gairebé exclusivament lligat a les seves funcions domèstiques, restringí el seu accés a la lectura

¹⁴ Javier ANTÓN PELAYO fa aquesta afirmació al seu article “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 46.

¹⁵ Idea compartida per VIÑAO FRAGO, A. “Alfabetización, lectura y escritura en el Antiguo Régimen (siglos XVI-XVIII)”. A: ESCOLANO, A. (dir.). *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1992, p. 47; BURGOS RINCÓN, J. “Alfabetización y escuela en Cataluña en el siglo de las luces. Una hipótesis interpretativa”. *Manuscrits. Revista d’història moderna*, 1994, núm. 12, pp. 109-110; ANTÓN PELAYO, J. *La herencia cultural: alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1998, pp. 147-244; i SISTERÓ PONS, A. “Niveles de alfabetización entre los campesinos en tres ciudades de la Cataluña interior: Lleida, Balaguer y Cervera (1756-1820)”. A: CASTILLO, S. i FERNÁNDEZ, R. (coords.). *Campesinos, artesanos, trabajadores. Actas del V Congreso de Historia Social de España*. Lleida: Milenio, 2001, p. 138.

¹⁶ VIÑAO FRAGO, A. “Alfabetización, lectura y escritura en el Antiguo Régimen (siglos XVI-XVIII)”, op. cit., p. 47; i SISTERÓ PONS, A. “Niveles de alfabetización entre los campesinos en tres ciudades de la Cataluña interior: Lleida, Balaguer y Cervera (1756-1820)”, op. cit., p. 146.

¹⁷ ESCOLANO, A. “Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización”. A: ESCOLANO, A. (dir.). *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización*, op. cit., p. 15.

¹⁸ VENTURA MUNNÉ, M. *Lletrats i il·letrats a una ciutat de la Catalunya moderna. Mataró, 1750-1800*. Mataró: Caixa d’Estalvis Laietana, 1991, p. 111.

¹⁹ A excepció dels camperols benestants i/o propietaris dels quals, així com del paper de l’Església en l’escolarització dels catalans durant el segle XVIII, sobretot dins l’àmbit rural, en parla BURGOS RINCÓN, J. “Alfabetización y escuela en Cataluña en el Siglo de las luces. Una hipótesis interpretativa”, op. cit., pp. 109-147; i ANTÓN PELAYO, J. *La herencia cultural: alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*, op. cit.

i l'escriptura²⁰. L'aprenentatge de la primera precedia el de la segona que era, a més a més, més difícil i el doble de costós (en termes econòmics) que l'anterior²¹. Per això l'adquisició d'habilitats escripturals s'ajustava, en moltes ocasions, a les necessitats pràctiques familiars o professionals i a la disponibilitat econòmica dels individus. A més a més, la utilitat de dominar tant la lectura com l'escriptura no va esdevenir un valor social determinant fins a la fi del segle XVIII²². Aquesta i d'altres circumstàncies determinaren el devenir de la carta a través dels segles.

Sobre la recerca al voltant de l'escriptura epistolar i els objectius d'aquest estudi

Les cartes privades dels nostres avantpassats, no concebudes amb cap intenció literària ni amb el propòsit d'ésser distribuïdes públicament, han esdevingut, amb el pas del temps, documents històrics molt valuosos que poden ésser examinats des de diferents òptiques i/o àmbits científics. Fins ara els que han donat a llum més estudis i publicacions són els literaris o lingüístics²³ i els històrics²⁴, però l'examen de la

²⁰ *Ibid.*, p. 117.

²¹ VIÑAO FRAGO, A. "Alfabetización, lectura y escritura en el Antiguo Régimen (siglos XVI-XVIII)", op. cit., p. 52.

²² ANTON PELAYO, J. "Las modalidades de la información entre Gutenberg e Internet. Notas de lectura". *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2004, núm. 13, p.40. Aquest article, al seu torn, fa referència al llibre de BRIGGS, A. i BURKE, P. *De Gutenberg a Internet. Una historia social de los medios de comunicación*. Madrid: Taurus, 2002. Hom pot trobar més informació sobre alfabetització i mitjans d'informació i comunicació durant el període modern a la mencionada obra.

²³ Les cartes –reals o de ficció– han inspirat múltiples estudis de naturalesa literària. Deixant de banda la bibliografia exclusivament dedicada a la novel·la epistolar, algunes de les aproximacions literàries a l'anàlisi de la correspondència que més han influït sobre la historiografia espanyola i la nostra recerca han estat: ALTMAN, J. G. *Epistolarity: Approaches to a Form*. Columbus: Ohio University Press, 1982; —"The Letter Book as a Literary Institution 1539-1789: Toward a Cultural History of Published Correspondences in France". *Yale French Studies*, 1986, núm. 71, pp. 17-62; —"L'évolution des manuels épistolaires en France et en Angleterre au XVIIIe siècle: reflet des mentalités?". A: BÉRUBÉ, G. i SILVER, M. F. (eds.). *La lettre au XVIIIe siècle et ses avatars*. Toronto: Éditions du Gref, 1996. BOSSIS, M. i PORTER, Charles A. (dirs.). *L'épistolarité à travers les siècles: geste de communication et/ou geste d'écriture*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990; BRAY, B. i STROSETZKI, C. (eds.) *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*. Paris: Klincksieck, 1995; CHAMAYOU, A. *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*. Paris: Presses Universitaires de France, 1999. CHEMELLO, A. *Alla lettera: teoria e pratica epistolari dai Greci al Novecento*. Milà: Guerini, 1998; DÍAZ, B. *L'épistolaire ou la pensée nomade: formes et fonctions de la correspondance dans quelques parcours d'écrivains au XIXe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 2002; GRASSI, M. C. "L'étiquette épistolaire au XVIIIe siècle". A: MONTANDON, A. (dir.). *Étiquette et politesse*, 1992; —*L'Art de la lettre au temps de la Nouvelle Héloïse et du Romantisme*. Paris; Ginebra: Slatkine, 1994; —*Lire l'épistolaire*. Paris: Dunod, 1998; —"La lettre en archives: approche méthodologique". *Cahiers du GRHIS*, 2001, núm. 12, pp. 73-81; GUEDET, G. *L'art de la lettre humaniste*. Paris: Champion, 2004; HAROCHE-BOUZINAC, G. *L'épistolaire*. Paris: Hachette, 1995; MORABITO, R. *Lettere e letteratura: studi sull'epistolografia volgare in Italia*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2001; PLANTÉ, C. (dir.). *L'épistolaire, un genre féminin?* Paris: Champion, 1998; SIESS, J. (dir.). *La lettre entre réel et fiction*. Paris: SEDES, 1998; TASCA, L. "La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento". *Passato e Presente. Rivista di storia contemporanea*, 2002, núm. 55, pp. 139-158.

correspondència ha estat (i és) útil per a d'altres disciplines com l'antropologia, la sociologia, la paleografia, la diplomàtica, la filosofia i àdhuc la ciència²⁵. La

I dins les nostres fronteres les de BARRENECHEA, A. M. "La epístola y su naturaleza genérica". *Dispositio*, 1990, núm. 15, pp. 51-65; GUILLÉN, C. "Al borde de la literalidad: literatura y epistolaridad". *Tropelias. Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada*, 1991, núm. 2, pp. 71-92; — "La escritura feliz: literatura y epistolaridad". A GUILLÉN, C. *Múltiples moradas. Ensayo de literatura comparada*. Barcelona: Tusquets, 1998, pp. 177-233 (reeditat l'any 2007); LÓPEZ ESTRADA, F. "La epístola entre la teoría y la práctica de la comunicación". A: *La epístola: V Encuentro Internacional sobre Poesía del Siglo de Oro, Universidades de Sevilla y Córdoba, 23-26 de noviembre de 1998*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2000; MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2005; PAGÉS-RANGEL, R. *Del dominio público: itinerarios de la carta privada*. Amsterdam: Rodopi, 1997; PULIDO TIRADO, G. "La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica". *Signa. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 2001, núm. 10, pp. 434-447; SÁNCHEZ ESPINOSA, G. "Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII". A: BOIXAREU, M. i DESNÉ, R. (eds.). *Recepción de autores franceses de la época clásica en los siglos XVIII y XIX en España y en el extranjero*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2001, pp. 111-123; o TORRAS FRANCÈS, M. *La Epístola privada como género [Microforma]: estrategias de construcción*. Tesi doctoral dirigida per Carme Riera. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1999; — *Tomando cartas en el asunto: las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2001.

L'estudi des d'una vessant lingüística de la correspondència ha donat lloc a una bibliografia menys extensa però igualment interessant. Veure, per exemple, les obres d'ANTONELLI, G. *Tipologia linguistica del genere epistolare nel primo Ottocento: sondagi sulle lettere familiari di Mittenti Cóliti*. Roma: Edizioni Dell'Ateneo, 2003; — i CHIUMMO, C. i PALERMO, M. *La cultura epistolare nell'Ottocento: sondagi sulle lettere del CEOD*. Roma: Bulzoni, 2004; VIOLI, P. "La intimidad de la ausencia: formas de la estructura epistolar". *Revista de Occidente*, 1987, núm. 68, pp. 87-99. O, en el cas espanyol, GUISSADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI: epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*. Barcelona: La Sal, 1987; DE AHUMADA BATLLE, E. "L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)". *Caplletra: revista internacional de filologia*, 2001, núm. 31, pp. 25-40; — *Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (s. XVI)*. València: Universitat de València, 2003; — *Hipòlita Roís de Liori (ca. 1479-1546)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2004; i — "Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d'Estefania «glòria i honor de les dones» fins a Mencía «suprema Dama Catalana»". A: MIRALLES, E. i SOLERVICENS, J. *El (re)descobrimient de l'edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Universitat de Barcelona, 2007, pp. 61-81; TRIBÓ TREPAT, M. D. *Características sintácticas en el epistolario de Joaquina de Vedruna: tesis de licenciatura*. Tesi doctoral dirigida per Antoni Mª Badia i Margarit. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, Secció Filologia Romànica, 1971.

²⁴ Dels quals parlarem a bastament al capítol "Una aproximació a l'estat de la qüestió".

²⁵ Serveixin com a mostra els treballs d'AMBRIÈRE, M. i CHOTARD, L. (eds.). *Nouvelles approches de l'épistolaire: lettres d'artistes, archives et correspondances. Actes du Colloque international tenu en Sorbonne les 3 et 4 décembre 1993*. París: Honoré Champion, 1996; BARONA, J. LL., GÓMEZ, X., MICÓ, J. A. i SOLER, A. *La correspondencia entre A. von Haller y Antonio Capdevila*. València: Seminari d'Estudis sobre Ciència, 1996; BARTON, D. i HALL, N. (eds.). *Letter Writing as a Social Practice*. Amsterdam, Filadèlfia: John Benjamins, 2000; CARDIM, P. "Nem tudo se pode escrever. Correspondencia diplomática e informação política em Portugal durante el siglo XVII". *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, IV, pp. 95-128; CARDONA, G. R. *Antropología de la escritura*. Barcelona: Gedisa, 1994; DERRIDA, J. *La carte postale de Socrate à Freud et au delà*. París: Flammarion, 1980; GIMENO BLAY, F. M. *Scripta manent: materiales para una historia de la cultura escrita*. València: Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1998; LEBRUN-PÉZERAT, P. i POUBLAND, D. *La lettre et le politique. Actes du Colloque de Calais, 17-19 septembre 1993*. París: Champion, 1996; DURAN, M. *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas: correspondència entre 1866 i 1904*; selecció, notes i estudi introductor de Borja de Riquer i Permanyer. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990; SEBASTE, B. *Lettere et filosofia: poetica dell'epistolarità*. Florència: Alinea, 1998; TATON, R. "Le rôle et l'importance des correspondances scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles". *Revue de synthèse*, 1976, núm. 97, pp. 22-39; VASIO, P. *La*

idiosincràsia de les pròpies cartes es presta a un tipus d'enfocament i un treball interdisciplinari. Un epistolari o conjunt de cartes es pot examinar des de la perspectiva de qualsevol de les disciplines socials o científiques citades més amunt, no obstant el més habitual és que els investigadors tinguin en compte diversos aspectes alhora –històrics, lingüístics, literaris, etc. Les diferents aproximacions acostumen a barrejar-se i complementar-se. Per als historiadors, la carta és una font de coneixement històric de gran qualitat²⁶. El seu estudi aporta informació de primera mà sobre determinats esdeveniments històrics i sobre la vida quotidiana i dóna a conèixer les actituds i mentalitats pròpies d'una època. La informació continguda a les missives pot servir per a corroborar, rebatre o complementar les notícies que hom té sobre determinats fets o persones, afavorir la comprensió de les motivacions profundes dels protagonistes i posar de manifest aspectes socioculturals i psicològics que van més enllà de la versió divulgada pels canals oficials i la història en majúscules²⁷. Les epístoles són, en paraules de Rocío Sánchez i Isabel Testón, «documentos privilegiados para acceder al conocimiento del ámbito doméstico, afectivo e íntimo de las sociedades del pasado, tan difícil de reconstruir desde otras fuentes»²⁸. A banda del seu valor com a font documental, els epistolaris són per si mateixos un objecte d'estudi singularment interessant. Els especialistes en història social de la cultura escrita analitzen la carta com a producte escrit i es fixen en els diferents usos, funcions i modalitats de les epístoles, el llenguatge emprat a les mateixes o l'extensió i utilitat social del gènere²⁹.

lettera nella storia e nell'arte. Roma: Editalia, 1975; o VIDAL, J. M. i CAMARSA, J. M.

“Correspondència entre científics i història de la ciència”. *Afers*, 2006, núm. 53-54, pp. 9-10.

²⁶ Antonio Mestre valora les aportacions historiogràfiques que pot fer la correspondència (especialment la diplomàtica) en el camp de la política, la cultura, la religió i la societat. Veure MESTRE SANCHÍS, A. “La carta, fuente de conocimiento histórico”. *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 1999-2000, núm. 18, pp. 13-26. Segons aquest autor, «unas veces vienen [els epistolaris] a corregir afirmaciones y juicios muy extendidos; otras, vienen a abrir nuevos campos en los estudios históricos». *Ibid.*, p. 21.

²⁷ Sobre les possibilitats que ofereix l'estudi de la correspondència n'han reflexionat, a banda de Mestre, CASTILLO GÓMEZ, A. i SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la cultura escrita”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1994, núm. 1, pp. 133-168; CHARTIER, R. (dir.). *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*. París: Fayard, 1991; DE CRUZ MEDINA, V. “*Missivas mensageras*: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española”, op. cit., pp. 48-54; SALINAS, P. “Defensa de la carta misiva y de la correspondencia epistolar”. A: *Ensayos completos*. Vol II. Madrid: Taurus, 1983, pp. 220-293 (text inclòs també a *El defensor*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia, 1948); o VIÑAO FRAGO, A. “Las autobiografías, memorias y diarios como fuente histórico-educativa: tipología y usos”. *Sarmiento. Anuario galego de historia da educación*, 1999, núm. 3, pp. 223-258.

²⁸ SÁNCHEZ RUBIO, R. i TESTÓN NÚÑEZ, I. *Lazos de tinta, lazos de sangre. Cartas privadas entre el Nuevo y el Viejo Mundo (siglos XVI-XVIII)*. Cáceres: Universidad de Extremadura, 2014, p. 14.

²⁹ Seguint de prop les línies de recerca traçades per Petrucci i Chartier compten, en el cas espanyol i pel que fa a l'Alta Edat Moderna, amb l'extensa i significativa producció científica d'Antonio Castillo Gómez i els seus deixebles, i amb la de Javier Antón Pelayo, pel segle XVIII. De l'obra d'ambdós, així

Tradicionalment, els historiadors s'havien decantat per tenir en compte exclusivament el contingut de les cartes de personatges il·lustres i les consideraven fonts complementàries per a les seves recerques³⁰. Avui en dia les epístoles són valorades com a documentació de primer ordre i els especialistes centren la seva atenció tant en aspectes materials i formals com de contingut. I tot i que els epistolaris dels nostres avantpassats més cèlebres continuen essent objecte prioritari d'estudi i publicació (especialment en el cas del període contemporani)³¹, els historiadors de la cultura escrita

com de la d'altres historiadors de la cultura espanyols en parlem al capítol "Una aproximació a l'estat de la qüestió".

³⁰ Serveixin com a exemples BALMES, J. *Epistolario*; edició crítica, ordenada i anotada d'Ignasi Casanovas. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1925; FINESTRES I DE MONSALVO, J. *Epistolari*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1933-1969; TORRAS I BAGES, J. *Epistolari de Josep Torras i Bages*; pròleg, transcripció i notes de Jaume Medina. 5 vols. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994-1998; VEDRUNA, J. *Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)*; introducció, transcripció, notes i estudi per Josep-Joan Piquer i Jover. Barcelona: Balmesiana, 1967. També ha estat molt habitual donar a conèixer la correspondència dels nostres predecessors en forma d'antologies: SHUSTER, M. L. *A Treasury of the World's Great Letters from Ancient Days to Our Own Time: Containing the Characteristic and Crucial Communications and Intimate Exchanges and Cycles of Correspondence of Many of the Outstanding Figures of World History and Some Notable Contemporaries*. New York: Simon and Schuster, 1940; PRYOR, F. (ed.) *The Faber Book of Letters: Letters Written in the English Language (1578-1939)*. London; Boston: Faber and Faber, 1988; *Les plus belles lettres manuscrites de la langue française*. París: Bibliothèque Nationale, R. Laffont, 1992; DE OCHOA, E. *Epistolario español: colección de cartas de españoles ilustres, antiguos y modernos*. 2 vols. Madrid: Imp. de M. Rivadeneyra, 1850-1870; LÓPEZ ESTRADA, F. (dir.). *Antología de epístolas*. Barcelona: Labor, 1960; i CAHNER, M. *Epistolari del Renaixement*. 2 vols. València, 1977-1978. O dins les pàgines de revistes científiques o culturals com a curiositat històrica i/o per l'interès del personatge: VALLS I PUEYO, J. "Manuel d'Amat i de Junyent escriu des de Xile". *El Brogit: periòdic informatiu de Castellbell i El Vilar*, juny 1984, núm. 52, pp. 9-10; AGUILÓ, A. "Aplec de lletres íntimes a Marià Aguiló". *Revista de Catalunya*, gener 1926, núm. 19, pp. 40-56; — "Aplec de lletres íntimes a Marià Aguiló". *Revista de Catalunya*, febrer 1926, núm. 20, pp. 155-166; — "Lletres íntimes a M. Aguiló". *Revista de Catalunya*, maig 1926, núm. 23, pp. 515-533; i — "Lletres íntimes a M. Aguiló". *Revista de Catalunya*, juny 1926, núm. 24, pp. 626-643.

³¹ L'edició d'epistolaris d'intel·lectuals, literats, artistes o polítics contemporanis ha proliferat des de la dècada dels noranta del segle passat (especialment en el cas de personatges catalans). Darrerament, s'han publicat els epistolaris d'ARBONÈS, J. *Epistolari: Jordi Arbonès & Albert Manent*; edició de Ramon Farrés. Lleida: Punctum, 2011; — *Jordi Arbonès & Matthew Tree: epistolari*; a cura de Josefina Caball. Lleida: Punctum, 2013; AUB, M. *Max Aub, Jorge Guillén, epistolario 1929-1971: cántico a la amistad y fe de vidas*; edició, estudi introductor i notes de Mª Paz Sanz Álvarez. València: Biblioteca Valenciana, 2010; BACARDÍ, M. (ed.). *Album Anna Murià. Epistolari familiar (una mostra)*. Barcelona: PEN Català, 2012; BOSCH, M. del C. (ed.). *Pilar Montaner i Joan Sureda: epistolari i literatura*. Palma de Mallorca: Arxiu Municipal de Palma, Ajuntament de Palma, Servei d'Arxius i Biblioteques, 2011; CASTRO, A. *Epistolario: Américo Castro y Marcel Bataillon (1923-1972)*; edició de Simona Munari. Madrid: Biblioteca Nueva, Fundación Xavier Zubiri, 2012; COROMINES, J. *Epistolari Joan Coromines & Josep Puig i Cadafalch, Jordi Rubió, Pere Bohigas i Ramon Aramon*; a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2011; — *Epistolari Joan Coromines & Joseph Gulsoy*; a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2010; COSTA, J. *El Renacimiento ideal: epistolario de Joaquín Costa y Rafael Altamira (1888-1911)*; edició de Georges J. G. Cheyne. Alacant: Institut Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, 2012; DALÍ, S. *Querido Salvador, querido Lorquito: epistolario 1925-1936*; edició de Víctor Fernández i Rafael Santos Torroella. Barcelona: Elba, 2013; DOMÈNECH, L. *Epistolari Lluís Domènech i Montaner*; a cura de Carles Sàiz i Xiqués. Canet de Mar: Els 2 Pins, 2013; FIGUERAS, N. (ed.). *Josep Miquel i Macaya i Francesc Roig i Ferran, epistolari entre dos apassionats pels llibres (1956-1981)*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2010; GUILLÉN, J. *Epistolario: Jorge Guillén, Jean Cassou*; edició de Jacinta Cremades. Valladolid: Fundación Jorge Guillén, 2011; LLORENTE, T. *Epistolario (1866-1911)*; introducció i notes de Juan

contemplen el conjunt de la societat, inclosos els homes i les dones més humils i anònims³².

Fou a partir de la dècada dels seixanta del segle XX que els estudis d'història social començaren a interessar-se per aspectes com la família, la religiositat, la vida privada, les actituds culturals o les mentalitats de la gent corrent. L'obertura o redescobriments d'aquestes noves àrees de recerca va implicar, subsidiàriament, una relectura de les fonts historiogràfiques tradicionals, obligant els investigadors a parar més atenció en d'altres fins aleshores tingudes (com ja hem dit) per accessòries com les memòries, els diaris personals, la correspondència i, en general, tots aquells escrits que considerem *du for privé*. Paleògrafs italians com Armando Petrucci o Attilio Bartoli Langeli van donar a la vella disciplina paleogràfica un nou impuls en aproximar-se a l'estudi de les lletres i els diplomes antics des d'una òptica més social. La iniciativa

Teodoro Corbín Llorente. València: Biblioteca Valenciana, 2013; MORELLI, G. (ed.). *Epistolario inédito sobre Miguel Hernández (1961-1971): entre Dario Puccini y Josefina Manresa*. Sevilla: Escuela de Plata, 2011; PORCEL, B. *Les Passions ocultes. Correspondència i vida. Epistolari complet (1957-1976)*; edició, pròleg i notes de Rosa Cabré. Barcelona: Edicions 62, 2011; PÓVEDA, P. *Epistolario, 1898-1917*; edició crítica i estudi a càrrec de Carmen Rita García Fernández i Sónsoles Guerras Martín. Madrid: Narcea, 2012; RODRÍGUEZ-MOÑINO, A. *Breve epistolario de Don Antonio Rodríguez-Moñino*; edició de Julia Rodríguez-Moñino Soriano, José Iglesias Benítez i Ricardo Hernández Megías. Badajoz: Centro de Estudios Extremeños, 2011; SALVAT, S. *Dos editores de Barcelona por América Latina. Fernando y Santiago Salvat Espasa. Epistolario bilingüe: 1912-1914, 1918 y 1923*; pròleg, selecció i notes de Philippe Castellano. Madrid; Frankfurt am Main: Iberoamericana; Vervuert, 2010; SERRA, M. *Epistolari familiar: 1901-1963*; prefaci, notes i edició de Joan Pujadas. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar, Fundació Pere Coromines, 2010.

³² Encara són pocs els estudis que versen específicament sobre epistolografia popular i encara menys els epistolaris publicats de la gent corrent. En el cas espanyol, comptem amb les compilacions d'Antonio CASTILLO GÓMEZ titulades *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*. Oiartzun (Guipúscoa): Sendoa, 2001; i *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, op. cit. (llibre en el qual també participa Verónica SIERRA BLAS). Aquesta és autora, al seu torn, d'*Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*. Gijón: Trea, 2003. Jordi CURBET HEREU examina les cartes de la gent del poble a *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX): treball d'investigació*; director Xavier Luna-Batlle. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, 2004. I Carmen RUBALCABA PÉREZ analitza les pràctiques populars de la cultura escrita al segle XIX a *Entre las calles vivas de las palabras: prácticas de cultura escrita en el siglo XIX*. Gijón: Trea, 2006. Un subgrup important d'estudis sobre epistolografia popular el constitueixen els que analitzen els intercanvis epistolars que es van establir entre els emigrats a Amèrica i els seus familiars i amics a la Península al llarg de l'època moderna. Un dels treballs de referència sobre aquesta qüestió ha estat el de l'hispanista Enrique OTTE titulat *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1617*. Sevilla: Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, 1988. Al qual es sumen GONZÁLEZ DE CHÁVEZ, J. "Notas para la historia de la emigración Canaria a América. Cartas de emigrantes canarios, siglo XVIII". A: MORALES, F. (coord.). *V Coloquio de Historia Canario-Americana (1982)*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1985, pp. 111-140; MORALES PADRÓN, F. i MACÍAS, I. *Cartas desde América: 1700-1800*. Sevilla: Junta de Andalucía, Consejería de Cultura y Medio Ambiente, 1991; USUNÁRIZ, J. M. *Una visión de la América del siglo XVIII. Correspondencia de emigrantes guipuzcoanos y navarros*. Madrid: MAPFRE, 1992; MÁRQUEZ MACÍAS, R. *Historias de América: la emigración española en tinta y papel*. Huelva: Ertoil, 1994; SÁNCHEZ RUBIO, R. i TESTÓN NÚÑEZ, I. *El hilo que une: las relaciones epistolares en el Viejo y el Nuevo Mundo, siglos XVI-XVIII*. Mérida: Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, 1999.

italiana va tenir una gran repercussió a la resta d'Europa i va originar el naixement de l'anomenada història social de la cultura escrita, una nova i qualitativament diferent perspectiva d'anàlisi de la producció escrita³³. Aquest impuls va contagiar totes les manifestacions de la literatura personal, inclosa l'epistolografia. A França, l'interès pels escrits de l'àmbit privat es va desvetllar en el si del món universitari i ha fet emergir figures com Roger Chartier, els treballs del qual han influït més que notablement en l'evolució de la història de la cultura escrita³⁴. D'aquests autors, les seves obres i la proliferació, de la dècada dels noranta del segle passat ençà, d'articles, col·loquis, projectes i centres d'investigació que es dediquen a revisar i difondre documentació de caràcter privat en tornarem a parlar amb més deteniment al primer capítol d'aquest estudi. La interdisciplinarietat i l'atenció que els investigadors atorguen a les característiques materials d'aquest tipus de textos marquen l'evolució de la disciplina en l'actualitat. Pel que fa a l'Estat espanyol, com també veurem al citat primer apartat de la nostra recerca, cal destacar la feina d'avantguarda duta a terme per la Universitat de València i la d'Alcalá de Henares i pels professors José Trenchs Odena, Francisco Gimeno Blay, Carlos Sáez Sánchez i Antonio Castillo Gómez i els seus deixebles entre d'altres.

A Catalunya, malgrat haver estat un territori especialment fèrtil quant a la producció i la conservació de correspondència epistolar, encara no s'ha localitzat, catalogat i donat a conèixer la totalitat d'aquest ric patrimoni documental ni s'han desenvolupat suficientment els estudis de conjunt sobre la matèria. Només a la Biblioteca de Catalunya ja comptem amb diversos fons patrimonials que contenen interessantíssims conjunts epistolars familiars, com el fons del baró de Castellet (dins el qual són les cartes dels Aparici que han estat considerades fonts primàries d'aquesta recerca), el del marquesat de Saudín (al qual pertanyen les cartes dels Sans i Barutell), els de les famílies Sambola-Burguès i Renart o la correspondència personal de Jaume Tió i Noè (tots ells corresponents als segles XVIII i XIX). Comptem, emperò, amb un nombre creixent d'epistolaris publicats de personalitats catalanes d'època

³³ Veure ANTÓN PELAYO, J. "Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen". A MANTECÓN MOVELLÁN, T. A. (ed.). *Bajtín y la historia de la cultura popular*. Santander: Universidad de Cantabria, 2008, pp. 71-96.

³⁴ Veure BARDEY, J. P. i RUGGIU, F. J. "Los escritos del ámbito privado en Francia: orígenes científicos, objetivo y funcionamiento de un grupo de investigación". *Cultura Escrita & sociedad*, 2005, núm. 1, pp. 28-39.

contemporània (com el del clergue Josep Torras i Bages³⁵, els dels escriptors Jacint Verdaguer i Joan Maragall³⁶, el de l'historiador i polític Lluís Nicolau d'Olwer³⁷, etc.) i alguns d'època moderna (s'han editat les correspondències del jurista Josep Finestres i de Monsalvo, Estefania de Requesens, baronessa de Castellvell i Molins de Rei, i gran part de les cartes de la família Burguès de Girona³⁸). Les edicions d'aquest tipus d'obres solien i solen anar acompanyades d'estudis introductoris que només adopten la perspectiva de la història social de la cultura escrita quan en tenen cura especialistes en la matèria. Javier Antón Pelayo i Eulàlia de Ahumada són els responsables, a banda de la preparació del segon i tercer epistolari d'època moderna citats més amunt, de significatives aportacions en el camp de la recerca i de la divulgació de la correspondència catalana del període al·ludit. La primera des d'una perspectiva preminentment filològica, com Jordi Curbet Hereu, la tasca investigadora del qual l'ha dut a capbussar-se dins l'epistolografia popular de l'Alt Empordà, i el segon, sota els paràmetres de la nova història social de la cultura escrita. A d'altres capítols d'aquest estudi ens referirem a bastament als treballs de tots tres autors.

Fruit de la recerca i l'edició d'epistolari com els que hem mencionat abans i com els que citem al capítol d'aquest estudi que hem titulat "Una aproximació a l'estat

³⁵ TORRAS I BAGES, J. *Dulcis amicitia: correspondència del doctor Torras i Bages a mossèn Jaume Collell*. Vic: Gasetta de Vic, 1926; —*Torras i Bages, Joan Maragall: un diàleg començat abans de conèixer-se i que transcendí a la mort*. Barcelona: Ariel, 1961; —*Epistolari de Josep Torras i Bages*, op. cit.; —*Epistolari de Josep Torras i Bages-Josep Mª Sert*; introducció, transcripció i notes a cura de Miquel Ylla-Català i Genís. Vic: Causa de Beatificació del venerable doctor Josep Torres i Bages, 2000; COLOMER CARLES, O. i RODRÍGUEZ, J. (eds.). *Jospe Torras i Bages: filosofia i darrer epistolari fins ara inèdit*. Barcelona: La Costa, 2012.

³⁶ VERDAGUER, J. *Epistolari de Jacint Verdaguer*; transcripció i notes per Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas. Barcelona: Barcino, 1959-1993; GAROLERA, N. "Contribució a l'epistolari de Jacint Verdaguer: quinze cartes inèdites". *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs*, 2001, núm. 147, pp. 511-524. MARAGALL, J. *Epistolari*. Barcelona: Sala Parés Llibreria, 1930-1936; BLASCO BARDAS, A. M. (ed.). *Joan Maragall i Josep Pijoan*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

³⁷ SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J. (ed.). *Epistolari de Lluís Nicolau d'Olwer amb Ramon d'Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner (1905-1933)*. Barcelona: Promocions Publicacions Universitàries, 1989; DURAN, E. i ALBET, M. (eds.). *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*. Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

³⁸ FINESTRES I DE MONSALVO, J. *Epistolari*, op. cit.; —*Epistolari. Suplement: addicions a la correspondència amb I. de Dou i de Solà, G. Mayans i Siscar, G. Meerman, P. Serra i Postius, G. Lagomarsini i el Comte de Lumiares, discursos acadèmics i doctorals*. Barcelona: Balmes, 1969. GUISSADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI: epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*, op. cit.; DE AHUMADA BATLLE, E. "L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)", op. cit.; —*Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (s. XVI)*, op. cit.; —*Hipòlita Roís de Liori (ca. 1479-1546)*, op. cit.; i —"Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d'Estefania «glòria i honor de les dones» fins a Mencía «suprema Dama Catalana»", op. cit. ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 2005; i —*La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.

de la qüestió”, avui coneixem molt millor el devenir d’aquest mitjà de comunicació dins la Catalunya moderna i contemporània. Malauradament, encara té massa pes la informació històrica i biogràfica que filòlegs i historiadors extreuen de les epístoles i poc les seves característiques materials o les funcions que desenvolupaven. La nostra recerca pretén cobrir, en part, el buit actualment existent d’estudis que tracten de la teoria i la pràctica d’escriptura epistolar des d’aquesta perspectiva circumscrita a l’àmbit territorial català i donar a conèixer, de retruc, algunes correspondències fins ara inèdites. Amb aquest propòsit ens hem centrat, en primer lloc, en analitzar les obres que, a efecte d’ensenyar els nostres avantpassats a escriure cartes correctament, es van publicar a Catalunya entre els segles XVIII i XIX (obres tradicionalment menystingudes pels historiadors de la llengua atesa la seva escassa rellevància lingüística). El nostre objectiu ha estat estudiar les seves característiques i les normes epistologràfiques que proposaven. En segon lloc, hem examinat una sèrie de reculls de cartes familiars representatius de l’escriptura epistolar de les mencionades centúries, prestant una especial atenció a les seves característiques formals i temàtiques, amb la intenció d’establir fins a quin punt la pràctica epistolar s’atenia amb les disposicions teòriques del moment; conèixer quins eren els temes principals sobre els quals versaven les epístoles; i a partir d’aquesta informació, inferir quins foren els usos que hom donà a la correspondència epistolar durant els segles XVIII i la primera meitat del XIX i acostar-nos (amb totes les prevencions possibles) a la idiosincràsia de les relacions familiars.

El nostre examen de la correspondència produïda a Catalunya durant el Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents es limita, doncs, a la correspondència privada familiar i té en compte la informació històrica de primera mà que podem extreure de les cartes, així com les condicions de la seva producció material i els seus usos i funcions. Particularment, ens ha interessat observar les característiques i el funcionament de les relacions familiars a distància (entre pares/mares i fills/filles, marits i mullers i altres vincles de parentiu propers). Sense oblidar que la veracitat del discurs epistolar és relativa i depèn en bona part de les circumstàncies de la seva escriptura/lectura i que, per tant, hem de contrastar les dades contingudes a les cartes amb d’altres fonts històriques. Esperem que la nostra recerca ens permeti dirimir si les cartes intercanviades entre els membres d’una mateixa nissaga actuaven com a mitjà de comunicació de tot tipus d’informacions (tant de caràcter estrictament privat com públic i/o lligades primordialment a interessos econòmics); i si alimentaven i sostenien una xarxa de relacions socials basades en el parentiu que, entre d’altres coses, contribuïen a

la millora de la posició socioeconòmica de cadascun dels seus membres i del grup familiar en el seu conjunt.

El present estudi fa referència als segles XVIII i primera meitat del XIX per dos motius principalment: en primer lloc perquè, com ja hem dit abans, entre aquestes dues centúries el gènere va assolir la seva màxima esplendor; i en segon lloc, per la quantitat (major) i la qualitat de les cartes conservades. Durant el segle i mig que comprèn el nostre estudi, es van produir canvis molt rellevants quant a l'increment del nombre d'alfabetitzats (especialment en el si de les classes subalternes), a la pròpia autoconcepció de l'individu i la seva necessitat de comunicar-se per escrit i en els mitjans de transport de la correspondència. Els fons epistolars que conformen la base documental de la nostra recerca provenen de les quatre províncies catalanes i pertanyen a arxius patrimonials o personals representatius de l'escriptura epistolar del període. Entre els emissors i els receptors de les citades correspondències, tots ells vinculats per una relació de parentiu, trobem membres de l'alta i baixa noblesa catalana, funcionaris públics, militars, professionals liberals i membres de l'Església (així com les seves mares, dones i filles). La major part dels epistològrafs estudiats desenvoluparen, a més a més, alguna tasca política o intel·lectual. Ni els camperols ni, en general, els membres de les classes amb menys recursos i instrucció protagonitzen cap dels epistolaris estudiats. L'escassetat de cartes escrites i conservades dels citats actors socials justifica la seva participació indirecta en aquesta investigació, que no gira al voltant d'individus provinents de les diferents classes socials del període sinó que pretén estudiar les particularitats de la pràctica epistolar del Set-cents en el seu conjunt i els canvis que l'adveniment de la contemporaneïtat posà de manifest.

Apartats en què es dividirà aquesta tesi

El present treball de recerca es divideix en set capítols perfectament diferenciats als quals s'hi afegeixen aquesta introducció, un apartat dedicat a les conclusions i un altre a la bibliografia. Hem titulat "Una aproximació a l'estat de la qüestió" el capítol inicial d'aquest estudi. Com hom pot deduir pel seu títol, en aquest apartat hem elaborat un estat de la qüestió bibliogràfic, ressenyant les obres i els autors més importants en el camp de la història social de la cultura escrita del nostre entorn (bàsicament de procedència francesa o italiana, ja que les historiografies de França i Itàlia han estat les més influents en el cas espanyol). En aquest capítol hem establert, també, els autors, els

treballs i les universitats o centres de recerca a través dels quals s'ha difós la disciplina que denominem història social de la cultura escrita a Espanya i les principals vies d'anàlisi que es desenvolupen en l'actualitat. Finalment, hem fet referència a la producció científica relativa a la matèria que s'ha produït a Catalunya els darrers lustres o que té a veure amb personatges catalans. El capítol segon d'aquest estudi, titulat "Metodologia i fonts utilitzades", tracta del tipus de fonts, arxius i metodologia emprats en la realització de la nostra investigació, així com del marc cronològic dins el qual aquesta s'insereix i dels resultats que n'esperem obtenir (alguns dels quals ja han estat avançats en aquesta introducció). A més a més, al citat capítol presentem els 15 conjunts epistolars que componen la base documental del nostre estudi (d'on han estat extrets i quins són els seus protagonistes).

"La preceptiva epistolar a les acaballes de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat" és el nom que hem donat al capítol tercer de la nostra tesi, el qual, conjuntament amb el capítol quart, "De la teoria a la pràctica: les cartes catalanes objecte d'aquest estudi", constitueixen l'eix central del nostre projecte de recerca. El tercer apartat inclou una síntesi dels coneixements al voltant de la teoria epistolar d'època moderna i contemporània que han desenvolupat els especialistes francesos, italians i espanyols en aquesta matèria; i una anàlisi descriptiva dels manuals epistolars que es van publicar a Catalunya durant els segles XVIII i XIX, de les normes que havien de guiar l'escriptura epistolar en ells contingudes i de la seva evolució. Al capítol quart al·ludim al context de producció de les cartes familiars que han estat examinades en aquest estudi; descrivim els aspectes formals i temàtics comuns al conjunt d'epistolars analitzats (com les mides i les característiques del paper, els espais en blanc, l'encapçalament, la salutació, el tractament de cortesia, el comiat i el peu de pàgina, el sobreescrit, etc.) i les modificacions importants que s'hi van produir amb el pas del temps; i, finalment, realitzem algunes observacions concernents a les particularitats de les relacions familiars que la correspondència estudiada posa de manifest.

La llengua en què foren escrites les epístoles examinades al present estudi és el tema al qual dediquem el cinquè capítol del mateix, denominat "La llengua de la correspondència epistolar a Catalunya". En aquest apartat fem referència tant a la llengua o llengües (majoritàriament el castellà i el català) que s'usaven a l'hora d'escriure una carta com als motius que expliquen la utilització d'una o una altra i els canvis que es van produir amb l'adveniment de la contemporaneïtat. Segons Vanessa de

Cruz Medina, «la epistolografia moderna tendria como objetos de estudio: por una parte el funcionamiento del correo en la época moderna y, por otra, el estudio de los productos escritos –tanto los formularios como las cartas y epistolarios»³⁹. Tot i que el funcionament del correu a Catalunya es mereixeria una investigació pròpia, que nosaltres no hem pogut abordar, no hem volgut descuidar aquest aspecte de l'epistolografia moderna i contemporània assenyalat per De Cruz i li hem dedicat el sisè capítol, “El correu als segles XVIII i XIX”. Dins aquest apartat tractem de l'organització, el funcionament i la regulació del sistema de correus espanyol als segles XVIII i XIX; de les obres coetànies que proporcionaven informació sobre el mateix; i de les característiques específiques del servei de correus d'Ultramar i a Catalunya; i per acabar, reproduïm algunes al·lusions al funcionament del sistema postal que recull la correspondència del període (des del punt de vista inestimable dels seus usuaris).

Aquest treball de recerca es conclou amb un capítol titulat “Funció social de la correspondència entre el final de l'època moderna i el començament de la contemporaneïtat: els usos de la carta familiar” i una recapitulació dels seus continguts. Dins el darrer capítol hem tingut en compte les funcions socials que desenvolupà la correspondència epistolar, fonamentalment com a mitjà de comunicació i sociabilitat, en el traspàs del segle XVIII al XIX i més concretament, els usos de la carta familiar (distingint les particularitats de la correspondència privada intercanviada entre els membres de les classes populars i els de les classes benestants i l'epistolografia femenina). La major part dels apartats en què es divideix aquest treball de recerca contenen fragments extrets de les cartes que componen la seva base documental a tall d'exemple. La transcripció dels citats fragments s'ha fet d'acord amb els següents criteris de transcripció de les fonts: s'ha regularitzat l'ús de majúscules i minúscules; s'ha corregit la divisió sil·làbica de les paraules; s'ha introduït la puntuació adequada i s'han desenvolupat les abreviatures dels textos originals.

³⁹ DE CRUZ MEDINA, V. “*Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española*”, op. cit., p. 49.

Capítol 1. Una aproximació a l'estat de la qüestió

1.1 Introducció: vies d'anàlisi de la correspondència

Actualment la història de la cultura escrita aborda aspectes com l'alfabetització, la història del llibre, de l'edició, les pràctiques de lectura i escriptura, etc. Algunes d'aquestes temàtiques constituïen àmbits d'estudi que «gozaban de cierto predicamento»⁴⁰ a la dècada dels seixanta del segle XX, emparades per la supremacia de la metodologia quantitativa, però d'aleshores ençà han acabat aixoplugant-se sota l'ample paraigües de la història de la cultura escrita. Dintre l'àmbit acadèmic de l'Europa continental el desenvolupament d'aquesta disciplina ha estat estretament lligat al de la història de l'alfabetització i la paleografia⁴¹. En canvi, la denominada *Cultural History* s'ha desenvolupat fonamentalment i ha assolit les seves màximes realitzacions científiques a l'espai angloamericà durant les dues darreres dècades (posa èmfasi en la capacitat de canvi social que té la cultura)⁴². Fins al darrer terç de la passada centúria, la paleografia era considerada merament una ciència auxiliar de la història i les correspondències i altres documents privats –autobiografies, memòries, diaris, llibres de comptes, etc.–, fonts historiogràfiques secundàries o accessòries. Però els treballs d'Armando Petrucci⁴³, Attilio Bartoli Langeli i els seus seguidors van posar de manifest noves potencialitats en l'estudi de l'escriptura «creando una dimensión nueva en el estudio de las letras antiguas y los diplomas que se bautizó, siguiendo los nuevos estándares, con el nombre de “historia social de la cultura escrita”»⁴⁴. L'escriptura va començar a ésser considerada dintre del context social en què havia estat produïda i des d'una òptica social i interdisciplinària. La presentació en societat d'aquesta nova paleografia, inseparable de la història social de la cultura escrita, es va produir durant la

⁴⁰ ANTÓN PELAYO, J. “Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit., p. 73.

⁴¹ Hom pot trobar més informació sobre la historiografia de l'alfabetització i la renovació de la ciència paleogràfica a l'article de CASTILLO GÓMEZ, A. i SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la escritura”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1994, núm. 1, pp. 133-168; l'apartat introductori de la tesi doctoral de RUBALCABA PÉREZ, C. *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander, s. XIX*. Tesi doctoral dirigida per Rosa María Blasco Martínez. Santander: Universidad de Cantabria, 2005; i l'article de MARTOS, A. i VIVAS, A. “Cultura escrita e Historia de la cultura”. *Álabe*, 2010, núm. 2, pp. 1-32.

⁴² MARTOS, A. i VIVAS, A. “Cultura escrita e Historia de la cultura”, op. cit., pp. 2-3.

⁴³ Castillo i Sáez atribueixen la renovació teoricometodològica de la vella ciència paleogràfica a Armando Petrucci. Veure CASTILLO, A. i SÁEZ, C. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la escritura”, op. cit., p. 155. En aquest mateix article es dona informació detallada dels antecedents historiogràfics a la renovació paleogràfica impulsada per Petrucci a partir de la dècada dels seixanta del segle passat. Hom destaca les reflexions del paleògraf hongarès István Hajnal, qui ja havia equiparat la paleografia a la història de l'escriptura a la primera meitat del segle XX, i la influència que el canvi experimentat pel discurs històric al llarg de la citada centúria (escola dels *Annales*, la *nouvelle histoire*, etc.) va exercir sobre la reorientació de la disciplina.

⁴⁴ ANTÓN PELAYO, J. “Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit., p. 73.

celebració del Congrés *Alfabetismo e cultura scritta nella storia della società italiana* a la ciutat de Perugia els dies 29 i 30 de març de 1977.

La disciplina que hem batejat com a història social de la cultura escrita o història de la cultura escrita va oblidar, en un primer moment, el gènere epistolar, però des de la dècada dels vuitanta del segle passat han proliferat els estudis que situen els diferents usos, funcions i modalitats de les epístoles i l'extensió social del gènere al centre de les seves anàlisis⁴⁵. Els últims decennis la carta privada ha esdevingut objecte d'estudi *per se* i s'ha revaluat com a font de coneixement històric tant per als historiadors de la cultura escrita i altres tendències historiogràfiques (com la història social –en un sentit ampli– i política, la història de la família, la història de les mentalitats o la història de la vida quotidiana) com per als investigadors procedents de camps com la filologia o l'antropologia. L'enfocament que paleògrafs italians com els al·ludits Armando Petrucci, Attilio Bartoli Langeli i altres⁴⁶ van donar a l'estudi de les lletres i els diplomes antics va contagiar la manera d'examinar la resta d'escrits de l'àmbit privat⁴⁷. L'obra del francès Roger Chartier també ha influït considerablement en l'evolució de la història social de la cultura escrita i ha obert una nova línia d'anàlisi de la correspondència centrada en els usos i les pràctiques socials associades a l'escriptura epistolar. A conseqüència de la revitalització de la citada disciplina els darrers trenta anys s'han multiplicat els estudis, publicacions periòdiques, seminaris, congressos, grups d'investigació i arxius que es dediquen a revisar i difondre documentació de caràcter privat, essent la interdisciplinarietat i les característiques materials d'aquest tipus de textos els aspectes que marquen el desenvolupament dels estudis sobre la matèria (i més concretament sobre el gènere epistolar) en l'actualitat.

En el cas espanyol, hom ha recorregut tradicionalment a la documentació de caràcter privat pel seu valor com a font documental, per la seva relació amb algun personatge o esdeveniment concrets, però gairebé mai per analitzar un tema específic constituït en objecte de recerca. Historiadors i filòlegs han centrat fonamentalment la seva atenció en escriptors, polítics i personatges de certa rellevància històrica i han descuidat les escriptures ordinàries, de persones corrents, poc conegudes o procedents

⁴⁵ La idea que recuperem aquí és de DE CRUZ MEDINA, V. “*Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española*”, op. cit., p 52.

⁴⁶ Entre els quals Castillo i Sáez citen a Guglielmo Cavallo, Paola Supino Martini, Carlo Romeo, Luisa Miglio i Angela Frascadore. Veure CASTILLO GÓMEZ, A. i SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la escritura”, op. cit., pp. 159-160.

⁴⁷ Veure CASTILLO GÓMEZ, A. “Notas sobre escritura y memoria popular en Italia”. *Boletín de la Unidad de Estudios Biográficos*, 2001, núm. 5, pp. 51-59; ANTÓN PELAYO, J. “Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit., pp. 71-96.

de les classes populars, així com les que Antonio Viñao Frago denomina memòries institucionals (textos autobiogràfics produïts a, des de, per i per a institucions i organismes administratius com, per exemple, la memòria anual d'un centre docent, un llibre d'escolaritat, etc.)⁴⁸. L'assimilació dels aires de renovació historiogràfica europeus va transformar, emperò, la importància que hom donava en aquest tipus de documentació i la manera d'examinar-la. La nova paleografia italiana va entrar i es va difondre a l'Estat espanyol primerament a través de les universitat de València (de la mà de José Trenchs Odena i sobretot, de Francisco M. Gimeno Blay) i d'Alcalá de Henares (Carlos Sáez Sánchez i Antonio Castillo Gómez). Amb posterioritat, altres centres i altres investigadors han participat en el desenvolupament de la història social de la cultura escrita a Espanya (com el grup "Litterae" de la universitat Carlos III de Madrid). En relació amb el gènere epistolar d'època moderna i contemporània, la llista d'historiadors i filòlegs que s'han aproximat al seu estudi és extensa, i entre els especialistes en la matèria destacariem les aportacions del citat Antonio Castillo Gómez, Verónica Sierra Blas, Fernando Jesús Bouza Álvarez, Javier Antón Pelayo, Eulàlia de Ahumada, María del Val González de la Peña, Carmen Rubalcaba Pérez, Vanessa de Cruz Medina o José María Imízcoz Beunza. L'onada de renovació historiogràfica s'ha fet sentir igualment a Catalunya on diversos equips investigadors van començar a treballar en la catalogació del patrimoni documental català de naturalesa privada; es va crear l'Arxiu de la Memòria Popular de La Roca del Vallès (1998); i des de la dècada dels vuitanta del segle passat, ha proliferat l'edició de diaris, memòries i epistolaris tant de personatges il·lustres com de gent corrent de l'Edat Moderna i Contemporània.

En l'actualitat s'exploten tres línies d'anàlisi de la correspondència: aquella que considera les cartes com a mitjà de comunicació privilegiat i manifestació genuïna de la cultura escrita de l'Edat Moderna, encapçalada per historiadors com Antonio Castillo Gómez (Universidad de Alcalá); aquella que veu en les epístoles una font de primer ordre per a analitzar les xarxes socials d'època moderna, com posen de manifest els treballs de José María Imízcoz Beunza (Euskal Herriko Unibertsitatearen/ Universidad del País Vasco); i finalment, aquella que interpreta les cartes des d'una òptica comunicativa i com un instrument decisiu per a la sociabilitat en la distància que representa Javier Antón Pelayo (Universitat Autònoma de Barcelona). De forma paral·lela i en part promoguda per aquest ressuscitat interès per la correspondència s'ha

⁴⁸ VIÑAO FRAGO, A. "Las autobiografías, memorias y diarios como fuente histórico-educativa: tipología y usos", op. cit., p. 5.

desenvolupat la recerca al voltant de la preceptiva epistolar. L'estudi de l'epistolografia contemporània no ha donat lloc a línies de recerca tan definides com la d'època moderna. Tanmateix no podem deixar de mencionar els treballs de Verónica Sierra Blas, deixeble d'Antonio Castillo Gómez, al voltant de les pràctiques d'escriptura i lectura de les classes populars durant la passada centúria; objecte d'estudi que comparteix amb Carmen Rubalcaba Pérez, la qual ha concentrat els seus estudis al segle XIX i en el col·lectiu de muntanyesos del nord peninsular i d'emigrants; i amb Jordi Curbet Hereu, però aquest investigador s'interessa fonamentalment en els aspectes dialectals del parlar popular català que reflecteixen les cartes. De fet, a Catalunya són els filòlegs (i els historiadors quan les cartes són font més que objecte d'estudi) qui més s'han dedicat i es dediquen a l'estudi de la correspondència d'època contemporània amb l'afany de donar a conèixer els epistolaris dels nostres il·lustres avantpassats.

Aquest capítol és dedicat a fer un repàs dels autors i les obres més rellevants en el camp de la història social de la cultura escrita –i més concretament de l'escriptura epistolar– que s'han publicat a Europa (bàsicament França i Itàlia) i Espanya des del tombant del segle XX. Només farem referència a aquells autors i aquelles obres que més han influït en el desenvolupament dels estudis epistologràfics a Espanya i en la realització d'aquest treball de recerca. Un cop fet això, centrarem la nostra atenció en la producció científica que ha generat la història social de la cultura escrita a Catalunya, o dit d'una altra manera, en la bibliografia produïda a Catalunya i/o relativa a personatges històrics catalans. Tindrem en compte principalment aquells treballs que facin referència a epístoles dels segles XVIII i primera meitat del XIX tot i que també farem alguna menció als segles precedents per entendre millor l'evolució de la disciplina; intentarem fer esment únicament d'aquells textos que tractin sobre personatges catalans (sense renunciar a citar algun de mallorquí o valencià si creiem que és important per a entendre el desenvolupament de l'epistolografia en llengua catalana del tombant de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat); i, per últim, ens fixarem bàsicament en aquells estudis basats en l'anàlisi de cartes de caràcter privat o familiar (sense excloure de la nostra selecció bibliogràfica, emperò, algun conjunt de missives oficials singularment representatives del període o amb un remarcable contingut de caire familiar).

1.2 Els estudis francesos i italians: mirall per als espanyols

El nombre de monografies, obres de síntesi, treballs col·lectius, congressos, publicacions periòdiques i institucions que es dediquen a l'examen de la documentació de caràcter privat i especialment de la generada per la gent corrent és creixent a tota Europa. Les dues darreres dècades de la passada centúria es van fundar diversos grups i centres de recerca especialitzats en preservar, difondre i estudiar aquest tipus de documentació –fonamentalment llibres de memòries, diaris personals i epistolaris– amb l'objectiu de contribuir a una plena recuperació de la memòria històrica d'un país, aquella que inclou també els relats i les experiències de la gent corrent, i a una reinterpretació de la història des d'aquesta nova perspectiva⁴⁹. A Itàlia es va fundar la “Fondazione Archivio Diaristico Nazionale (Pieve Santo Stefano, 1984), el “Archivio della scrittura popolare” (Trento, 1987), el “Archivio Ligure della Scrittura Popolare” (Gènova, 1988), el “Archivio dei Libri di Famiglia” (Roma, 1988) i la “Associazione Archivio per la memoria e la scrittura delle donne” (Florència, 1998); a França destaca la feina feta des de la “Association pour l'Autobiographie et le Patrimoine Autobiographique” (Ambérieu-en-Bugey, 1992) i el “Centre pour la sauvegarde de la mémoire populaire” (París, 2000); a la Suïssa francòfona s'han creat “Les Archives de la Vie Privée” (Carouge, 1994) i la “Association pour la conservation des Archives de la vie ordinaire” (Neuchâtel, 2002); a Alemanya, el “Deutsches Tagebucharchiv e. V.” (Emmendingen, 1998); i a Bèlgica, els “Archives du Patrimoine Autobiographique” (Brussel·les, 2002)⁵⁰. L'interès pels *écrits du fur privée* no ha decaïgut el primer decenni del present segle, ans el contrari, la producció científica generada a partir de l'estudi de la documentació de caràcter privat és ingent.

Les historiografies italiana i francesa són de les més riques del nostre entorn pel que fa als estudis sobre la correspondència d'època moderna i contemporània des de la perspectiva que ofereix la història social de la cultura escrita (i les que més han influït sobre el desenvolupament de la recerca epistologràfica a Espanya). Ambdós països

⁴⁹ Els precedents més directes d'aquest tipus d'institucions els trobem al Pamietnikovesko Polskie i el Mass Observation. El primer es va fundar a Varsòvia a la dècada dels vint del segle passat per a conservar els documents personals aplegats per William Isaac Thomas i Florian Znaniecki durant la seva recerca al voltant de l'emigració de camperols polonesos a Amèrica. El segon es va crear a Londres el 1937 per iniciativa d'un grup d'escriptors (Tom Harrison, Charles Madge, Humphrey Jennings) que pretenien reunir els relats elaborats pels membres del mencionat centre que descrivissin com s'havia viscut la crisi dels anys trenta. Aquesta informació ha estat extreta de CASTILLO GÓMEZ, A. “Notas sobre escritura y memoria popular en Italia”, op. cit., pp. 51-52.

⁵⁰ Aquest llistat prové d'ANTÓN PELAYO, J. “Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit., p. 74.

posseeixen un patrimoni documental copiós que ha estat objecte de múltiples estudis tant nacionals com internacionals (sobretot l'italià de l'Alta Edat Moderna i el francès del segle de les Llums). Com anunciàvem al començament d'aquest capítol, la renovació de la disciplina paleogràfica que va donar lloc a la *socialització* de la història de la cultura escrita és lligada a dos noms propis –Armando Petrucci i Attilio Bartoli Langeli– i a la convocatòria d'un congrés interdisciplinari –el Congrés de Perugia, celebrat a la ciutat umbra els dies 29 i 30 de març de 1977–, les actes del qual van ésser publicades per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Perugia l'any 1978 amb el títol d'*Alfabetismo e Cultura Scritta nella storia della società italiana*.

Els treballs d'Armando Petrucci, especialista en paleografia, diplomàtica i història del llibre, han repercutit indiscutiblement en la manera que els especialistes s'aproximen a l'estudi de la correspondència. De la seva producció científica, que és molt copiosa, citarem únicament les obres que són més rellevants per a la comprensió de les pràctiques epistolars pretèrites. Aquestes són: *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento: guida storica e critica* (1979), *La scrittura: ideologia e rappresentazione* (1986), *Breve storia della scrittura latina* (1992), *Historia de la escritura e historia de la sociedad* (1999), *Alfabetismo, escritura, sociedad* (1999), *Prima lezione di paleografia* (2002), *La ciencia de la escritura: primera lección de paleografía* (2003, traducció de l'obra precedent deguda a Luciano Padilla López), *Scrittura ed epistolografia* (2004) i *Scrivere lettere: una storia plurimillennaria* (2008)⁵¹. Les obres en llengua castellana d'aquesta llista són el resultat de seminaris i/o conferències impartides pel filòleg italià a l'Estat espanyol. A banda d'aquestes i altres monografies i treballs col·lectius als quals no hem fet referència perquè no són tan rellevants com els anteriorment citats de cara a la nostra recerca, Petrucci ha dirigit dues importants revistes científiques: *Scrittura e civiltà*, fundada l'any 1977, i *Alfabetismo e cultura scritta. Nuova Serie*. L'any 2008 l'editorial Laterza va publicar el que és fins ara l'últim llibre de Petrucci i un dels pocs estudis de conjunt que existeixen sobre epistolografia des d'una perspectiva històrica: *Scrivere lettere: una storia plurimillennaria*. El filòleg i paleògraf italià reprèn alguns dels arguments ja exposats a treballs anteriors en aquesta

⁵¹ PETRUCCI, A. *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento: guida storica e critica*. Bari: Laterza, 1979; —*La scrittura: ideologia e rappresentazione*. Torí: Giulio Einaudi, 1986; —*Breve storia della scrittura latina*. Roma: Bagatto Libri, 1992; —*Historia de la escritura e historia de la sociedad*. València: Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1999; —*Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona: Gedisa, 1999; —*La ciencia de la escritura: primera lección de paleografía*. PADILLA, L. (trad.). Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica de Argentina, 2003; —*Scrittura ed epistolografia*. Roma: Gangemi, 2004; i —*Scrivere lettere: una storia plurimillennaria*. Bari: Laterza, 2008.

obra que és, conjuntament amb *Prima lezione di paleografia*, capital per a l'estudi de la història de l'escriptura.

Attilio Bartoli Langeli, un altre reconegut paleògraf italià, va impulsar els estudis sobre alfabetització i cultura escrita al seu país. L'obra d'Attilio Bartoli Langeli no és tan fecunda com la de Petrucci però inclou títols com *Scrittura e parentela autografia collettiva, scritture personali, rapporti familiari in una fonte italiana quattro-cinquecentesca* (1989), *Storia dell'alfabetismo come storia degli scriventi: gli usi della scrittura in Italia tra medioevo ed età moderna* (1989), *Scritture e libri da Alcuino a Gutenberg* (1994), *La scrittura dell'italiano* (2003) o *Notai: scrivere documenti nell'Italia medievale* (2006)⁵² que són igualment interessants. Bartoli va ésser, a més a més, l'ànima de la revista *Alfabetismo e Cultura Scritta. Seminario permanente. Notizie*, de la qual es van publicar només vuit números entre 1980 i 1987, i codirector, juntament amb Armando Petrucci, de la seva continuació, *Alfabetismo e Cultura Scritta. Nuova serie*, publicada per Bargatto Libri des del 1988 fins al 1992. Com Petrucci, la contribució d'aquest autor al desenvolupament de la paleografia i la història social de la cultura escrita ha estat decisiva. Tanmateix, la influència de la producció intel·lectual de Bartoli, orientada principalment envers la paleografia, la diplomàtica i la lingüística, no ha estat tan cabdal com la del seu homòleg en l'àmbit historiogràfic.

Els estudis dels investigadors francesos Roger Chartier i Jean-François Brotel també han contribuït notablement al desenvolupament de la història social de la cultura escrita i han estat, especialment en el primer cas, molt influents a tota Europa. Chartier és l'autor, entre d'altres, de *Cultural History: Between Practices and Representations* (1988), *El mundo como representación: estudios sobre historia cultural* (1992, traducció de Claudia Ferrari del títol anterior), *Forms and Meanings: Texts, Performances and Audiences From Codex to Computer* (1995), *Sociedad y escritura en la Edad Moderna: la cultura como apropiación* (1995), *Culture écrite et société*.

⁵² BARTOLI LANGELI, A. *Scrittura e parentela autografia collettiva, scritture personali, rapporti familiari in una fonte italiana quattro-cinquecentesca*. Brescia: Grafo, 1989; — *Storia dell'alfabetismo come storia degli scriventi: gli usi della scrittura in Italia tra medioevo ed età moderna*. Florència: Università, Dipartimento di storia, 1989; — *Scritture e libri da Alcuino a Gutenberg*. Perugia: Università degli studi, Dipartimento di scienze storiche, [1994?]; — *La scrittura dell'italiano*. Bolonya: Il Mulino, 2003; — *Notai: scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006; i els treballs col·lectius BARTOLI LANGELI, A. i PETRUCCI, A. "Alfabetismo e cultura scritta con alcuni contributi su psicologia e storia". *Quaderni storici*, 1978, núm. 38, pp. 437-795; — i TOSCANI, X. *Istruzione, alfabetismo, scrittura: saggi di storia dell'alfabetizzazione in Italia* (sec. XV-XIX). Milà: Franco Angeli, 1992.

L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle) (1996), *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (1997) amb Alain Boureau i Cécile Dauphin, *Escribir las prácticas: discurso, práctica, representación* (1998) i *Inscire et effacer: culture écrite et littérature, XIe-XVIIIe siècle* (2005)⁵³. L'obra del reconegut hispanista Jean-François Brotel es centra en la història de l'edició i de la literatura espanyola d'època contemporània⁵⁴ i conseqüentment, tot i ésser important per al desenvolupament de la història social de la cultura escrita, ha repercutit menys en el camp de l'epistolografia europea i espanyola.

D'entre tota la producció científica de Roger Chartier ens interessa particularment una obra col·lectiva titulada *La correspondance: les usages de la lettre au XIXe siècle* (1991)⁵⁵ de la qual n'és director. Es tracta d'una aproximació històrica a l'estudi de la correspondència francesa del segle XIX. A partir d'una enquesta postal realitzada l'any 1847 –de la qual es conserven els formularis i els resultats a la Biblioteca Nacional–, els diferents especialistes que participen en aquest estudi analitzen les característiques del sistema postal i l'epistolografia francesa del segle XIX (origens i evolució de la retòrica epistolar, els manuals epistolars de la mencionada centúria, l'epistolografia femenina, la relació de la carta amb d'altres gèneres literaris, etc.). El llibre coordinat per Chartier combina diferents perspectives d'anàlisi –literària, antropològica i històrica– amb l'objectiu de realitzar un estudi qualitatiu i quantitatiu sobre els usos de l'escriptura que clarifiqui el paper que l'intercanvi epistolar té en la configuració de les pràctiques i les representacions culturals d'una comunitat.

⁵³ Només hem tingut en compte la bibliografia que més s'adiu amb l'objecte de la nostra recerca: CHARTIER, R. *Cultural History: Between Practices and Representations*. Cambridge: Polity Press, 1988; —*El mundo como representación: estudios sobre historia cultural*. FERRARI, C. (trad.). Barcelona: Gedisa, 1992; —*Forms and Meanings: Texts, Performances and Audiences from Codex to Computer*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 1995; —*Sociedad y escritura en la Edad Moderna: la cultura como apropiación*. Mèxic: Instituto Mora, 1995; —*Culture écrite et société. L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle)*. París: Albin Michel, 1996; —i BOUREAU, A. i DAUPHIN, C. *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1997; —*Escribir las prácticas: discurso, práctica, representación*. València: Fundació Cañada Blanch, 1998; i —*Inscire et effacer: culture écrite et littérature, XIe-XVIIIe siècle*. París: Le Seuil, Gallimard, 2005.

⁵⁴ Alguns títols d'aquest autor són: BROTEL, J. F. *Les aveugles colporteurs d'imprimés en Espagne*. París: E. de Boccard, 1974; —*Pour une histoire littéraire de l'Espagne (1868-1914)*. Lille: Université de Lille III, Atelier National de Reproduction des Thèses, 1985; i —*Le diffusion du livre en Espagne (1868-1914): les libraires*. Madrid: Casa de Velázquez, 1988; —*Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*. TORRA, D. (trad.). Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Pirámide, 1993; —*El género de cordel*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Departamento de Antropología de España y América, 2000; —*Gaspar y Roig et le rêve américain des éditeurs espagnols (1845-1861)*. Montpellier: Université Paul Valéry, 2003; i —“Barcelona i el mercat del llibre al segle XIX”. *Monografies de Barcelona, metròpolis mediterrània*, 2006, núm. 7, pp. 29-34.

⁵⁵ CHARTIER, R. *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, op. cit.

L'historiador francès és autor de l'article titulat "Des «secrétaires» pour le peuple? Les modèles épistolaires de l'Ancien Régime entre littérature de cour et libre de colportage"⁵⁶ on descriu l'evolució dels «secretaris», una categoria especial de manuals epistolars, i l'ús que en van fer les classes subalternes. Les reflexions que Roger Chartier ofereix al text que acabem de citar obren una nova línia d'anàlisi de la correspondència, centrada en els usos i les pràctiques associades a l'escriptura epistolar al llarg del temps, seguida, amb posterioritat, per molts d'altres autors.

Les historiografies italiana i francesa han estat molt productives des de la dècada dels vuitanta del segle passat fins ara i ens han donat molt títols, tant d'obres focalitzades en l'estudi de la correspondència des d'una perspectiva històrica com filològica (i àdhuc científica o filosòfica); tant de treballs col·lectius com monografies o articles a revistes especialitzades; d'època moderna i contemporània; centrades en l'epistolografia femenina, popular, carcerària, i d'altres modalitats del gènere epistolar.⁵⁷ Les universitats i els investigadors d'ambdós països han estat molt dinàmics

⁵⁶ *Ibid.*, pp. 159-207. L'article, revistat i abreujat, forma part també de CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*. Madrid: Alianza Editorial, 1993, pp. 284-314.

⁵⁷ A Itàlia: QUONDAM, A. *Le carte «messenger»*. *Retorica e modelli di comunicazione epistolare per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*. Roma: Bulzoni, 1981; ZADRA, C. i FAIT, G. (eds.). *Deferenza, rivendicazione, supplica. Le lettere ai potenti*. Paese (Treviso): Pagus, 1991; DOGLIO, M. L. *Lettera e donna: scrittura epistolare al femminile tra Quattro e Cinquecento*. Roma: Bulzoni, 1993; — *L'arte delle lettere: idea e pratica della scrittura epistolar tra Quattro e Seicento*. Bologna: Il Mulino, 2000; CHEMELLO, A. *Alla lettera: teorie e pratiche epistolari dai Greci al Novecento*, op. cit.; ZARRI, G. (ed.) *Per lettera. La scrittura epistolare femminile tra archivio e tipografia (secoli XV-XVII)*. Roma: Viella, 1999; LONGO, N. *Letteratura e lettere: indagine nell'epistolografia cinquecentesca*. Roma: Bulzoni, 1999; BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «Dolce dono graditissimo». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*. Milà: Franco Angeli, 2000; GABRIELLI, P. *Mondi di carta. Lettere, autobiografie, memorie*. Arezzo: Protagon Editori Toscani, 2000; MORABITO, R. *Lettere e letteratura: studi sull'epistolografia volgare in Italia*, op. cit.; DE FREDE, C. *Della corrispondenza epistolare*. Nàpols: Istituto Italiano per gli Studi Storici, 2001; TASCA, L. "La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento", op. cit.; ANTONELLI, G. *Tipologia linguistica del genere epistolare nel primo Ottocento: sondagi sulle lettere familiari di Mittenti Còliti*, op. cit.; — i CHIUMMO, C. i PALERMO, M. *La cultura epistolare nell'Ottocento: sondagi sulle lettere del CEOD*, op. cit.; — i PALERMO, M., POGGIOLLALI, D. i RAFFAELLI, L. (eds.). *La scrittura epistolare nell'Ottocento. Nuovi sondagi sulle lettere del CEOD*. Ravenna: Giorgio Pozzi, 2009; CONTINI, A. i SCATTIGNO, A. (eds.) *Carte di donne. Per un censimento regionale della scrittura delle donne dal XVI al XX secolo*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2005; NICO, M. G. «Me son missa a scriver questa lettera...»: *lettere e altre scritture femminili tra Umbria, Toscana e Marche nei secoli XV-XVI*. Nàpols: Liguori, 2006; BRAIDA, L. *Libri di lettere. Le raccolte epistolari del Cinquecento tra inquietudini religiose e buon volgare*. Roma; Bari: Laterza, 2009; i GENOVESE, G. *La lettera oltre il genere: il libro di lettere, dall'Aretino al Doni, e le origini dell'autobiografia moderna*. Roma; Padova: Antenore, 2009.

A França: BOSSIS, M. (dir.). *La lettre à la croisée de l'individuel et du social*. Paris: Kimé, 1994; — i PORTER Ch. A. (eds.). *L'épistolarité à travers les siècles: geste de communication et/ou d'écriture*, op. cit.; HUREL, D. O. *Correspondance et sociabilité*. Rouen: Université de Rouen, 1994; GRASSI, M. C. *L'art de la lettre au temps de la nouvelle Héloïse et du romantisme*. Paris; Ginebra: Statkine, 1994; — *Lire l'épistolaire*. Paris: Dunod, 1998; DAUPHIN, C. «Prête-moi ta plume». *Les manuels épistolaires au XIXe siècle*. Paris: Kimé, 2000; — i LEBRUN-PÉZERAT, P. i POUBLAN, D. *Ces bonnes lettres: une correspondance familiale au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1995; HAROCHE-BOUZINAC, G.

a l'hora d'organitzar congressos i reunions nacionals i internacionals sobre la matèria (especialment els francesos). L'any 1981 es va fundar l'Association Interdisciplinaire de Recherches sur l'Epistolaire (AIRE) per reunir tots aquells especialistes que es dediquessin a l'epistolografia. Aquesta associació organitza col·loquis i jornades d'estudis que privilegien la interdisciplinarietat en l'anàlisi de la correspondència epistolar i edita una revista (la *Revue de l'AIRE*). Dues dècades més tard, l'any 2003 es va constituir el grup de recerca "Les écrits du for privé en France de la fin du Moyen Age à 1914", amb seu a la Université de Paris-Sorbonne i dirigit per Jean-Pierre Bardet i François-Joseph Ruggiu. L'objectiu d'aquest grup és identificar i descriure tots els documents de caràcter privat que es conserven als arxius i biblioteques públiques de França. Per això hom treballa en la creació d'una base de dades i contribueix a l'edició de textos inèdits sobre la matèria i ja s'han organitzat diversos congressos internacionals. Sylvie Mouysset és professora d'història moderna a la Université de Toulouse II-Le Mirail i membre del grup de recerca "France Meridionale et Espagne" (FRAMESPA), ubicat a l'al·ludida universitat, així com de "Les écrits du for privé en France de la fin du Moyen Age à 1914". L'equip d'investigadors FRAMESPA es dedica a l'estudi de la història de les societats medievals, modernes i contemporànies des de totes les seves dimensions –econòmica, política, cultural i religiosa. La correspondència no forma part dels objectes d'estudi privilegiats per aquest grup, però sí es tinguda en compte com a font documental (especialment en el cas de la professora Mouysset, especialista en història de la família i de l'àmbit privat). El CEOD (Corpus Epistolare Ottocentesco Digitale) és un corpus epistolar digital del segle XIX que, en l'actualitat, compta amb 23 epistolaris i 1292 cartes italianes de la citada centúria a l'abast dels investigadors a través de l'espai d'Internet www.unistrasi.it/ceod. El

L'épistolaire, op. cit.; HUREL, D. O. *Regards sur la correspondance: de Cicéron à Armand Barbès*. Rouen: Presses Universitaires, 1996; ALBERT, P. (ed.). *Correspondre, jadis et naguère*. Paris: Éditions du CTHS, 1997; PLANTÉ, C. (dir.). *L'Épistolaire, un genre féminin?*, op. cit.; CHAMAYOU, A. *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*, op. cit.; BEAUREPAIRE, P. Y. *La plume et la toile: pouvoirs et réseaux de correspondance dans l'Europe des Lumières*. Arras: Artois Presses Université, 2002; DIAZ, B. *L'épistolaire ou la pensée nomade. Formes et fonctions de la correspondance dans quelques parcours d'écrivains au XIXe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 2002; SIMONET-TRENANT, F. i SOHN, A. M. (dirs.). *La correspondance, un document pour l'histoire*. Rouen: Publications de la Université de Rouen, 2002; GUEDET, G. *L'art de la lettre humaniste*, op. cit.; JENSEN, K. A. *Lettres de femmes: textes inédites et oubliés du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris: Champion, 2005; DIAZ, B. i SIESS, J. (eds.). *L'Épistolaire au féminin. Correspondances de femmes (XVIIIe-XXe siècle)*. Caen: Presses Universitaires de Caen, 2006; HOOCK-DEMARLE, M. C. *L'Europe des lettres: réseaux épistolaires et construction de l'espace européen*. Paris: Albin Michel, 2008; SIGRIST, R. *Correspondances scientifiques du 18e siècle: présentation d'une méthode de comparaison*. Basel: Schwabe, 2008; i BANKS, D. (ed.). *Le texte épistolaire du XVIIe siècle à nos jours: aspects linguistiques*. Paris: L'Harmattan, 2013.

projecte de confecció d'aquest corpus fou finançat pel Ministero dell'Università e della Ricerca i hi van treballar, entre els anys 2001 i 2007, estudiosos de les universitats de Siena Stranieri, Cassino, Roma Sapienza, Milà i Pavia⁵⁸. També a Itàlia, l'any 2002 es va crear el "Centro di Ricerca sugli Epistolari del Settecento" (C.R.E.S), associat al Dipartimento di Filologia, Letteratura e Linguistica dell'Università degli Studi di Verona. Aquest centre d'estudis promou la recerca i la publicació de textos epistolars del segle XVIII; es dedica a la recopilació i difusió d'informació sobre la matèria; i organitza periòdicament conferències i seminaris.

La historiografia anglosaxona al voltant de la carta versa fonamentalment sobre aspectes literaris i ha estat molt prolífica als Estats Units. Alguns dels títols més rellevants de les darreres dècades són *Epistolarity: Approaches to a Form* (1982); *The Converse of the Pen: Acts of Intimacy in the Eighteenth Century Familiar Letter* (1986); *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature* (1988); *800 Years of Women's Letters* (1992); *Epistolary Practices: Letter Writing in America before Telecommunications* (1998); *Letter Writing as Social Practice* (2000); *Early Modern Women's Letter Writing, 1450-1700* (2001); *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present: Historical and Bibliographic Studies* (2007)⁵⁹. Només *Epistolary Practices...* i *Letter Writing as Social Practice* analitzen la correspondència des d'una òptica preminentment social i, en el cas del segon títol, propera al tipus d'estudi que duu a terme Roger Chartier. Són escassos els treballs teòrics sobre el gènere epistolar produïts a Portugal. Andrée Crabbé Rocha va voler corregir aquesta situació amb el seu llibre *A epistolografia em Portugal* (1965)⁶⁰ oferint una visió de conjunt de l'activitat epistolar dels escriptors portuguesos més importants dels segles XV al XX (dels quals en presenta algunes mostres al seu llibre). A l'altre costat de l'Atlàntic, la historiografia brasilera sobre la matèria és de les més interessants i

⁵⁸ Massimo PALERMO dona detalls sobre aquest projecte a "El CEOD: un archivo de la escritura epistolar italiana del siglo XIX". *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 107-114.

⁵⁹ ALTMAN, J. G. *Epistolarity: Approaches to a Form*, op. cit.; REDFORD, B. *The Converse of the Pen: Acts of Intimacy in the Eighteenth Century Familiar Letter*. Chicago: University of Chicago Press, 1986; GOLDSMITH, E. C. (ed.). *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature*. Boston: Northeastern University Press, 1988; KENYON, O. *800 Years of Women's Letters*. Londres: Alan Sutton, 1992; DECKER, W. M. *Epistolary Practices: Letter Writing in America before Telecommunications*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998; BARTON, D. i HALL, N. (eds.) *Letter Writing as Social Practice*, op. cit.; DYABELL, J. (ed.). *Early Modern Women's Letter Writing, 1450-1700*. Nova York: Palgrave Macmillan, 2001; POSTER, C. i MITCHELL, L. C. *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present: Historical and Bibliographic Studies*. Columbia: University of South Carolina Press, 2007.

⁶⁰ CRABBÉ ROCHA, A. *A epistolografia em portugal*. Coimbra: Livraria Almedina, 1965. A banda d'aquesta edició, n'hi ha una altra de l'Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa, 1985.

innovadores: *Prezado senhor, prezada senhora. Estudos sobre cartas* (2000); *Destinos das letras: historia, educação e escrita epistolar* (2002)⁶¹. L'anàlisi de la correspondència que reflecteixen aquestes dues obres segueix els plantejaments de Roger Chartier.

1.3 La història social de la cultura escrita a Espanya

1.3.1 Difusió de la història social de la cultura escrita a Espanya

Ja anticipàvem a l'inici d'aquest capítol que el desenvolupament de la història social de la cultura escrita a Espanya i conseqüentment, dels estudis epistologràfics, ha estat marcat decisivament pels treballs dels paleògrafs italians Armando Petrucci i Attilio Bartoli Langeli, els quals no només van revolucionar els estudis sobre paleografia sinó també la manera de concebre la història de la cultura escrita; i per l'obra d'autors francesos com Roger Chartier i Jean-François Botrel i els seus seguidors. A partir de la dècada dels noranta del segle passat el canvi de rumb experimentat per les ciències auxiliars de la història a Espanya, motivat per l'adopció de nous models historiogràfics i l'obertura de nous horitzons temàtics, noves preguntes i noves problemàtiques socials a tenir en compte, s'ha traduït en un increment de les publicacions, els congressos i les revistes especialitzades que han anat sortint al mercat⁶². Tanmateix, l'any 2005 Vanessa de Cruz Medina valorava que dintre del panorama historiogràfic espanyol encara eren pocs els estudis sobre la carta d'època moderna (i contemporània afegiríem nosaltres) que adoptaven estrictament la perspectiva oberta per aquella disciplina i molts més els que examinaven la correspondència des d'altres òptiques (història social, història de la literatura o de la teoria literària, etc.)⁶³. Segons aquesta investigadora només seguirien la línia de la història social de la cultura escrita els treballs de Fernando Bouza Álvarez –centrats en la cultura nobiliària i cortesana–, Antonio Castillo Gómez –especialment sobre els usos de la carta i les classes populars–, l'article de F. Gimeno Blay ««Missivas, mensageras, familiares...». Instrumentos de comunicación y de gobierno en la España del

⁶¹ NOGUEIRA GALVÃO, W. i BATTELLA GOLTIB, N. (eds.). *Prezado senhor, prezada senhora. Estudos sobre cartas*. São Paulo: Companhia das Letras, 2000; i CAMARA BASTOS, M. H., SANTOS CUNHA, M. T i VENANCIO MIGNOT, A. C. *Destinos das letras: história, educação e escrita epistolar*. Passo Fundo (Brasil): Universidade de Passo Fundo, 2002.

⁶² La reflexió és d'Armando Petrucci al pròleg d'AMELANG, J. S. i CASTILLO GÓMEZ, A. (comps.). *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*. Barcelona: Gedisa, 1999, p. 14.

⁶³ Informació extreta de DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op. cit., p. 52.

Quinientos”, part de la producció científica de Diego Navarro Bonilla i la seva relativa a l’escriptura epistolar femenina. En l’actualitat, tot i que aquesta tendència sembla mantenir-se, el gènere epistolar és objecte d’estudi per a múltiples historiadors, noves universitats i equips investigadors l’han convertit en l’eix de les seves recerques i és creixent el nombre d’epistolaris tant d’època moderna com (especialment) contemporània que han vist la llum. Inicialment, la història social de la cultura escrita es va difondre a Espanya seguint el model italià a través de les universitats de València i Alcalá de Henares. Amb posterioritat, en aquests centres d’educació superior s’hi han sumat grups de recerca vinculats a les universitats de Barcelona, Autònoma de Barcelona i Bilbao (en aquestes dues últimes s’investiga al voltant de la correspondència d’època moderna).

Paral·lelament i seguint l’exemple dels països veïns, a Espanya es va crear una “Red de Archivos e Investigadores de la Escritura Popular” que actualment agrupa una quinzena de centres i col·leccions que conserven documents quotidians dels nostres predecessors –com cartes, diaris, agendes, quaderns escolars, llibres de comptes o de família, etc.– i una quarantena d’investigadors. De tots aquests centres citarem només els que custodien principalment documentació privada de la gent corrent (inclosa la seva correspondència) i que són: “Museu del Pueblu d’Asturies” (Gijón, 1969), “Arquivo da Emigración Galega” (Santiago de Compostela, 1992), “Unitat d’Estudis Biogràfics de la Universitat de Barcelona” (Barcelona, 1994), “Arxiu de la Memòria Popular La Roca del Vallès” (La Roca del Vallès, 1998), “Archivo de la Escritura Popular de la Asociación Etnográfica Bajo Duero” (Zamora, 2001), i “Archivo de Escrituras Cotidianas del “Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita” (AEC-SIECE) de la Universidad de Alcalá” (Alcalá de Henares, 2004).

Des de la Universitat de València, el finat professor de paleografia José Trenchs Odena i Francisco M. Gimeno Blay, considerat el primer representant espanyol de la línia d’investigació oberta pels paleògrafs italians Armando Petrucci i Attilio Bartoli Langeli i actualment catedràtic de ciències i tècniques historiogràfiques d’aquella universitat, van promoure la celebració de congressos internacionals, sobretot a partir de la constitució del “Seminario Internacional de Estudios sobre la Cultura Escrita «José Trenchs Odena»”. El grup de la Universitat d’Alcalá de Henares, coordinat pel difunt Carlos Sáez Sánchez, catedràtic de ciències i tècniques historiogràfiques a dita universitat, i Antonio Castillo Gómez, en l’actualitat professor titular d’història de la cultura escrita, va organitzar també diversos congressos internacionals i va fundar la

revista *Signo. Revista de historia de la cultura escrita*, que es va publicar entre 1994 i 2005 amb l'objectiu de donar cabuda a tot tipus d'estudis sobre la producció escrita a i d'Occident. L'any 2004 es va constituir el "Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre la Cultura Escrita" (SIECE), dirigit per Antonio Castillo Gómez. D'aleshores ençà aquesta institució ha estat responsable de l'organització de congressos, jornades científiques i seminaris anuals sobre cultura escrita i de l'edició de *Cultura Escrita & Sociedad*, revista de característiques similars a l'anterior que va sortir a la llum per primera vegada l'any 2005 i per darrera, l'any 2010. Els dies 6, 7 i 8 de juny de 2012 es va celebrar el X (i darrer) Congreso Internacional Historia de la Cultura Escrita: "Espacios y formas de la escritura epistolar en el Área Románica (siglos XIV a XX)" a la Universidad de Alcalá.

Altres revistes especialitzades en història de la cultura escrita que s'han publicat o es publiquen a Espanya són: *Litterae. Cuadernos Sobre Cultura Escrita*, *Syntagma. Revista del Instituto de Historia del Libro y la Lectura* i *Cartas diferentes: revista canaria de patrimonio documental* (el darrer número publicat fins ara de la qual és del 2010). La més important de totes elles és *Litterae*, la revista sobre cultura escrita que va editar Calambur en col·laboració amb "Litterae. Seminario sobre Cultura Escrita" entre els anys 2001 i 2004. El citat seminari, fundat l'any 1997 per Enrique Villalba i Emilio Torné, va celebrar el novembre de 2014 la seva dissetena edició dedicat a l'estudi de la cultura escrita (escriptura, llibre, lectura, edició, etc.). L'any 2002 va aparèixer el primer volum de la Biblioteca Litterae, col·lecció de monografies també relacionades amb l'estudi de la cultura escrita, que actualment compta ja al seu haver amb 27 títols editats. Pedro M. Cátedra i María Luisa López-Vidriero van dirigir *Syntagma. Revista del Instituto de Historia del Libro y la Lectura*, publicació periòdica que recollia les darreres tendències dels estudis internacionals sobre el llibre i la lectura dins l'àmbit hispànic, que fou editada per l'Instituto de Historia del Libro y de la Lectura de Salamanca entre els anys 2002 i 2008. Aquest organisme, que s'ocupa de la recerca en l'àmbit de la història del llibre, de la lectura i de la cultura escrita, és integrat actualment dins l'Instituto Biblioteca Hispánica del Centro Internacional de Investigación para la Lengua Española de la Fundación San Millán. A banda d'aquest tipus de publicacions especialitzades, algunes revistes d'història moderna i contemporània han dedicat números monogràfics a l'estudi de la correspondència⁶⁴ i l'editorial Gedisa ha tret al

⁶⁴ Serveixi com a exemple la *Revista de historia moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, que va dedicar el seu volum número 18 íntegrament a l'estudi de la correspondència.

mercat una col·lecció d'obres de referència dintre de l'àmbit de la cultura escrita amb el títol de LEA (Lenguaje-Escritura-Alfabetización).

1.3.2 Els autors i les obres

Si haguéssim d'enunciar la totalitat d'historiadors, filòlegs i altres especialistes espanyols que de manera puntual han fet una incursió en el camp de la història de la cultura escrita i més concretament, en l'anàlisi de la correspondència, tant d'època moderna com contemporània, la relació seria molt llarga. Aquest estat de la qüestió no cerca tant ésser exhaustiu en aquest aspecte, emperò, com tenir en compte la rellevància dels autors i les obres que presenta. Que no són tants i no són tantes els que aborden l'estudi del gènere epistolar des de l'òptica de la història social de la cultura escrita. Retornant als orígens de la difusió d'aquesta disciplina a Espanya hem de fer referència a tres historiadors de la Universitat de València: José Trenchs Odena, Francisco M. Gimeno Blay i María Luz Mandingorra Llavata. La influència del primer autor mencionat sobre el desenvolupament dels estudis de paleografia i diplomàtica a l'Estat espanyol ha estat crucial. Després d'una estada a Roma, durant la qual Trenchs va assistir als cursos d'Arxivística, Paleografia, Diplomàtica i Biblioteconomia que organitzava regularment l'escola vaticana, i arran dels contactes que aleshores va establir amb diversos paleògrafs italians, el professor valencià va entrar en contacte amb la nova corrent paleogràfica liderada per Armando Petrucci i va animar els seus deixebles a treballar en la mateixa línia⁶⁵ (dirigint les primeres tesis doctorals que relacionaven escriptura i alfabetització dins la societat medieval i renaixentista valenciana)⁶⁶. Trenchs va dur a terme la seva intensa activitat intel·lectual i acadèmica des de la Universitat de València i la Comissió Internacional de Diplomàtica. Els estudis del professor valencià es centren en l'àmbit de la paleografia i la diplomàtica de l'Edat Mitjana. Trenchs i Francisco M. Gimeno Blay són coautors de *La paleografía y la diplomática en España* (1989)⁶⁷.

El segon autor anteriorment citat va esdevenir, a partir de la realització de la seva tesi doctoral sobre l'alfabetització i la cultura escrita a l'Alto Palancia a la fi del

⁶⁵ SÁEZ SÁNCHEZ, C. "Introducción. En memoria de José Trenchs Odena". *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1994, núm. 1, pp. 11-14.

⁶⁶ CASTILLO GÓMEZ, A. i SÁEZ SÁNCHEZ, C. "Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la escritura", op. cit., p. 160.

⁶⁷ TRENCHS ODENA, J. i GIMENO BLAY, F. M. *La paleografía y la diplomática en España*. València: Universitat de València, Departament d'Història de la Antiquitat i de la Cultura Escrita, Unitat Docent de Paleografia i Diplomàtica, 1989.

segle XIV i la primera meitat del XV⁶⁸, el primer i principal representant espanyol de la renovada ciència paleogràfica tal i com havia estat introduïda dins l'àmbit historiogràfic espanyol per José Trenchs Odena. El capítol central de la seva dissertació, ampliat i matisat, va ésser publicat amb el títol de *La escritura gótica en el País valenciano después de la conquista del siglo XIII* (1985)⁶⁹. D'aleshores ençà, Gimeno Blay ha estudiat amb deteniment la història de l'alfabetització i l'escriptura medievals, els processos d'aprenentatge de l'escriptura a l'època medieval i moderna, i la historiografia de la paleografia i la diplomàtica. És autor, entre d'altres, d'*Escribir y leer en Occidente* (1995), "*Los muros tienen la palabra*". *Materiales para una historia de los «graffitti»* (1997), *Scripta manent: materiales para una historia de la cultura escrita* (1998), i *De las ciencias auxiliares a la historia de la cultura escrita* (1999)⁷⁰.

Al costat de Francisco M. Gimeno Blay, una altra historiadora vinculada a la Universitat de València, María Luz Mandingorra Llavata, professora titular del departament d'història de l'antiguitat i de la cultura escrita al mencionat centre universitari, va ésser de les primeres a interessar-se en l'estudi de l'alfabetització i la cultura escrita a Espanya. Mandingorra ha analitzat l'ús de l'escriptura dintre l'Administració i el grup socioprofessional dels apotecaris valencians al final de l'Edat Mitjana, les biblioteques, la lectura i el llibre a la València del segle XIV, els usos privats de l'escrit i la configuració de la identitat privada a través de l'escriptura de diaris i memòries, etc.⁷¹

⁶⁸ GIMENO BLAY, F. M. *La escritura en la diócesis de Segorbe. Una aproximación al estudio del alfabetismo y la cultura escrita en el Alto Palancia (1383-1458)*. Tesi doctoral dirigida per José Trenchs Odena. València: Universitat de València, Departament de Paleografia i Diplomàtica, 1984. La defensa d'aquesta tesi es va publicar amb el mateix títol al *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 1984, núm. 1-2, pp. 49-60.

⁶⁹ GIMENO BLAY, F. M. *La escritura gótica en el País valenciano después de la conquista del siglo XIII*. València: Universitat de València, Departament de Paleografia i Diplomàtica, 1985.

⁷⁰ PETRUCCI, A. i GIMENO, F. M. (eds.). *Escribir y leer en Occidente*. València: Universitat de València, Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita, 1995; GIMENO BLAY, F. M. i MANDINGORRA LLAVATA, M. L. (eds.). "*Los muros tienen la palabra*". *Materiales para una historia de los «graffitti»*. València: Universitat de València, 1997; GIMENO BLAY, F. M. *Scripta manent: materiales para una historia de la cultura escrita*, op. cit.; —*De las ciencias auxiliares a la historia de la cultura escrita* [conferència]. València: Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1999; —*Scripta Manent de las ciencias auxiliares a la Historia de la cultura escrita*. Granada: Universidad de Granada, 2008.

⁷¹ MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *La escritura humanística en Valencia. Su introducción y difusión en el siglo XV*. València: Universitat de València, Departament d'Història de la Antiguitat i de la Cultura Escrita, Unitat Docent de Paleografia i Diplomàtica, 1986; —*Leer en la Valencia del Trecentos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*. Tesi doctoral. 2 vols. València: Universitat de València, Servei de Publicacions, 1990; —*Leer a Jane Austen desde la Historia de la Cultura Escrita*. València: Episteme, 1996; —i GIMENO, F. M. "*Los Muros tienen la palabra*". *Materiales para una historia de los «graffitti»*, op. cit., 1997; —*Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*, op. cit.; —i GARCIA PORCAR, J. *Memòria familiar i projecció*

El que havia estat catedràtic de ciències i tècniques historiogràfiques de la Universidad de Alcalá, Carlos Sáez Sánchez, és autor d'una copiosa producció científica centrada en la reflexió al voltant dels binomis paleografia-alfabetització i paleografia-història social de la cultura escrita, la història del llibre i la lectura (part de la qual fou escrita conjuntament amb el seu deixeble Antonio Castillo Gómez)⁷². Així mateix, és autor de l'edició de la correspondència intercanviada entre el reconegut historiador i polític Claudio Sánchez-Albornoz i el seu pare, Emilio Sáez, a partir de 1948, quan el primer ja era exiliat a l'Argentina⁷³; i d'un article basat en el breu intercanvi epistolar que van sostenir Elías Serra Ràfols i el citat Emilio Sáez entre els anys 1964 y 1970⁷⁴. Sáez també és editor de diversos llibres que recullen les contribucions d'alguns dels congressos internacionals de història de la cultura escrita que va organitzar la Universidad de Alcalá⁷⁵.

Per la seva banda, Antonio Castillo Gómez, professor titular d'història de la cultura escrita, director científic del “Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita” (SIECE), de la revista *Cultura escrita & Sociedad* i de la “Red de

personal. El dietari de Gaspar Gasset, paraire (1513-1586). Castelló de la Plana: Societat Castellonense de Cultura, 2011.

⁷² CASTILLO GÓMEZ, A. i SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la cultura escrita”, op. cit.; —“En torno al concepto de Paleografía”. *Indagación: revista de historia y arte*, 1995, núm. 1, pp. 181-202; —“La eliminación de lo social: a propósito del concepto y destino de la paleografía”. *Scrittura e Civiltà*, 1999, núm. 23, pp. 439-443; —“Del signo a lo escrito: paleografía e historia social de la cultura escrita”. *La corónica: A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures & Cultures*, 2000, vol. 28, núm. 2, pp. 155-168. SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Los nuevos formatos del libro”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1999, núm. 6, pp. 179-189; —“Documentos para ver, documentos para leer”. *Anuario de estudios medievales*, 1999, núm. 29, pp. 899-916; i —“Nuevas herramientas de lectura”. *Hibris. Revista de Bibliofilia*, 2002, núm. 10, pp. 4-30.

⁷³ SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - I (1948-1949)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1996, núm. 3, pp. 205-220; —“Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - II (1950-1951)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1997, núm. 4, pp. 273-289; —“Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - III (1952-1954)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1998, núm. 5, pp. 203-216; —“Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - IV (1955-1958)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2000, núm. 7, pp. 159-180; —“Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - V (1959-1967)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultrua Escrita*, 2002, núm. 9, pp. 107-125; —“Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez-VI (1968 - 1970)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2004, núm. 13, pp. 63-82.

⁷⁴ SÁEZ SÁNCHEZ, C. “La relación epistolar entre Elías Serra Ràfols y Emilio Sáez (1964-1970)”. *Boletín Millares Carlo*, 1998, núm. 17, pp. 147-152.

⁷⁵ SÁEZ SÁNCHEZ, C. i PACHECO SAMPEDRO, R. (coords.). *Conceptos. Actas del III Congreso de Historia de la Cultura Escrita*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones, 1998. SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.) *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002; —*Libros y documentos en la alta Edad Media, los libros de derecho, los archivos familiares. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. II. Madrid: Calambur, 2002; —*Conservación, reproducción y edición: modelos y perspectivas de futuro. Actas del VII Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Guadalajara: Aache, 2004.

Archivos e Investigadores de la Escritura Popular”, i coordinador del Grupo LEA (“Lectura, Escritura, Alfabetización”), és especialista en història social de l’escriptura i de la lectura. Castillo ha dedicat i dedica fonamentalment els seus estudis al període modern i als usos de l’escriptura dins l’àmbit privat i de les classes populars (també d’època contemporània). La seva contribució al desenvolupament de la història social de la cultura escrita a Espanya –i sobretot a l’estudi de l’epistolografia d’època moderna– és cabdal. Alguns dels seus treballs més importants són: *Escrituras y escribientes: prácticas de la cultura escrita en una ciudad del renacimiento* (1997); l’article “«Hablen cartas y callen barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro” (2000); el capítol de llibre “Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en la Época Moderna” (2002); l’article “Escrito en prisión: las escrituras carcelarias en los siglos XVI y XVII” (2003); *Historia mínima del libro y la lectura* (2004); *Das tabuinhas ao hipertexto. Uma viagem na história da cultura escrita* (2004); l’article “El mejor retrato de cada uno: la materialidad de la escritura epistolar en la sociedad hispana de los siglos XVI y XVII” (2005); *Entre la pluma y la pared: una historia social de la escritura* (2006); l’article “Si mi pluma valiera tu pistola: adquisición y usos de la escritura en los frentes republicanos durante la Guerra Civil” (2007, amb Verónica Sierra Blas); la col·laboració “Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l’époque contemporaine. Bilan et perspectives” (2010); l’article “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)” (2011); *Leggere nella Spagna moderna: erudizione, religiosità e svago* (2013); i més recentment, “De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII” (2013) i “Cartas desde el convento. Modelos epistolares femeninos en la España de la Contrarreforma” (2014)⁷⁶. Castillo també ha coordinat i

⁷⁶ CASTILLO GÓMEZ, A. *Escrituras y escribientes: prácticas de la cultura escrita en una ciudad del renacimiento*. Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias, Fundación de Enseñanza Superior a Distancia, 1997; —“«Hablen cartas y callen barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro”, op. cit., pp. 116-129; —“Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en la Época Moderna”. SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, op. cit., pp. 79-107; —“Escrito en prisión: las escrituras carcelarias en los siglos XVI y XVII”. *Península: revista de estudios ibéricos*, 2003, núm. 0, pp. 147-170; —*Historia mínima del libro y la lectura*. Madrid: Siete Mares, 2004; —*Das tabuinhas ao hipertexto. Uma viagem na história da cultura escrita*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 2004; —“El mejor retrato de cada uno: la materialidad de la escritura epistolar en la sociedad hispana de los siglos XVI y XVII”. *Hispania. Revista Española de Historia*, 2005, vol. 65, núm. 221, pp. 847-876; —*Entre la pluma y la pared: una historia social de la escritura*. Madrid: Akal, 2006; —i SIERRA, V. “Si mi pluma valiera tu pistola: adquisición y usos de la escritura en los frentes republicanos durante la Guerra Civil”. *Ayer*, 2007, núm. 67, pp. 179-205; —“Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l’époque contemporaine. Bilan et perspectives”. A: BARDET, J. P., ARNOUL, E. i RUGGIU, F. J. (dirs.). *Les écrits du for privé en Europe (du Moyen Âge à l’époque contemporaine)*. *Enquêtes, Analyses, Publications*, op. cit., pp. 31-47; — “«Me alegraré

editat diverses obres col·lectives sobre la matèria entre les quals destacarem: *Escribir y leer en el siglo de Cervantes* (1999); *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española* (2001); *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada* (2002); *La conquista del alfabeto: escritura y clases populares* (2002); *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento* (2005, amb Verónica Sierra Blas); *Senderos de ilusión: lecturas populares en Europa y América Latina* (2007, amb Verónica Sierra Blas); *Mis primeros pasos: alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)* (2008, amb Verónica Sierra Blas); *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones (siglos XIV-XX) i Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea* (ambdues del 2014, amb Verónica Sierra Blas)⁷⁷.

María del Val González de la Peña, Diego Navarro Bonilla i Verónica Sierra Blas són també historiadors de la cultura escrita vinculats al “Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita” (SIECE) i/o a la Universidad de Alcalá (la primera autora citada ha estudiat principalment l'època moderna i la darrera l'època contemporània mentre que Bonilla ha treballat tots dos períodes). González de la Peña és professora del departament d'història i filosofia de la Universidad de Alcalá i membre del SIECE des del 2004 i del Grupo LEA (“Lectura, Escritura y Alfabetización”) des del 2007. Els seus treballs de recerca giren al voltant de les pràctiques d'escriptura i lectura femenines durant l'Edat Moderna. És autora del llibre *Mujer y cultura gráfica: las reverendas madres bernardas de Alcalá de Henares (siglos XVIII-XIX)* (2001); dels articles “Aspectos gráficos y visuales de las cartas de profesión

que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”, op. cit., pp. 19-50; —*Leggere nella Spagna moderna: erudizione, religiosità e svago*. Bolonya: Pàtron editore, 2013; —“De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII”. A: PADRÓN FERNÁNDEZ, R. (ed.). *Las cartas las inventó el afecto. Ensayos sobre epistolografía en el Siglo de las Luces*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2013, pp. 133-174; —“Cartas desde el convento. Modelos epistolares femeninos en la España de la Contrarreforma”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2014, núm. 13, pp. 141-168.

⁷⁷ CASTILLO GÓMEZ, A. (comp.). *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*, op. cit.; —(ed.). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, op. cit.; —(coord.). *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*. Gijón: Trea, 2001; —(coord.). *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, op. cit.; —i SIERRA BLAS, V. (eds.). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*. Gijón: Trea, 2005; —i SIERRA BLAS, V. (eds.). *Senderos de ilusión: lecturas populares en Europa y América Latina*. Gijón: Trea, 2007; —i SIERRA BLAS, V. (eds.). *El legado de Mnemosyne. Las escrituras del yo a través del tiempo*. Gijón: Trea, 2007; —i SIERRA BLAS, V. (coords.). *Mis primeros pasos: alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*. Gijón: Trea, 2008; —i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014; i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014.

monásticas” (1997) i “Lectoras y escritoras en la iconografía moderna española” (2011); i coordinadora de les obres col·lectives *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI* (2005) i *Estudios en Memoria del Profesor Dr. Carlos Sáez. Homenaje* (2007)⁷⁸.

Diego Navarro Bonilla és professor titular d'arxivística al departament de biblioteconomia i documentació de la Universidad Carlos III de Madrid i membre extern del SIECE. Les línies de recerca explotades per aquest historiador són l'arxivística i la gestió de documents –primordialment els generats per la diputació del Regne d'Aragó i els serveis nacionals d'intel·ligència tant moderns com contemporanis– i la història social de la cultura escrita. De la seva producció científica ens interessen especialment els articles “Escribir y dibujar en libros y registros: impulsos y prácticas privadas (siglos XIV-XVIII)” (2001), “Todo por escrito: prácticas administrativas y conciencia documental en la España moderna” (2003), “Los archivos del sentimiento: función y representación de billetes y papeles de amor en la Edad Moderna” (2003), “Del manejo del imperio a la gestión doméstica: archivos y depósitos documentales en Madrid en torno a 1600” (2006) i “El mundo como archivo y representación: símbolos e imagen de los poderes de la escritura” (2008); el capítol de llibre “Las huellas de la lectura: marcas y anotaciones manuscritas en impresos de los siglos XVI a XVIII” (2003); i les monografies *La imagen del archivo: función y representaciones en España (siglos XVI-XVII)* (2003), *Del corazón a la pluma: archivos y papeles privados femeninos en la Edad Moderna* (2004) i *Los archivos del espionaje: información, razón de estado y servicios de inteligencia durante la Monarquía Hispánica (siglos XVI y XVII)* (2004)⁷⁹.

⁷⁸ GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del V. “Aspectos gráficos y visuales de las cartas de profesión monásticas”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1997, núm. 4, pp. 67-78; —*Mujer y cultura gráfica: las reverendas madres bernardas de Alcalá de Henares (siglos XVIII-XIX)*. Alcalá de Henares: Institución de Estudios Complutenses (CSIC-CECEL), 2001; —(coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*. Gijón: Trea, 2005; —(coord.). *Estudios en Memoria del Profesor Dr. Carlos Sáez. Homenaje*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2007; i —“Lectoras y escritoras en la iconografía moderna española”. *Páginas de Guarda. Revista de Lenguaje, Edición y Cultura Escrita*, 2011, núm. 11, pp. 130-143.

⁷⁹ NAVARRO BONILLA, D. “Escribir y dibujar en libros y registros: impulsos y prácticas privadas (siglos XIV-XVIII)”. *Gutenberg-Jahrbuch*, 2001, núm. 2001, pp. 261-268; —“Todo por escrito: prácticas administrativas y conciencia documental en la España moderna”. *Boletín de la ANABAD*, 2003, vol. 53, núm. 1, pp. 91-112; —*La imagen del archivo: función y representaciones en España (siglos XVI-XVII)*. Gijón: Trea, 2003; —“Las huellas de la lectura: marcas y anotaciones manuscritas en impresos de los siglos XVI a XVIII”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. (ed.). *Libro y lectura en la Península Ibérica y América: siglos XIII a XVIII*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 2003, pp. 243-288; —“Los archivos del sentimiento: función y representación de billetes y papeles de amor en la Edad Moderna”. *Pliegos de bibliofilia*, 2003, núm. 22, pp. 11-32; —*Del corazón a la pluma: archivos y papeles privados femeninos en la Edad Moderna*. Salamanca: Prensas Universitarias, 2004; —*Los archivos del espionaje: información, razón de estado y servicios de inteligencia durante la Monarquía Hispánica (siglos XVI y XVII)*. Salamanca: Caja Duero, 2004; —“Del manejo del imperio a la gestión doméstica: archivos y

Verónica Sierra Blas és professora del departament d'història i filosofia de la Universidad de Alcalá i coordinadora tècnica del “Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita” (SIECE), del Grupo LEA (“Lectura, Escritura, Alfabetización”), de la revista *Cultura escrita & Sociedad* i de la “Red de Archivos e Investigadores de la Escritura Popular”. L’obra d’aquesta historiadora es concentra en l’estudi de les pràctiques socials d’escriptura i lectura (especialment d’escriptura epistolar) a l’Espanya contemporània, durant l’arc temporal que va des de la II República fins a la Guerra Civil i el primer franquisme. A banda de totes les obres col·lectives (co)editades o (co)coordinades amb Antonio Castillo Gómez referides una mica més amunt, Sierra Blas és autora dels articles “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo” (2002), “¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX” (2003-2004), “*As Cartas e a Escola*: los manuales epistolares para niños en la España del siglo XX” (2004), “«Olvidos epistolares»: luces y sombras en la epistolografía contemporánea” (2005), “Escribir en campaña: cartas de soldados desde el frente” (2007), “Entre armas y letras: un testimonio de la alfabetización en las trincheras” (2008) i “«Reconstructing Silences»: on the study and editing of private letters by Spanish children evacuated to Russia during the Spanish civil war” (2012); dels capítols de llibre “La memoria de lo cotidiano. Correspondencia de un estudiante (1956-1957)” (2002, amb Laura Fortea Manzanares), “Cartas al pueblo. Cartas al clero: la difusión del mensaje religioso en Sigüenza, 1936-1939” (2002), “La carta en la escuela: los manuales epistolares para niños en la España contemporánea” (2003), “«En espera de su bondad, comprensión y piedad»: cartas de súplica en los centros de reclusión de la guerra y posguerra españolas (1936-1945)” (2005), “Baúles de memoria: las escrituras personales y el fenómeno migratorio” (2006), “Cartas al Rey: el comienzo de la transición democrática que vivieron los niños españoles” (2008, amb Laura Zenobi) i “«Guardar silencio...». El secreto del epistolario de la emigración” (2010, amb Laura Martínez Martín); i dels llibres *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea* (2003) i *Palabras huérfanas: los niños y la Guerra Civil* (2009)⁸⁰.

depósitos documentales en Madrid en torno a 1600”. *Cultura escrita & sociedad*, 2006, núm. 3, pp. 133-158; —“El mundo como archivo y representación: símbolos e imagen de los poderes de la escritura”. *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática*, 2008, núm. 14, pp. 19-44.

⁸⁰ SIERRA BLAS, V. i FORTEA MANZANARES, L. “La memoria de lo cotidiano. Correspondencia de un estudiante (1956-1957)”. A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia: modelos y prácticas de escritura epistolar*, op. cit., pp. 553-574; SIERRA BLAS, V. “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo”. *Signo. Revista de*

Les universitats de Barcelona i Bilbao allotgen diversos equips investigadors interessats en la documentació de caràcter privat i la correspondència. Des de la Universitat de Barcelona es treballa en la recerca, identificació i catalogació de les fonts arxivístiques procedents d'arxius patrimonials i privats catalans (projecte "Arquibanc") i en el rescat, preservació i estudi de l'escriptura autobiogràfica (Unitat d'Estudis Biogràfics de la Universitat de Barcelona). La Universitat Autònoma de Barcelona és la seu de l'equip investigador "Grup de Recerca d'Història Moderna Manuscrits", immers en la localització i l'inventari de les memòries i els diaris personals de catalans i catalanes nascuts durant l'època moderna, i el centre on imparteix docència Javier Antón Pelayo, professor titular d'història moderna i director de *Manuscrits. Revista d'història moderna*. Les principals línies de recerca d'aquest historiador es circumscriuen a l'àmbit de la història social de la cultura escrita (alfabetització, biblioteques i correspondència d'època moderna). Tant de la seva obra com dels grups anteriorment citats en parlarem amb més detall al proper apartat.

A la Universidad del País Vasco (Vitoria-Gasteiz), el professor titular d'història moderna José María Imízcoz Beunza i la seva deixeble, Lara Arroyo Ruiz, es dediquen a la recerca al voltant de la correspondència d'època moderna en relació amb la història

Historia de la Cultura Escrita, 2002, núm. 10, pp. 121-140; —"Cartas al pueblo. Cartas al clero: la difusión del mensaje religioso en Sigüenza, 1936-1939". A: *Iglesia y religiosidad en España*. Guadalajara: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, Confederación de Asociaciones de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas, ANABAD, 2002, pp. 303-319; —"La carta en la escuela: los manuales epistolares para niños en la España contemporánea". A: CALVO DE LEÓN, R. et al. (coords.). *Etnohistoria de la escuela*. Burgos: Universidad de Burgos, 2003, pp. 723-740; —*Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea*, op. cit.; —"¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX". *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 282-325; —"As Cartas e a Escola: los manuales epistolares para niños en la España del siglo XX". *História da educação*, 2004, vol. 8, núm. 16, pp. 59-77; —"«En espera de su bondad, comprensión y piedad»: cartas de súplica en los centros de reclusión de la guerra y posguerra españolas (1936-1945)". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (coords.). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*, op. cit., pp. 165-199; —"«Olvidos epistolares»: luces y sombras en la epistolografía contemporánea". *Revista de historiografía*, 2005, núm. 3, pp. 55-68; —"Baúles de memoria: las escrituras personales y el fenómeno migratorio". A: ALTED, A. i ASENJO, A. (coords.). *De la España que emigra a la España que acoge*. Alcalá de Henares: Fundación Francisco Largo Caballero, 2006, pp. 157-175; —"Escribir en campaña: cartas de soldados desde el frente". *Cultura escrita & sociedad*, 2007, núm. 4, pp. 95-116; —i ZENOBI, L. "Cartas al Rey: el comienzo de la transición democrática que vivieron los niños españoles". A: NICOLÁS MARÍN, M. E. i GONZÁLEZ MARTÍNEZ, C. (coords.). *Ayeres en discusión [Recurso electrónico]: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de publicaciones, 2008, pp. 11-31; —"Entre armas y letras: un testimonio de la alfabetización en las trincheras". *Andalucía en la historia*, 2008, núm. 23, pp. 64-68; —*Palabras huérfanas: los niños y la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 2009; —i MARTÍNEZ MARTÍN, L. "«Guardar silencio...». El secreto del epistolario de la emigración". A: CASADO ARBONIÉS, M. (coord.). *Escrituras silenciadas: historia, memoria y procesos culturales. Homenaje a José Francisco de La Peña*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, Servicio de publicaciones, 2010, pp. 734-758; —"«Reconstructing Silences»: on the study and editing of private letters by Spanish children evacuated to Russia during the Spanish civil war". *Variants*, 2012, núm. 8, pp. 95-109.

de la família i les xarxes socials. Imízcoz és autor de les següents contribucions a obres col·lectives: “La historia continúa: de las cartas que John mandó de América a la prima Rosa y otros contactos” (1992), “Actores sociales y redes de relaciones en las sociedades del Antiguo Régimen: propuestas de análisis en historia social y política” (1995), “El patrocinio familiar: parentela, educación y promoción de las elites vasco-navarras en la monarquía borbónica” (2001), “Parentesco, Amistad y Patronazgo: la economía de las relaciones familiares en la Hora Navarra del siglo XVIII” (2003), “Familia y redes sociales en la España Moderna” (2009), “Redes, grupos, clases. Una perspectiva desde el análisis relacional” (2009), “Las redes sociales de las élites: conceptos, fuentes y aplicaciones (2009), “Las redes de la monarquía: familias y redes sociales en la construcción de España” (2011) i “De las fronteras de la comunidad a las redes de la nación: construcción de identidades y de exclusiones en la vieja Europa” (2011); dels articles “Élites administrativas, redes cortesanas y captación de recursos en la construcción social del Estado Moderno” (2007) i “Las élites vasco-navarras y la Monarquía Hispánica: construcciones sociales, políticas y culturales en la Edad Moderna” (2008); i coordinador dels llibres *Elites, poder y red social: las élites del País Vasco y Navarra en la edad moderna (estado de la cuestión y perspectivas)* (1996), *Redes familiares y patronazgo: aproximación al entramado social del País Vasco y Navarra en el Antiguo Régimen (siglos XV-XIX)* (2001), *Casa, familia y sociedad (País Vasco, España y América, siglos XV-XIX)* (2004), i *Economía doméstica y redes sociales en el Antiguo Régimen* (2010, amb Oihane Oliveri Corta)⁸¹. Per la seva banda,

⁸¹ IMÍZCOZ BEUNZA, J. M. “La historia continúa: de las cartas que John mandó de América a la prima Rosa y otros contactos”. A: ANDRÉS GALLEGOS, J. (coord.). *Navarra y América*. Madrid: Fundación Mapfre, 1992, pp. 497-508; —“Actores sociales y redes de relaciones en las sociedades del Antiguo Régimen. Propuestas de análisis en historia social y política”. A: BARROS GUIMERANS, C. (coord.). *Historia a debate*. Vol. II. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1995, pp. 341-354; —*Elites, poder y red social: las élites del País Vasco y Navarra en la Edad Moderna (estado de la cuestión y perspectivas)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 1996; —“El patrocinio familiar: parentela, educación y promoción de las elites vasco-navarras en la monarquía borbónica”. A: CHACÓN JIMÉNEZ, F. i HERNÁNDEZ FRANCO, J. (eds.). *Familias, poderosos y oligarquías*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2001, pp. 93-130; —*Redes familiares y patronazgo: aproximación al entramado social del País Vasco y Navarra en el Antiguo Régimen (siglos XV-XIX)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 2001; —“Parentesco, Amistad y Patronazgo: la economía de las relaciones familiares en la Hora Navarra del siglo XVIII”. A: FERNÁNDEZ ROMERO, C. i MORENO ALMÁRCEGUI, A. (coords.). *Familia y cambio social en Navarra y País Vasco: siglos XIII al XX*. Pamplona: Instituto de Ciencias para la Familia, 2003, pp. 165-216; —*Casa, familia y sociedad (País Vasco, España y América, siglos XV-XIX)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 2004; —“Élites administrativas, redes cortesanas y captación de recursos en la construcción social del Estado Moderno”. *Trocadero: Revista de historia moderna y contemporánea*, 2007, núm. 19, pp. 11-30; —“Las élites vasco-navarras y la Monarquía Hispánica: construcciones sociales, políticas y culturales en la Edad Moderna”. *Cuadernos de Historia Moderna*, 2008, núm. 33, pp. 89-119; —“Familia y redes sociales en la España Moderna”. A:

Arroyo és autora de l'article "Redes de influencia: relaciones privilegiadas en el comercio colonial a finales del siglo XVIII: los Marticorena y su correspondencia epistolar" (2007); i del capítol de llibre "La casa Marticorena: economía doméstica y redes sociales en el comercio colonial de la segunda mitad del siglo XVIII" (2010)⁸².

Més o menys en la mateixa línia que José María Imízcoz treballa Adolfo I. Arbelo García, professor titular d'història moderna de la Universidad de La Laguna. Les línies de recerca d'aquest investigador són orientades envers el camp de la història social i de les institucions, la història de la família i a la darrera dècada, cap a l'estudi de la correspondència privada. En relació amb el gènere epistolar és autor de la contribució a una obra col·lectiva titulada "La correspondencia privada como fuente para el estudio de la Historia Social de Canarias durante la Edad Moderna: el ejemplo del montañés don Francisco Gutiérrez Caballero, apoderado del consulado gaditano y visitador de la renta del tabaco en Canarias (1733-1754)" (2004); dels articles "Milicia, fortificaciones y vida cotidiana en la Isla de La Palma durante el setecientos: una visión socio-política a través de la correspondencia privada (1764-1767)" (2003) i "Propietarios absentistas y administradores emprendedores: una mirada a la sociedad canaria del siglo XVIII desde la correspondencia privada de don Agustín García Bustamante" (2006); del llibre *Los Massieu Monteverde de La Palma. Familia, relaciones sociales y poder político en Canarias durante el siglo XVIII* (2009); i editor d'«*Al recibo de esta...*». *Relaciones epistolares canario-americanas del siglo XVIII* (2010)⁸³.

LORENZO PINAR, F. J. (coord.). *La familia en la historia*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2009, pp. 135-186; —"Redes, grupos, clases. Una perspectiva desde el análisis relacional". A: MOLINA PUCHE, S. i IRIGOYEN LÓPEZ, A. (coords.). *Territorios distantes, comportamientos similares: familias, redes y reproducción social en la Monarquía Hispánica (siglos XIV-XIX)*. Murcia: Universidad de Murcia, 2009, pp. 45-88; —"Las redes sociales de las élites: conceptos, fuentes y aplicaciones". A: SORIA MESA, E., BRAVO CARO, J. J. i DELGADO BARRADO, J. M. (coords.). *Las élites en la época moderna: la monarquía española*. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de publicaciones, 2009, pp. 77-112; —i OLIVERI KORTA, O. (coords.). *Economía doméstica y redes sociales en el Antiguo Régimen*. Madrid: Sílex ediciones, 2010; —"Las redes de la monarquía: familias y redes sociales en la construcción de España". A: CHACÓN JIMÉNEZ, F. i BESTARD COMAS, J. (coords.) *Familias: historia de la sociedad Española (del final de la Edad Media a nuestros días)*. Madrid: Cátedra, 2011, pp. 393-444; —"De las fronteras de la comunidad a las redes de la nación: construcción de identidades y de exclusiones en la vieja Europa". A: BERTRAND, M. i PLANAS, N. (coords.). *Les sociétés de frontière. De la Méditerranée à l'Atlantique (XVIe-XVIIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2011, pp. 107-124.

⁸² ARROYO RUIZ, L. "Redes de influencia: relaciones privilegiadas en el comercio colonial a finales del siglo XVIII: los Marticorena y su correspondencia epistolar". *Nuevo mundo, mundos nuevos*, 2007, núm. 7; —"La casa Marticorena: economía doméstica y redes sociales en el comercio colonial de la segunda mitad del siglo XVIII". A: IMÍZCOZ BEUNZA, J. M. i OLIVERI KORTA, O. (coords.). *Economía doméstica y redes sociales en el Antiguo Régimen*, op. cit., pp. 357-392.

⁸³ ARBELO GARCÍA, A. I. "La correspondencia privada como fuente para el estudio de la Historia Social de Canarias durante la Edad Moderna: el ejemplo del montañés don Francisco Gutiérrez Caballero, apoderado del consulado gaditano y visitador de la renta del tabaco en Canarias (1733-1754)". A: MORALES, F. (coord.). *Felipe V y el Atlántico: III centenario del advenimiento de los Borbones. XIV*

Una figura molt destacada en el camp de la història social de la cultura escrita, tot i que la seva producció científica no es basa en l'anàlisi de l'epistolografia d'època moderna, és Fernando Jesús Bouza Álvarez, catedràtic d'història moderna de la Universidad Complutense de Madrid –considerat per alguns especialistes l'historiador espanyol cultural per antonomàsia⁸⁴. Els treballs d'aquest historiador tracten de la història cultural i política de l'Alta Edat Moderna (i més especialment de la monarquia hispanolusitana dels Àustries). De l'extensa bibliografia d'aquest autor només citarem els articles i les monografies que, al nostre parer, més han contribuït al coneixement de les pràctiques escripturals de l'Espanya moderna: *Del escribano a la biblioteca: la civilización escrita europea en la alta edad moderna, siglos XV-XVII* (1992); *Cartas de Felipe II a sus hijas* (1998); *Comunicación, conocimiento y memoria en la España de los siglos XVI y XVII* (1999); “La estafeta del bufón: cartas de gente de placer en la España de Velázquez (1999); “*Aun en lo material del papel e impresión*”: sobre la cultura escrita en el siglo de Gracián (2001); *Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro* (2001); *Usos de la escritura: libelos populares, traslados manuscritos* (2001); “Escribir en la corte: la cultura de la nobleza cortesana y las formas de comunicación en el Siglo de Oro” (2003); “Letra de España: la nueva fábrica tipográfica de Pedro de Disses (1685)” (2005); “La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1684)” (2005); “Usos cortesanos de la escritura: sobre lo escrito en los espacios áulicos del Siglo de Oro” (2006); i *Hétérographies. Formes de l'écrit au siècle d'or espagnol* (2010)⁸⁵.

Coloquio de Historia Canario-Americana. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 2002, pp. 1261-1289 (edición digital en CD-ROM); —“Milicia, fortificaciones y vida cotidiana en la Isla de La Palma durante el setecientos: una visión socio-política a través de la correspondencia privada (1764-1767)”. *Revista de historia canaria*, 2003, núm. 185, pp. 7-27; —“Propietarios absentistas y administradores emprendedores: una mirada a la sociedad canaria del siglo XVIII desde la correspondencia privada de don Agustín García Bustamante”. *Revista de historia canaria*, 2006, núm. 188, pp. 11-44; —*Los Massieu Monteverde de La Palma. Familia, relaciones sociales y poder político en Canarias durante el siglo XVIII*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, 2009; —(ed.). «*Al recibo de esta...*». *Relaciones epistolares canario-americanas del siglo XVIII*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, 2010.

⁸⁴ En paraules de SERNA ALONSO, J. i PONS PONS, A. *La historia cultural. Autores, obras, lugares*. Madrid: Akal, 2013, p. 223.

⁸⁵ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. *Del escribano a la biblioteca: la civilización escrita europea en la alta edad moderna (siglos XV-XVII)*. Madrid: Síntesis, 1992; —*Cartas de Felipe II a sus hijas*. Madrid: Akal, 1998; —*Comunicación, conocimiento y memoria en la España de los siglos XVI y XVII*. Salamanca: Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, 1999 (traduït a l'anglès com a *Communication, Knowledge and Memory in Early Modern Spain*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2004); —“La estafeta del bufón: cartas de gente de placer en la España de Velázquez”. *Revista de arte, geografía e historia*, 1999, núm. 2, pp. 95-123; —*Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid: Marcial Pons, 2001; —“*Aun en lo material del papel e impresión*”: sobre la cultura escrita en el siglo de Gracián.

Altres noms i altres obres a tenir en compte en el desenvolupament de la història social de la cultura escrita a Espanya són els de les joves historiadores Vanessa de Cruz Medina i Carmen Rubalcaba Pérez (la primera estudia l'època moderna i la segona, la contemporània). De Cruz Medina és, en l'actualitat, investigadora contractada postdoctoral del programa “Juan de la Cierva” (MICINN) a la Fundación Carlos de Amberes i ha estat, des de la seva creació, secretària del Seminario Litterae sobre Cultura Escrita, de la revista *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita* i de la col·lecció de llibres “Biblioteca Litterae” que edita Calambur. S'ha especialitzat en la relació entre les dones de l'Edat Moderna i el gènere epistolar, així com en l'estudi de les relacions polítiques, culturals i artístiques entre la cort madrilenya i la del Sacre Imperi Romanogermànic durant els segles XVI i XVII. És autora de “La educación de las meninas en la corte de Felipe II a través de las cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona” (2003); “Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI” (2003-2004); “*Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española*” (2005); “«Y porque sale la Reyna a senar acabo, que es mi semana de serbir». La vida en palacio de la reina Ana, las infantas Isabel Clara Eugenia y Catalina Micaela en las cartas de Ana de Dietrichstein” (2005); i del llibre *Una dama en la corte de Felipe II: cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona* (2013)⁸⁶.

Saragossa: Gobierno de Aragón, 2001; —*Usos de la escritura: libelos populares, traslados manuscritos*. Còrdova: Publicaciones Obra Social Cajasur, 2001; —“Escribir en la corte: la cultura de la nobleza cortesana y las formas de comunicación en el Siglo de Oro”. A: BENASSAR, B. *et al. Vivir el Siglo de Oro: poder, cultura e historia en la época moderna. Estudios homenaje al profesor Angel Rodríguez Sánchez*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2003, pp. 77-100; —“Letra de España: la nueva fábrica tipográfica de Pedro de Disses (1685)”. *Hispania. Revista Española de Historia*, 2005, vol. 65/3, núm. 221, pp. 957-972; —“La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1684)”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 129-154; —“Usos cortesanos de la escritura: sobre lo escrito en los espacios áulicos del Siglo de Oro”. *Cultura escrita & sociedad*, 2006, núm. 3, pp. 9-14; i —*Hétérographies. Formes de l'écrit au siècle d'or espagnol*. Madrid: Casa de Velázquez, 2010.

⁸⁶ DE CRUZ MEDINA, V. “La educación de las meninas en la corte de Felipe II a través de las cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona”. A: CALVO DE LEÓN, R. *et al.* (coords.). *Etnohistoria de la escuela*, op. cit., pp. 523-534; —“Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI”. *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 161-185; —“*Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española*”, op. cit.; —“«Y porque sale la Reyna a senar acabo, que es mi semana de serbir»: La vida en Palacio de la reina Ana, las infantas Isabel Clara Eugenia y Catalina Micaela en las cartas de Ana de Dietrichstein”. A: LÓPEZ-CORDÓN, M. V. i FRANCO, G. (coords.). *La reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna, 2005, pp. 427-445; i —*Una dama en la corte de Felipe II: cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona* [A Lady-in-Waiting at the Court of Philip II: Ana de Dietrichstein's Letters to her Mother, Margarita de Cardona]. Praga: Iberoamericana Praguensia, Charles University of Prague, 2013.

Carmen Rubalcaba Pérez va realitzar la seva tesi doctoral, titulada *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander, s. XIX*, l'any 2005 sota la direcció de la professora de la Universidad de Cantabria Rosa María Blasco Martínez. A partir d'aquesta data la historiadora càntabra ha continuat treballant sobre les pràctiques d'escriptura entre les classes populars del segle XIX. En col·laboració amb la directora de la seva tesi, Rubalcaba ha escrit "Sueño de una sombra": escritura y clases populares en Santander en el siglo XIX (2001), *Para hablarte a tan larga distancia...: correspondencia de una familia montañesa a ambos lados del Atlántico, 1855-1883* (2003) i "Las escrituras del yo en los libros de cuentas de Pedro Jado (1844-1879)" (2007); ella sola és autora dels capítols de llibre "La inaccesible distinción: la imagen de la escritura epistolar en las clases populares" (2002), "«Escribo aquello que no sabría decirle a nadie»: la escritura en reclusión" (2005) i "«De esta manera se engendra el cariño»: el papel de la correspondencia en la constitución de una red de afinidad entre emigrantes" (2012); l'obra *Entre las calles vivas de las palabras: práctica de cultura escrita en el siglo XIX* (2006); i l'article "«Dios nos mejore las horas si nos conviene»: la salud y la enfermedad de una familia montañesa del siglo XIX a través del estudio de las escrituras del yo" (2011)⁸⁷.

Fins aquí hem fet referència a alguns dels especialistes i de les obres més importants que ha generat l'estudi de la història social de la cultura escrita a Espanya i més concretament, del gènere epistolar d'època moderna i contemporània. Des del camp de la filologia i la literatura, la carta també ha estat objecte d'estudi les darreres dècades. L'anàlisi literària de les correspondències ha donat lloc a treballs com les reflexions del

⁸⁷ BLASCO MARTÍNEZ, R. M. i RUBALCABA PÉREZ, C. "«Sueño de una sombra»: escritura y clases populares en Santander en el siglo XIX". A: CASTILLO GÓMEZ, A. (ed.). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, op. cit., pp.109-133; —«*Para hablarte a tan larga distancia ...*»: *correspondencia de una familia montañesa a ambos lados del Atlántico, 1855-1883*. Santander: Librería Estvdio, 2003; —"Las escrituras del yo en los libros de cuentas de Pedro Jado (1844-1879)". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (coords.). *El legado de Mnemosyne. Las escrituras del yo a través del tiempo*, op. cit., pp. 55-74; RUBALCABA PÉREZ, C. "La inaccesible distinción: la imagen de la escritura epistolar en las clases populares". A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, op. cit., pp. 393-418; —"«Escribo aquello que no sabría decirle a nadie»: la escritura en reclusión". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (coords.). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*, op. cit., pp. 217-235; —*Entre las calles vivas de las palabras: práctica de cultura escrita en el siglo XIX*, op. cit.; —"«Dios nos mejore las horas si nos conviene»: la salud y la enfermedad de una familia montañesa del siglo XIX a través del estudio de las escrituras del yo". *Revista de dialectología y tradiciones populares*, 2011, vol. LXVI, núm. 2, pp. 387-406; —"«De esta manera se engendra el cariño»: el papel de la correspondencia en la constitución de una red de afinidad entre emigrantes". A: CAGGARENA, F. i MARTÍNEZ, L. *Scritture migranti: uno sguardo italo-spagnolo* [Escrituras migrantes: una mirada italo-española]. Milà: Franco Angeli, 2012, pp. 63-81.

difunt Claudio Guillén⁸⁸ al voltant del paper de la carta dins la literatura del Renaixement i del binomi literatura i epistolografia. La presència i l'ús de la carta com a recurs narratiu fou especialment important per a la novel·la sentimental i de cavalleries del segle XVI. Les cartes amoroses incloses dintre d'aquest tipus de novel·les van servir, a més a més, com a models de correspondència amorosa⁸⁹. La tesi doctoral de Meri Torras Francés –professora de literatura de la Universitat Autònoma de Barcelona, com en el seu dia ho havia estat Guillén– tracta de l'epístola privada com a gènere literari. Amb posterioritat, la citada filòloga ha dedicat part de la seva producció científica a analitzar la relació entre les dones i el gènere epistolar, especialment al segle de les Llums⁹⁰. Roxana Pagés-Rangel⁹¹ ha establert l'itinerari de les cartes privades que, havent nascut per a ésser llegides per un lector únic i concret, han esdevingut, amb el temps, col·leccions públiques posades a l'abast de múltiples lectors i del mercat literari. Les tesis que aquests i altres especialistes en literatura han elaborat entorn de la carta han acabat influenciant el propi discurs historiogràfic. La preceptiva epistolar d'època moderna i contemporània també ha estat objecte d'estudi per part dels filòlegs (com

⁸⁸ GUILLÉN, C. “Al borde de la literalidad: literatura y epistolaridad”, op. cit.; —“El pacto epistolar: las cartas como ficciones”. *Revista de Occidente*, 1997, núm. 197, pp. 76-98; —“La escritura feliz: literatura y epistolaridad”, op. cit.; —“Para el estudio de la carta en el Renacimiento”. A: LÓPEZ BUENO, B. (ed.). *La epístola: V Encuentro Internacional sobre Poesía del Siglo de Oro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2000, pp. 101-127.

⁸⁹ Aquest ús és atribuïble a l'escassetat de manuals epistolars que incloguessin models de cartes amoroses. Ni eclesiàstics ni humanistes van introduir el tema amorós als seus tractats i col·leccions de cartes en considerar-lo massa frívol i pecaminós. La matèria, doncs, restà a les mans de secretaris i escriptors i dels manuals que, des del principi del segle XVI, instruïen en els aspectes més pràctics de l'art epistolar. De totes aquestes qüestions en parlen a bastament YNDURÁIN, D. “Las cartas de amores”. A: LÓPEZ GRIGERA, L. i REDONDO, A. (eds.). *Homenaje a Eugenio Asensio*. Madrid: Gredos, 1988, pp. 487-495; MARÍN PINA, M. C. “Las cartas de amor caballerescas como modelos epistolares”. A: ETIENVRE, J. P. i ROMERO TOBAR, L. *La recepción del texto literario*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1988, pp. 11-24; i USUNÁRIZ, J. M. “Sentimientos e historia. La correspondencia amorosa en los siglos XVI-XVIII”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., pp. 251-273.

⁹⁰ TORRAS FRANCÉS, M. “Con las cartas boca arriba: el legado transgresor de las salonnieres”. A: *La conjura del olvido: escritura y feminismo*. Barcelona: Icaria, 1997; —*La epístola privada como género: estrategias de construcción*, op. cit.; —*Tomando cartas en el asunto: las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*, op. cit.; —*Amors a la carta: menú d'epístoles amoroses de la literatura catalana*. Barcelona: Galàxia Gutenberg, Cercle de Lectors, 2003; —“Para gloria de las Sévigné españolas: la carta privada y el género femenino en la España Moderna”. A: HERMOSILLA ÁLVAREZ, M. A. i FERNÁNDEZ PRIETO, C. (coords.). *Autobiografía en España, un balance*. Barcelona: Visor, 2004, pp. 633-646.

⁹¹ PAGÉS-RANGEL, R. “La construcción pública de una identidad privada: Juan Valera en Rusia desde sus cartas”. A: PAOLINI, C. J. (coord.). *La Chispa '95: Selected Proceedings*. Nova Orleans: Tulane University, 1995, pp. 269-280; —*Del dominio público: itinerarios de la carta privada*, op. cit.; —“Para una sociología del escándalo: la edición y la publicación de las cartas privadas de Gertrudis Gómez de Avellaneda”. *Revista hispánica moderna*, 1997, vol. 50, núm. 1, pp. 22-36; “Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas”. *Siglo diecinueve*, 1997, núm. 3, pp. 137-149.

tindrem l'oportunitat de comprovar al capítol d'aquesta tesi que tracta aquesta qüestió). Ara ens limitarem a posar com a exemple l'obra monumental de Pedro Martín Baños sobre l'art epistolar durant el Renaixement espanyol⁹². Baños distingeix les visions familiar o retòrica de l'epístola desenvolupada per l'humanisme neollatí dels llibres de cartes i manuals de secretari en llengua vernacle que reproduïen l'esperit i les maneres de la societat cortesana.

1.3.3 Diverses modalitats del gènere epistolar i el seu desenvolupament a Espanya

De les diverses modalitats del gènere epistolar que han estat explotades pels investigadors espanyols encara són pocs els estudis que versen específicament sobre epistolografia popular i encara menys, els epistolaris publicats de la gent corrent. Tanmateix, Antonio Castillo Gómez i Verónica Sierra Blas han destinat força línies dels seus treballs a aquesta temàtica; Jordi Curbet Hereu va escriure un treball de recerca, dirigit per Xavier Luna-Batlle, sobre l'epistolografia popular a l'Alt Empordà, dins el qual, i a despit de tractar bàsicament d'aspectes lingüístics, hi fa una introducció històrica sobre el tema, i s'hi ha continuat dedicant amb posterioritat; i Carmen Rubalcaba Pérez ha publicat diversos articles sobre la correspondència de les classes populars dels segles XIX i XX⁹³. Un subgrup important d'estudis sobre epistolografia popular el constitueixen els que analitzen els intercanvis epistolars que es van establir

⁹² MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo (1400-1600)*. Bilbao: Universidad Deusto, 2005; —“Familiar, retórica, cortesana: disfraces de la carta en los tratados epistolares renacentistas”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 15-30; —“La carta en el Renacimiento y el Barroco: guía bibliográfica”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 187-201; —“Preceptos epistolares e 'imitatio' a comienzos del siglo XVI: edición y estudio de la «Epithome artis epistolaris ad formulam Tullianam introducens» (1512) atribuida a Urbanus Rhegius”. *Humanistica lovaniensia: journal of neo-latin studies*, 2005, núm. 54, pp. 101-155; —“Fuentes de la doctrina epistolar del Manual de escribientes (c. 1551-1559) de Antonio de Torquemada: materiales para una edición anotada”. A: MAESTRE MAESTRE, J. M., PASCUAL BAREA, J. i CHARLO BREA, L. (coords.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Antonio Prieto*. Vol. IV. Madrid: CSIC, 2008, pp. 1409-1428; i —“Literatura escolar renacentista: la carta. Aproximación al epistolario del bachiller de la Pradilla”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 57-76.

⁹³ Antonio CASTILLO GÓMEZ és editor de l'obra *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, op. cit., i coordinador de *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, op. cit. Verónica SIERRA BLAS és autora de “La memoria de lo cotidiano. Correspondencia de un estudiante (1956-1957)”, op. cit., amb Laura Fortea Manzanares; “Baúles de memoria: las escrituras personales y el fenómeno migratorio”, op. cit.; i “«Guardar silencio...». El secreto del epistolario de la emigración”, op. cit., amb Laura Martínez Martín. Jordi CURBET HEREU examina les cartes de la gent del poble a *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX): treball d'investigació*, op. cit. I Carmen RUBALCABA PÉREZ analitza les pràctiques populars de la cultura escrita al segle XIX a “«Sueño de una sombra»: escritura y clases populares en Santander en el siglo XIX”, op. cit., amb Rosa María Blasco.

entre els emigrats a Amèrica i els seus familiars i amics a la Península al llarg de l'època moderna i la contemporània. Tant les anomenades *cartas de llamada* (a través de les quals es convidava a parents i amics a emigrar al Nou Món) com les associades amb processos judicials d'índole diversa i les estrictament particulars i privades han estat en menor o major grau objecte d'estudi dels historiadors⁹⁴. Les historiografies canària i andalusa són especialment riques en aquest tipus d'estudis. Jesús González de Chávez (1985) va donar a conèixer 16 cartes d'emigrants canaris del segle XVIII extretes dels fons del Sant Ofici a Gran Canària⁹⁵. Però l'obra de referència en relació amb les al·ludides *cartas de llamada* ha estat, sens dubte, la de l'hispanista Enrique Otte titulada *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1617* (1988)⁹⁶. Otte analitza en aquest llibre la correspondència conservada a la Casa de Contratación de Sevilla, fonamentalment les missives que s'adjuntaven als expedients administratius que s'havien d'obrir per a tramitar el permís d'emigració. Generalment, el to d'aquestes epístoles és positiu. Els emigrats que les van escriure solien enviar diners als seus familiars residents a la Península i/o els animaven a creuar l'Atlàntic a la recerca de noves i millors oportunitats. Seguint l'exemple d'Otte, altres historiadors han examinat aquest tipus de correspondència: F. Morales Padrón i I. Macías (1991), J. M. Usunáriz (1992), R. Márquez Macías (1988, 1994) i M. D. Pérez Murillo (1996)⁹⁷. Els treballs de tots aquests autors es centren en les cartes enviades des d'Amèrica i en el segle XVIII.

L'any 1999 R. Sánchez Rubio i I. Testón Núñez van publicar *El hilo que une: las relaciones epistolares en el Viejo y el Nuevo Mundo, siglos XVI-XVIII*⁹⁸. Aquest

⁹⁴ STANGL, W. "Un cuarto de siglo con Cartas privadas de emigrantes a Indias. Prácticas y perspectivas de ediciones de cartas transatlánticas en el Imperio español". *Anuario de Estudios Americanos*, 2013, núm 70/2, p. 712

⁹⁵ GONZÁLEZ DE CHÁVEZ MENÉNDEZ, J. "Notas para la historia de la emigración Canaria a América. Cartas de emigrantes canarios, siglo XVIII", op. cit. Aquest autor va reprendre l'estudi de la correspondència transatlàntica amb "Las cartas del Obispo Tavira y el Jefe de los prisioneros franceses en la isla de Tenerife de Mayo de 1795". *Trienio: Ilustración y liberalismo*, 2002, núm. 39, pp. 139-161.

⁹⁶ OTTE, E. *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1617*, op. cit.

⁹⁷ MORALES PADRÓN, F. i MACÍAS, I. *Cartas desde América: 1700-1800*, op. cit. USUNÁRIZ, J. M. *Una visión de la América del siglo XVIII. Correspondencia de emigrantes guipuzcoanos y navarros*, op. cit. MÁRQUEZ MACÍAS, R. "La emigración a Indias a través de la correspondencia de los emigrantes 1765-1824". *Rábida*, 1988, núm. 4, pp. 45-54; —*Historias de América: la emigración española en tinta y papel*, op. cit.; i PÉREZ MURILLO, M. D. "Testimonios de emigrantes vascos en Cuba en las primeras décadas del siglo XIX". A: ESCOBEDO MANSILLA, R., ZABALA BEASCOECHEA, A. i ÁLVAREZ GILA, O. (eds.). *Emigración y Redes Sociales de los Vascos en América*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, 1996, pp. 91-103. L'any 1999 aquesta autora va publicar gairebé un centenar de cartes escrites des de Cuba el primer terç del segle XIX amb el títol *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba. Estudio de las Mentalidades y Valores en el siglo XIX*. Cadis; Sevilla: Universidad de Cádiz; Aconcagua Libros, 1999.

⁹⁸ SÁNCHEZ RUBIO, R. i TESTÓN NÚÑEZ, I. *El hilo que une: las relaciones epistolares en el Viejo y el Nuevo Mundo, siglos XVI-XVIII*, op. cit. Altres treballs de les citades autores són "«De todo he estado

llibre reuneix 382 cartes privades procedents dels antics arxius de la Inquisició de Nova Espanya, en l'actualitat conservades a l'Archivo General de la Nación de Méjico, que abracen tot el període colonial, des de 1521 a 1784. Atès que la correspondència que manejaren Sánchez i Testón procedeix dels processos per bigàmia que va encausar la Inquisició americana, són majoritàriament les dones abandonades a la Península les que escriuen als seus marits. Algunes ho fan censurant la conducta dels seus cònjuges i unes altres, perdonant el delictes comès pel marit, però totes les epístoles desprenen cert aire de malenconia i desencantament. En línies generals, el contingut de les missives estudiades per Sánchez i Testón fa referència als sentiments i als afectes. Principalment, els/les corresponents es posaven al dia sobre els naixements, els casaments, les defuncions i d'altres novetats esdevingudes al si de la família i la terra d'origen. Però també es tractaven qüestions de primera necessitat com l'enviament d'or i plata a la Península i d'altres assumptes econòmics o professionals (sobretot quan ambdós interlocutors eren homes). Quan l'intercanvi epistolar s'establia entre dues o més persones que ja vivien a Amèrica, predominava la informació de caràcter personal i la rememoració de les experiències viscudes.

Més recentment han vist la llum els treballs de P. Gonzalbo Aizpuru (2002), P. Hidalgo Nuchera (2006), dos nous articles de R. Márquez Macías (2004-2005 i 2011), un llibre d'A. Arbelo (2010) i les aportacions de M. del C. Martínez Martínez entorn a l'epistolari de Hernán Cortés i les referències a la plata i la mineria que hom pot trobar a la correspondència privada de les Índies (2003, 2004, 2005, 2009, 2010 i 2014)⁹⁹. A

ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna". A: CASTELLANO, J. L. i LÓPEZ-GUADALUPE, M. L. (coords.). *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*. Vol. II. Granada: Universidad de Granada, Junta de Andalucía, Consejería de Innovación, Ciencia y Empresa, 2008, pp. 771-798; i —*Lazos de tinta, lazos de sangre. Cartas privadas entre el Nuevo y el Viejo Mundo (siglos XVI-XVIII)*, op. cit.

⁹⁹ GONZALBO AIZPURU, P. "La intimidad divulgada. La comunicación escrita en la vida privada en la Nueva España". *Estudios de Historia Novohispana*, 2002, núm. 27, pp. 17-58. HIDALGO NUCHERA, P. (ed.). *Entre Castro del Río y México: correspondencia privada de Diego de la Cueva y su hermano Juan, emigrante en Indias (1601-1641)*. Còrdova: Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 2006. MÁRQUEZ MACÍAS, R. "Cartas de amor y silencios: la correspondencia privada entre Buenos Aires y España en el siglo XVIII". *Fundación*, 2004-2005, núm. 7, pp. 229-242; —"Cartas de mujeres emigrantes: nostalgias y recuerdos (siglos XVIII-XIX)". A: CHIVITE DE LEÓN, M. J., HERNÁNDEZ PÉREZ, M. B. i MONZÓN, M. E. (eds.). *Frontera y género. En los límites de la multidisciplinariedad*. Madrid: Plaza & Valdés, 2011, pp. 171-185. ARBELO GARCÍA, A. I. «Al recibo de esta...». *Relaciones epistolares canario-americanas del siglo XVIII*, op. cit. MARTÍNEZ, M. del C. (ed.). *Cartas y memoriales*. Lleó: Universidad de León, 2003; —"Cartas privadas de Hernán Cortés al Licenciado Núñez". *Anales del Museo de América*, 2004, núm. 12, pp. 81-102; —"Cartas de Alonso del Castillo Maldonado desde México". A: GUTIÉRREZ ESCUDERO, A. i LAVIANA CUETOS, M. L. (coords.). *Estudios sobre América, siglos XVI-XX. Actas del Congreso Internacional de Historia de América*. Sevilla: Asociación Española de Americanistas, 2005, pp. 197-214; —"El Perú en tiempos del Arzobispo Mogrovejo: impresiones epistolares". *Estudios humanísticos. Historia*, 2009, núm. 8, pp. 103-133;

diferència dels seus predecessors, aquests darrers estudis es basen en la correspondència estrictament privada, paren la seva atenció a l'altra banda de l'Atlàntic (primordialment a Mèxic) i tenen en compte la veu femenina de l'emigració a Índies. El textos "Las mujeres en Indias a través de sus cartas" (1992) de Pilar Bravo Lledó i "Imagen de las Indias en cartas escritas por mujeres en el siglo XVI" (1992) de María de Lourdes Aguilar Salas combinen la modalitat de l'epistolografia de la migració amb la femenina¹⁰⁰. En la mateixa línia va encaminat l'article de Pilar García Mouton, "Las mujeres que escribieron cartas desde América (siglos XVI-XVII)" (1996-1997). García Mouton ha analitzat altres aspectes del contingut de la correspondència americana a "Tratamientos en las cartas de Indias" (1999) i "Humor en las cartas privadas de emigrantes a Indias (1540-1616)" (2004)¹⁰¹.

Com l'epistolografia popular, la correspondència femenina ha estat tradicionalment marginada de l'àmbit acadèmic i del mercat editorial (amb l'excepció dels epistolaris d'algunes dones molt poderoses i històricament rellevants). No obstant això, la situació ha començat a canviar i els darrers lustres són nombrosos els epistolaris femenins editats i els estudis que han adoptat la perspectiva de gènere. A l'Estat espanyol s'han multiplicat els articles, les monografies i els treballs col·lectius sobre epistolografia femenina: Duran i Solervicens (1996), Torras (2001), Baquero (2003), Baranda (2003-2004), De Cruz (2003-2004), González (2005), etc.¹⁰². Tots aquests treballs comparteixen un mateix objectiu: establir les característiques pròpies de

—"Plata y minería en la correspondencia privada de Indias". A: PANIAGUA PÉREZ, J. i SALAZAR SIMARRO, N. (coords.). *Ophir en las Indias: estudios sobre la plata americana (siglos XVI-XIX)*. Lleó: Universidad de León, Servicio de Publicaciones, 2010, pp. 25-42; i —"Cartas privadas de emigrantes en pleitos civiles". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., pp. 187-202.

¹⁰⁰ BRAVO LLEDÓ, P. "Las mujeres en Indias a través de sus cartas". A: SEGURA GRAÑO, C. (ed.). *La voz del silencio*. Vol. I. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, 1992, pp. 151-156; AGUILAR SALAS, M. L. "Imagen de las Indias en cartas escritas por mujeres en el siglo XVI". A: SEGURA GRAÑO, C. (ed.). *La voz del silencio*, op. cit., pp. 157-172.

¹⁰¹ GARCÍA MOUTON, P. de "Las mujeres que escribieron cartas desde América (siglos XVI-XVII)". *Anuario de lingüística hispánica*, 1996-1997, vol. 12-13, núm. 1, pp. 319-326; —"Tratamientos en las cartas de Indias". A: FORASTIERI BRASCHI, E., CARDONA, J., LÓPEZ MORALES, H. i MORALES DE WALTERS, A. (coords.). *Estudios de lingüística hispánica: homenaje a María Vaquero*. Puerto Rico: Universidad de Puerto Rico, 1999, pp. 263-276; —"Humor en las cartas privadas de emigrantes a Indias (1540-1616)". *Cuadernos del CEMYR*, 2004, núm. 12, pp. 139-154.

¹⁰² DURAN, E. i SOLERVICENS, J. *Renaixement a la carta*. Barcelona; Vic: Departament de Filologia Catalana, Secció Literatura de la Universitat de Barcelona; Eumo, 1996; TORRAS FRANCÈS, M. A. *Tomando cartas en el asunto: las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*, op. cit., 2001; BAQUERO ESCUDERO, A. L. *La voz femenina en la narrativa epistolar*. Cádiz: Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, 2003; BARANDA LEUTERIO, N. "Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable". *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 61-83; DE CRUZ MEDINA, V. "Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI", op. cit., pp. 161-185; GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del Val. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*, op. cit.

l'escriptura epistolar femenina i més concretament, del contingut de les cartes privades de les dones i de les limitacions socioculturals amb què aquestes es trobaren a l'hora d'escriure, condicionades pel rol que desenvolupaven dintre la societat patriarcal del seu temps. A banda d'aportacions específiques com les anteriors, l'epistolografia femenina ha esdevingut un punt de referència obligada als treballs sobre la matèria.

Una altra modalitat del gènere epistolar que ha gaudit de cert predicament és l'epistolografia carcerària. Les iniciatives més interessants sobre aquest tema han estat promogudes des del SIECE: Antonio Castillo Gómez és autor de l'article "Escrito en prisión: las escrituras carcelarias en los siglos XVI y XVII" (2003); i coordinador, conjuntament amb Verónica Sierra Blas, de *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento* (2005)¹⁰³. Al seu torn, la segona és responsable del text "«En espera de su bondad, comprensión y piedad»: cartas de súplica en los centros de reclusión de la guerra y posguerra españolas (1936-1945)" (2005)¹⁰⁴, que fa referència a un tipus concret d'epístola carcerària –les cartes de súplica– en ple segle XX. Paral·lelament, han estat publicats diversos epistolaris relacionats amb la guerra (Guerra civil), la presó i l'exili: "Si mi pluma valiera tu pistola: adquisición y usos de la escritura en los frentes republicanos durante la Guerra Civil" (2007) d'Antonio Castillo Gómez i Verónica Sierra Blas; i exclusivament obra de la segona: "Escribir en campaña: cartas de soldados desde el frente" (2007), "Entre armas y letras: un testimonio de la alfabetización en las trincheras" (2008) i "«Reconstructing Silences»: on the study and editing of private letters by Spanish children evacuated to Russia during the Spanish civil war" (2012)¹⁰⁵. A Catalunya també s'ha conreat àmpliament aquesta modalitat genèrica, com tindrem l'oportunitat de comprovar més endavant, però els treballs no han estat tant influenciats per la perspectiva que obre la història social de la cultura escrita.

Per últim, farem referència a una modalitat del gènere epistolar que, dins l'àmbit espanyol, ha donat lloc a pocs estudis: l'epistolografia científica. Abans de la implantació del telègraf i el telèfon, la comunicació de les novetats científiques es produïa a través de la correspondència establerta entre els professionals del gremi. Per això l'estudi d'aquest tipus de carteig resulta molt útil per a identificar les xarxes intel·lectuals i científiques que existien en el passat, i com, per mitjà d'aquestes,

¹⁰³ Les referències bibliogràfiques es troben a les notes 75 i 76 respectivament.

¹⁰⁴ Veure nota 80.

¹⁰⁵ Veure notes 76 i 80.

circulaven les noves idees. Serveixin com a exemple les cartes del metge i matemàtic Antoni Capdevila i Gili (1722-1787), parcialment publicades l'any 1994 i de les quals tornarem a parlar més endavant¹⁰⁶.

1.4 La correspondència com objecte d'estudi a Catalunya

1.4.1 La feina feta fins ara: una perspectiva de conjunt

Malgrat la reiterada –però avinent– queixa d'historiadors i filòlegs de la manca d'epistolaris editats d'època moderna i de la primera meitat del segle XIX (a despit de la fertilitat d'aquest model de comunicació al nostre país), hem de reconèixer l'evolució que ha experimentat l'anàlisi històrica de la correspondència a Catalunya durant les darreres dècades. Després d'Itàlia, Catalunya és un dels territoris que més documentació vinculada a la memòria personal té a tota Europa. Aquesta circumstància s'explica per la tradició escrita del territori i per la seva estructura socioeconòmica durant l'Antic Règim, que accentuava la necessitat de conservar tot tipus d'informació personal, patrimonial i administrativa. Ignasi Terrades i Antoni Simon han associat aquesta propensió a deixar constància per escrit de tot allò que estigués relacionat amb la creació i l'ampliació del patrimoni familiar amb la necessitat dels seus administradors de rendir comptes i donar consells als seus successors i certa consciència col·lectiva de què les masies constituïen una unitat històrica per si mateixes¹⁰⁷. Si bé és cert que encara hi ha molts fons epistolars inèdits i manca un estudi de conjunt sota la nova perspectiva que aporta la història social de la cultura escrita a l'anàlisi de la correspondència privada catalana d'època moderna i contemporània, també ho és que, des del tombant del segle passat, han augmentat els estudis i els articles sobre la matèria a través dels quals s'han donat a conèixer alguns diaris, memòries i epistolaris tant de personatges il·lustres com de gent corrent del nostre passat més o menys llunyà (tot i que majoritàriament s'han publicat els epistolaris dels personatges amb certa transcendència històrica). Els problemes de conservació i de localització de la correspondència privada i familiar dificulten la feina dels investigadors i expliquen, en part, l'escassetat d'epistolaris que han sortit a la llum (especialment quant més allunyades del present són les cartes conservades atesa la fragilitat del propi suport).

¹⁰⁶ BARONA, J. LL., GÓMEZ, X., MICÓ, J. A. i SOLER, A. *La correspondencia entre A. von Haller y Antonio Capdevila*, op. cit.

¹⁰⁷ A. SIMON TARRÉS en parla a "Memorias y diarios personales de la Cataluña moderna". *Historia social*, 1988, núm. 2, pp. 131-133.

De l'Alta Edat Moderna han estat editades en diverses ocasions les cartes d'Estefania de Requesens i Roís de Liori (c. 1504-1549), baronessa de Castellvell i Molins de Rei i la seva mare, Hipòlita Roís de Liori i de Montcada, baronessa de Ribarroja (1479-1546) i part de la correspondència de Joan Francesc Rossell (s. XVI-1641)¹⁰⁸. Del segle XVIII, han estat publicats i/o estudiats amb deteniment l'epistolari del jurista Josep Finestres i de Monsalvo (1688-1777); el de l'erudit valencià Gregori Maians i Siscar (1699-1781); les cartes intercanviades entre el pare Bartomeu Pou i Puigserver (1727-1802) i el també mallorquí cardenal Antoni Despuig i Dameto (1745-1813); quasi totes les epístoles conservades en bon estat de la religiosa Maria Raimonda Bertran Codina (1753-1837), també coneguda com a Maria Raimonda de Sant Josep; pràcticament tota la correspondència conservada de la família Burguès de Girona, principalment la dirigida al militar Martí de Burguès (1756-1809); les cartes intercanviades entre l'historiador i arxiver Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859) i el seu nebot, l'advocat Salvador Maria de Brocà i de Bofarull (1805-1882); la correspondència familiar de la carmelitana de la caritat Joaquina de Vedruna i Vidal (1783-1854), beatificada el 1940 i canonitzada el 1959; la del metge menorquí Mateu Josep Bonaventura Orfila i Rotger (1787-1853); i la del banquer Jaume Badia i Padrines (1796-1863), nascut a les acaballes de la divuitena centúria¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Part de la correspondència d'aquesta noble catalana fou publicada, per primera vegada, pel jesuïta Josep Maria MARCH dintre del segon volum de *Niñez y juventud de Felipe II*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1941-1942. Amb posterioritat, Max CAHNER inclogué 15 cartes escrites per la baronessa de Castellvell i de Molins de Rei al segon volum de la seva antologia *Epistolari del Renaixement*. València: Albatros, 1977-1978, millorant-ne força la transcripció. Finalment, Maite Guisado i Eulàlia de Ahumada es van encarregar de l'edició íntegra de l'epistolari d'Estefania de Requesens i de la seva mare, Hipòlita Roís de Liori: GUIADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI: epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*, op. cit.; DE AHUMADA BATLLE, E. "L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)", op. cit.; —*Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (s. XVI)*, op. cit.; —*Hipòlita Roís de Liori (ca. 1479-1546)*, op. cit.; i —"Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d'Estefania «glòria i honor de les dones» fins a Mència «suprema Dama Catalana»", op. cit. AMORÓS I GONELL, F. "L'Epistolari del doctor Joan Francesc Rossell: una crònica política del segle XVI". *Separata de Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 1984, núm. 4; —*Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617: una crònica de la cort de Felip III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992. Amb anterioritat, Jaume CARRERA I PUJAL i Pierre VILAR n'havien editat alguns fragments a *Historia política y económica de Cataluña: siglos XVI al XVIII* (1948) i *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals* (1964-1987) respectivament.

¹⁰⁹ FINESTRES I DE MONSALVO, J. *Epistolari*, op. cit.; —*Epistolari. Suplement: addicions a la correspondència amb I. de Dou i de Solà, G. Mayans i Siscar, G. Meerman, P. Serra i Postius, G. Lagomarsini i el Comte de Lumiares, discursos acadèmics i doctorals*, op. cit. MAIANS I SISCAR, G. *Epistolario*. València: Ajuntament d'Oliva, 1972-2001; —*Epistolario: Mayans y el Barón de Schönberg*; transcripció i estudi preliminar de Santiago Aleixos i Antoni Mestre. València: Departament d'Història Moderna, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 2002. BATLLORI, M. (ed.). *Cartas del padre Pou al cardenal Despuig*. Mallorca: Moll, 1946. BERTRAN I ROIGÉ, P. i CASAS NADAL, M. "Epistolari d'una monja solsonina al voltant de 1800". A: ALOY, J. M. *et al. Miscel·lània homenatge*

El nombre d'epistolaris de personalitats catalanes d'època contemporània que han vist la llum els darrers decennis és creixent a mida que avança el segle XIX i sobretot, el XX. De catalans i catalanes que van néixer durant la primera meitat del segle XIX han vist la llum totalment o parcial o han servit com a base documental a un estudi de naturalesa filològica o històrica les correspondències d'Antoni Maria Claret i Clarà (1807-1870); de Jaume Lluçà Balmes i Urpià (1810-1848); de Joaquim Masmitjà i de Puig (1808-1886); del beat carmelità Francesc Palau i Quer (1811-1872); del filòleg Manuel Milà i Fontanals (1818-1884); del polític i jurista Manuel Duran i Bas (1823-1907); la correspondència intercanviada entre Benet de Llança i d'Esquivel, duc de Solferino (1822-1863), i el polític republicà Francesc Pi i Margall (1824-1901) i entre el primer i el periodista Joan Mañé i Flaquer (1823-1901); part de les cartes del poeta mallorquí Marià Aguiló i Fuster (1825-1897); l'epistolari entre el jesuïta Francesc Xavier Butinyà i Hospital (1834-1898) i l'arqueòleg Pere Alsius i Torrent (1839-1915); el de Jacint Verdaguer i Santaló (1845-1902); o el de Josep Torras i Bages (1846-1916)¹¹⁰.

a Josep Vallverdú: *vida, obra i treballs dedicats*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1987. ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit.; i —*La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit. MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. *Próspero de Bofarull y Próspero de Mérimée: una amistad ejemplar*. Reus: Rosa de Reus, 1954; IGLÉSIES, J. *L'epistolari de Próspero de Bofarull a Salvador Brocà*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1960. VEDRUNA, J. *Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)*, op. cit.; POBLADURA, M. de i ALONSO FERNÁNDEZ, A. M. (eds.). *Epistolario*. Vitòria: Vedruna, 1969. BERTOMEU SÁNCHEZ, J. R. i VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (eds.). *Autobiografía. Correspondència (1805-1815)*. Volum I. Palma de Mallorca; Maó: Institut d'Estudis Balearics; Institut Menorquí d'Estudis, 2011. BLASCO MARTEL, Y. *Epistolari de Jaume Badia: el pensament bancari en el segle XIX*. Torredembarra: Arxiu Municipal de Torredembarra, 2009.

¹¹⁰ GIL, J. M. (ed.). *Epistolario de San Antonio María Claret*. Madrid: Cocolsa, 1970-1987; BERMEJO, J. (ed.). *Epistolario pasivo de Sant Antonio María Claret*. Madrid: Archivo Histórico Claretiano, 1992-1995; —*San Antonio María Claret: cartas selectas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1996. BALMES, J. *Epistolario*, op. cit. Amb anterioritat, Casanovas havia escrit *Reliquias literarias de Balmes*. Barcelona: Eugenio Subirana, 1910, on reproduïa algunes cartes dirigides a Balmes. Dues dècades més tard, el mateix historiador va publicar *Biografía y epistolario*. Madrid: La Editorial Católica, 1948, on transcrivía 361 cartes de Balmes. MARTÍ BONET, J. M. i MONTSERRAT RECODER, T. *Epistolario del Dr. Joaquín Masmitjà*. Hospitalet de Llobregat: Archivo Diocesano, Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, 1982. PIQUER I JOVER, J. J. (ed.). "Cartes catalanes de l'epistolari del P. Palau". *Separata de Analecta Sacra Tarraconensia*, 1983, vols. 53-54, p.117-134. D'OLWER, L. N. (ed.). *Epistolari d'en Milà i Fontanals*. Volum I. Anys 1840-1874. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1922; —*Epistolari de M. Milà i Fontanals*. Volum II. Anys 1875-1880. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1932; —*Epistolari de M. Milà i Fontanals*. Volum III. Anys 1881-1884. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1939; —*Epistolari de M. Milà i Fontanals*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995. DURAN, M. *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas: correspondència entre 1866 i 1904*, op. cit. MARTÍ, C. *L'Orientació de Pi i Margall cap al socialisme i la democràcia: la correspondència entre Pi i Margall i el duc de Solferino (1856-1865)*. Barcelona: Recerques, 1974; —*La Correspondència de Joan Mañé i Flaquer amb Benet de Llança, Duc de Solferino (1847-1862)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1989; BOU I ROS, J. *Correspondència entre Benet de Llança i Joan Mañé i Flaquer: epistolari social, polític i cultural (1847-1862)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002. GOMIS, J. A. *Marian Aguiló i la Renaixença, a través d'un epistolari de 266 cartes a Tomàs Forteza (1867-1897)*. Barcelona:

Paral·lelament, s'han desenvolupat diversos projectes relacionats amb la conservació, la catalogació i l'estudi de la documentació catalana de caràcter privat. L'any 1998 es va crear l'Arxiu de la Memòria Popular de La Roca del Vallès amb l'objectiu de contribuir a la recuperació de la memòria popular col·lectiva per mitjà de la recopilació i la conservació de testimonis autobiogràfics i de la documentació oficial produïda durant els anys de la recuperació de la memòria democràtica. Ignasi J. Baiges Jardí, Elena Cantarell Barella, Mireia Comas Via i Daniel Piñol Alabart, tots ells professors del departament d'història medieval de la Universitat de Barcelona, són responsables del projecte "Arquibanc", la finalitat del qual és cercar, identificar i posar a l'abast de la comunitat científica fonts arxivístiques procedents d'arxius patrimonials i privats catalans. El projecte compta amb una pàgina web que dona accés a part dels fons arxivístics que ja han estat digitalitzats i descrits per aquest grup d'investigadors i amb dues bases de dades. En aquest mateix centre universitari és ubicada la Unitat d'Estudis Biogràfics, centre d'investigació actualment dirigit per Anna Caballé Masforroll, professora titular de literatura espanyola de la Universitat de Barcelona, que es va crear el 1994. Aquesta unitat consta d'una biblioteca especialitzada, un arxiu de la memòria (que aplega memòries, cartes i records personals de tots aquells particulars que n'han fet donació) i es dedica a la recerca al voltant de l'escriptura autobiogràfica. Així mateix, la Unitat d'Estudis Biogràfics de la UB edita més o menys anualment una revista titulada *Boletín de la Unidad de Estudios Biográficos*, o *Memoria* a partir de 2003, que recull les aportacions científiques més destacades en el camp de la biografia i l'autobiografia. L'equip investigador "Grup de Recerca d'Història Moderna Manuscrits", dirigit per Antoni Simon i Tarrés, de la Universitat Autònoma de Barcelona, treballa en la localització i l'inventari de les memòries i els diaris personals d'època moderna¹¹¹. Els esforços d'aquest grup d'historiadors han donat com a fruits, fins ara, la creació de

Biblioteca Balmes, 1966; MAS I VIVES, J. "L'epistolari entre Marià Aguiló i Bartomeu Muntaner, font per a l'estudi de la Renaixença". *Randa*, 1991, núm. 30, p. 177-192. BUTINYÀ JIMÉNEZ, J. *Una visió de la dona catalana en el segle XIX*. Barcelona: R. Dalmau, 1982; — "De l'epistolari entre Pere Alsius i el pare Butinyà". *Homenatge a Pere Alsius i Torrent. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1986-1987, pp. 73-82. VERDAGUER, J. *Epistolari de Jacint Verdaguer*, op. cit.; GAROLERA, N. "Contribució a l'epistolari de Jacint Verdaguer: quinze cartes inèdites", op. cit. TORRAS I BAGES, J. *Dulcis amicitia: correspondència del doctor Torras i Bages a mossèn Jaume Collell*, op. cit.; — *Torras i Bages, Joan Maragall: un diàleg començat abans de conèixer-se i que transcendí a la mort*, op. cit.; — *Epistolari de Josep Torras i Bages*, op. cit.; — *Epistolari de Josep Torras i Bages-Josep Me Sert*, op. cit.; COLOMER CARLES, O. i RODRÍGUEZ, J. (eds.). *Josep Torras i Bages: filosofia i darrer epistolari fins ara inèdit*, op. cit.

¹¹¹ "Inventario, estudio y divulgación de la documentación privada en la Cataluña Moderna (diarios y epistolarios)", Ministerio de Educación y Ciencia. Referència HUM 2007-60967. Període d'aplicació 2007-2010. Dotació: 28.400€ (Investigador principal: Antoni Simon Tarrés).

l'Arxiu de la Memòria Personal, una base de dades sobre la documentació escrita de caràcter personal (dietaris, autobiografies, etc.), de Catalunya i la resta de territoris de parla catalana; l'organització d'un congrés internacional sobre la memòria personal a Barcelona els dies 10 a 12 de novembre de 2010 i la posterior edició de *Memòria personal. Una altra manera de llegir la història* (2013)¹¹², recull de gran part de les intervencions del congrés.

1.4.2 La correspondència com a objecte d'estudi. Aproximació diacrònica

Fins a la dècada dels vuitanta del segle passat, els investigadors buscaven essencialment dades biogràfiques dels nostres insignes ascendents i/o relatives a la seva producció literària i intel·lectual entre les línies de la seva correspondència. Les primeres edicions de cartes d'època moderna i contemporània en revistes especialitzades de què tenim coneixement són del final del segle XIX i principi del XX. Publicacions periòdiques de temàtica històrica com el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* o el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* i d'altres de contingut més cultural com la *Revista de Catalunya* (per citar-ne algunes de molt conegudes) van incloure a les seves pàgines algunes missives de catalans i catalanes amb certa rellevància històrica (sobretot d'homes)¹¹³. Les epístoles es presentaven descontextualitzades, com a curiositat històrica o troballa historiogràfica, més que no pas pel seu interès com a font o objecte de recerca, i per tant, no les acompanyava cap estudi introductori ni aclariment a peu de pàgina sobre el seu contingut, la seva transcripció o el fons d'on havien estat extretes.

Una manera de donar a conèixer la riquesa del gènere epistolar nacional és publicar una antologia de cartes que inclogui les peces més representatives i literàriament sobresortints de l'escriptura pàtria. Així s'ha fet tant a Europa com a Espanya. El més habitual ha estat, emperò, que aquesta classe de compilacions reunissin epístoles de personatges il·lustres de tots els temps sense un criteri editorial ben definit ni un estudi introductori de gran qualitat científicocrítica. Una altra característica que

¹¹² JANÉ CHECA, O., MIRALLES JORI, E. i FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (eds.). *Memòria personal. Una altra manera de llegir la història*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.

¹¹³ Àngel Aguiló i Miró, fill del famós poeta mallorquí Marià Aguiló, va editar part de la correspondència rebuda pel seu pare entre 1845 i 1871 als números de gener, febrer, maig i juny de 1926 de la mítica *Revista de Catalunya*, fundada per Antoni Rovira i Virgili l'any 1924. Un total de 118 cartes de temàtica bàsicament literària que revelen l'estreta relació d'amistat que va unir Marià Aguiló i Francesc Xavier Llorens. En aquest cas, la voluntat de donar a conèixer les missives d'un literat il·lustre es barrejava amb el desig de reivindicar les tradicions literàries, historicosocials i científiques catalanes.

tenen en comú les antologies és el seu tarannà divulgatiu i l'amplitud de l'abast geogràfic i cronològic. A Catalunya, com a la resta de països del seu entorn, els segles XVI i XVIII han estat objecte de més estudis que el segle XVII, a conseqüència del major interès històric i literari que desperta el Renaixement i la Il·lustració. Tot i així, són molt escassos els exemples d'antologies o reculls antològics de cartes existents¹¹⁴. En el cas català, l'abast geogràfic d'aquest tipus d'obres s'ha circumscrit al conjunt de territoris de parla i cultura catalanes. A més a més de reculls antològics, també s'han produït a Catalunya catàlegs epistolars. Malgrat que, com avançàvem a l'inici d'aquest apartat, la catalogació del patrimoni epistolar català no és finida, existeixen notables exemples de la feina feta fins ara. Un d'ells és el *Catàleg de les cartes reials i dels lloctinents generals (1321-1734)*¹¹⁵, obra d'Isabel Companys i Jordi Piquer, arxivers de l'Arxiu Històric de Tarragona; i una altra, la tasca monumental d'ordenació i inventari duta a terme per Montserrat Comes i Güell amb l'epistolari de Víctor Balaguer i Cirera (1824-1901). Aquesta s'ha traduït en la publicació de quatre llibres que fan referència a les cartes escrites o rebudes per l'intel·lectual i polític barceloní els anys 1842-1868, 1869, 1870 i 1871 respectivament¹¹⁶. Els catàlegs de Comes inclouen a més del nom de l'autor de les cartes, la data en què foren escrites, la matèria de què tracten i els noms de les persones que hi són citades. El mateix Balaguer va fer construir l'edifici de la Biblioteca-Museu on va anar a parar la seva biblioteca i des del 1883 feu enquadrar la seva correspondència. El valor de l'epistolari de Balaguer es troba més en la quantitat que en la qualitat de les epístoles conservades. Tanmateix, la seva lectura contribueix a un millor coneixement de l'intel·lectual barceloní, del seu pensament polític, social i cultural i del segle XIX.

¹¹⁴ Serveixin com a exemple LLABRÉS QUINTANA, G. *Aplech de cartes per l'epistolari català: segles XIII a XIX*. Barcelona: Imprenta La Acadèmia de Serra germans i Russell, [19--?]. CAHNER, M. *Epistolari del Renaixement*. València: Albatros, 1977-1978. VIDAL COLLELL, M. A. "Florilegi epistolar del segle XVIII". A: MANENT, A. i VENY, J. (eds.). *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, pp. 305-330.

¹¹⁵ COMPANYS I FARRERONS, I. i PIQUÉ I PADRÓ, J. *Catàleg de les cartes reials i dels lloctinents generals (1321-1734)*. Tarragona: Arxiu Històric de Tarragona, Ajuntament de Tarragona, 1999.

¹¹⁶ COMAS I GÜELL, M. *Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1842-1868*. Barcelona; Vilanova i la Geltrú: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei de Biblioteques i del Patrimoni Bibliogràfic; Biblioteca-Museu Balaguer, 1986; —*Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1869*. Vilanova i la Geltrú; Barcelona: Ajuntament de Vilanova, Biblioteca-Museu Balaguer; Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei de Biblioteques i del Patrimoni Bibliogràfic, 1990; —*Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1870*. Vilanova i la Geltrú; Barcelona: Biblioteca-Museu Balaguer; Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1992; i —*Epistolari de Víctor Balaguer [recurs electrònic]: catàleg de 1871*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca-Museu Balaguer, 199?.

Retrospectivament, les correspondències que han estat més vegades objecte d'estudi i publicació a Catalunya han sigut les de l'estament eclesiàstic. Editorials i historiadors vinculats a institucions religioses han assumit aquesta tasca en la major part dels casos. Una de les primeres (i més importants) a dur a terme aquesta empresa fou Biblioteca Balmes, fundada l'any 1923 pel filòsof i historiador jesuïta Ignasi Casanovas i Camprubí. Sota l'aixopluc econòmic de la Fundació Balmesiana i el títol editorial de Biblioteca Balmes, hom va publicar les obres completes de Jaume Lluçà Balmes i Urpià i Josep Torras i Bages¹¹⁷ –inclòs l'epistolari del primer– i la correspondència de Josep Finestres i de Monsalvo¹¹⁸. La dècada dels cinquanta del segle XX es publicà íntegrament l'extens epistolari de sant Josep de Calassanç (1557-1648)¹¹⁹ i més d'una desena d'anys més tard, el de la religiosa Joaquina de Vedruna i Vidal¹²⁰. L'edició de les correspondències d'eclesiàstics citades fins aquí combina l'afany de donar a conèixer la personalitat de l'autor de les missives amb un treball de preparació, impressió i publicació dels textos exemplar. Hi ha un altre tipus de reculls que prioritzen l'exaltació de la figura del religiós i de la fe catòlica i presten poquíssima atenció als aspectes formals o al contingut de les epístoles. Moltes vegades aquest segon tipus de compilacions estan lligades a un procés de canonització¹²¹. Finalment, l'últim terç del segle XX, van ésser objecte de recerca els epistolaris d'Antoni Maria Claret i Clarà i, novament, el de Josep Torras i Bages¹²².

L'examen de les correspondències conservades als arxius i biblioteques públiques i privades municipals i comarcals ha donat lloc a interessant articles i monografies (sobretot des de mitjan segle XX). Generalment, els protagonistes d'aquests estudis, que anomenem locals, són coneguts gairebé de manera exclusiva dintre el seu territori. L'historiador Enric Olivé Serret ha donat a conèixer part del ric

¹¹⁷ La referència bibliogràfica es troba a la nota 110.

¹¹⁸ Veure la nota 109.

¹¹⁹ PICANYOL, Ll. *Le prime lettere di San Giuseppe Calasanzio (1588-1599): con introduzione e cenni storici*. Roma: Editiones Calasanzianae, 1951; CALASSANÇ, J. *Epistolario di San Giuseppe Calasanzio*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1950-1955; i —*Epistolario di San Giuseppe Calasanzio*: Roma: Editiones Calasanzianae, 1956. György Sántha és autor de diverses edicions llatines de les epístoles del sant: CALASSANÇ, J. *Epistulae ad S. Iosephum Calasanzium ex Europa centrali (1625-1648)*. Roma: Editiones Calasanzianae, 1969; —*Epistulae ad S. Iosephum Calasanzium ex Hispania et Italia (1616-1648)*. Roma: Calasanzianae, 1972; —*Epistolarium coetaneorum S. Josephi Calasanzii, 1600-1648*. Roma: Editiones Calasanzianae, 1977-1981. Sántha també és autor, conjuntament amb els eclesiàstics César Aguilera i Julián Centelles, d'un llibre titulat *San José de Calasanz: su obra, escritos* (1956) que conté múltiples fragments de cartes de Calassanç.

¹²⁰ La referència bibliogràfica es troba a la nota 109.

¹²¹ Aquest és el cas del llibre de GÓMEZ GARCÍA, V. T. *Pedro Almató y Ribera, O. P., Mártir del Tonkin (1830-1861): correspondencia familiar*. Madrid: Instituto Pontificio de Teología/Misionología, 1987.

¹²² Veure la nota 110.

epistolari de la família Moragas de Valls (Tarragona) a través d'un capítol del llibre *Història de la Universitat de Barcelona* (1990) titulat "Vida quotidiana i peripècies d'un estudiant de Cervera (1789-1798)" i de l'obra *Els Moragas. Història íntima d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'antic règim a Catalunya* (1998)¹²³. Al primer estudi, Olivé reproduïx un conjunt de cartes enviades per Joan Fidel Moragas i Lleonart (1722-?) al seu pare i a un dels seus germans mentre estudiava a Cervera (1792-1798). Al segon llibre, les epístoles dels Moragas són la base arxivística documental d'un estudi sobre la família i els costums familiars entre 1750 i 1868 i Olivé només reproduïx parcialment algunes missives a manera d'apèndix. Aquest és un dels nombrosos exemples d'estudis locals basats en la correspondència de personatges historiogràficament poc reconeguts o coneguts fonamentalment dintre del territori del qual són oriünds¹²⁴. Però també és possible que els autors de les missives gaudeixin d'una més gran notorietat històrica i que de l'edició de la seva correspondència se n'encarregui una entitat local pel lligam que existeix entre dits personatges i el lloc de publicació. L'Institut d'Estudis Vallencs, per exemple, va editar l'any 1998 *Els mossos d'esquadra. Aportació documental a la seva història (1741-1821)*, obra d'Anna Borrueu Llovera¹²⁵. De l'epistolari de Pere Anton Veciana i Rabassa

¹²³ OLIVÉ SERRET, E. "Vida quotidiana i peripècies d'un estudiant de Cervera (1789 - 1798)". A: *Història de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1990, pp. 169-183; i –*Els Moragas. Història íntima d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'antic règim a Catalunya*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1998.

¹²⁴ Antoni MARTÍ COLL és autor de dues monografies en què la correspondència de dos prohoms mataronins ha estat utilitzada com a font documental principal: *Don Joaquín Martí y Moner, 1828-1864: cartas de ultramar*. Mataró: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Mataró, 1961; –*Cartes d'un mestre veler (1770-1794)*. Mataró: Caixa d'Estalvis de Mataró, 1967. Els historiadors i arxivers Josep MATAS, Enric PRAT i Pep VILA van treure a la llum part de la correspondència de la família Rosés, una de les més riques de Girona al segle XIX, amb el títol *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*. Palafrugell: Arxiu Municipal de Palafrugell, 2002. El llibre *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI* reuneix diversos articles sobre correspondències femenines entre els quals hi ha un text de les germanes Sanmartí sobre la correspondència de la família Baldrich: SANMARTÍ, M. i SANMARTÍ, C. "La cultura de las mujeres de la familia Baldrich a través de sus cartas: Valls en el siglo XIX". A: GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del Val. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*, op. cit., pp. 221-237. Roser PUIG I TÀRRECH és autora de "Correspondència d'un cadet des de l'Acadèmia militar de Poblet durant la Guerra del Francès (1813-1814)". *Aplec de treballs: revista del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, 2006, núm. 24, pp. 123-132. I els últims i més recents exemples als quals farem referència són l'obra de la professora Yolanda BLASCO MARTEL, *Epistolari de Jaume Badia: el pensament bancari en el segle XIX* (2009), publicada amb el patrocini de l'Arxiu Municipal de Torredembarra, ciutat natal del primer administrador del Banc de Barcelona (fundat el 1844); i la d'Albert GHANIME i David CAO COSTOYA, *Antoni Giberga i el liberalisme progressista a Barcelona durant la minoria d'edat d'Isabel II*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2013.

¹²⁵ BORRUEU I LLOVERA, A. "Dos exemples epistolars referents al vi entorn de la família Veciana, comandants de les esquadres de Catalunya". A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (coord.). *Vinyes i vins, mil anys d'història*. Vol. I. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993, pp. 325-331; i –*Els mossos d'esquadra. Aportació documental a la seva història (1741-1821)*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1998.

(1677?-1736), batlle de Valls després de la Guerra de Successió i primer comandant de les Esquadres de Catalunya, i dels seus descendents, Borrueu extreu informació sobre l'origen històric del cos, la seva organització, finançament i funcions. Al final del llibre hi ha transcrites més de nou-centes cartes que diversos caporals, amics i familiars o la Reial Audiència van adreçar a diferents membres d'aquesta nissaga (tots els que van exercir com a comandants de les ciutats esquadres). I com aquest exemple n'hi ha més¹²⁶. Les correspondències locals poden contenir informació summament valuosa sobre fets històrics de rellevància nacional o sobre les pràctiques epistolars dels nostres avantpassats. Malauradament, la recerca epistologràfica a *petita escala* es veu limitada per l'escassa difusió de les obres i la major dificultat de localització dels fons epistolars.

Quan més patent es va fer l'influx de les noves tendències historiogràfiques sobre l'anàlisi de la correspondència fou a partir dels anys vuitanta del segle passat. D'aleshores ençà han proliferat les aportacions en el camp de la recerca i de la divulgació de la correspondència catalana d'època moderna i contemporània. Les successives edicions de l'epistolari d'Estefania de Requesens i Roís de Liori, malgrat que el personatge sobrepasa els límits cronològics del nostre estudi, mostren l'evolució experimentada pel gènere: des de la parcial, poc rigorosa en l'aspecte filològic i temàticament selectiva edició que en féu el jesuïta J. M. March a la dècada dels vint del segle XX (el compilador va ometre tots aquells continguts relacionats amb afers domèstics *propis del món femení*) a la l'edició íntegra i sota una nova perspectiva, tant pel que fa a la importància que es dóna a les cartes com a la manera d'analitzar-les, de la qual es va encarregar Maite Guisado a les acaballes de la dècada dels vuitanta de la passada centúria. Des d'aleshores l'interès per l'epistolari Requesens augmentà i cobrà una nova dimensió en línia amb el desenvolupament dels estudis sobre la cultura escrita: ja no era la talla del personatge sinó la correspondència per si mateixa la que cridava l'atenció dels investigadors. A més a més, l'epistolari Requesens exemplifica, com cap altre del començament de segle XVI, l'evolució de la llengua catalana –de medieval a moderna– i la seva progressiva castellanització així com la singularitat de l'escriptura

¹²⁶ Joan VALLS i PUEYO reproduí un carta de Manuel d'Amat i de Junyent, virrei del Perú, dintre d'un seu article titulat "Manuel d'Amat i de Junyent escriu des de Xile", op. cit. Antoni MARTÍ COLL va estudiar i publicar alguns fragments de cartes de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca a "Informació sobre l'arquitecte Miquel Garriga i Roca existent en un arxiu particular: cartes (1844-1848) i croquis de la façana de Santa Maria de Mataró". *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, gener 1992, núm., 42, pp. 8-21. A *Ausa*, una altra publicació periòdica local, Ramon POU I RIUS va reproduir tres cartes que el famós eclesiàstic vigatà Jaume Balmes va enviar al seu bon amic Ramon Colomines: "Tres cartes i una nota bibliogràfica inèdites de Jaume Balmes". *Ausa. Revista trimestral del Patronat d'Estudis Ausonencs*, 1995, núm. 135, pp. 357-362.

femenina. Probablement per això foren dues dones les que estudiaren i editaren novament la correspondència de la família Requesens: la ja referida Maite Guisado i Eulàlia de Ahumada. Aquesta filòloga barcelonina es va ocupar de les cartes escrites o rebudes per la mare d'Estefania, Hipòlita Roís de Liori, nascuda a València però establerta a Catalunya des que va contraure matrimoni amb Lluís de Requesens l'any 1501. Però és, sens dubte, Javier Antón Pelayo l'historiador que més ha indagat fins ara en la correspondència catalana del segle XVIII sota els paràmetres de la nova història social de la cultura escrita. El professor de la Universitat Autònoma de Barcelona ha publicat diversos articles sobre la matèria i els llibres *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)* i *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*¹²⁷.

Si poques són les edicions d'epistolaris catalans de l'Edat Moderna que han vist la llum, encara n'hi ha menys quan, com és el cas de Martí de Burguès, es tracta d'un personatge modest dins l'estament nobiliari i d'àmbit local, en aquest cas Girona. L'estudi de les cartes de Martí de Burguès resulta molt útil per a comprendre les pràctiques socials, culturals i familiars, associades a l'intercanvi epistolar, de la fi del segle XVIII. Tradicionalment, investigadors i editors han prestat més atenció als personatges il·lustres i poderosos de la societat catalana que a la gent corrent però les aportacions d'historiadors com Javier Antón Pelayo o el treball d'investigació de Jordi Curbet sobre l'epistolografia popular a l'Alt Empordà¹²⁸ d'on es poden extreure interessants conclusions extrapolables al conjunt del Principat, hi posen remei parcialment. L'obra de Curbet estudia la correspondència intercanviada pels membres més humils d'una mateixa comunitat. L'autor arriba a la conclusió que els epistolaris que considerem populars proliferaren a l'àmbit rural a causa, fonamentalment, de la necessitat dels pagesos –administradors o masovers– de comunicar-se amb els propietaris de les terres i que les cartes reflecteixen l'ordre jeràrquic propi de la societat

¹²⁷ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., pp. 44-51; —*La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit.; —“Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit.; —“La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII”. *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp.85-94; —“La práctica epistolar, pública y privada, de Giovanni Querini, embajador de la república de Venecia en España (1768-1773)”. *Cuadernos Dieciochistas*, 2013, núm. 14, pp. 261-282; o —*La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit. La referències bibliogràfiques completes dels llibres es troben a la nota 109.

¹²⁸ CURBET HEREU, J. *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX): treball d'investigació*, op. cit. El filòleg barceloní ha continuat estudiant les cartes des d'una vessant filològica amb posterioritat: CURBET HEREU, J. i PEREA, M. P. (eds.). *Esplais de la meva llarga vida* [Fitxer informàtic]. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell, Arxiu Municipal de Palafrugell, et. al., 2008; i —“Epistolografia popular: una projecció en geolingüística diacrònica”. *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 95-105.

uitcentista. Més recentment, ha vist la llum *Llibreta de notes i cartes (1838-1846) de Narcís Batlle, masover de Montiró*¹²⁹, exemple de l'escriptura privada de les classes subalternes del segle XIX.

D'altres modalitats genèriques com l'epistolografia científica o femenina encara no s'han desenvolupat suficientment, però ja s'hi han fet diverses exploracions. Avui sabem que l'intercanvi epistolar entre científics fou un dels principals canals de difusió dels avenços i novetats científiques durant els segles moderns. Per això l'estudi d'aquest tipus de correspondències resulta molt útil per a establir les xarxes intel·lectuals i científiques que existien a l'època i com, a través d'aquestes, circulaven les noves idees. En l'àmbit català, les cartes del metge i matemàtic Antoni Capdevila i Gili (1722-1787) exemplifiquen paradigmàticament aquesta afirmació. Josep Lluís Barona, Xavier Gómez, Juan A. Micó i Amparo Soler han editat part de la correspondència de Capdevila, concretament la que va sostenir des de mitjan dècada dels cinquanta del segle XVIII amb el metge i botànic suís Albrecht von Haller (1708-1777)¹³⁰. Aquest conjunt epistolar, escrit en llatí, abraça el període 1755-1776 i conté bàsicament informació bibliogràfica i sobre les notícies científiques que circulaven per Europa aleshores. Pel que fa a l'epistolografia femenina, Maite Guisado i Eulàlia de Ahumada es van ocupar d'editar els epistolaris d'Estefania de Requesens i Hipòlita Roís de Liori respectivament. De Ahumada ha estudiat també la correspondència d'altres dones de la família Requesens i l'epistolari d'Hipòlita de Jesús, monja dominica de clausura al convent de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu de Barcelona¹³¹. Altres historiadores i filòlogues catalanes com Eva Serra o les germanes Sanmartí s'han interessat –circumstancialment– per les cartes d'altres catalanes que van viure durant l'època moderna¹³² i s'han publicat parcialment els epistolaris de les escriptores

¹²⁹ LUNA-BATLLE, X. i LUNA I BALAGUER, J. *Llibreta de notes i cartes (1838-1846) de Narcís Batlle, masover de Montiró*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014.

¹³⁰ BARONA, J. LL., GÓMEZ, X., MICÓ, J. A. i SOLER, A. *La correspondència entre A. von Haller y Antonio Capdevila*, op. cit.

¹³¹ DE AHUMADA BATLLE, E. "Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d'Estefania «glòria i honor de les dones» a Mencía «suprema dama catalana», op. cit.; —"La carta privada a l'època moderna: un epistolari conventual femení inèdit". *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 51-64.

¹³² SERRA PUIG, E. "L'epistolari català de Joana Bardaixí i Gassol (Trep, 1593-1602): fragments epistolars sobre afers de família". A: MIRALLES, E. i SOLERVICENS, J. *El (re)descobrimient de l'edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, op. cit., pp. 83-106. SANMARTÍ ROSET, M. i SANMARTÍ ROSET, C. "La cultura de las mujeres de la familia Baldrich a través de sus cartas: Valls en el siglo XIX", op. cit.

contemporànies Caterina Albert i Paradís (1869-1966), àlies Víctor Català, i Helena Valentí i Petit (1940-1990)¹³³.

L'edició d'epistolari privats de catalans i catalanes il·lustres que van viure als segles XIX i XX ha estat notablement creixent des de la dècada dels noranta de la passada centúria. La recerca sobre les correspondències dels segles contemporanis ha anat assumint els paràmetres de la nova història social de la cultura escrita sense que els investigadors deixessin de focalitzar la seva atenció al contingut biobibliogràfic i històric de les cartes. Els darrers anys, s'han donat a conèixer els epistolari de molts personatges rellevants dintre del món de la cultura i la política catalana dels segles XIX i XX (sobretot del segle XX) però no s'ha fet cap estudi de conjunt sobre la matèria. De la segona meitat del segle XIX i del XX s'han editat de forma parcial o en la seva totalitat les epístoles de Josep Yxart i de Moragas, de Joan Maragall i Josep Pijoan, de Josep Vicenç Foix i Josep Obiols, de Joan Fuster i Vicenç Riera Llorca, de Gabriel Ferrater i Helena Valentí, de Joaquim Ruyra, de Lluís Nicolau d'Olwer i Hermínia Grau i Aymà, les cartes d'amor de Pere Calders a Rosa Artís, les de Josep Pla al seu germà Pere, les cartes de Ferran Canyameres, de Carles Rahola, de Carles Riba, de Josep Carner, de Víctor Català, de Jordi Arquer, de Jaume Vicens Vives, de l'anterior amb Santiago Sobrequés i Vidal, de Joan Corominas a Manuel Sanchis Guarner, etcètera¹³⁴.

¹³³ MUÑOZ PAIRET, I. (ed.) *Epistolari de Víctor Català*. Girona: CCG Edicions, 2005-2009. DURAN, M. i ALBET, M. (eds.). *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

¹³⁴ CABRÉ MONNÉ, R. *Epistolari Josep Yxart-Narcís Oller*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Centre de Publicacions, Intercanvi Científic i Extensió Universitària, 1985. MARAGALL, J. *Epistolari*, op. cit.; BLASCO BARDAS, A. M. (ed.) *Joan Maragall i Josep Pijoan*, op. cit. Altres cartes de Maragall publicades són: *Com si entrés en una pàtria: cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i notes autobiogràfiques (1885-1910)*; edició i pròleg de Glòria Casals. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007; i —*Cartes del festeig*; edició i introducció a cura de Glòria Casals. Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2011. FERRER I COSTA, J. i PUJADES I MARQUÈS, J. (eds.). *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial, 1993. PONSATI, A. i PONSATI, A. (eds.). *Correspondència Foix-Obiols*. Barcelona: Quaderns Crema, 1994. FERRATER, G. *Cartes a l'Helena i residu de materials dispersos*; edició a cura de Joan Ferraté i José Manuel Martos. Barcelona: Empúries, 1995. JULIÀ I CAPDEVILA, LL. (ed.). *Epistolari de Joaquim Ruyra*. Barcelona: Curial, 1995. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J. (ed.). *Epistolari de Lluís Nicolau d'Olwer amb Ramon d'Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner (1905-1933)*, op. cit.; DURAN, M. i ALBET, M. (eds.). *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*, op. cit., 1995. CALDERS, P. *Cartes d'amor*; a cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62, 1996. PLA, J. *Cartes a Pere*; a cura de Xavier Pla. Barcelona: Destino, 1996. CANYAMERES, F. *Obra Completa VI: Epistolari (1939-1951)*; a cura de Montserrat Canyameres i Casals. Barcelona: Columna, 1996. ARAGÓ, N. J. i CLARA, J. (eds.). *Els epistolari de Carles Rahola. Antologia de cartes de cent corresponents (1901-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998. MANENT, A. i MEDINA, J. (eds.). *Epistolari de Josep Carner*. Barcelona: Curial, 1994-2000. GUARDIOLA, C. J. (ed.). *Cartes de Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, La Magrana, 1989-2005. MUÑOZ PAIRET, I. (ed.). *Epistolari de Víctor Català*, op. cit. TERMES, J. (ed.). *Fons Jordi Arquer. Correspondència (1939-1981)*. Catarroja: Afers, 2004. CLARA, J., CORNELLÀ, P., MARINA F. i SIMON, A. (eds.). *Epistolari de Jaume Vicens Vives*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1998. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J. (ed.). *Història d'una amistat: epistolari de Jaume Vicens i*

Totes aquestes obres pretenen posar en relleu la personalitat, el pensament i l'obra dels autors de les missives.

Paral·lelament, han estat publicats diversos epistolaris relacionats amb la guerra (Guerra civil), la presó i l'exili: *Cartes de la guerra (maig 1938-gener 1939)*, correspondència intercanviada entre Jordi Rubió Balaguer i el seu fill Manuel Rubió i Lois, l'any 1996; *Viure el primer exili: cartes britàniques de Pere Bosch i Gimpera, 1939-1940* (1998 i 2004); *Des dels camps: cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939* (1998); *La Cultura catalana en el primer exili, 1939-1940: cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics* (2000); *Cartes de l'exili: 1939-1949* (2002); *Epistolari de l'exili francès* (2003), correspondència intercanviada entre Lluís Nicolau d'Olwer i Ferran Cuito i Canals; *Cartes d'un condemnat a mort* (2004); *Correspondència amb Agustí Bartra des de l'exili xilè: cartes de C. A. Jordana, Domènec Guansé i Francesc Trabal* (2005); *Cartes des de la presó: camp de concentració d'Alcalá de Henares, 1939-1943* (2006); *Cartes en temps de guerra: epistolari entre Miquel Carreras i Costajussà i Joan Llonch Salas (1936-1938)* l'any 2007; i *En aquesta carta hi ha tabac: epistolari d'un soldat de l'exèrcit republicà (1938-1939)* l'any 2010. Fins ara, aquest tipus de llibres han girat al voltant del contingut històric i biogràfic de les epístoles que s'hi reproduïxen. Manquen, emperò, estudis que ens ajudin a establir com afectaren circumstàncies tan excepcionals com la guerra, la presó o l'exili a les relacions i les funcions epistolars en la línia dels que està duent a terme Verónica Sierra Blas i d'altres membres del grup SIECE de la Universidad de Alcalá.

1.4.3 Epistolaris publicats de catalans i catalanes nascuts al segle XVIII

Advertíem a l'inici d'aquest apartat de l'escassetat d'edicions d'epistolaris catalans d'època moderna que han vist la llum. En canvi el nombre de correspondències privades dels segles XIX i XX que han estat publicades –especialment a partir de la segona meitat del Vuit-cents– és creixent. Les editorials vinculades a institucions religioses han estat pioneres a l'hora de donar a conèixer els epistolaris dels nostres predecessors, essent, consegüentment, de religiosos, les primeres correspondències privades del segle XVIII que han estat íntegrament editades. Aquest és el cas de

Vives i Santiago Sobrequés i Vidal, 1929-1960. Barcelona; Girona: Vicens-Vives; Ajuntament de Girona, 2000. FERRER COSTA, J. i PUJADES MARQUÈS, J. (eds.). *Epistolari Joan Corominas & Manuel Sanchis Guarner*. Barcelona: Fundació Pere Corominas, 2006.

l'epistolari del jurista jesuïta Josep Finestres i de Monsalvo, ànima de la Universitat de Cervera des que s'hi va doctorar en dret civil l'any 1715 fins a la seva mort l'any 1777, que va ésser publicat entre 1933 i 1969 per la Biblioteca Balmes¹³⁵. De l'edició d'aquesta correspondència es va encarregar el pare Ignasi Casanovas qui va recopilar tant cartes escrites i adreçades a Finestres com epístoles pertanyents als seus germans i a d'altres reconeguts membres de la seva escola. L'epistolari de Finestres és important, segons l'historiador jesuïta, per la descripció que ofereix del món cultural i la intel·lectualitat catalana del segle XVIII i més concretament, sobre el funcionament de la universitat certerina. Una trentena d'anys més tard, Miquel Batllori va completar l'empresa iniciada per Casanovas i va editar 238 lletres catalanes més que el jurista barceloní va enviar al seu amic Ignasi de Dou i de Solà, 7 oracions llatines de temàtica jurídica i 17 discursos doctorals llatins (tots ells materials recollits pel mateix Casanovas abans de morir prematurament el 1936)¹³⁶. A la compilació de l'historiador jesuïta, Batllori hi va afegir algunes cartes inèdites més de Finestres, acabant de perfilar així el dia a dia dels professors i els estudiants certerins i omplint algunes llacunes biogràfiques.

L'any 1954 l'Associació d'Estudis Reusencs va patrocinar l'edició que Jesús Ernesto Martínez Ferrando va realitzar de la correspondència que mantingueren Pròsper de Bofarull (1777-1859) i Pròsper de Mérimée (1803-1870) durant cert temps¹³⁷. Es tracta d'un conjunt de 20 cartes que es van intercanviar l'historiador i arxiver català i l'escriptor francès, i aquest amb el fill de l'anterior, Manuel de Bofarull, quan Mérimée projectava escriure la història de Pere I de Castella i necessitava consultar els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Martínez numera i ordena les cartes cronològicament però fa poquíssims comentaris a peu de pàgina. En lloc d'això, el compilador dóna informació i detalls diversos sobre les cartes i els personatges que les van escriure de forma intercalada amb les transcripcions. Josep Iglésies també va recollir i editar part de la correspondència de Pròsper de Bofarull, en aquest cas la que l'historiador reusenc va enviar al seu nebot, Salvador Brocà (1805-1882), entre 1836 i 1858. El recull es va titular *L'epistolari de Pròsper de Bofarull a Salvador Brocà* (1960) i va ésser publicat novament per l'Associació d'Estudis Reusencs¹³⁸ (el fet que Reus fos la ciutat de naixement de Bofarull explica l'interès de la citada associació per publicar les seves

¹³⁵ La referència bibliogràfica completa és a la nota 109.

¹³⁶ Veure nota 109.

¹³⁷ La referència bibliogràfica completa és a la nota 109.

¹³⁸ Veure nota 109.

obres). Amb anterioritat, aquest mateix conjunt epistolar havia estat objecte d'un altre estudi presentat per Maria Lluïsa Vilaseca Borràs de Pallejà com a treball de curs a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona¹³⁹. En línies generals, les cartes de Bofarull versen sobre l'administració del seu patrimoni i sobre un plet que enfrontà el famós arxiver de Reus amb un altre seu nebot que era advocat a causa d'una herència de la qual havia estat beneficiari. El llibre d'Iglésies està dividit en dues parts: la primera part és una extensa biografia sobre Pròsper de Bofarull i la segona conté la transcripció d'algunes cartes intercanviades entre Bofarull i el seu nebot. Iglésies destaca el fet que Pròsper de Bofarull fos natural de Reus i d'alguns aspectes propis del tarannà reusenc que descobreixen les seves cartes. Aquesta circumstància accentua el to localista de l'obra a despit de la rellevància històrica de l'autor de la correspondència a Catalunya.

La religiosa que ha despertat més curiositat entre els investigadors ha estat la carmelitana de la caritat Joaquina de Vedruna i Vidal, la qual abans de fer-se monja, havia estat casada amb Teodor de Mas i de Sauleda i havia sigut mare de nou fills. Un dels primers historiadors que va escriure sobre la monja barcelonina fou el pare Jaume Nonell qui va incloure algunes cartes autògrafes de la carmelitana a la seva biografia¹⁴⁰. El pedagog i historiador Josep-Joan Piquer i Jover reproduí a les pàgines d'*Analecta Sacra Tarraconensia: revista de ciències històrico-eclesiàstiques*, fundada per la Biblioteca Balmes l'any 1925, un conjunt de 101 cartes escrites per santa Joaquina de Vedruna i Vidal a la seva família i a d'altres monges de la seva congregació¹⁴¹. Piquer es va centrar fonamentalment en l'examen i la descripció del text de les epístoles pròpiament dit, parant especial atenció a les qüestions lingüístiques. Amb posterioritat, el mateix Piquer va publicar el recull titulat *l'Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)* (1967) i dos anys més tard, Melchor de Pobladura i Ana María Alonso Fernández van editar totes les cartes de la monja¹⁴². La transcripció que va fer Piqué de les cartes familiars de Vedruna és tan curosa com l'estudi introductori: el compilador resum detalladament l'argument de les epístoles, dóna informació sobre les característiques físiques i la localització dels originals, inclou notes d'aclariment a

⁷⁸ La informació ha estat extreta d'IGLÉSIES, J. (ed.). *L'epistolari de Pròsper de Bofarull a Salvador Brocà*, op. cit., p. 11.

¹⁴⁰ NONELL I MAS, J. *Vida y virtudes de la Venerable Madre Joaquina de Vedruna de Mas, fundadora del Instituto de las Hermanas Carmelitas de la Caridad*. Manresa: Tip. San José, 1905.

¹⁴¹ PIQUER I JOVER, J. J. "Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)". *Analecta Sacra Tarraconensia: revista de ciencias histórico-eclésiásticas*, 1964, vol. 37, pp. 139-230.

¹⁴² Les referències bibliogràfiques completes són a la nota 109.

peu de pàgina, etc. L'*Epistolario* que van publicar Pobladora i Alonso dos anys més tard està dividit en tres blocs precedits de llurs guions històrics explicatius: el primer bloc conté les cartes que la santa va escriure als seus familiars, en la seva major part adreçades als seus fills, entre 1823 i 1850; el segon bloc, les epístoles que fan referència a l'institut carmelità dels anys 1825-1852; i l'últim, les cartes rebudes per Vedruna dels seus parents entre 1816 i 1848. La introducció de Pobladora i Alonso inclou un extens apartat biogràfic, informació sobre els arxius on es conserven les cartes de la monja barcelonina, els principals destinataris de les seves epístoles i el contingut temàtic de les mateixes, i finalment un breu estudi lingüístic. La correspondència familiar de la santa versa sobre diversos afers domèstics, com l'estat dels seus fills, i la religiosa, sobre assumptes de govern vinculats a l'administració de les diverses comunitats carmelitanes. Pobladora i Alonso donen molta importància al valor religiós que al seu parer té l'epistolari de Vedruna per als cristians. L'epistolari de la monja barcelonina també ha estat objecte d'un estudi lingüístic no mediatitzat per cap institució religiosa. Aquest és obra de Maria Dolors Tribó i Trepàt qui examinà amb deteniment les 172 cartes que es conserven de Vedruna per la seva tesi de llicenciatura¹⁴³. La santa escrivia en català les cartes que adreçava als seus familiars i en castellà, la correspondència oficial o dirigida a les diverses congregacions carmelitanes. Tribó no transcriu cap carta íntegrament, només els fragments que li són útils per a exemplificar els diversos aspectes morfològics, sintàctics i lèxics que analitza.

Quan el conjunt de cartes conservades d'un personatge és petit i/o la seva rellevància històrica no ha cridat prou l'atenció dels investigadors i/o de les editorials, l'estudi de la seva correspondència ha donat lloc a la publicació d'un article o, com en el cas que veurem a continuació, un capítol de llibre. Els professors de la Universitat de Barcelona Prim Bertran i Roigé i Montserrat Casas Nadal van contribuir a l'obra col·lectiva *Miscel·lània homenatge a Josep Vallverdú: vida, obra i treballs dedicats* (1987) amb un petit estudi sobre la correspondència conservada de Maria Raimonda Bertran Codina, coneguda com a Maria Raimonda de Sant Josep¹⁴⁴. A partir de les 17 cartes que la religiosa solsonina va escriure des del convent de les Carmelites Descalces de la ciutat de Mataró als seus familiars –i que, en el moment que fou redactat el llibre, es conservaven a la casa pairal de la família a Su (comarca del Solsonès)–, els autors

¹⁴³ TRIBÓ TREPAT, M. D. *Características sintácticas en el epistolario de Joaquina de Vedruna: tesis de licenciatura*, op. cit.

¹⁴⁴ Veure nota 109.

reconstrueixen part de la història d'aquesta nissaga. Les epístoles estudiades per Bertran i Casas fan referència a les novetats esdevingudes a la terra d'origen de Maria Raimonda, a l'estat de salut dels seus parents, l'educació d'un nebot, el casament de les fadrines i d'altres afers quotidians que es barregen amb notícies sobre la Guerra del Francès. Per la seva banda, la monja carmelita narrava als seus corresponsals anècdotes relacionades amb la vida comunitària, sobretot quan els seus escrits anaven adreçats al seu oncle, capellà i rector de Su. Un exemple d'una carta d'una personalitat catalana del segle XVIII que ha acabat a les pàgines d'una revista és la que es va publicar a *El Brogit: periòdic informatiu de Castellbell i El Vilar* de Manuel d'Amat i de Junyent (1704/1707-1782), virrei de Perú i president de l'Audiència de Lima per designació de Carles III entre 1761 i 1776¹⁴⁵.

Fins a la dècada dels vuitanta del segle passat era habitual que els historiadors fessin servir els corpus epistolars d'època moderna i contemporània conservats exclusivament com a font documental. Els treballs de Javier Antón Pelayo inverteixen aquesta tendència i prioritzen el valor de les cartes com a objecte d'estudi per si mateixes. El professor titular d'història moderna de la Universitat Autònoma de Barcelona ha estudiat i editat part de la correspondència familiar del noble Martí de Burguès: *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)* (2005) i *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)* (2013)¹⁴⁶. Al primer llibre, un estudi introductori precedeix la transcripció d'un total de 205 cartes, la major part de les quals són adreçades a Martí de Burguès, dins d'un arc temporal que comença el 19 de novembre del 1799 i finalitza el 16 de març del 1803. L'estudi introductori es divideix en sis grans apartats en què Antón analitza formalment i temàticament la correspondència dels Burguès; dóna informació sobre la ciutat de Girona al tombant del segle XVIII; resumeix la història de la nissaga Burguès i més concretament, de Martí de Burguès; ofereix algunes pinzellades biogràfiques sobre els destinataris de les cartes; resumeix el contingut de les mateixes i presenta material gràfic complementari (arbre genealògic, mapa i alguna il·lustració). L'edició de les epístoles és encapçalada pel número d'ordre de cadascuna, el nom del corresposal i del receptor i la data, i, a continuació, la transcripció del text de la missiva. El segon llibre d'Antón Pelayo recull 264 cartes més de la família Burguès corresponents al període 1750-1850 i tres generacions de la citada nissaga: la de Josep de Burguès i de Coromines (1743-1799),

¹⁴⁵ La referència bibliogràfica completa és a la nota 30.

¹⁴⁶ Veure nota 109.

germà gran del protagonista de l'obra anterior, Narcís de Burguès i de Caramany (1766-1825) i Narcís Maria de Burguès i de Guàrdia (1792-1836). Els historiadors i arxivers Josep Matas, Enric Prat i Pep Vila van treure a la llum part de la correspondència de la família Rosés, una de les més riques de Girona al segle XIX, amb el títol *Les cartes de les famílies Roger i Rosés: notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX* (2002)¹⁴⁷. Tot i la influència que han exercit les noves tendències historiogràfiques sobre l'anàlisi de la correspondència, aquesta continua essent utilitzada exclusivament com a base documental pels investigadors. El més recent exemple el trobem a *Epistolari de Jaume Badia: el pensament bancari en el segle XIX* (2009), obra de la professora d'història econòmica de la Universitat de Barcelona Yolanda Blasco Martel¹⁴⁸. Les cartes que Jaume Badia i Padrines (1796-1863), accionista fundador i primer administrador del Banc de Barcelona (creat el 1844), va escriure als homes de negocis cubans que li van encarregar un estudi sobre els bancs d'emissió nord-americans mentre Padrines visqué a Cuba, serveixen a la historiadora per a establir quin era el pensament bancari del segle XIX (al final del llibre s'hi inclouen les cartes escrites per Jaume Badia i Padrines el 1839-1840 publicades en el diari *La Aurora de Matanzas* el 1840).

1.4.4 ...nascuts a la primera meitat del segle XIX

Com anunciàvem més amunt l'editorial Biblioteca Balmes i l'historiador jesuïta Ignasi Casanovas són responsables de la publicació de les *Obras completas del Dr. D. Jaime Balmes*, entre les quals s'inclou el seu epistolari, publicat l'any 1925¹⁴⁹. Abans d'això, Casanovas ja havia editat un altre llibre titulat *Reliquias literarias de Balmes* (1910)¹⁵⁰ on recollia alguns escrits públics i privats del singular eclesiàstic i pensador polític Jaume Lluçà Balmes i Urpià. En aquesta obra l'historiador jesuïta reproduïa algunes cartes d'escriptors, amics i personatges il·lustres de l'època que van escriure a Balmes i que, al seu parer, aportaven informació transcendent sobre la vida i el tarannà de l'eclesiàstic vigatà. En el cas de l'epistolari balmesià, format per un conjunt de 365 cartes, Casanovas va dur a terme una acuradíssima tasca d'edició en ordenar les epístoles cronològicament, desenvolupar les abreviatures, regularitzar l'ús de les majúscules i la puntuació, etc. Per mitjà de notes a peu de pàgina, l'historiador jesuïta donava informació sobre els personatges i els fets referits a les epístoles, i per a facilitar

¹⁴⁷ Veure nota 109.

¹⁴⁸ Més informació a les notes 109 i 124.

¹⁴⁹ La referència bibliogràfica completa és a la nota 110.

¹⁵⁰ Veure nota 110.

encara més les recerques dels futurs investigadors, Casanovas hi va afegir un índex alfabètic i un registre dels arxius consultats. Dues dècades més tard, va aparèixer *Biografía y epistolario* (1948) de Balmes¹⁵¹, obra del mateix Ignasi Casanovas. Com es desprèn del seu títol, aquest llibre està dividit en dues parts: una de biogràfica i un recull de 361 cartes de Balmes escrites entre 1836 i 1848.

L'any 1918 el Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya va encomanar Lluís Nicolau d'Olwer l'edició dels papers inèdits de Manuel Milà i Fontanals, inclosa la seva correspondència, amb motiu del primer centenari del naixement de l'escriptor de Vilafranca del Penedès. Fruit d'aquest encàrrec són els tres volums de cartes editades per l'historiador barceloní entre 1922 i 1939 i reeditades per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1995¹⁵². A la mort d'en Milà els seus papers van anar a parar a les mans del seu deixeble i hereu, Marcel·lí Menéndez Pelayo i aquest les va cedir a la Biblioteca de Santander on es trobaven quan d'Olwer va realitzar el seu estudi. La publicació de la correspondència de Milà contribuïa a donar a conèixer la seva personalitat, entremig dels seus amics i deixebles, i la vida cultural i literària catalana del seu temps. D'Olwer presenta les epístoles que diversos intel·lectuals espanyols i francesos van adreçar a Milà al llarg de la seva vida i algunes que aquest els hi va remetre a ells ordenades cronològicament però amb escassos aclariments a peu de pàgina que facilitin la seva lectura. Un dels interlocutors amb més presència a l'epistolari de l'escriptor de Vilafranca del Penedès és el seu deixeble Marcel·lí Menéndez Pelayo però també s'hi troben cartes de figures de la talla d'Àngel Guimerà, Joaquim Rubió i Ors, Alfred Morel-Fatio, Gastó Paris, etc.

Algunes de les cartes de Josep Torras i Bages, un dels clergues més destacats i influents del final del segle XIX, van ésser publicades abans de la seva mort, però el primer corpus epistolar amb certa consistència que es va editar del bisbe de Vic és el que formava part del llibre del canonge vigatà Jaume Collell i Bancells¹⁵³. L'obra de Collell, *Dulcis Amicitia* (1926), recollia la correspondència que es van intercanviar ambdós homes amb un prefaci i notes d'aclariment. Més o menys per aquelles dates la Biblioteca Balmes emprengué el projecte editorial de publicar les obres completes de Torras i Bages, entre les quals s'havia d'incloure el seu epistolari. D'aquesta tasca s'encarregà Fortià Solà i Moreta, un altre sacerdot i historiador, de la ploma del qual

¹⁵¹ Veure nota 110.

¹⁵² La referència bibliogràfica completa és a la nota 110.

¹⁵³ Veure nota 110.

nasqué també la *Biografia* del bisbe publicada l'any 1935¹⁵⁴. Amb posterioritat, Mossèn Joan Bonet i Baltà tingué cura d'una nova edició de les obres completes de Torras i Bages amb idèntic propòsit d'incorporar-hi les seves cartes¹⁵⁵. L'any 1961 l'editorial Ariel va publicar una obra titulada *Torras i Bages, Joan Maragall: un diàleg començat abans de conèixer-se i que transcendí a la mort* que contenia diverses epístoles bescanviades entre ambdós homes¹⁵⁶. Al començament de la dècada dels noranta hom reprengué el procés de recopilació i edició (finalment) de la correspondència de Torras i Bages amb motiu de la seva causa de beatificació. Jaume Medina fou l'encarregat de presentar i reproduir les cartes del bisbe aquesta vegada¹⁵⁷. Per últim, Miquel Ylla-Català i Genís recollí i publicà una cinquantena de cartes que s'intercanviaren Josep Torras i Bages i l'artista Josep M. Sert mentre aquest pintava les parets de la catedral de Vic¹⁵⁸. L'edició d'Ylla-Català és essencialment divulgativa i lloa les virtuts espirituals de Torras i Bages.

Entre 1959 i 1993, l'editorial Barcino va treure a la llum l'extens epistolari de Jacint Verdaguer i Santaló (format per més de 1400 cartes) en onze volums¹⁵⁹. Els responsables d'editar les cartes de l'escriptor osonenc foren Josep Maria Casacuberta i des del segon tom, Joan Torrent i Fàbregas. Els diversos volums contenen els textos epistolars –cartes, targetes, oficis i altres comunicacions– escrits per Jacint Verdaguer o adreçats a ell entre els anys 1865 i 1902 (la major part dels quals es conserven actualment a la Biblioteca de Catalunya). Els compiladors només reproduïen íntegrament les missives redactades per Verdaguer o adreçades en aquest quan els corresponents són personalitats rellevants o quan el contingut de les epístoles és interessant per a l'estudi de la vida i de l'obra verdagueriana o de la història literària en general; però de la resta de l'epistolari de Verdaguer només en fan un resum del contingut del text o de determinats paràgrafs del mateix, o simplement, una al·lusió a la matèria de què versen les epístoles. Aquestes es presenten ordenades cronològicament i van encapçalades pels noms de l'autor i el destinatari i les pertinents indicacions de lloc i de data en què foren escrites. Els corresponents principals de Verdaguer són mossèn Jaume Colell, els traductors de les seves obres i alguns dels escriptors més rellevants del seu temps. Les cartes tracten fonamentalment de circumstàncies relatives a la vida de

¹⁵⁴ Veure nota 110.

¹⁵⁵ Veure nota 110.

¹⁵⁶ Veure nota 110.

¹⁵⁷ Veure nota 110.

¹⁵⁸ Veure nota 110.

¹⁵⁹ Veure nota 110.

l'escriptor osonenc o de la seva obra. L'any 2001 Narcís Garolera va donar a conèixer 15 cartes inèdites més de Jacint Verdaguer a través de les pàgines de la revista *Ausa*¹⁶⁰. Garolera reproduïa missives de Verdaguer dirigides als barcelonins Eusebi Güell i Joan Moles; els vigatans Joaquim Salarich, el seu fill Josep, i dos dels germans Masferrer; la poetessa sabadellenca Agnès Armengol; i dues cartes de Narcís Verdaguer i Callís a Eusebi Güell, totes elles provinents de diversos arxius públics i privats catalans que l'autor s'entreté a especificar. A iniciativa de la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris i la Societat Verdaguer, i a cura de Laura Vilardell, amb la revisió de M. Àngels Verdaguer i el suport informàtic de Pere Quer, s'ha realitzat una base de dades en què es poden consultar els noms dels corresponents i les dates de tot l'epistolari de Jacint Verdaguer conegut fins ara. Aquest engloba totes les cartes publicades per l'editorial Barcino; les cartes del Fons Verdaguer-Panadès, editat en CD per l'Arxiu Nacional de Catalunya i dipositat en còpies en paper a la Càtedra Verdaguer; i, a més, les cartes publicades de forma dispersa en revistes i diaris des dels anys vuitanta del segle XX.

El filòsof i historiador de la filosofia Joaquim Carreras i Artau va aprofitar l'epistolari de Manuel Milà i Fontanals, recollit i publicat per Lluís Nicolau d'Olwer, al qual hem fet referència més amunt, per a cercar-hi notícies sobre el que fou íntim amic i mestre de l'escriptor de Vilafranca del Penedès, el filòsof Francesc Xavier Llorens (1820-1872)¹⁶¹. De les poques cartes que es van intercanviar aquests dos homes i del contingut de les mateixes Carreras en deixa constància al capítol de l'opuscle *Miscel·lània Fontserè* (1961) del qual és autor. Una de les epístoles més significatives és la que Llorens envià a Milà des d'Ateca l'any 1867 durant un dels seus viatges. Per mitjà d'aquesta correspondència sabem que el projecte d'editar les lliçons magistrals de Llorens va fracassar i coneixem l'impacte que el seu ideari tingué sobre la intel·lectualitat barcelonina de l'època.

La correspondència de l'eclésiàstic Antoni Maria Claret i Clarà, canonitzat el 1950, fou objecte de diverses edicions al llarg del segle XX: *Epistolario de San Antonio María Claret* (1970-1987), *Epistolario pasivo de Sant Antonio María Claret* (1992-1995) i la darrera, *San Antonio María Claret: cartas selectas* (1996)¹⁶². L'autor de la primera edició de l'epistolari claretià, format per unes 2.000 cartes, fou el pare Josep Maria Gil. Aquest va reproduir íntegrament la correspondència de Claret en tres volums

¹⁶⁰ Veure nota 110.

¹⁶¹ La referència exacta és CARRERAS ARTAU, J. "Notícies sobre X. Llorens a través de l'epistolari de Milà". A: *Miscel·lània Fontserè*. Barcelona: Gustavo Gili, 1961, pp. 115-121.

¹⁶² Les referències bibliogràfiques completes són a la nota 110.

que fan referència, respectivament, als períodes 1832-1870, 1857-1865, i 1865-1870. La major part de les cartes són oficials però també n'hi ha alguna de familiar, dirigida a algun parent, amic o col·laborador del sant. El també religiós Jesús Bermejo va tenir cura de la publicació de les altres dues obres a les quals hem fet referència. L'objectiu de l'historiador extremeny era donar a conèixer els aspectes més íntims de la personalitat i la vida del sant i alhora descriure la societat i l'Església del segle XIX. Malauradament, gran part de les cartes incloses a l'*Epistolario pasivo de Sant Antonio María Claret* i *San Antonio María Claret: cartas selectas* són de caràcter oficial. Les epístoles familiars són bàsicament de compliment o felicitació i per tant, força breus.

A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) es conserven 71 cartes que el polític republicà Francesc Pi i Margall va escriure a Benet de Llança i d'Esquivel, duc de Solferino, entre 1846 i 1865. Casimir Martí les va donar a conèixer l'any 1974 al seu llibre *L'orientació de Pi i Margall cap al socialisme i la democràcia: la correspondència entre Pi i Margall i el duc de Solferino (1846-1865)*¹⁶³. De la correspondència de Pi i Margall, que bàsicament fa referència a l'activitat literària d'ambdós homes i a les diverses gestions que el polític va realitzar per anar a Madrid i més tard per a ocupar la secretaria de l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona amb l'ajuda del duc de Solferino, Martí n'extreu informació sobre el pensament polític de Pi i hi veu reflectides les alegries i preocupacions del polític republicà. Martí optà per no reproduir totes les cartes de la col·lecció que es conserva a l'AHCB, només les més il·lustratives del gir de Pi envers el socialisme i que provocaren el trencament definitiu de les seves relacions amb el duc de Solferino (i de la resta en féu un resum del seu contingut). Tres dècades més tard, al començament del present segle, l'Abadia de Montserrat edità la correspondència entre Benet de Llança i el periodista i escriptor Joan Mañé i Flaquer¹⁶⁴ a fi d'omplir el buit d'epistolaris publicats del segle XIX. El professor Jordi Bou i Ros es va encarregar de la compilació, transcripció i anàlisi de les 143 cartes que s'intercanviaren de Llança i Mañé entre 1847 i 1862 i que, en l'actualitat, es troben a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Aquestes cartes són importants, segons el prologuista i autor del llibre, perquè donen a conèixer la vida intel·lectual del Principat des de mitjan segle XIX i el mecenatge exercit pel duc de Solferino des de la cort. Les cartes aporten moltes dades sobre la persona de Mañé, tant de la seva activitat com a professor universitari i periodista com del seu ideari intel·lectual i polític. A més a més,

¹⁶³ La referència bibliogràfica completa és a la nota 110.

¹⁶⁴ Veure nota 110.

són moltes les referències que es desprenen de les epístoles sobre els esdeveniments que precediren el canvi de govern de 1854 i l'inici del bienni progressista. La publicació de la correspondència de Mañé contribueix a completar, en definitiva, les llacunes biogràfiques que han deixat els anteriors estudis sobre el personatge¹⁶⁵.

L'any 1982 va veure la llum l'epistolari d'un altre eclesiàstic amic d'Antoni Maria Claret, el canonge de Girona Joaquim Masmitjà i de Puig. L'edició que de les seves cartes feren Josep Maria Martí Bonet i Teresa Montserrat Recoder incloïa un resum de les 397 cartes que amb anterioritat Tomàs Noguier havia recuperat per a la seva biografia sobre el religiós i 288 epístoles inèdites més¹⁶⁶. Les cartes reproduïdes per Noguier abraçaven el període 1840-1845 mentre que les de Martí i Montserrat, el més ample de 1825-1886. Ambdós conjunts epistolars procedeixen de l'Arxiu de la Casa Generalícia de les Missioneres Cor de Maria a Roma i Els Àngels (Califòrnia). L'edició de Martí i Montserrat conté, a banda d'una acurada i anotada transcripció de les cartes escrites o rebudes per Masmitjà, una introducció històrica sobre el personatge i la seva època i un apèndix documental integrat, fonamentalment, per documentació de la Congregació Missioneres Cor de Maria (fundada per Masmitjà). Martí i Montserrat adopten un to panegíric en referir-se a Masmitjà i destaquen la seva espiritualitat i/o santedat sobretot perquè el motiu de la publicació del seu epistolari fou l'inici del procés de beatificació del clergue d'Olot.

Júlia Butinyà i Jiménez, catedràtica de filologia catalana a la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) des del 2009, ha reproduït part de l'epistolari del seu antecessor Francesc Xavier Butinyà i Hospital, eclesiàstic jesuïta i escriptor menor de la Renaixença, en dues ocasions¹⁶⁷: va publicar part de l'epistolari en català que Butinyà va adreçar a la seva cunyada, Dolors Oller, vídua del seu germà Joan, amb la qual exercia com a guia espiritual i pràctic (oferint-li consell sobre el negoci i les responsabilitats familiars) dins l'obra *Una visió de la dona catalana en el segle XIX* (1982); i va donar a conèixer una selecció de les cartes intercanviades entre Butinyà i l'insigne arqueòleg i historiador de Banyoles Pere Alsius i Torrent al número

¹⁶⁵ Jordi Bou i Ros cita entre els més importants els treballs de GRAELL, G. *D. Juan Mañé y Flaquer: su biografía*. Barcelona: Tipografía de Domingo Casanovas, 1903; MARAGALL, J. *Biografía de D. Joan Mañé y Flaquer*. Barcelona: Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1912; LLORENS, M. *Industrials i polítics del segle XIX*. Barcelona: Teide, 1958; i CASAS NADAL, M. *Juan Mañé y Flaquer, crónicas de un viaje a Italia (1862)*. Lleida: Promociones Públicas Universitarias, 1997.

¹⁶⁶ El Dr. Tomàs NOGUER havia inclòs algunes cartes de Joaquim Masmitjà i de Puig a la monografia *Biografía del Siervo de Dios Muy Ilustre Dr. D. Joaquín Masmitjà y de Puig*. Girona: Tipografía Ariel, 1952. La referència bibliogràfica completa de l'edició de Martí i Montserrat és a la nota 110.

¹⁶⁷ Veure nota 110.

que la revista *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* va fer en homenatge del segon (any 1986-1987). Segons la catedràtica de la UNED, el llenguatge que Butinyà feia servir a la seva correspondència és un exemple de naturalitat i vivesa de la llengua i les missives són una bona mostra de l'època i de la personalitat erudita i de mentalitat moderna del jesuïta¹⁶⁸.

L'any 1983 Josep Joan Piquer i Jover va reproduir 11 cartes catalanes escrites pel pare Francesc Palau i Quer, fundador de les Carmelites Missioneres Teresianes, a les pàgines de la revista *Analecta Sacra Tarraconensia*¹⁶⁹. Piquer coneixia aquestes cartes a través de l'edició provisional de l'epistolari del pare Palau (integrat per un centenar de missives escrites en castellà, francès i català) que fra Gregori de Jesús havia elaborat amb l'objectiu de formar els postulants i les novícies de l'esmentat Institut. Les epístoles originals es conservaven a l'Arxiu de la Casa General que les Carmelites tenen a Roma quan Piquer va redactar el seu article. L'epistolari del pare Palau abraça el període 1845-1867, la major part de les cartes són dirigides a una confident –Joana Gràcies– a la qual el religiós carmelità volia atreure cap a la seva fundació i repassen alguns dels episodis més significatius de la seva vida (llarg exili a França a continuació de la primera guerra carlina, fundació de l'Escola de la Virtut de Barcelona al seu retorn al nostre país, confinament a Eivissa, treball ardu per aconseguir la fundació de les Carmelites, etc.). Les missives escrites en llengua catalana que Piquer va presentar a l'article d'*Analecta...* fan referència al període 1851-1855, mentre Palau vivia a Barcelona i immediatament abans d'ésser confinat a Eivissa. Piquer només fa una breu relació de totes aquestes circumstàncies i de les dificultats que s'havia trobat durant la transcripció del conjunt epistolar abans de la seva reproducció.

Finalment, la dècada dels noranta del segle passat Borja de Riquer i Permanyer, catedràtic d'història contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, va publicar l'epistolari polític de Manuel Duran i Bas, un dels fons epistolars catalans d'aquestes característiques més importants de la segona meitat del Vuit-cents¹⁷⁰. L'obra de Riquer inclou un extens estudi introductor sobre el paper i l'actuació del jurisconsult barceloní dins la política catalana i espanyola del segle XIX i sobre les característiques bàsiques del corrent conservador català del qual Duran en fou un dels més destacats exponents; i una selecció de 369 cartes rebudes o enviades per Duran i Bas a Francisco

¹⁶⁸ BUTINYÀ JIMÉNEZ, J. "En el centenari de Francesc Xavier Butinyà, autor de la Renaixença". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1999, núm. 40, p. 298.

¹⁶⁹ Veure nota 110.

¹⁷⁰ Veure nota 110.

Silvela, Antonio Cánovas del Castillo, Joan Mañé i Flaquer, Josep Torras i Bages, Laureà Figuerola o Víctor Balaguer. La correspondència adreçada a Manuel Duran i Bas (i part de la rebuda també) es troba actualment dipositada a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Borja de Riquer només reproduceix aquelles cartes que al seu parer tenen interès historicopolític i prescindeix de la correspondència familiar. Amb aquest mateix objectiu, el catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona es limita a reproduir aquells fragments de les epístoles del jurisconsult barceloní que mostren el caire de la seva participació en la vida política catalana i espanyola de l'època; les seves relacions amb d'altres polítics; les opinions dels més destacats dirigents del conservadorisme del seu temps, etc. Les missives van acompanyades de notes informatives sobre els autors i els receptors de les lletres i altres persones que hi són esmentades; una explicació de les circumstàncies en què foren escrites i dels fets o les situacions que són mencionats a les mateixes.

Capítol 2. Metodologia i fonts utilitzades

2.1 L'anàlisi epistolar: fonts, arxius i metodologia emprats en aquest estudi

A partir de l'últim terç del segle XX i coincidint amb la crisi dels paradigmes explicatius dominants dins les ciències socials (estructuralisme i marxisme), la història de la cultura va experimentar un desenvolupament sense precedents, tant en l'ordre teòric i metodològic, com en la quantitat i la varietat dels estudis apareguts sobre la matèria. Es configura aleshores la batejada com a nova història cultural, que venia a reemplaçar la manera clàssica d'abordar els estudis culturals. Aquesta nova història cultural es caracteritzava per la seva deriva antropològica¹⁷¹. La *nova* cultura objecte d'estudi va esdevenir un espai on els conceptes social i cultural eren i són indissolublement lligats¹⁷² en amalgamar nous àmbits de recerca amb la fidelitat als postulats de la història social. En el cas espanyol, la renovació de la història cultural tradicional ha estat notablement influenciada per la historiografia francesa (fonamentalment per Roger Chartier) i per l'obra de Peter Burke. La influència d'aquests autors s'ha fet valer, especialment, sobre la historiografia d'època moderna. Entre els contemporaneïstes ha gaudit d'un major predicament la història social britànica (E. J. Hobsbawm, E. P. Thompson, etc.)¹⁷³. Tot i que el relançament de la història cultural a França durant la dècada dels seixanta, setanta i vuitanta de la passada centúria, com a alternativa a la història econòmica i social que es venia practicant, va ésser lligat a la història de les mentalitats, va ésser Roger Chartier, representant de la quarta generació dels *Annales*, l'abanderat d'una nova història cultural francesa arrelada als conceptes de *pràctiques* i *representacions* (conceptes que l'historiador francès identifica, a grans trets, amb les maneres de fer i els signes o les imatges que fan presents persones o coses absents respectivament)¹⁷⁴. L'historiador francès s'ha postulat a favor d'una història de pràctiques, social i històricament diferenciades, i d'una història de representacions, inscrites als textos o produïdes pels individus (i així ho ha demostrat

¹⁷¹ GONZÁLEZ SÁNCHEZ, C. A. "Cultura escrita y nueva historia cultural: paradigmas y realidades". *Erebea. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*, 2012, núm. 2, p. 11.

¹⁷² SERNA ALONSO, J. i PONS PONS, A. "Variaciones sobre la historia cultural en España". A: POIRRIER, Ph. (ed.). *La historia cultural. ¿Un giro historiográfico mundial?* València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 188.

¹⁷³ SERNA ALONSO, J. i PONS PONS, A. *La historia cultural. Autores, obras, lugares*, op. cit., p. 225.

¹⁷⁴ El pensament de Roger CHARTIER en relació amb aquests conceptes va quedar fixat a "Le monde comme représentation". *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 1989, vol. 44, núm. 6, pp. 1505-1520; publicat en espanyol com "El mundo como representación". *Historia social*, 1991, núm. 10, pp. 163-175; i, amb posterioritat, inclòs dintre el volum *El mundo como representación: estudios sobre historia cultural*, op. cit. Més informació sobre la producció bibliogràfica d'aquest historiador al capítol 1, "Una aproximació a l'estat de la qüestió".

amb els seus treballs al voltant del llibre i la lectura a la França de l'Antic Règim)¹⁷⁵. Chartier es distancia dels principis que fonamentaven la història social de la cultura en la seva accepció clàssica –que lligava les diferències culturals a una única classificació de les divisions socials– i es proposa partir d'objectes, formes i codis i no de grups a l'hora d'orientar la perspectiva d'anàlisi dels estudis culturals (canvi de concepció que forma part del que l'historiador francès va enunciar com a traspàs d'una història social de la cultura a una història cultural del social)¹⁷⁶.

Les transformacions heurístiques i metodològiques experimentades per la història de la cultura les darreres dècades s'han estès a les que podríem considerar subdisciplines o diferents àmbits d'estudi de la mateixa (com la història de l'educació, la història de la cultura popular, la història de la cultura escrita, la lectura i l'edició, la història dels intel·lectuals professionals, la història de la vida quotidiana, de la cultura material i de la sociabilitat o la història de les mentalitats). Així doncs, la història de l'escriptura o de la cultura escrita va passar d'ésser purament descriptiva a aixoplugar-se sota el paraigües del social i a interessar-se per la gènesis, evolució i funcions de la pràctica escriptural dintre dels diferents mitjans espacials i temporals en què es produeix, així com per les seves conseqüències, circulació i polítiques que la determinen¹⁷⁷. Dins l'àmbit de la història de la cultura escrita, a la rellevant i propera (quant a l'objecte d'estudi) influència de Chartier i la més llunyana de Burke, hi hem d'afegir la del paleògraf italià Armando Petrucci. La renovació d'aquesta ciència al final de la dècada de 1960, en gran part liderada pel citat paleògraf italià, és estretament vinculada amb la reorientació dels estudis sobre cultura escrita. La història de la cultura escrita que avui es practica s'interessa per la història de la instrucció escolar des d'una perspectiva sociocultural, l'alfabetització o els diversos usos de l'escriptura en espais públics i privats. I es caracteritza per la diversificació experimentada per les fonts (albarans, llibres de comptes, diaris, llibres de memòries, escriptures murals i exposades, correspondència, etc.) i per la seva interdisciplinarietat¹⁷⁸.

L'anàlisi quantitativa i la història serial sustenten el model de metodologia històrica que preconitzaven els representants de l'escola dels *Annales*. Tot i que els defensors de la versió més rupturista de la nova història cultural es mostren favorables a

¹⁷⁵ CHARTIER, R. *El mundo como representación: estudios sobre historia cultural*. 2a ed. Barcelona: Gedisa, 1995, p. 52.

¹⁷⁶ *Ibid.*, p. 53.

¹⁷⁷ GONZÁLEZ SÁNCHEZ, C. A. "Cultura escrita y nueva historia cultural: paradigmas y realidades", op. cit., p. 17.

¹⁷⁸ *Ibid.*, p. 18.

l'adopció d'un mètode d'anàlisi basat en la descripció dels objectes materials i el context en què es produeixen¹⁷⁹, la major part d'historiadors de la cultura adopten un terme entremig:

“Una cuantificación indiscriminada, en efecto, no es muy aconsejable [...]. Pero tampoco prescindir al completo de la medida de los fenómenos, menos si son cuantificables; porque no podemos conformarnos con decir “más”, “menos”, “decreciente”, “en alza”, “muy popular”, “best seller”, si queremos demostrar que las variables no son meras excepciones a la regla”¹⁸⁰.

La historiadora de la literatura francesa Marie-Claire Grassi, una dels pocs especialistes en història de la cultura escrita que ha reflexionat al voltant d'aspectes metodològics, beu encara dels plantejaments metodològics de l'escola dels *Annales*. Segons Marie-Claire Grassi són possibles tres tipus d'aproximacions a l'estudi de les cartes –una aproximació monogràfica, una aproximació en xarxa o una aproximació serial– les quals, al seu torn, es poden vincular amb dues perspectives d'anàlisi –sincrònica o diacrònica¹⁸¹. Entre les diverses possibilitats metodològiques, la historiadora de la literatura francesa aposta per una aproximació serial i diacrònica a l'anàlisi de la correspondència. Aquest tipus d'anàlisi suposa, en primer lloc, una tria dels documents a estudiar (arxiu, tipus de fons i tipus de carta). Sobre els corpus d'epístoles seleccionats, hom ha d'extreure, en segon lloc, una sèrie d'informacions (s'han d'observar un conjunt de variables i s'ha d'anar anotant el resultat d'aquestes observacions en una quadrícula de lectura). L'elecció de les variables a observar (variables explicatives) és molt important ja que en elles es troben les respostes a les qüestions que pretenem resoldre amb el nostre estudi (variables a explicar). L'examen

¹⁷⁹ Pablo Vázquez Gestal afirma que gran part dels estudis elaborats sota els paràmetres de la nova història cultural no ho són veritablement perquè, tot i que els temes que aborden són nous, no ho és pas l'epistemologia que els sustenta. Aquest autor proposa que els objectes materials de cultura del passat s'analitzin en tres plans diferents: en el pla individual (que és el mateix que establir les característiques físiques i circumstancials dels objectes); en el pla ambiental (en relació amb el context cultural i social en què els objectes foren creats); i en el pla estructural (o marc de civilització en què els objectes es desenvolupen). Veure VÁZQUEZ GESTAL, P. “Despegándose del texto. Los juegos de la «Nueva Historia Cultural»: descripción, narración e interpretación”. *Memoria y Civilización*, 2001, núm. 4, pp. 179-183.

¹⁸⁰ GONZÁLEZ SÁNCHEZ, C. A. “Cultura escrita y nueva historia cultural: paradigmas y realidades”, op. cit., p. 24.

¹⁸¹ GRASSI, M. C. “La lettre en archives: approche methodologique”. A: SOHN, A. M. (coord.). *La correspondance, un document pour l'histoire*, op. cit., pp. 73-81.

dels repertoris de cartes escollits, seguint una quadrícula de lectura, ens donarà un conjunt de dades sobre les quals podrem aplicar, finalment, un tractament estadístic amb l'objectiu d'establir les relacions existents entre les variables explicatives i les variables a explicar i la seva evolució en el temps. D'acord amb Grassi, en matèria epistolar les variables a explicar són fonamentalment qui escriu què, com i per què¹⁸². En la línia que proposa la historiadora de la literatura francesa, aquest estudi es regeix per un mètode d'anàlisi de les dades qualitatiu, diacrònic i basat en la selecció d'una mostra representativa d'epístoles i en l'observació d'una sèrie d'ítems. En aquest capítol descrivim els tipus de fonts, arxius i metodologia emprats en la realització d'aquest estudi i establim el marc cronològic dintre el qual es circumscriu. Seguidament, presentem el conjunt d'epistolaris que integren la base documental de la nostra recerca i fem una breu referència biogràfica als autors dels mateixos. I finalment, exposem els resultats que esperem obtenir amb la mateixa.

2.1.1 Fonts

A l'època moderna la paraula carta s'emprava per a designar diferents tipus de documents administratius, jurídics, geogràfics, eclesiàstics i literaris. La concepció de comunicació escrita adreçada a una persona absent amb què tendim a associar el terme de carta en l'actualitat no era, doncs, l'única ni necessàriament la més important de les seves accepcions a l'Alta Edat Moderna. Al *Diccionario de autoridades* (1726-1739) hom va definir aquest terme de la manera següent:

“Papel escrito y cerrado con oblea o lacre, que se envía de una parte a otra para incluir en él el negocio u materia sobre que se quiere tratar, y que vaya secreto. Divídese en varios géneros, que se diferencian en los epítetos: como carta de favor, de recomendación, de aviso, etc.”¹⁸³.

D'acord amb aquesta definició allò que caracteritza una carta és el suport –paper escrit–, el fet d'anar d'un lloc a un altre i la confidencialitat que exigeix la informació que conté. Mantenir el secret de la correspondència era quelcom molt important ja que podia donar lloc a malentesos i enemistats i per això moltes vegades es demanava al

¹⁸² *Ibid.*, p. 74.

¹⁸³ Es pot trobar la definició completa a l'edició facsímil del *Diccionario de autoridades*. Madrid: Gredos, 1964, pp. 200-202. Al *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana* (1930-1962) d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll el significat del terme carta és més genèric: hom defineix el concepte simplement com a paper escrit.

destinatari de l'epístola que la destruís un cop llegida. De tots els gèneres o modalitats de cartes a què fa referència l'article del *Diccionario de autoridades*¹⁸⁴ només reproduïrem la definició de carta missiva i familiar perquè és la que tractarem en aquest estudi:

“La que se envía al ausente sobre alguna dependencia: y siendo entre personas amigas y conocidas se llama familiar”¹⁸⁵.

El més curiós d'aquesta accepció és l'amplitud del terme familiar el qual inclou als amics i les persones conegudes. El terme «dependencia» suggereix que els assumptes que es tractaven a les cartes no eren intranscendents sinó que vinculaven als corresponents d'alguna manera. La distància geogràfica que separava familiars i amics no impedia que, gràcies a les cartes, els uns estiguessin al corrent de la salut dels altres, de les coses de casa i de les novetats esdevingudes entre la parentela o a la comarca. El més habitual era que les cartes barrejessin els assumptes econòmics amb aquestes qüestions de caràcter més íntim i sensible. A banda d'aquesta concepció més personal i privada de la correspondència, el *Diccionario de autoridades* fa constar una altra accepció del terme carta:

“Se llama también la Provisión Real que despachan los Consejos, Audiencias Reales y Chancillerías, en que regularmente se pone esta cláusula: tuvimos por bien dar esta nuestra carta, por la qual os mandamos”¹⁸⁶.

La carta entesa d'aquesta manera és el que a l'època s'identificava com a «missiva mensagera», que es distingia de la «missiva familiar» pel seu caràcter de document públic. Aquest tipus d'epístola representava al rei i la seva Administració allà

¹⁸⁴ «Carta citatoria, carta cuenta, carta de amparo o de seguro, carta de crédito, carta de creencia, carta de dote, carta de espera, carta de examen, carta de guía, carta de horro, carta de navegar o marear, carta de pago, carta de pago y lasto, carta de personería, carta desaforada, carta de Urias, carta de vecindad, carta de venta, carta executoria, carta forera u de gracia, carta forera, carta missiva y familiar, carta notficatoria, carta pastoral, carta pecora y carta requisitoria» són les modalitats de cartes existents segons el *Diccionario de autoridades*. A l'Alcover-Moll s'enumeren els següents tipus de cartes: carta bul·lada, carta de crèdit, carta de creença o de fe i creença o credencial, carta dotal o carta de dot, carta de germandat, carta de naturalesa, carta de notari, carta de seguret, carta pastoral, carta pública i carta testimonial.

¹⁸⁵ *Diccionario de autoridades*, op. cit., p. 202.

¹⁸⁶ *Ibid.*, p. 200.

on aquest no podia arribar físicament atesa l'amplitud geogràfica dels seus dominis i assegurava la comunicació i el govern de totes les províncies. En el cas espanyol, la importància d'aquestes missives fou creixent al llarg de tot el període, especialment durant els segles XVI i XVII, a conseqüència tant de l'expansió territorial hispànica com del desenvolupament del sistema polisinodal de consells i la burocràcia moderna.

Començat el segle XIX, la definició de la paraula carta no va canviar substancialment. Segons el diccionari usual de la llengua castellana editat per la Real Academia Espanyola el 1817 una carta era:

“Papel escrito y ordinariamente cerrado con oblea o lacre que se envía de una parte a otra para comunicar y tratar unas personas con otras estando ausentes. Hay cartas de favor, de recomendación, de aviso &c.”¹⁸⁷.

La diferència més significativa en relació amb la descripció del terme fixada al *Diccionario de autoridades* és que ha desaparegut la noció de secret. I al final del Vuitcents (1884), també ho van fer les referències a «obleas» i «lacre».

“Papel escrito, y ordinariamente cerrado, que una persona envía a otra para comunicarse y tratar con ella. Hay cartas de favor, de recomendación, de aviso, etc.”¹⁸⁸.

Els citats mitjans de tancament del plec de correspondència van ésser substituïts pel sobre (coberta de paper que garantia el secret de la correspondència emprat ja a les acaballes dels segles XVIII). A partir de 1820 l'ús del sobre industrial es va estendre per Anglaterra i després per la resta d'Europa¹⁸⁹.

Avui en dia, com anunciàvem més amunt, el concepte continua associant-se a aquella comunicació escrita que s'estableix entre dues o més persones que són geogràficament separades. O al sintagma *diàleg diferit*, expressió amb què moltes vegades s'ha equiparat la comunicació epistolar en virtut de la «coprésence d'un temps

¹⁸⁷ *Diccionario de la lengua castellana* (1817). Disponible a <http://web.frl.es/ntllet/SrvltGUILoginNlletPub> [base de dades en línia] [consulta: 27/01/2014].

¹⁸⁸ *Diccionario de la lengua castellana* (1884). Disponible a <http://web.frl.es/ntllet/SrvltGUILoginNlletPub> [base de dades en línia] [consulta: 27/01/2014].

¹⁸⁹ D'acord amb ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 51.

et d'un double lieu de référence, temps et lieu du narrateur et lieu de narrataire»¹⁹⁰. El propòsit de la nostra recerca és estudiar les cartes privades de naturalesa familiar produïdes a Catalunya des d'una òptica de conjunt i no pas monogràfica i des de la perspectiva que ens ofereix la història social de la cultura escrita. Sobre el concepte de carta familiar en parlarem a bastament al quart capítol d'aquest estudi, dedicat als temes de les cartes familiars. Com evidentment no és a les nostres mans accedir i examinar totes les cartes conservades dels nostres avantpassats, hem seleccionat una mostra dels epistolaris catalans (produïts a Catalunya i/o per personatges catalans) més representatius dels segles XVIII i primera meitat del XIX. La nostra intenció ha estat triar, en la mida que ens ha estat possible, conjunts de cartes privades corresponents a homes i dones de diversa procedència social i vinculats amb àmbits professionals diferents. Hem procurat també que els epistolaris analitzats procedissin d'arreu de la geografia catalana, descartant els conjunts epistolars produïts als territoris de parla catalana de fora de Catalunya. I hem focalitzat el nostre examen en les cartes intercanviades entre familiars i amics i/o amb un contingut de caràcter marcadament familiar. El tipus de fonts descrites ha dirigit la nostra recerca cap a dos tipus d'arxius o fons concrets: els arxius familiars o patrimonials i els arxius personals.

2.1.2 Arxius

Un fons patrimonial i familiar és «el conjunt de documents, en qualsevol mena de suport, produït per una família o llinatge, que són el resultat de les activitats personals i públiques dels seus membres, de l'administració dels seus béns i de l'exercici de potestats jurisdiccionals»¹⁹¹. Conseqüentment, en aquest tipus de fons predominen els documents referits a la formació/disgregació del patrimoni, i a l'administració i l'explotació del mateix. També hi trobem, habitualment, documentació relativa a la universitat o al municipi, i a la parròquia, i també documents relacionats amb d'altres instàncies de poder, com la senyoria feudal on es trobava situada la hisenda familiar¹⁹². Entre d'altres tipus de documents aquests arxius inclouen documentació d'interès familiar i personal com els epistolaris familiars, objecte del nostre estudi. Els arxius patrimonials solen custodiar documentació que abraça un arc temporal ben

¹⁹⁰ VIOLI, P. "Présence et absence. Stratégies d'énonciation dans la lettre". A: GREIMAS, A. J. (ed.). *La lettre. Approches sémiotiques*. Fribourg: Éditions Universitaires, 1988, p. 33.

¹⁹¹ FERNÁNDEZ TRABAL, J. "Els arxius personals i patrimonials". *Dovella*, primavera 2009, pp. 21-22.

¹⁹² BOSCH PORTELL, M. i GIFRE I RIBAS, P. "Els llibres mestres dels arxius patrimonials. Una font per a l'estudi de les estratègies patrimonials". *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, pp. 156-157.

ample, el qual pot arrencar del segle XIII, quan es va produir la institucionalització de la pràctica notarial, o àdhuc dels segles precedents, i arribar fins a l'actualitat¹⁹³. Un fons personal és «el conjunt de documents, de qualsevol tipologia i en tota mena de suports, creats o aplegats per una persona en el curs de la seva trajectòria vital com a resultat de les seves activitats privades i públiques»¹⁹⁴ (el nucli central del qual està constituït per la documentació més particular o més pròpia, en forma de memòries i epistolares). Ambdós tipus de fons es troben als arxius i les biblioteques públiques i privades catalanes. De la dècada dels vuitanta del segle passat endavant, el patrimoni documental català, de provenença pública i privada, que és accessible als arxius pertot el territori ha augmentat molt notablement¹⁹⁵. I els arxius patrimonials, tot i ésser els que tenen menys presència dins les institucions dedicades a la seva conservació, s'han revaluat tant des de l'arxivística com per a la investigació històrica. En el cas del fons personals, són pocs els que han pervingut anteriors al segle XIX, època de consolidació de l'autonomia de l'individu com a conseqüència del triomf del liberalisme polític i social. Amb anterioritat, «els homes formaven part de grups amplis, com els estaments, els gremis o les corporacions, i la documentació personal ens apareix sempre inclosa dins de fons més amplis de caràcter familiar, patrimonial, empresarial, gremial o religiós»¹⁹⁶.

Els epistolares objecte d'anàlisi d'aquest treball provenen de diversos arxius comarcals de Catalunya, dels arxius històrics de les capitals de les quatre províncies catalanes, de l'Arxiu Nacional de Catalunya i de la Biblioteca de Catalunya. Tradicionalment, els estudiosos del gènere epistolar s'han ocupat de la correspondència dels personatges il·lustres, descuidant el valor de les cartes de la gent discreta i modesta com a font d'informació per a la història en lletres majúscules i minúscules i com a manifestació cultural de sociabilitat. Però, per a una completa recuperació de la memòria històrica d'una comunitat, que inclogui les persones humils i anònimes de totes les èpoques, cal aplegar i estudiar amb deteniment aquest tipus de documentació. Les que anomenem escriptures ordinàries, de la gent corrent o de les classes subalternes –representades principalment a diaris, memòries, cròniques, epistolares, quaderns escolars, llibres de comptes, diaris de viatge, etc.– es conserven fonamentalment, identificades i catalogades o no, als fons dels diversos arxius i biblioteques que guarden documentació manuscrita dels nostres predecessors. En el cas de la documentació

¹⁹³ *Ibid.*, p. 157.

¹⁹⁴ FERNÁNDEZ TRABAL, J. “Els arxius personals i patrimonials”, op. cit., p. 19.

¹⁹⁵ BOADAS, J. *et. al.* “Conceptes generals i tipologies de fons privats”. *Lligall*, 2000, núm. 16, p. 301.

¹⁹⁶ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Els arxius personals i patrimonials”, op. cit., p. 21.

d'època contemporània, gran part dels escrits encara són conservats pels propis autors o algun membre de la seva família. Es conserven més testimonis escrits de l'anomenada gent corrent o de les classes subalternes o populars dels segles contemporanis que de l'època moderna per tres motius bàsics: les dificultats de conservació del suport (paper) a mesura que ens allunyem en el temps; la conquesta massiva de la capacitat d'escriure a partir del segle XIX; un temps històric marcat per una sèrie d'esdeveniments generadors d'escriptures personals (guerres, migracions, camps de concentració servei militar, etc.)¹⁹⁷ Des de la dècada dels vuitanta del segle XX s'han constituït a l'Estat espanyol diversos arxius de l'escriptura popular específicament destinats a recollir i custodiar aquest tipus de documentació (com l'Arxiu de la Memòria Popular de la Roca del Vallès). En aquest estudi, emperò, no hi ha cap conjunt de cartes provinent d'un d'aquests arxius degut a què primordialment custodien documentació del segle XX endavant.

2.1.3 Metodologia

D'entrada, com ens recorda Antonio Castillo Gómez al paràgraf que reproduïm a continuació, les cartes ens proporcionen informació sobre aspectes polítics, socials o culturals del passat i alhora ens permeten estudiar directament i específicament aquells que tenen a veure amb la pròpia escriptura.

“Il convient tout d'abord de distinguer deux sortes de travaux. D'un côté, ceux qui ont pris les lettres comme source historique pour analyser des problèmes politique, diplomatique, social ou culture. Et, de l'autre, les études qui réfléchissent expressément aux problématiques de l'écriture”¹⁹⁸.

Tot i que són dos tipus ben diferenciats de treballs, atès que els primers adoptarien les cartes principalment com a font i els segons com a objecte d'estudi, no són excloents. La nostra recerca analitza la materialitat i la formalitat de les epístoles familiars del Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents però s'interessa també pel contingut de les mateixes i per les perspectives d'estudi que aquest ens ofereix.

¹⁹⁷ La reflexió és de CASTILLO GÓMEZ, A. “Un archivipiélago desconocido: archivos y escrituras de la gente común”. *Archivamos. Revista trimestral de la Asociación de Archiveros de Castilla y León*, 2000, núm. 38, p. 8.

¹⁹⁸ CASTILLO GÓMEZ, A. “Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l'époque contemporaine. Bilan et perspectives”, op. cit., p. 42.

Escrivia Carmen Rubalcaba Pérez en referència a la metodologia seguida a la seva tesi doctoral:

“Hemos intentado combinar el análisis cuantitativo con el análisis gráfico de la fuente y al mismo tiempo situar ambos en su contexto histórico y en un cuadro más general de referencia para conseguir caracterizar de la forma más completa posible la capacidad, la habilidad, los niveles de educación y cultura gráfica de los escribientes y las funciones de las escrituras tomadas en consideración”¹⁹⁹.

I insistia:

“Debido a nuestro punto de partida conceptual y metodológico nos distanciamos de una historia cuantitativa y decidimos llevar adelante esta investigación de Historia Social de la Escritura sin centrarnos en cifras, en estadísticas, en porcentajes, teniéndolos en cuenta, pero no haciendo de ellos nuestro objetivo”²⁰⁰.

La nostra pròpia recerca comparteix amb la de l'autora càntabra aquest afany per dur a terme un estudi qualitatiu de la correspondència. No ens hem fixat, emperò, en els aspectes purament gràfics de l'escriptura epistolar (com el tipus de lletra emprada) ni hem aprofundit en qüestions lingüístiques o literàries (l'estudi òptim de les quals matèries considerem que han de dur a terme els paleògrafs, lingüistes o historiadors de la literatura). Com anunciàvem més amunt, la nostra recerca és una anàlisi de les dades qualitativa, diacrònica i basada en la selecció d'una mostra representativa d'epístoles i en l'observació d'una sèrie d'ítems. En aquest sentit, hem tractat de tenir en compte les recomanacions d'Armando Petrucci quant als mètodes de recerca a utilitzar en l'estudi de la documentació de caràcter privat:

“[...] éstos [en referència als mètodes de recerca] deben ser coherentes al máximo, es decir, pertenecer o a un período restringido o a un ambiente identificable con facilidad y homogéneo: una familia, un lugar de trabajo, un barrio, una categoría ocupacional o profesional, una asociación laica o

¹⁹⁹ RUBALCABA PÉREZ, C. *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander, s. XIX*, op. cit., p. 3.

²⁰⁰ *Ibid.*, p. 8.

religiosa, los culpables de determinados delitos y así sucesivamente. Como es natural, en ocasiones el modelo podrá o deberá restringirse a una determinada tipología: las cartas, o las escrituras murales, o las instancias, o las cuentas, o los recibos, etc. Ciertamente la unidad de lugar y de tiempo, dentro de límites razonables, parece que es más necesaria en este particular tipo de investigación²⁰¹.

Per això, entre els múltiples conjunts de cartes, perfectament inventariades o no, que es conserven als arxius catalans hem escollit una mostra que ens permetrà estudiar les particularitats de l'escriptura epistolar a la fi de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat. Els criteris tinguts en compte per a dur a terme aquesta selecció han estat els següents: en primer lloc, els corpus epistolars triats havien de pertànyer al període cronològic 1700-1850; en segon lloc, els repertoris havien d'ésser formats per un volum considerable de cartes (com a mínim, més de 20); en tercer lloc, les missives havien d'ésser adreçades a una mateixa persona per diversos corresponents, entre els quals la major part havien d'ésser imprescindiblement familiars o amics; en quart lloc, el destinatari de les epístoles s'havia de poder identificar; i finalment, les missives havien d'ésser produïdes i fer referència a un arc temporal no gaire extens. De la mostra de cartes resultant, hem observat una sèrie d'aspectes i hem fet una fitxa per a cada corpus epistolar examinat amb les nostres observacions. A cada fitxa hem apuntat la localització de les cartes als arxius; la data i la llengua o llengües en què foren escrites les epístoles; les mides i les característiques del paper; la presència o absència de marges als escrits i les seves dimensions; una descripció de l'encapçalament; la fórmula emprada a la salutació inicial i el comiat; l'existència o no i el tipus de tractaments de cortesia utilitzats; les característiques del sobreescrit; un resum del contingut de les missives; i altres notes que hem considerat d'interès. La informació recollida ens ha permès extreure dades quantitatives de diversos aspectes que volíem estudiar, així com notícies molt valuoses relatives a què, qui, com, quan, on, per què i per a què hom escrivia cartes durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX²⁰². Les mateixes cartes contenen referències implícites o explícites que responen a totes aquestes qüestions.

²⁰¹ PETRUCCI, A. "Escrituras marginales y escribientes subalternos". *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2000, núm. 7, p. 72.

²⁰² Seguint l'exemple de Petrucci a *Scrivere lettere. Una storia plurimillennaria*, op. cit., obra dins la qual el paleògraf italià tracta de donar resposta a quatre preguntes bàsiques: qui escriu, a qui escriu, com s'escriu i per què s'escriuen cartes.

2.1.4 Temporització

El nostre estudi es circumscriu als segles XVIII i primera meitat del XIX. L'elecció d'aquest període cronològic en concret ha fet més assolibles els objectius de la nostra recerca i ha estat motivada, principalment, pel volum i l'estat de les epístoles conservades –creixent des de la darrera centúria de l'època moderna– i la possibilitat d'observar els canvis experimentats per l'escriptura epistolar amb l'adveniment de la contemporaneïtat. Aquest segle i mig és generós quant a la quantitat i la qualitat de les cartes privades catalanes que són al nostre abast. A més a més, durant el període al qual fa referència el nostre estudi es van produir canvis molt importants en relació amb l'alfabetització de les classes subalternes, la pròpia autoconcepció de l'individu i de la seva necessitat d'escriure i els mitjans de comunicació i transport de la correspondència. En paraules de Genera Pulido, al segle XVIII la carta privada va esdevenir una manifestació de la privacitat d'un individu que se la transmet a un altre i un espai privilegiat per a manifestar i consolidar la nova noció de subjecte (especialment en el cas de les dones)²⁰³. Ocasionalment, hem fet alguna al·lusió a l'epistolografia dels segles XVI i XVII o de la segona meitat del XIX i el XX per a millorar la nostra comprensió de la idiosincràsia i l'evolució del gènere.

2.1 Inventari i descripció dels fons consultats

Els fons epistolars que formen part de la base documental d'aquesta recerca no són tots els conjunts epistolars dels segles XVIII i primera meitat del XIX salvaguardats als arxius i biblioteques públiques i privades catalanes. La gran quantitat de cartes conservades d'aquest període, les dificultats de localització i/o accessibilitat en alguns arxius i la laboriositat que moltes vegades comporta el seu estudi (per manca d'una ordenació, identificació i catalogació adequada de les cartes) fan inviable (en el marc d'un treball de recerca individual) l'empresa de revisar tots els fons epistolars de caràcter familiar preservats i dur a terme una anàlisi comparativa dels mateixos. Ni tots els fons consultats durant la nostra prospecció als arxius han acabat formant part d'aquest estudi. Pel camí, hem descartat molts d'ells en considerar-los poc representatius del conjunt o que no complien els requisits necessaris (a saber: que es tractés de conjunts d'un volum considerable de cartes eminentment familiars del període 1700-1850 i que els corresponents poguessin ésser clarament identificats).

²⁰³ PULIDO TIRADO, G. "La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica". *Signa. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 2001, núm. 10, p.436.

Conseqüentment, entre tots els fons consultats, hem seleccionat una mostra de 15 epistolaris que ens ha permès estudiar les particularitats del gènere epistolar i les característiques de la comunicació epistolar familiar als segles XVIII i primera meitat del XIX, i les transformacions que s'hi van produir amb el pas del temps. Altres fons importants del Set-cents que contenen un considerable volum de correspondència –privada però no familiar o de naturalesa familiar però poc o gens adient per al nostre estudi– són: els de la família Castañer (dipositat a l'ANC), el dels Moixó, marquesos de Sant Mori (ANC), el del llinatge Cartellà de Sabastida, barons d'Albi (ANC), el de Martí de Cassà de Pelràs (ACBE) i el de la família Mora i Pons (AHCB). Amb correspondència familiar dels segles XVIII i XIX compten, per exemple, amb la de les famílies Baldrich, Ferran i Pallàs que forma part de la Col·lecció Mercadé (dipositada a l'ACAC); amb la dels Veciana de la Col·lecció de la Impremta Castells (ACAC); amb la de la família Jordà de Pont de Molins (ACAE); amb la de la família Puig de Vilaür (ACAE); la de la família Pagès d'Arenys d'Empordà (ACAE); la de la família Borràs (ACBC); la de la família Casabona (ACGAX); la de l'Espígol de Canet d'Adri (AHG) –fons que és constituït també per documents epistolars anteriors i posteriors en aquestes centúries; la de la família Veray de Celrà (AHG); la de la família Colomer de Banyoles (ACPE); la de la família Jordana (ACRI) –amb documentació també del segle XX; la del llinatge Pedrolo (ACUR) –amb documentació també del segle XVII– i la de Josep Fontanet i Arnet (ACUR); la de çò de Joanchiquet de Vilamòs e çò de Capdet de Bossòst (AGA) –amb documentació també del segle XX; la de çò de Cardenal e çò de Menescal de Salardú (AGA); i la de çò de Miquèla, çò de Satlari, çò de Germesa, çò de Pèirparent e çò de Gasconet de Les (AGA). Conjunts epistolars de la mateixa naturalesa que els anteriors produïts al segle XIX en trobem al fons de Jaume Bertran i Biosca (ACAN), de Manuel Beguer i Piñol (ACBEB), de la família Ribera de la Bisbal de l'Empordà (ACBE), de Francesc Prat i Corcellas (ACGAX), de Can Cava (ACN), de Can de Prat (ACSE), de Can Brustenga (ACVO), de Ca n'Amat de la Muntanya (ACVOC) i d'Antoni Giberga i Bosch (AHCB). A cavall entre els segles XIX i XX hi ha cartes familiars de certa rellevància als fons de la família Gironella Roig del Port de la Selva (ACAE), la família Olivas de Lladó (ACAE), la família Wenetz (ACBE), la família Sàbat de Celrà (AHG), el fons de Tomàs Raguer i Fossas (ACRI) i els de çò de Benet d'Arres de Jos (AGA) i çò de Borièr d'Arró (AGA) entre d'altres.

2.2.1 La base documental del nostre estudi

La nostra selecció inclou els fons patrimonials del baró de Castellet, de la família Homdedéu de Riudecanyes, del marquesat de Saudín, de la família Jover, de la família Sambola-Burguès, de la família Rosés de Girona, de la família Moragas, de la família dels doctors Salarich, de la família Barraquer i de la família Ramis, i els fons personals de Joan Escofet i Palau, Josep Arrau i Barba, Jaume Tió i Noè, Pere Torrent i Vila i Ignasi de Janer i Milà de la Roca. Els 15 epistolaris que són examinats al present estudi provenen de 14 arxius i una biblioteca pública ubicats arreu del territori català però, majoritàriament, amb seu a Barcelona. Es tracta de la Biblioteca de Catalunya (4 fons), l'Arxiu Nacional de Catalunya (2 fons), els Arxius històrics de Barcelona (3 fons), Girona (1 fons), Tarragona (1 fons) i Lleida (1 fons), els Arxius comarcals del Baix Camp (1 fons) i d'Osona (1 fons) i l'Arxiu local Fidel Fita (1 fons). Cinc d'aquests 15 conjunts epistolars analitzats són del segle XVIII i deu de la primera meitat del segle XIX. Entre els emissors de les citades correspondències –membres de les famílies que donen nom a l'arxiu o els seus productors, en el cas dels arxius personals– hi ha un oficial de comptadoria (funcionari públic), diversos militars, eclesiàstics, un pintor, un apotecari, un advocat, un metge i diversos industrials. Molts dels protagonistes dels corpus epistolars estudiats desenvoluparen, a més a més, altres tasques o funcions polítiques i/o una més o menys intensa activitat intel·lectual. En tres casos, els autors de les correspondències són dones: una monja i dues esposes i mares. Entre els receptors de les epístoles analitzades predominen els pares (i una mare), els germans (i una germana), els esposos (marits que escriuen a les seves dones principalment), i en menor grau, altres membres de la família com tiets, cunyats, etc. La major part de les famílies a les quals pertanyen els epistolars estudiats reuniren grans patrimonis. Aquest fet incrementà la seva necessitat de conservar els papers familiars (sobretot els relacionats amb la hisenda i els negocis) i explicaria la seva pervivència fins als nostres dies.

2.2.2 Quadre dels fons consultats

Quadre I: Els fons documentals estudiats

Nom del fons	Localització	Descripció del seu contingut	Abast cronològic	Conjunt epistolar analitzat	Dates
Fons de la família Jover de Tàrrrega	Arxiu Històric de Lleida (Lleida)	Documentació familiar i patrimonial de la família Jover.	Segles XVI-XIX	Cartes intercanviades entre Ramon Jover i Nadal i el seu oncle Josep.	1724-1727
Fons del baró de Castellet	Biblioteca de Catalunya (Barcelona)	Documentació patrimonial, familiar i comercial de les famílies Roig, Aparici, Amat, Alegre i Gibert; documentació mercantil referida a la fàbrica d'indianes dels Alegre i als nombrosos negocis i monopolis de les diferents branques familiars; i	Segles XVI-XIX	Cartes intercanviades entre Josep Innocenci Aparici i Fontbayona (1694-1778) i el seu pare, Josep Aparici i Fins (1654-1731).	1730

		vinculada amb la implantació de l'impost del cadastre a Catalunya (1714-1718).			
Fons de la família Homdedéu de Riudecanyes	Arxiu Comarcal del Baix Camp (Reus)	Documentació familiar i patrimonial de la família Homdedéu de Riudecanyes.	Darrer terç segle XVI-segona meitat del segle XIX	Cartes intercanviades entre Antònia Llampilles i el seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, de Riudecanyes. Cartes que envia Joan d'Homdedéu, de Granollers, al seu germà Josep d'Homdedéu, de Riudecanyes.	1738, 1746 i 1747 1772-1778
Fons de Joan Escofet i Palau	Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)	Documentació personal de Joan Escofet i Palau i de caire familiar i patrimonial dels Escofet, Moreno, Sastre i Duran.	Segles XVI-XX (tanmateix predomina la documentació dels segles XVIII-XIX)	Cartes intercanviades entre Joan Escofet i Palau (1720-1808) i la seva germana, Anna Escofet i Palau. Cartes intercanviades entre Joan Escofet i Palau, la seva dona, Manuela Moreno i Montfort, i la seva filla Marianna.	1757 1757-1778 i 1781
Fons del marquesat de Saudín	Biblioteca de Catalunya (Barcelona)	Documentació familiar i patrimonial de les famílies Sans, Mont-rodon, Sala, Alemany, Barutell, Puig, Quintana, Santgenís, de Gregorio, Paternò, Miquel i Mas, Venero, Calvo-Encalada i Febrer.	Segles XII-XIX	Cartes intercanviades entre els germans Ramon, Joan, Josep Antoni i Bonaventura Sans i Barutell.	1795-1802
Fons de la família Sambola-Burguès	Biblioteca de Catalunya (Barcelona) Arxiu de la Catedral de Girona (Girona)	Documentació familiar, comercial i patrimonial de les famílies Sambola, Burguès, Amat i altres fons de branques familiars amb lligams de parentiu de menor extensió. Correspondència dels Burguès.	Segles XVII-XX	Cartes intercanviades entre Martí de Burguès i de Coromines (1755/1756-1809) i la seva germana, Maria Josepa de Felíu i de Burguès. Cartes intercanviades entre Martí de Burguès i de Coromines i el seu germà, Francesc de Burguès i de Coromines.	1800-1801 1800-1801
Fons de la família Rosés de Girona	Arxiu Històric de Girona (Girona)	Documentació familiar i patrimonial de les famílies Thomàs, Roger, Vidal i Rosés.	Segles XVII-XX	Cartes intercanviades entre Miquel Rosés Roger (1792-1863) i la seva esposa, Francesca Roig Torredà (1803-1843).	1826-1840
Fons de Josep Arrau i Barba	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona)	Documentació personal i professional de Josep Arrau i Barba.	Segle XIX	Cartes que Josep Arrau i Barba (1802-1872) va enviar als seus germans i a la seva tieta Francisca.	1831-1832
Fons de Jaume Tió i Noè	Biblioteca de Catalunya (Barcelona)	Correspondència adreçada a Jaume Tió i Noè per part del seu pare i altres membres de la família.	Segle XIX	Cartes intercanviades entre Jaume Tió i Noè (1816-1844) i el seu pare, Jaume Tió.	1834-1835
Fons de la família Moragas	Arxiu Històric Provincial de Tarragona (Tarragona)	Documentació familiar i patrimonial, de les famílies Moragas i Poca-Batlle i judicial, comercial i industrial exclusivament de la primera.	Segles XV-XX (segles XVI-XVIII en el cas de la nissaga Poca-Batlle)	Cartes enviades per Fidel Moragas (1795-1855) a la seva mare, Rosa Dot (1769-1841), a Valls. Cartes enviades per Rosa Dot i Prats al seu fill, Fidel Moragas.	1828-1838 1836-1839
Fons de Pere Torrent i Vila	Arxiu Històric Fidel Fita (Arenys de Mar)	Correspondència de Pere Torrent i Vila.	Segle XIX	Cartes enviades per Pere Torrent i Vila a la seva mare, tiet i cosins.	1838-1847
Fons de la família dels doctors Salarich	Arxiu Comarcal d'Osona (Vic)	Documentació professional i patrimonial dels Salarich. Biblioteca familiar.	Segles XII-XX	Cartes intercanviades entre Joaquim Salarich Verdaguer (1816-1884) i la seva esposa, Pepita Jiménez. Cartes que Felipa, germana petita de Joaquim Salarich Verdaguer, va enviar als pares d'ambdós.	1843-1845 1845-1848
Fons de la família Barraquer	Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)	Documentació familiar i patrimonial de les famílies Barraquer i Casanova-Compte.	Segles XV-XX	Cartes intercanviades entre Josep Antoni de Barraquer i Llauder i la seva filla Manuela.	1844-1848
Fons de la família Ramis	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona)	Documentació familiar i patrimonial de la família Ramis.	Segle XIX	Cartes intercanviades entre Joaquim Ramis i la seva esposa, Cristina Amigó. Cartes intercanviades entre Domingo Ramis i els seus fills, Joaquim, Ramon i Joan, i entre els mateixos germans.	1852-1853 1855-1867
Fons d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona) Biblioteca de Catalunya (Barcelona)	Documentació personal i professional d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca i familiar i patrimonial dels Janer. Documentació personal i empresarial d'Erasme de Gònima i Passarell i Erasme de Janer i de Gònima.	Segles XII-XX Segles XVIII i XIX	Cartes rebudes per Erasme de Janer i de Gònima (1791-1862) de la seva esposa, fills, germans, nebots, cosins, cunyats, gendres i nés.	1807-1860

2.2.3 Els fons un a un²⁰⁴

2.2.3.1 Els Jover de Tàrraga

Dins l'Arxiu Històric de Lleida es troba part del fons patrimonial de la família Jover de Tàrraga (segles XVI a XIX), una nissaga d'hisendats i juristes amb propietats repartides entre l'esmentada ciutat i la Segarra que va assolir el seu màxim prestigi local i comarcal a la fi del segle XVIII i tot al llarg de la centúria següent. Una altra part considerable d'aquest arxiu es troba a l'Arxiu Comarcal de l'Urgell (a Tàrraga, d'on era oriünda aquesta nissaga). L'arxiu conservat a Lleida és compost per documents de naturalesa familiar (abundant correspondència dels segles XVIII i XIX), patrimonial (adquisicions, censos, inventaris de béns i comptabilitat) i legal (testaments i concòrdies). Així mateix, el fons de la família Jover és constituït per alguns papers relacionats amb càrrecs de l'hospital de Tàrraga, de l'Ajuntament, la vegueria i la confraria de les Dues Sagrades Espines de Tàrraga. Tot i l'abundància d'epístoles conservades, són molt poques les de naturalesa familiar. Tanmateix, el fet que els Jover foren una de les famílies nobiliàries més influents de la vila de Tàrraga i que no volíem deixar d'incloure, dintre el nostre estudi, algun epistolari provinent de terres lleidatanes, ha determinat la seva inclusió dins aquesta mostra. De totes les missives que han arribat als nostres dies dels Jover, hem analitzat una desena d'epístoles adreçades a Ramon Jover i Nadal (1703-1739) pel seu oncle Josep entre 1724 i 1727²⁰⁵ (veure alguns exemples a l'annex 1). Fill de Bonaventura Jover i Clusa (1668-1724) i Ramona Nadal i de Torres (?-1713), la mort prematura dels seus pares el va convertir en orfe i hereu del patrimoni familiar amb només vint anys. El jove hereu, que entre 1723 i 1727, va fer d'escrivent a Tàrraga, «va alçar un inventari dels béns que li pertocaven a la vila, començat el dia 22 de gener de 1724, tot just nou dies després del traspàs del progenitor»²⁰⁶ desconfiant de les intencions de la madrastra, Elionor Abadal i Perera, i la família d'aquella. Malgrat les dificultats inicials per a prendre possessió de la seva herència i les despeses i càrregues econòmiques que aquesta tenia associades, Ramon va percebre el gruix del patrimoni dels seus pares²⁰⁷. A les acaballes de 1728, amb 25 anys, l'hereu Jover es va establir com a notari i el 6 de gener de 1729 es va casar amb Magina Terés i Iturbe, filla del notari Ramon Terés i Vilaplana, el qual formava part del grup

²⁰⁴ Gran part de la informació sobre el contingut dels fons i la biografia dels personatges que citarem a continuació prové dels propis arxius on són dipositats els mateixos.

²⁰⁵ *Fons de la família de Jover*, AHL, 76 Arxius patrimonials, Capsa 16, Expedients 711-720.

²⁰⁶ PLANES I CLOSA, J. M. *La nissaga Jover de Tàrraga. Les primeres Generacions (1649-1739)*. Tàrraga: Ajuntament de Tàrraga, 1997, p. 171.

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 173.

més influent dels partidaris locals i comarcals del nou règim borbònic²⁰⁸. El matrimoni Jover-Terés va tenir cinc fills (Pau Anton, Ramon, Margarida, Gaspar i Agna Maria), però només els mascles van arribar a l'edat adulta. El mes de maig d'aquell mateix any de 1729, Ramon va ésser nomenat regidor degà de l'Ajuntament de Tàrrrega en ésser destituït fulminantment el seu sogre²⁰⁹. El febrer de 1730 es renovà la composició del consistori targarí i l'hereu Jover va perdre la seva plaça de regidor. En compensació, va ésser nomenat secretari de l'ajuntament i subsíndic de la vila²¹⁰. El 1831 va ampliar les seves atribucions municipals en esdevenir síndic, clavari, administrador de fleques i racional²¹¹. L'any següent va tornar a ésser designat regidor segon de l'ajuntament però només es mantingué al càrrec durant uns mesos. La carrera política de Ramon Jover es va veure afectada, des del principi, per les tensions i els conflictes de poder que hi havia a la ciutat entre els botiflers i els opositors de Felip V i per ésser gendre de Ramon Terés. D'aleshores ençà i fins a la seva mort, amb només 35 anys, es va concentrar en la seva feina com a notari alhora que va desenvolupar altres tasques com la d'escrivà de les cúries del degà de Tàrrrega i del lloc de les Belianes²¹².

2.2.3.2 Els Aparici

A la Biblioteca de Catalunya és dipositat el fons del baró de Castellet, anomenat així pel seu últim posseïdor, Marià Alegre i Aparici, baró de Castellet. Dins d'aquest arxiu es conserva documentació patrimonial, familiar i comercial de les famílies Roig, Aparici, Amat, Alegre i Gibert, emparentades entre si al llarg del temps. Els Roig i els Alegre es dedicaren fonamentalment al comerç: els primers van passar del negoci de l'argenteria i el segons del comerç de teixits a petita escala –de la botiga– al comerç a gran escala amb les Índies i amb Europa (exportació d'aiguardent i importació de teixits, mobles, metalls, blat i productes exòtics arribats a Holanda amb la Companyia d'Índies). Per la seva banda, els Aparici i els Amat exerciren de juristes i funcionaris combinant aquesta activitat amb la seva dedicació al comerç. Descendents d'aquestes dues darreres branques familiars van ocupar càrrecs públics importants a conseqüència de la seva afecció als Borbons i es van ennoblir. Una branca dels Aparici es va establir a Madrid i es va castellanitzar sense trencar, emperò, els lligams d'ajuda mútua que

²⁰⁸ *Íbid.*, p. 177.

²⁰⁹ *Íbid.*, p. 179.

²¹⁰ *Íbid.*, p. 183.

²¹¹ *Íbid.*, p. 185.

²¹² *Íbid.*, pp. 195 i 196.

mantenien amb la part barcelonina de la nissaga. El gruix de la documentació dels Roig, els Aparici, els Amat, els Alegre i els Gibert que es conserva a la Biblioteca de Catalunya és de caràcter econòmic, tant la relacionada amb l'administració domèstica com amb els negocis o les companyies familiars: Miquel Alegre i Roig (1729-1796) va fundar amb el seu padastre, Agustí Gibert i Xurrich (1704-1779), la companyia "Alegre i Gibert" que tenia una fàbrica d'indianes al carrer de Trentaclaus de Barcelona; i, amb posterioritat, el mencionat Miquel Alegre es va associar al seu únic fill, Marià Alegre i Aparici (1756-1831), per formar la companyia comercial "Miquel Alegre i fill". Dins el fons del baró de Castellet hi ha albarans, rebuts, factures, ordres de pagament, pagarés, lletres de canvi, salaris, rendes, censals, lloguers, arrendaments, llibres de comptes i de despeses, relacions de deutes, pòlisses d'assegurança, llibres majors, balanços i estats comptables, etc. A més de papers de naturalesa econòmica, aquest arxiu és integrat també per documentació legal (plets, procures, capítols i dispenses matrimonials, testaments, donacions, marmessories, contractes, etc.); notes i documents derivats de l'activitat professional (fonamentalment judicial o mercantil) i pública (nomenaments i càrrecs) que dugueren a terme diversos membres d'aquestes famílies; informació de tarannà més familiar i/o personal (genealogies, baptismes, matrimonis, inventaris de béns, llibres de notes i correspondència); catàlegs de llibres, llibres i obres de creació pròpia; i la documentació recollida per Josep Aparici entre 1714 i 1718, tot acabada la Guerra de Successió, mentre col·laborava amb la implantació de l'impost del cadastre a Catalunya. Amb motiu de la instauració d'aquesta i d'altres imposicions (allotjaments de l'exèrcit, quaters d'hivern, etc.), Josep Aparici va aplegar dades sobre la riquesa dels municipis del Principat –especialment dels de les províncies de Lleida i Tarragona–, sobre els seus habitants i els seus recursos econòmics, així com sobre les contribucions fetes per a la neteja i manteniment del Rec Comtal a Barcelona.

El fons del baró de Castellet salvaguarda correspondència privada de Bartomeu Roig, Francesc Roig i Vives, Josep Roig i Gelabert, Josep Aparici, Francesc Aparici i Fontbayona, Ignasi Aparici i d'Amat, Pau Ignasi d'Amat i de Picalders, Miquel Alegre, Miquel Alegre i Roig i Marià Alegre i Aparici, baró de Castellet, i comercial de la companyia "Alegre i Gibert" i la companyia "Miquel Alegre i Fill" (segles XVII, XVIII i XIX). Com a base documental de la nostra recerca hem extret d'aquest fons part de les epístoles intercanviades entre Josep Innocenci Aparici i Fontbayona (1694-1778) i el

seu progenitor, Josep Aparici i Fins (1654-1731)²¹³. Descendent d'una família d'adobers i llaners de Tremp (Lleida), Josep Aparici i Fins va fer fortuna a Barcelona on es va instal·lar el 1677. Allà va treballar en tasques de naturalesa comptable a les cases de Jaume Cortada, Anton Camporrells i Lluís Alemany i Descatllar i es va associar amb Bonaventura Capdevila i Josep Cases en el negoci de les sedes entre 1698 i 1701. Des del 1688 i fins al 1700 va servir a Carles II com a ajudant de tresorer i es va ocupar de l'organització i l'aprovisionament dels exèrcits que lluitaven contra França. Per influència reial va ésser elegit conseller quart de la Ciutat comtal el 1699, però Carles d'Àustria el va destituir dels seus càrrecs en començar la Guerra de Successió. El 1706 el mateix arxiduc el va fer responsable de l'administració i repartiment del donatiu de les Corts d'aquell any. Com a resultat dels viatges que aleshores va haver de realitzar per tota Catalunya, Aparici va elaborar un mapa que anys després, el 1720, va dedicar a Felip V i pel qual és reconegut com a geògraf. Durant el regnat de Felip V, va reprendre la seva carrera burocràtica –a la comptadoria de confiscacions i la taula de comuns dipòsits de Barcelona– i va preparar la implantació del cadastre sota les ordres del intendent José Patiño. Josep Innocenci Aparici i Fontbayona fou el menor dels deu fills que va tenir el matrimoni format per Maria Fontbayona (1655-1722) i Josep Aparici. El jove Aparici va desenvolupar una carrera fulgurant a la cort com a secretari del monarca i comptador de l'Infant Lluís. També és conegut per ésser l'autor de *Norte fijo y promptuario seguro para la más clara y breve inteligencia del valor de todas las monedas usuales y corrientes del continente en España*, obra publicada el 1741. L'any 1730, al qual pertanyen les 49 cartes que hem pres com a mostra per al nostre estudi (veure alguns exemples a l'annex 2), Josep Innocenci en portava tres vivint a Cadis, on havia aconseguit una plaça d'oficial de la comptadoria principal de la Casa de la Contratación. La selecció d'aquest conjunt d'epístoles en concret respon a tres motius principalment: el primer que les cartes dels Aparici representen el tipus d'epístoles familiars del segle XVIII que hom pot trobar als gran arxius patrimonials i familiars catalans que han arribat fins als nostres dies; el segon que posen de manifest els trets distintius de les relacions paternofilials al primer terç del Set-cents; i el tercer que retraten els avatars d'un professional liberal amb ànsies d'incrementar el patrimoni i el prestigi social propi i de la família en un moment històric en què el comerç entre Cadis i Catalunya començava a ésser molt intens.

²¹³ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpeta 4.

2.2.3.3 Els Homdedéu de Riudecanyes

Els documents de la família Homdedéu de Riudecanyes que han arribat fins als nostres dies (darrer terç segle XVI-segona meitat del segle XIX) es troben dipositats a l'Arxiu Comarcal del Baix Camp (Reus). Aquest fons és integrat per documentació de caràcter econòmic (inventaris de les propietats, actes de compravenda perpètua i a carta de gràcia de finques urbanes i rústiques, capbreuacions, censals, debitoris, comptes, rebuts, àpoques, contribucions i impostos, arrendaments de drets municipals i eclesiàstics i relativa a l'explotació d'aigües, pastures i mines); jurídic (capítols matrimonials, àpoques de dot, testaments, codicils, causes i plets –sobretot relacionats amb les herències– o concòrdies); i més personal (arbres i anotacions genealògiques, certificacions de baptismes, casaments i defuncions, títols i privilegis de noblesa de les nissagues Homdedéu, Toda i Cases, nomenaments i certificacions militars i correspondència). Com a curiositat, cal destacar que dins d'aquest fons hi ha una relació de les pèrdues que va patir la casa de Joaquim Homdedéu en ésser incendiada i saquejada pels carlins (1833-1840) a efectes de posteriors reclamacions d'indemnitzacions o rebaixes de contribucions; documentació escolar (segle XVIII) i alguns remeis medicinals i receptes de pastisseria (segles XVIII-XIX). Quant a la correspondència, el fons Homdedéu conté l'emesa i la rebuda per diversos membres d'aquesta nissaga entre els segles XVII i XIX, de la qual destaquem la d'Onofre Homdedéu i Toda, Joaquim Homdedéu Cases i Joaquim Homdedéu Molins. De totes les epístoles salvaguardades dels Homdedéu n'hem analitzat una quarantena: les missives intercanviades entre Antònia Llampilles i el seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, de Riudecanyes, corresponent als anys 1738, 1746 i 1747 (veure alguns exemples a l'annex 3); i les cartes que Joan d'Homdedéu, de Granollers, envià al seu germà Josep d'Homdedéu, de Riudecanyes, entre 1772 i 1778²¹⁴ (veure alguns exemples a l'annex 3). L'anàlisi d'aquests conjunts epistolars posa de manifest el funcionament d'aquest mitjà de comunicació i sociabilitat entre germans i cunyats durant el segle XVIII i alguns trets de les relacions fraternals.

Els Homdedéu són una nissaga de la baixa noblesa del Camp de Tarragona originària de Riudecanyes (la major part dels seus membres visqueren entre aquesta població i Tarragona o Reus). Els primers membres d'aquest llinatge que obtingueren títols de noblesa foren Joan i Josep d'Homdedéu, fills de Lluís Homdedéu, mercader de

²¹⁴ *Fons de la família Homdedéu de Riudecanyes*, ACBC, 68 Arxius patrimonials, Lligalls 79 i 144.

Riudecanyes, i d'Isabel (entre 1655 i 1669)²¹⁵. Altres foren investits amb càrrecs públics (governador del Camp) o dignitats eclesiàstics (canongies de la Seu tarragonina)²¹⁶. El citat Josep d'Homdedéu compaginà la seva dedicació als negocis, com ara els arrendaments i la compravenda de mercaderies, amb la seva pertinença a la milícia del rei, on exercí de capità d'infanteria fins a l'any 1655. Es va casar amb Magdalena Cugut. El primogènit i hereu d'ambdós, Lluís d'Homdedéu i Cugut, va contraure matrimoni amb la tarragonina Tecla Mestre i Blanc i, en segones núpcies, amb Àngela Toda i Gil, filla del ciutadà honrat Francesc Toda i Isabel Gil. Lluís d'Homdedéu i Cugut ocupà el càrrec de governador i procurador del Camp de Tarragona i l'any 1694 fou elegit administrador de l'arquebisbat de Tarragona²¹⁷. Del seu primer matrimoni nasqué una filla, Isabel d'Homdedéu i Mestre, i quatre nois i una altra noia del segon (Lluís Antoni, Onofre, Josep, Joan i Anna d'Homdedéu i Toda). El segon dels fills del matrimoni Homdedéu-Toda, Onofre d'Homdedéu i Toda, contragué matrimoni, al seu torn, amb la mataronina Agnès Llampilles, filla de Rafael Llampilles, però no tingueren descendència (per això Agnès designà com a hereva la seva germana Antònia). Onofre Homdedéu ha passat a la història per haver fet carrera militar i haver estat un dels membres del Braç Militar que assistí a la Junta General de Braços de Barcelona que decidí la resistència a ultrança contra Felip V (1713). Fou un dels signants de la protesta col·lectiva redactada a favor de la resistència. Durant el setge a la Ciutat comtal, Homdedéu era capità de la Coronela i fou un dels principals ajudants del marquès de Vilana durant la batalla de l'11 de setembre de 1714.

Joan d'Homdedéu i Toda, germà de l'anterior, es va casar amb la torrenca Teresa Fontanilles i Almirall, filla del ciutadà honrat Jaume Fontanilles i de Teresa Almirall. La parella va fer del Mas de l'Obra (Vilallonga) la seva llar quan Onofre li va traspasar al seu germà el 1737 com a pagament de les lligítimes dels seus pares. En morir el seu sogre, fou nomenat tutor dels germans de la seva dona, circumstància que l'obligà a instal·lar-se a Torredembarra entre 1738 i 1744. En retornar a Vilallonga i fins a la seva mort, esdevinguda el 1758, la vida de Joan d'Homdedéu estigué marcada per les necessitats econòmiques de les quals se n'anà sortint gràcies a demanar diners,

²¹⁵ Dades obtingudes a ROVIRA GÓMEZ, S. J. *Els nobles del Baix Camp (segle XVII)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2001, pp. 49-55.

²¹⁶ PUIG I TÀRRECH, R. "Correspondència d'un cadet des de l'Acadèmia militar de Poblet durant la Guerra del Francès (1813-1814)", op. cit., p. 124.

²¹⁷ ROVIRA GÓMEZ, S. J. *Vells i nous. Els nobles de Tarragona al segle XVII*. Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla, 2003, p. 59.

vendre censals i hipotecar propietats²¹⁸. Joan Antoni d'Homdedéu i Fontanilles heretà del seu pare els béns però també les dificultats econòmiques. La recepció de l'herència del seu oncle, Onofre d'Homdedéu, el qual no havia tingut descendència, l'any 1760 no solucionà emperò els seus problemes (ben segur a causa d'haver de pagar lilegítimes als seus germans). Tanmateix, aquest fet determinà el seu trasllat del mas de l'Obra a la casa pairal de Riudecanyes.

2.2.3.4 Joan Escofet i Palau

L'Arxiu Nacional de Catalunya custodia un dels fons documentals més importants de la Catalunya del segle XVIII: el fons personal de Joan Escofet i Palau (1720-1808). Aquest fons és constituït, bàsicament, per la documentació aplegada i produïda per Joan Escofet i Palau com a resultat de la seva activitat militar (relacions de mèrits i retribucions, diaris i ajustaments, discursos, projectes i memorials, i correspondència); intel·lectual (organització, dossiers de despeses, correspondència amb altres professors i problemes de fortificació dels alumnes de l'Acadèmia de Matemàtiques); i pública (diaris d'execució, relacions de comptes i correspondència lligades a la construcció del camí Barcelona-Lleida, així com altres documents derivats de les responsabilitats d'Escofet com a governador de la plaça de Roses, comandant del Cordó Sanitari –entre altres, informes i correspondència amb els municipis afectats i els llocs de control, certificats i passaports–, i de la seva participació en l'organització del sometent, la Guerra Gran i com a governador militar i polític de Barcelona). L'arxiu inclou també una vasta documentació de caire patrimonial i familiar (títols de propietat, comptes d'arrendaments i de les cases de Cadaqués i Vilamacolum, i documentació de les famílies Escofet, Moreno, Sastre i Duran i vinculada amb l'activitat comercial, al tombant del segle XVIII, dels botiguers de Figueres Antoni Escofet i Comas i Josep Escofet i Sastre, i dels seus descendents, principalment de Tomàs i Miquel Duran i Escofet i Manuel Duran i Bach); i una valuosa col·lecció de manuscrits, impresos i monografies de les més diverses temàtiques (política, enginyeria, ciències, literatura, etc.).

Una tercera part del fons Escofet la conforma una extensa correspondència (datada entre 1739 i 1808), que conté milers de cartes relatives a la vida personal i

²¹⁸ ROVIRA GÓMEZ, S. J. *Rics i poderosos, però no tant. La noblesa de Tarragona i comarca al segle XVIII*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2000, p. 113.

pública d'Escofet. Hem analitzat amb cura un conjunt de missives intercanviades entre Joan Escofet i Palau i la seva germana, Anna Escofet i Palau, de l'any 1757, i una mostra de la correspondència epistolar sostinguda entre l'al·ludit Joan Escofet i la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, que abraça el període 1757-1778, conjuntament amb alguna missiva que li adreçà la seva filla Marianna el 1781 (veure alguns exemples a l'annex 4). La selecció d'aquest conjunt de missives ha estat determinada pel fet de provenir d'un dels fons documentals conservats més importants del segle XVIII i de representar les particularitats de l'intercanvi epistolar entre dos cònjuges i dos germans a la segona meitat de la citada centúria. A més a més, les cartes estudiades d'Escofet són singularment interessants quant a l'ús del català i el castellà a la correspondència.

Fill de Joan Baptista Escofet i Sastre (1663-1730) i Isabel Palau i Marquès, Joan Escofet i Palau va venir al món a Cadaqués (Alt Empordà) el 1720 i va morir a la mateixa població el 1808. El seu llinatge, dedicat al comerç, s'havia establert en aquella vila al segle XVI i durant la Guerra de Successió es decantà pel bàndol filipista. Joan tingué cinc germanes i un germà, dels quals només sobrevisqueren dues noies: Emerenciana, casada amb Anton Cervera, i Anna, cinc anys més gran que ell i que romangué fadrina i a la casa de la mare d'ambdós (vídua i cap de la família des del 1730, quan Joan només comptava 10 anys)²¹⁹. Als 19 anys, Escofet s'allistà al cos d'enginyers de l'Exèrcit espanyol amb el qual participà, ja com a cadet, a la campanya d'Itàlia de 1742, on fou ferit en diverses ocasions. El 1743 fou ascendit a tinent de milícies. El 1749, després d'haver passat set anys a la guerra d'Itàlia, va tornar a Espanya i va ingressar a l'Acadèmia Militar de Barcelona²²⁰. En aquesta institució, obtingué el títol d'enginyer i exercí com a docent. El 1754 entrà, com a acadèmic numerari, a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (i el 1790 seria admès a la de Ciències)²²¹. Un any més tard, fou nomenat enginyer ordinari amb grau de capità. El 1757 va contraure matrimoni en segones núpcies amb Manuela Moreno i Montfort, la que seria mare de les seves tres filles, de les quals només va sobreviure Marianna Escofet i Moreno. El 1760 fou promogut a enginyer segon amb categoria de tinent coronel²²². Entre 1760 i 1763 va dirigir les obres de la nova carretera que uniria Barcelona amb Lleida. El 1766, Escofet es va fer càrrec del projecte i els plànols del castell d'Ayamonte (Huelva) i, amb posterioritat, de les sèquies reials de Motril

²¹⁹ FERRER I CASADEVALL, F. *El general de Cadaqués*. Barcelona: Sirpus, 2006, pp. 35-36.

²²⁰ *Ibid.*, pp. 42-43.

²²¹ *Ibid.*, pp. 44 i 113.

²²² *Ibid.*, p. 46.

(Granada) i València. El 1769 es va establir a Lorca (Múrcia) amb la seva esposa i la seva filla, on va treballar també en la conducció d'aigües. Durant la dècada dels setanta va ésser destinat a Amèrica (Veneçuela i Argentina) i va reprendre la tasca de construcció del pantà de Lorca. El 1776 fou ascendit a coronel i enginyer en cap²²³. Tres anys més tard, Escofet es va instal·lar a Santander amb la família per a engegar les obres de construcció d'un port i una dàrsena²²⁴ en aquella ciutat. Aquell mateix any fou nomenat brigadier dels reials exèrcits i governador militar de Roses on va arribar, finalment, el 1780. El 1789 va rebre el càrrec de tinent de rei de la plaça de Barcelona i el 1791, el de mariscal de camp i fou destinat a Figueres per a evitar una possible *contaminació revolucionària* a través de la frontera. A l'esclat de la Guerra Gran (1793-1795), actuà com a enginyer general de l'Exèrcit de Catalunya i Rosselló. Va conquerir als francesos Sant Llorenç de Cerdans, Arles i Ceret (abril del 1793). El 1795, com a comandant general de l'Empordà, defensà Roses i Cadaqués fins a la pau de Basilea. L'any següent fou nomenat governador militar i polític de Barcelona, plaça que ocupà fins a la seva jubilació el 1798.

2.2.3.5 Els Sans

Un altre arxiu provinent de la Biblioteca de Catalunya al qual fem referència al nostre estudi és el fons patrimonial del marquesat de Saudín, el qual conté documentació dels segles XII a XIX de les famílies Sans, Mont-rodon, Sala, Alemany, Barutell, Puig, Quintana, Santgenís, de Gregorio, Paternò, Miquel i Mas, Venero, Calvo-Encalada i Febrer. Els Sans eren una família de mercaders de la Cerdanya que foren ennoblits al segle XVI. Els Sala, oriünds d'Arenys de Munt, on posseïen considerables propietats, entraren en la noblesa al segle XVII. La família Alemany de Blanes també va fer la seva fortuna amb el comerç. Els Alemany van emparentar amb els Sala quan una filla d'Esteve Alemany i Florit es va casar amb l'hereu de la rica casa de Sala d'Arenys. El llinatge Sala-Alemany va entroncar amb els Sans arran del matrimoni de Ramon Sans i de Mont-rodon amb Maria Francesca Sala i Sala el 1729. En unir els dominis del Maresme i de la Selva amb els de la Cerdanya i Barcelona van esdevenir una de les famílies més poderoses del país. Devia ésser aleshores quan els Sans van adoptar la casa d'Arenys de Munt com a casa pairal. Al final del segle XVII, els Sans van enllaçar amb els Mont-rodon, noble família originària d'Osona, pel

²²³ *Ibid.*, p. 80.

²²⁴ *Ibid.*

matrimoni de Francesc Sans i de Miquel amb Maria de Mont-rodon i de Mas. Un nét d'aquesta parella, Ramon Sans i de Sala, es va casar, ja al segle XVIII, amb Marianna de Barutell i de Càncer, filla de Bonaventura de Barutell i d'Asprer, baró de Bestracà i senyor d'Oix, Talaixà i Puig-Barutell. L'estirp dels Sans quedava així totalment ennoblida i assolía el zenit del domini familiar. De tota la documentació que conté aquest fons la més important és la generada pels Sans-Barutell –referida als territoris de la baronia d'Oix, Bestracà, Talaixà i Puig-Barutell. Hi trobem documents personals i familiars (correspondència entre els germans Ramon i Bonaventura Sans, privilegis de noblesa dels Barutell, documentació notarial diversa, arbres genealògics i llibretes de despeses domèstiques); documents d'administració del patrimoni (entre els quals destaquen els quaderns de notes per a la capbreuació d'Oix i Talaixà (1661-1757) i els esborranys de la història dels censos d'Oix i Talaixà dels segles XVI i XIX); documents judicials (sobretot plets i al·legacions sobre dominis i possessions de terres); documents religiosos (prebendes de la parròquia de Sant Llorenç i del santuari de Santa Bàrbara de Pruneres); i documents municipals (proposició de candidats i nomenament de batlles i regidors pels barons als municipis d'Oix i Talaixà entre 1798 i 1810)²²⁵.

El fons del marquesat de Saudín aplega nombroses mostres de correspondència privada (inclosa de familiar) i oficial (amb les administracions públiques), entre les quals destaquen les dels Sans i de Mont-rodon, els Sans i Barutell, els Sans i de Gregorio, els Paternò i els Venero. Per a formar part del nostre estudi hem seleccionat part de la correspondència bescanviada entre els germans Sans i Barutell²²⁶. En concret, hem examinat 157 cartes intercanviades entre els germans Ramon Sans, Joan Sans, Josep Antoni Sans, Bonaventura Sans i Maria Antònia Sans des del maig de 1795 fins al juliol de 1802, la major part de les quals són de Ramon i Bonaventura per a Joan, el receptor de pràcticament totes les epístoles del conjunt (veure annex 5). Tot i així, també hi ha algunes missives dirigides a Joaquina Anton, muller de Joan Sans, del seu germà Lorenzo i/o d'algun dels seus cunyats Sans; força epístoles de Lorenzo i alguna de Francisco Miguel Antón adreçades al seu cunyat i cosí respectivament, Joan Sans; i de Maria Teresa Sans i de Gregorio, esposa de Bonaventura, destinades als seus germans polítics, Joan i Joaquina (i també una de la seva filla Teresa). Les cartes d'aquest fons que hem analitzat que foren escrites per Joan Sans són per al seu germà

²²⁵ Informació extreta de FONTANALS, R. "El fons del Marquesat de Saudín de la Biblioteca de Catalunya". *El cartipàs*, 2006, núm. 3, p. 2.

²²⁶ *Fons del marquesat de Saudín*, BC, Arxius patrimonials, Saud. 8º 377 (Lligall I).

Josep Antoni, presoner al castell de Santa Catalina (Cadis). Al plec que hem examinat només es troben les epístoles que fan referència a l'afer del seu empresonament des del setembre de 1801 fins al desembre d'aquell mateix any però n'hi ha més. Les cartes dels Sans ens permeten observar quin tipus de relació/escriptura epistolar s'establia, al final del Set-cents, entre un grup de germans i cunyats pertanyents a una de les famílies nobles més benestants del seu temps. Tant Ramon com Joan i Josep Antoni Sans feren carrera militar i després, en el cas dels dos primers, es dedicaren a la política i altres tasques d'indole intel·lectual (Ramon Sans fou diputat a les Corts de Cadis de 1812 i Joan Sans, insigne historiador de la Marina espanyola). L'hereu, Bonaventura Sans, fou síndic procurar general de Barcelona i la seva dona era neta de Leopoldo de Gregorio, marquès d'Esquilache.

2.2.3.6 Els Burguès

També a la Biblioteca de Catalunya es conserva el fons patrimonial de la família Sambola-Burguès. Aquest arxiu inclou documentació familiar, comercial i patrimonial dels Sambola (família d'apotecaris gironins), els Burguès (família de la petita noblesa catalana oriünda d'Estanyol) i altres branques familiars amb lligams de parentiu, com els Amat, corresponent als segles XVII-XX. El fons és constituït així mateix per nombrosos plets i correspondència (entre la qual destacaríem, a banda de les cartes dels propis Sambola i Burguès²²⁷, les dels Amat, les de Francesc Camps, les d'alguns apotecaris relacionats amb els Sambola, com Golart i Gensana, i les del diputat per Logroño Manuel Martínez Pérez)²²⁸. Una altra part considerable de la correspondència dels Burguès es troba a l'Arxiu de la Catedral de Girona «repartit en dos lligalls diferents, ubicats en la secció de correspondència, encara per classificar, de l'arxiu capitular»²²⁹.

Dins del nostre estudi hem tingut en compte una dotzena de cartes que Maria Josepa de Burguès i de Coromines (1734-1803), vídua de Francesc Feliu de la Peña, va enviar al seu germà Martí de Burguès i de Coromines (1756-1809) entre 1800 i 1801 (veure annex 6); i sis epístoles més del mateix període de Francesc de Burguès i de

²²⁷ Correspondència en gran part estudiada i editada per ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit.; i *–La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1870)*, op. cit.

²²⁸ Més dades sobre aquest arxiu a ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., pp. 8-11.

²²⁹ Lligall petit retolat «Cartas al cabildo. Año 1678» i arxivador gran de cartró retolat «Sant Lluç. Cartes 1772». Informació extreta d'ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 21.

Coromines (1753-1821) per a l'esmentat seu germà (veure annex 6). Hem inclòs aquest conjunt epistolar dins la base documental del nostre estudi per la quantitat i l'interès de les cartes conservades, així com pel retrat que les mateixes ens ofereixen de les relacions epistolars fraternals i dels trets distintius de la petita noblesa de províncies al començament del segle XIX.

La família Burguès, oriünda de l'Estanyol, va obtenir la ciutadania honrada, primer esglaió de l'estament nobiliari a Catalunya, al segle XVI²³⁰. Bartomeu Burguès, possessor d'una canongia de la Seu entre 1592 i 1607, va contribuir notablement a l'ascens social de la nissaga durant els segles XVII i XVIII des de la seva posició de prebendat catedralici i per mitjà de la fundació d'una causa pia destinada a dotar les joves de la família i sufragar l'educació dels homes. Al llarg del segle XVII i la primera meitat del XVIII, els Burguès van emparentar amb d'altres nissagues benestants de la zona (primer amb propietaris de pobles propers a l'Estanyol i després, amb grans famílies del bisbat de Girona i més enllà, com els Feliu de la Peña de Mataró, els Miró de Reus, els Guàrdia de Barcelona, els Pastors de Berga o els Vilar i Coromines de Vic). En el transcurs de la segona meitat del Sis-cents, els Burguès es van establir a la ciutat de Girona, on van comprar una casa al carrer de la Força. Aquesta i una de contigua, adquirida amb posterioritat, van esdevenir la residència habitual de la família (amb altres propietats a la ciutat i terres i masos a l'Estanyol, Vilablareix, Bescanó, La Tallada i Sant Martí Sescorts). Les famílies Sambola i Burguès van entroncar arran del casament d'una Sambola –Dolors– amb Josep de Burguès. Narcís de Burguès fou el primer membre de la nissaga que es va ennoblir, l'any 1681. Josep de Miró i de Burguès, cavaller resident a Reus, demanà el títol de noble l'any 1827. Majoritàriament, els Burguès eren propietaris de terres però també ocuparen càrrecs eclesiàstics. Aquest és el cas de Josep de Burguès, el qual fou ardiaca de Girona, i de Francesc de Burguès i de Coromines, monjo de Montserrat.

El receptor de la correspondència dels Burguès que és objecte del nostre estudi, Martí de Burguès (1756-1809), fill de Narcís de Burguès i de Font (mort el 1776) i d'Isabel de Coromines (*ca.* 1715-1792), va fer carrera a l'exèrcit, «seguint el destí habitual dels fadrísters de les famílies nobles de la segona meitat del segle XVIII»²³¹. Va iniciar la seva activitat militar com a cadet, amb 18 anys, al Regiment d'Infanteria Immemorial del Rei (dins el qual va arribar a assolir el grau de tinent) i va completar la

²³⁰ *Ibid.*, p. 27.

²³¹ ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., p. 31.

seva formació a Cadis. Entre 1780 i 1788 va formar part de l'Exèrcit expedicionari i va dur a terme diverses missions a Cuba i Florida. Durant la Guerra Gran (1793-1795) fou designat representant del partit de Girona a diverses comissions i la junta de la ciutat. El 1797 va formar part d'una comissió creada per a defensar els interessos econòmics del partit gironí a Madrid. Finalitzada aquesta tasca, va assumir diverses responsabilitats a l'Ajuntament de Girona i dins la Junta de l'Hospici. Va estar casat amb Maria Teresa de Sala i Cella i de Bley entre 1791 i 1795, però el matrimoni no va tenir descendència. Vidu i amb una bona situació econòmica, Martí de Burguès es va dedicar «amb entusiasme a l'administració ordinària que implicava la tasca de regidor perpetu de l'Ajuntament de Girona, un càrrec que exercia des del 1794»²³². Arran de la incursió de l'Exèrcit de Napoleó en terres gironines, Martí de Burguès es va posar al capdavant de l'ajuntament i va formar part de la Junta de govern i defensa de Girona. Maria Josepa, germana gran del citat prohoms, era vídua de Francesc Feliu de la Penya i Sayol (1713-1767) i mare de Montserrat Feliu de la Penya i de Burguès (1752-1773). Francesc de Burguès i de Coromines (1753-1821) era tres anys més gran que el seu germà Martí. De jove, va ingressar a la comunitat benedictina de Montserrat. Entre 1801 i 1805 va ésser abat del monestir de Sant Benet de Bages i nomenat pel mateix càrrec al monestir de Montserrat el 1810. Durant molt de temps, emperò, va necessitar assistència econòmica regular de l'hereu atesos els escassos recursos que li proporcionava la vida conventual.

2.2.3.7 Els Rosés de Girona²³³

A l'Arxiu Històric de Girona és dipositat el fons de la família Rosés de Girona, un arxiu patrimonial i familiar que inclou documentació de les famílies Thomàs, Roger, Vidal i Rosés dels segles XVII, XVIII, XIX i primera meitat del XX. Com la major part de fons patrimonials, aquest arxiu és integrat per documentació relativa a l'adquisició i l'administració de drets i propietats; documentació de caràcter jurídic, bàsicament plets i disposicions testamentàries; i documentació de tarannà més personal, com és el cas de la correspondència. La documentació conservada dins del fons Rosés és especialment interessant perquè aporta dades sobre múltiples activitats i responsabilitats

²³² *Ibid.*, p. 33.

²³³ De l'estudi d'aquesta nissaga i la transcripció parcial de la seva correspondència (només en el segon cas) s'han encarregat: MATAS, J. i CONGOST, R. "La família Rosés i les seves cartes". A: *M'escriràs una carta?*, op. cit., pp. 102-111; i MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafugell dels segles XIII i XIX*, op. cit.

juridicoeconòmiques, més enllà de l'administració de patrimonis agraris, com ara l'exercici de l'ofici d'apotecari, l'administració de disposicions testamentàries de tercers, la representació d'institucions com el Capítol de la Catedral o la Col·legiata de Sant Feliu, l'administració de fundacions benèfiques, les inversions i administració de propietats immobiliàries, etc. Així mateix, l'arxiu Rosés compta amb nombrosos documents de caràcter personal com la ja mencionada i copiosa correspondència que ha arribat fins als nostres dies (de les famílies Thomàs, Roger i Rosés), llibretes de despeses domèstiques, dietaris, llibres de notes, participacions de casament, convits, etc. De totes les cartes conservades, les vinculades als Rosés són les més nombroses i els seus remitenters són, bàsicament, familiars amics i procuradors o persones de confiança que s'ocupaven dels negocis de la família.

Les cartes intercanviades entre Miquel Rosés Roger (1792-1863) i Francesca Roig Torredà (1803-1843) que han sobreviscut al pas del temps i formen part d'aquest fons abracen l'arc temporal 1821-1842. Al nostre estudi hem tingut en compte una mostra d'una cinquantena de missives escrites per un o altre membre del matrimoni entre 1826 i 1840²³⁴ (veure annex 7). Les epístoles bescanviades entre Miquel i Francesca mostren el diàleg que s'estableix entre ambdós cònjuges quan un és a Barcelona i l'altre a Girona per diversos motius. Dins les seves cartes trobem exemples dels temes dels quals habitualment tractava el matrimoni (condicionats per la distància que els separava) i un reflex de les responsabilitats i el paper que assumien marit i muller (i com aquest es veia trastocat en ésser el cap de família fora de casa). A més d'oferir-nos informació com l'enunciada anteriorment, la mostra de cartes seleccionada dels Rosés és susceptible d'ésser comparada amb altres conjunts epistolars de les mateixes característiques com el del fons Ramis.

Família molt humil oriünda de Cervià, els Rosés es van instal·lar a Girona a mitjan segle XVIII i, en tres generacions, van esdevenir la principal fortuna de la ciutat. El primer Rosés a arribar a Girona fou Josep Rosés, el qual va destacar per la seva habilitat per dur a terme negocis d'allò més diversos (arrendament de contribucions i drets senyorials, proveïment de productes estancats, operacions de crèdit i transaccions immobiliàries)²³⁵. Francisco Rosés Massanet (1752-1824), el seu primogènit, va cursar

²³⁴ *Cartes de Francesca Roig Torredà (1803-1843) dirigides al seu espòs Miquel Rosés Roger (1792-1863)*, AHG, 362 Arxius patrimonials, Lligalls 244/34, 245/34 i 246/34. *Correspondència entre Miquel Rosés i la seva esposa Francesca*, AHG, 362 Arxius patrimonials, Lligall 9/66.

²³⁵ MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafugell dels segles XIII i XIX*, op. cit., p. 16.

els estudis d'apotecari i va obrir la seva pròpia botiga a la zona coneguda com les Voltes d'en Rosés. Va emparentar amb la família Roger de Palafrugell (també d'apotecaris) en contraure matrimoni amb Maria Manuela Roger i Bas (1764-?), hereva d'Anton Roger Pi (1738-1800). Miquel Rosés Roger (1792-1863) heretà el patrimoni i la professió del seu pare, l'apotecari Francisco Rosés. Com el seu progenitor, Miquel augmentà la hisenda familiar per mitjà de l'adquisició de cases i peces de terres i amb la incorporació del patrimoni de Miquel Thomàs i Rosés, mort sense descendència. A resultes de les activitats i els negocis d'en Miquel i de les propietats que va anar adquirint, els Rosés van acabar posseint un patrimoni extensíssim amb administradors i representants a Barcelona, Palafrugell i Cervià. Aquesta posició va permetre a l'hereu dels Rosés participar activament en la vida política del seu temps a les files del Partit Moderat, formant part de l'Ajuntament de Girona entre els anys 1835-1839 i essent diputat provincial en diverses ocasions. A més a més, fou membre de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i de la Sociedad Económica de Amigos del País fundada a Girona el 1835. Miquel Rosés va contraure matrimoni amb Francesca Roig Torredà el 1822 i van tenir onze fills. De major a menor: Manuela, Antoni, una altre noi anomenat Antoni, Francesc Xavier, Maria Dolors, Josep (mort el 1839), Francesca, Joaquim (mort el 1843), Concepció, Narcisa (nascuda el 1834) i Isabel (nascuda el 1840-?). A la mort de Miquel, el seu fill Francesc Xavier esdevingué l'hereu de la seva vasta fortuna.

2.2.3.8 Josep Arrau i Barba

A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona és dipositat el fons personal Josep Arrau i Barba. Aquest fons conté diversos papers amb notícies biogràfiques del personatge que li dóna el nom, el pintor Josep Arrau i Barba (1802-1872); llibretes de receptes d'àcids i òxids, de colors i d'altres materials pictogràfics; apunts de dibuix i pintura, art, geometria, arquitectura, física, etc.; memòries i notes d'escrits del pintor (causes de l'endarreriment de les ciències naturals fins a mitjan segle XVIII, paral·lelismes entre l'estil pictòric de Zurbarán i Murillo, observacions sobre el daguerreotip, teoria dels colors, escales de tons i escala cromàtica harmònica, sobre el fum i els globus aerostàtics, el clarobscur, sobre l'aurora boreal, etc.); una reproducció manuscrita de l'obra *Viaje del joven Anacarsis a la Grecia*, traduïda de l'original francès *Voyages du jeune Anacharsis en Grèce* (1778) de Jean-Jacques Barthélemy; títols, diplomes i nomenaments atorgats i oficis dirigits a Josep Arrau i Barba; dibuixos; i correspondència. D'aquest fons hem seleccionat per al nostre estudi un relligat

d'esborranys de cartes que Josep Arrau i Barba (1802-1872) va enviar des de Milà als seus familiars i amics entre l'agost de 1831 i el juny de 1832²³⁶ (veure annex 8). Entre les cartes familiars destaquen les enviades a la tia Francisca i les dirigides als seus germans (Pepe i Francisqueta). A la mateixa carpeta on es guarda aquest relligat hi ha tres esborranys solts més escrits per Arrau i 44 cartes que diversos amics van enviar al pintor entre 1836 i 1867. Aquest conjunt epistolar ens interessa perquè està vinculat amb el món de l'art al segle XIX i representa una situació vital que habitualment generava (i genera) escriptura epistolar: els viatges.

Fill del poeta i pintor Josep Arrau i Estrada (1774-1817/8) i d'Eulàlia Barba, Josep Arrau i Barba fou un home de gran curiositat i amant dels viatges. Segons explica el mateix Arrau a unes memòries manuscrites²³⁷, va passar part de la seva infància amb uns tiets que no tenien fills, Francisco Concello i Francisca Barba. L'aprenentatge de les primeres lletres el va dur a terme entre Barcelona i Reus, on es va refugiar la seva família durant la Guerra del Francès. Amb l'afany de seguir la tradició familiar (l'avi fou escultor i el pare pintor com ja hem dit), el 1815 Josep Arrau va ingressar a l'Escola de Nobles Arts de Barcelona, establerta per la Junta de Comerç a l'edifici de la Llotja el 1775 i de la qual el seu pare fou sotsdirector des de 1803. Entre 1818 i 1823 estudià amb Joan Carles Anglès i Gari i fou membre de les milícies nacionals voluntàries. Mort aquest, Arrau va fer pràctiques al despatx del seu tiet, el notari Jaume Rigalt i Estrada, sense abandonar, emperò, la Llotja ni els seus estudis científics. El 1828 fou nomenat director de l'escola de dibuix del Reial Col·legi Sant Antoni Abad dels pares escolapis de Barcelona. L'any 1829 va rebre una ajuda econòmica de la Junta de Comerç per a continuar els seus estudis a Itàlia durant sis anys. L'any 1830 va rebre un premi de la Junta de Comerç per la invenció d'un líquid especial per a la restauració de pintures antigues. Entre 1831 i 1832 va estar a Milà perfeccionant-se en l'art de la pintura històrica amb Giuseppe Molteni. A les acaballes del citat 1832, la Junta de Comerç encomanà a Arrau que pintés un retrat de Ferran VII i va marxar a Madrid (on va pintar també un de la reina Cristina). El 1834 va començar a treballar com a professor a la mencionada Escola de Nobles Arts de Barcelona (de la qual fou nomenat sotsdirector el 1843). Va formar part de diverses comissions d'especialistes encarregades d'examinar, inventariar i aplegar tots aquells documents, pintures, escultures i altres objectes de

²³⁶ Fons Josep Arrau i Barba, AHCB, Arxius personals, 5D.6-14.

²³⁷ Fons Josep Arrau i Barba, AHCB, Arxius personals, 5d.6-1. D'aquestes memòries hem extret la major part de la informació biogràfica sobre el pintor.

valor que trobessin als monestirs i convents suprimits a conseqüència del procés de desamortització (entre 1835 i 1837). Va fer diverses estades a Itàlia (la citada de 1831-1832, el 1834 i el 1845) i també a Madrid (1832 i 1846), València (1837), Andalusia (1837), les Illes Balears (estius de 1839 i 1840), França (1843) i Bèlgica (1843). Fou acadèmic de mèrit de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando i membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (de la qual fou president l'any 1866), la Societat Econòmica d'Amics del País de Barcelona i la Societat Arqueològica Tarraconense. La universitat literària de Barcelona li va conferir el grau de doctor en ciències l'any 1846. Entre 1834 i 1869 va llegir diverses memòries tant a l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona com a la Societat Econòmica d'Amics del País relacionades amb les ciències naturals i les belles arts. Fou un dels introductors de la pintura romàntica a Catalunya i destacà pels seus retrats, entre els quals sobresurten el de Damià Campeny, el de Francesc Barret, el seu autoretrat i, sobretot, el de Joan Agell (antic company d'estudis).

2.2.3.9 Jaume Tió i Noè

La Biblioteca de Catalunya custodia gairebé una setantena de cartes intercanviades entre Jaume Tió i Jaume Tió i Noè, pare i fill, i altres membres de la família o amics de la primera meitat del segle XIX²³⁸. A més a més d'aquesta documentació, la citada institució compta també amb diverses làmines familiars i la correspondència i documentació patrimonial i personal de Jaume Tió i Vidal i altres parents (1672-1903). Es tracta d'un retrat de Josep Tió i Noè, fill i germà respectivament dels protagonistes de la nostra correspondència, realitzat per Jaume Porcar i Tió, nét i nebot dels anteriors, el 1850; un altre de Narcisa Noé Prat i de Jaume Tió i Noè del mateix any; i, finalment, un de l'avi atribuït novament a Jaume Porcar de 1857. De la setantena d'epístoles de o per a Jaume Tió i Jaume Tió i Noè que mencionàvem al principi, només hem considerat, dins el nostre estudi, les bescanviades entre pare i fill (un total de 41 epístoles). Aquest conjunt epistolar, produït durant part del temps que Jaume fill estigué a València estudiant (1834-1835), és interessant per valorar, a banda de les relacions paternofilials en si mateixes, els canvis esdevinguts en la manera d'escriure cartes familiars i en les relacions entre pares i fills des del segle XVIII (veure annex 9).

²³⁸ *Correspondència rebuda per Jaume Tió i Noè, escriptor romàntic tortosí, de familiars i amics [Manuscrit], BC, Ms. 3529.*

Jaume Tió i Vidal, fill d'un mestre de cases, va néixer a Barcelona el 1789 i va morir a Tortosa el 1874. Es va casar amb Francesca Noè Prat (morta el 1826), oriünda de Tortosa, i van tenir set fills (Rosa, Jaume, Josep, Francesca, Gaietà, Rita i Dolors). Un cop difunta la seva esposa, Jaume Tió i Vidal va contraure matrimoni amb la seva cunyada, Narcisa Noè Prat, amb la qual també tingué descendència. Tió i Vidal es va dedicar a l'activitat mercantil i, entre d'altres negocis, va regentar (o ésser soci com el primer cas) una fàbrica de sabó, una adoberia i una sala de banys. També va participar en la vida pública tortosina com a tinent d'alcalde de l'ajuntament d'aquella ciutat²³⁹. El seu fill (home) més gran, Jaume Tió i Noè (1816-1844), inicià els estudis de teologia a Tortosa el 1833 però els abandonà per estudiar la carrera de dret a València (1834), que acabà a Barcelona el 1842. Amant de la poesia i de les aventures, entremig, s'instal·là una temporada a París, on féu amistat amb el duc de Rivas i Martínez de la Rosa, i col·laborà a *El Orbe Literario* i *Le Siècle*. Un cop llicenciat en dret (1842), exercí d'advocat a la Ciutat comtal. Va mantenir un idil·li amb la poetessa Josefa Massanés que no va acabar en matrimoni per l'oposició del pare de la noia. Finalment, es va casar amb una jove barcelonina de bona família anomenada Dolors de Garacave el 1843²⁴⁰. De forma paral·lela, Tió desenvolupà una intensa activitat periodística, com a literat i com a traductor. Formà part de la redacció d'*El Guardia Nacional*, de Pau Piferrer, i d'*El Constitucional* i col·laborà, entre d'altres, a *El Solitario* i *El Heraldo*. Fundà i dirigí la publicació literària *El Liberal Barcelonés* (1841). També assumí la direcció de la col·lecció "Tesoro de Autores Ilustres", dins la qual publicà nombroses traduccions seves, i l'edició de la *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempos de Felipe IV*, de Francisco Manuel de Melo, que ell mateix continuà. És autor d'obra poètica però és més conegut per la seva faceta d'autor dramàtic. Algunes de les seves obres són: *El castellano de Mora* (estrenada el 1839), en prosa i vers, que gaudí d'un cert èxit de públic; *Generosos a cual más* (1840); *Alfonso III el Liberal o leyes de deber y amor* (1843), que és considerada la seva millor obra; i *El espejo de las venganzas* (1844). Jaume Tió va morir prematurament el setembre de 1844 d'una greu malaltia i tres mesos després, va néixer la seva única filla, Dolors, la qual també va finir dos anys més tard.

²³⁹ Fins aquí la informació prové de GIL DURAN, N. (ed.). *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2009, pp. 79-83.

²⁴⁰ MESTRE I NOÈ, F. *Temps, vida i obres del polígraf D. Jaume Tió i Noè (1816-1844)*. Barcelona: Balmes, 1927.

2.2.3.10 Els Moragas²⁴¹

El fons de la família Moragas conservat a l'Arxiu Històric Provincial de Tarragona és constituït per documentació familiar i patrimonial de les famílies Moragas (1413-1951), Argany-Monter, de la Selva del Camp (segles 1516-1677), Poca-Batlle, de Montroig del Camp i de Vilaverd (1576-1795), i de l'empresari Francesc Castanys Solà, d'Olot (1834-1859). El volum de documents més important pertany a la família Moragas i es circumscriu a la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del segle XIX. Entre la documentació familiar d'aquesta nissaga destaquen les genealogies i l'esborrany d'una història de la família del segle XIX; entre la documentació patrimonial, la relacionada amb l'adquisició de finques, l'arrendament de terres i drets senyoriais, els contractes de parceries i les rendes eclesiàstiques; entre la documentació comercial i industrial, tots els papers vinculats amb la indústria tèxtil i les operacions de distribució i comercialització de mercaderies (fonamentalment aiguardent); i entre la jurídica hi ha de lligada a les transmissions testamentàries, plets, per conflictes de tipus patrimonial o comercial, i concòrdies. De les altres dues nissagues es conserven capítols matrimonials, èpoques de dot, testaments i codicils, documentació relativa a la transferència de propietats, censals i violaris, i plets i concòrdies. Finalment, de Francesc Castanys Solà, el fons conté una història familiar, documentació acadèmica i professional, comptes domèstics i documents relatius a l'administració d'unes propietats a Martos (Jaen) i Barcelona i a una societat de forns de fang i argila i de productes d'adrogueria, així com plets.

Les sèries de correspondència representen una part molt important de l'arxiu familiar dels Moragas. Hi trobem tant cartes familiars com correspondència comercial i oficial, ja que els Moragas van participar activament en la vida política del seu temps, especialment a l'Ajuntament de Valls, i l'associacionisme (final del segle XVIII-primera meitat del XX). Les cartes familiars pertanyen fonamentalment als Moragas-Dot i als Moragas-Tavern. A més a més de l'epistolari familiar i comercial dels Moragas, el fons que porta el seu nom inclou la correspondència pública i privada de Francesc Castanys Solà (entre 1841 i 1857). De la rica correspondència familiar que

²⁴¹ Les cartes dels Moragas han estat estudiades i parcialment transcrits per OLIVÉ SERRET, E. "Vida quotidiana i peripècies d'un estudiant de Cervera (1789-1798)", op. cit.; i –*Els Moragas: història íntima d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'Antic Règim a Catalunya*, op. cit. (en aquest darrer llibre n'hi ha alguna de transcrita a l'apèndix documental). I per PIÑOL ALABART, D. "La correspondència de la família Moragas (Valls, s. XIX)". A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondència en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002, pp. 349-360.

conté aquest fons hem analitzat 15 cartes enviades per Rosa Dot i Prats (1769-1841) al seu fill, Fidel Moragas (1795-1855), entre 1836 i 1839; i 34 epístoles que el citat Fidel va escriure a la seva mare entre 1828 i 1838²⁴² (veure annex 10). La consideració d'aquest repertori epistolar dintre el nostre estudi respon a diversos criteris: en primer lloc, al volum i la importància del fons epistolar de la família Moragas; en segon lloc, a la seva representativitat de la comunicació epistolar que s'estableix entre una mare i el seu fill (i del que podem inferir de la seva relació); i en tercer lloc, al reflex que aquestes epístoles ens proporcionen de la situació de diglòssia del català al segle XIX.

Al començament del segle XVIII, Francesc Moragas Moxó (mort el 1730)²⁴³, ciutadà honrat de Barcelona, s'instal·là a la ciutat de Valls on va contraure matrimoni amb Francesca Torner Tranyat, filla d'un calceter de la ciutat. El fill primogènit d'ambdós, Josep Moragas Torner (1705-1787), es va dedicar a fer de perxer i es va casar amb la filla d'un constructor de cases, Maria Fortuny Flavià (nascuda el 1706). L'hereu, Fidel Moragas Fortuny (nascut el 1744), esdevingué fabricant de llanes i entroncà amb una altra família de fabricants arran de les seves núpcies amb Maria Lleonart i Mateu (1746-1840). Josep Moragas Lleonart (1768-1822), primogènit dels anteriors, va heretar ja una gran fortuna. Aquest es va casar amb Rosa Dot i Prats, filla d'un comerciant oriünd de Mataró però instal·lat a Madrid, amb un més que considerable patrimoni. Els Moragas-Dot van tenir sis fills, entre ells en Fidel Moragas Dot, protagonista de la nostra correspondència (la filla més gran es deia Rosa i la seguien Maria de les Neus, l'esmentat Fidel, Josepa, Narcisa i Narcís). Fins a mitjan segle XIX, els Moragas van amassar una notable fortuna fruit, sobretot, de la seva participació en la indústria del cotó i les indïanes i la producció d'aiguardent, així com en la comercialització de productes del camp i manufactures (mantingueren relacions comercials amb altres indrets d'Espanya, Itàlia, les illes del Mediterrani, el nord d'Àfrica i Amèrica). Invertiren força diners en adquirir finques rústiques per a reforçar el seu poder com a elit local i es dedicaren a incrementar el prestigi social de la família (foren ennoblits per Ferran VII traspasat el primer terç del Vuit-cents). Durant la segona meitat de la citada centúria, alguns membres d'aquesta nissaga donaren un salt cap a la política, el dret i la literatura (els exemples més notables són els d'Estanislau Figueras i de Moragas, president de la Primera República Espanyola, Josep de Moragas

²⁴² *Fons de la família Moragas*, AHT, 36 Arxius patrimonials, Lligalls 3231 i 451(1), 451(2), 451(3).

²⁴³ Segons OLIVÉ, Moxó, Moixó o Boixó. Veure *Els Moragas: història íntima d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'Antic Règim a Catalunya.*, op. cit., p. 45. D'aquest llibre hem obtingut també informació sobre les diverses unions matrimonials dels Moragas.

i Tavern, jurista, i Narcís Oller i de Moragas i Josep Yxart i de Moragas, literats)²⁴⁴. En aquesta segona etapa els Moragas es traslladaren novament a Barcelona, tot i mantenir les seves propietats tarragonines, i abandonaren la indústria i el comerç per les professions liberals i per a viure de les seves rendes.

2.2.3.11 Pere Torrent i Vila

A l'Arxiu Històric Fidel Fita i Municipal d'Arenys de Mar, fundat per l'insigne jurista i historiador Josep Maria Pons i Guri (1909-2005), es conserven múltiples documents dipositats per ell mateix. Aquest és el cas d'un conjunt de 28 cartes escrites per Pere Torrent i Vila entre 1838 i 1847²⁴⁵. Les missives són dirigides a la seva mare Manuela, al seu oncle Pere Pons i als seus cosins, Bonaventura, Francesc de Paula i Jaume Pons. Des de diversos indrets de Mèxic, on sembla que Pere Torrent va anar a buscar-se la vida i va acabar prenent els hàbits després d'una greu malaltia que va estar a punt de causar-li la mort, les epístoles viatjaven fins a Mataró, localitat de residència de la mare i el tiet de l'autor de la correspondència. Hem tingut en compte aquest conjunt epistolar dins del nostre estudi bàsicament per dos motius: perquè l'emissor de la correspondència és un eclesiàstic (amb la qual cosa ampliem el ventall socioprofessional d'epistològrafs representats a la nostra recerca) i perquè les epístoles narren una experiència pastoral i personal singular a l'altra banda de l'Atlàntic.

2.2.3.12 Els Salarich

A l'Arxiu Comarcal d'Osona (Vic) és dipositat el fons de la família dels doctors Salarich. Aquest fons consta de dos grans blocs documentals: el primer inclou tota la documentació produïda per l'activitat dels metges Joaquim Salarich Verdaguer (1816-1884), Josep Salarich Giménez (1848-1930) i Joaquim Salarich Torrents (1895-1978) i el segon, una biblioteca composta per 4241 volums aproximadament. Dintre el primer conjunt documental trobem, per exemple, estudis mèdics (o sobre d'altres matèries), apunts i notes relacionats amb els mateixos, informes mèdics, censos dels professionals que es dedicaven a la medecina a Osona, documents inèdits i correspondència sostinguda amb prohoms de la cultura vigatana –Bernat Calvó Puig i Capdevila (música), Ramon Masferrer, doctor Junyent, Campdelacreu, Martí Genís, etc.– i/o amb

²⁴⁴ PIÑOL ALABART, D. "La correspondencia de la familia Moragas (Valls, s. XIX)", op. cit., pp. 351-352.

²⁴⁵ *Dipòsti Pons-Guri*, AHFF, General, Lligall 360-12.

institucions culturals i religioses de l'època. Aquest primer bloc és constituït també per la documentació patrimonial vinculada al béns immobles dels Salarich i, en particular, al Mas El Sanglas de Querós (terme municipal de Susqueda). Pel que fa al segon conjunt documental, una bona part dels llibres són de medicina, però també n'hi ha molts d'història local, literatura local, ciències naturals, filosofia, religió, política i legislació. D'aquest bloc, destaca la col·lecció dels primers butlletins i impresos de propaganda d'aigües termals de tots els balnearis de Catalunya, Espanya i alguns de França i Suïssa.

Dins del fons de la família dels doctors Salarich es conserven les cartes de Joaquim Salarich Verdaguer i del seu fill, Josep Salarich Giménez, tant les estrictament privades com les provinents de l'àmbit professional o d'institucions com la Societat Econòmica Barcelonina d'Amics del País, l'Ajuntament de Vic, el Cercle Literari de Vic, etc. De totes les epístoles adreçades a Joaquim Salarich que són dipositades a l'Arxiu Comarcal d'Osona, només hem tingut en compte les intercanviades entre Joaquim Salarich i la seva futura esposa, Pepita Jiménez (1843-1845), i les que Felipa, la germana petita de Joaquim, va dirigir als pares d'ambdós entre 1845 i 1848²⁴⁶ (veure annex 12). Tot i que el nombre de cartes examinades del referit fons no arriba a la vintena, igualment hem cregut que valia la pena incloure-les dins el nostre estudi per: a) donar a conèixer un cartei de nuvis prototípic del període, amb l'afegit que, en aquest cas, el citat corpus epistolar incorpora alguna epístola dirigida al pare de la noia; i b) examinar les cartes que una filla, la germana petita de Joaquim Salarich, adreça als seus pares en marxar de casa per prendre els hàbits (situació –molt habitual a l'època– que implicava la separació de la família i que incentivava la comunicació epistolar).

Joaquim Salarich i Verdaguer va néixer el 1816 i es va criar a Vic, a casa dels Morgades-Picó, de la qual el seu pare n'era masover. La mort prematura de la seva mare, quan Joaquim només comptava 7 o 8 anys, va refermar les relacions de Salarich amb aquesta família i més especialment amb Teresa de Saleta, la seva padrina²⁴⁷. Amb el propòsit d'ingressar a l'ordre dels mercedaris, va iniciar als catorze els anys els estudis de gramàtica castellana i llatina, retòrica, filosofia i teologia al seminari. El

²⁴⁶ *Fons de la família dels doctors Salarich*, ACOS, 47 Arxius patrimonials, Lligalls 301 i 308.

²⁴⁷ Segons la informació extreta de SERRA I CAMPDELACREU, J. *Bosquejo biográfico de Don Joaquín Salarich y Verdaguer: con noticias expositivas, críticas y bibliográficas de sus obras*. Vic: Impremta de Ramón Anglada i Pujals, 1885, pp. 1-2.

1837²⁴⁸ va abandonar els estudis al seminari i la seva voluntat inicial de fer carrera eclesiàstica. Aleshores es traslladà a Barcelona per cursar els estudis de medicina. Entre 1840 i 1844 va treballar com a practicant a l'Hospital Militar. El 1845 es llicencià en medicina i aconseguí una plaça de metge a Sant Boi de Lluçanès. L'any següent va contraure matrimoni amb Pepita Jiménez. Des del 1848 exercí de metge a Vic, ciutat de la qual fou cronista. Lletaferit des de la joventut, col·laborà, entre moltes altres publicacions, a *La Renaixença* i el *Diario de Barcelona* (a més de diaris i revistes locals com *Ausonense*). Publicà un gran nombre d'obres sobre la història de Vic, entre les quals hom pot destacar *El censo de Vich* (1852), *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias* (1854), *Episcopologio Vicense* (1864) i *Efemérides vigatanas* (1882). Fou autor també de novel·les i narracions de caràcter romàntic (*Lo castell de Sabassona: narració de costums de la edat mitjana* de 1879), d'obres de caràcter social (*Higiene del tejedor o sean medios físicos y morales para evitar las enfermedades y procurar el bienestar de los obreros ocupados en hilar y tejer el algodón* de 1858), de temes agrícoles (*Cartilla rústica o sean principios de agricultura práctica sacados de las obras más recientes que se han publicado sobre este arte y de las prácticas de algunos países más adelantados en ella* de 1859) i de monografies locals (*Apuntes para la historia de Caldas de Estrach* de 1882). Es retirà a Caldes d'Estrac on va morir l'any 1884.

2.2.3.13 Els Barraquer²⁴⁹

L'Arxiu Nacional de Catalunya custodia el fons de la família Barraquer. Aquest fons reuneix tant la documentació familiar i patrimonial preservada de la família Barraquer com de la família Casanova-Compte. Dels Barraquer han arribat fins als nostres dies documents de caràcter administratiu (títols de propietat, documentació relativa a la gestió del patrimoni –com cobrament de censos i lloguers–, el pagament de contribucions i la participació de la nissaga a diverses empreses, i llibres de control de comptes de l'administració de la hisenda familiar), jurídic (escriptures de matrimoni, documentació de l'aplicació d'obligacions hereditàries, trasllats de plets i sentències) i

²⁴⁸ 1835 d'acord amb SALARICH I TORRENTS, M. *Don Joaquín Salarich y Verdaguer. Proyección familiar del abuelo*. Vic: Ajuntament de Vic, 1949.

²⁴⁹ La informació sobre els Barraquer i el contingut del fons que porta el seu nom prové, essencialment, de PÉREZ LATRE, M. "El fons de la família Barraquer ingressat a l'ANC. Les vicissituds de Rafael Casanova i els seus descendents en els segles XVIII i XIX". *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, octubre 2010, núm. 27, pp. 2-5.

personal (el llibre espècul, els arbres genealògics de les famílies emparentades amb els Barraquer, cèdules personals, documentació de reconeixements nobiliaris i acadèmics, així com dels serveis prestats a l'Administració civil i militar, en particular de l'activitat pública duta a terme per Josep Anton de Barraquer i Llauder a terres gironines dins els rengles liberals). Pel que fa a la correspondència, aquest fons aplega cartes de diversos procuradors dels Barraquer i la correspondència personal i familiar de diversos membres de la nissaga, entre la qual destaca la de Josep Maria de Barraquer i de Puig, de final del segle XIX. Entre els papers conservats de la família Barraquer hi ha també extenses col·leccions de l'*Almanaque del Diario de Barcelona* (1869-1902) i la *Revista popular* (1871-1889). Dels Casanova-Compte es conserva gran part de la documentació lligada a la constitució de la hisenda dels Bosc (al Baix Llobregat), els Rion (al Baix Penedès) i els Compte (al Ripollès i la Garrotxa) tot al llarg dels segles XVI i XVII, així com de la vinculada amb l'administració del patrimoni rebut dels Bosc i els Verneda (amb propietats a Vic, Riudeperes i Roda de Ter). Una part molt important del fons dels Casanova-Compte correspon a la documentació del bufet d'advocats dels Compte amb el qual col·laboraren els Casanova (s'han preservat els llibres d'administració del despatx, així com un gran volum de trasllats de plets, documentació justificativa de drets, al·legacions jurídiques i legislació). De Rafael Casanova trobem, dins del fons de la família Barraquer, el rebut del lliurament a les noves autoritats borbòniques del seu privilegi de ciutadania honrada. Dels Barraquer hem examinat part de la correspondència intercanviada entre Josep Antoni de Barraquer i Llauder i la seva filla Manuela (1844-1848), concretament algunes cartes que la noia va escriure al seu pare (o a tots dos progenitors) l'any 1847 i algunes cartes o esborranys del seu pare per a ella (veure annex 13). La filla escriu des de França (Vernet-les-Bains), ja que l'any 1847 estudiava al Pensionnat des dames du Sacré-Cœur de Jésus de Perpinyà.

Els orígens de la família Barraquer són lligats, amb tota probabilitat, a l'establiment a Santa Cristina de la Vall d'Aro (Baix Empordà) d'un soldat alemany de l'emperador als inicis del Cinc-cents. El 1659 un descendent d'aquesta nissaga, Joan Barraquer, rebé el títol de ciutadà honrat i poc després la família es traslladà a Sant Feliu de Guíxols, on va adquirir una casa a la plaça Major el 1704. Al llarg dels segles moderns, els Barraquer acumularen un més que considerable patrimoni a l'Empordà (cinc masos i dues cases a Santa Cristina, el Mas Ferrer i el molí fariner de la Llixarda a Santa Maria del Castell, el Mas Feliu a L'Escala, el Mas Guinjoan a la Bisbal d'Empordà i diverses residències i botigues a Sant Feliu de Guíxols). I a les acaballes

del segle XVIII, ja es dedicaven a l'activitat jurídica i eren connectats amb Barcelona. Els Barraquer van emparentar amb els Casanova arran de les núpcies de Josep Anton de Barraquer i Llauder (mort el 1848), ciutadà honrat de Barcelona i advocat en exercici a la Reial Audiència des del 1808, i Maria Lluïsa Casanova i Compte (1783-1824), filla del jurista Josep Casanova i Vinyals de la Torre (mort el 1811) i besnéta de Rafael Casanova i Comes (1660?-1743), darrer conseller en cap de la ciutat de Barcelona (1713 i 1714). Amb aquest enllaç es fusionaren dos grans patrimonis atesa la també notable riquesa de la família Casanova (amb una casa i diverses terres a Sant Boi de Llobregat, d'altres propietats a Viladecans i el Prat de Llobregat i una casa a la plaça del Pi on residien bona part de l'any), atribuïble en bona mesura al matrimoni entre Rafael Casanova i la vídua Maria Bosc i Barba (dels Bosc de Sant Boi de Llobregat) el 1696. D'altra banda, els Compte, nissaga de notaris olotins al segle XVII i de juristes barcelonins a la centúria següent, i veïns dels Casanova al costat de l'Església del Pi, aportaren al matrimoni entre Josep Antoni de Barraquer i Maria Lluïsa Casanova béns del seu lloc de provinença (el Mas Compte originari i altres masos al terme de Joanetes i les cases del carrer del Firal i de la Placeta de Sant Esteve a Olot), així com d'altres d'adquirits (diverses peces de terra i cases a Vilassar i Premià de Mar) o heretats al llarg del segle XVIII (com ara el Mas Borràs dels Rion de Tarragona). Les famílies Casanova i Compte van fundar, a més, un dels bufets d'advocats més importants de la Barcelona de la segona meitat del Set-cents. Finalment, els segles XIX i XX, la nissaga dels Barraquer va entroncar amb les famílies Garrigosa, Burch i Llosas.

2.2.3.14 Els Ramis

Un altre arxiu patrimonial provinent de l'AHCB que hem tingut en compte al nostre estudi és el de la família Ramis. Aquest fons està format bàsicament per la documentació relativa a la transmissió de l'herència de Domènec Ramis Panella (cessió de drets en favor d'Eduard Ramis, concurs de creditors, etc.); papers d'índole econòmica diversos (rebuts, pagarés, etc.); llibres de matrícula i mensualitats i altres documents del gimnàs regentat per Joaquim Ramis Taix; i cartes familiars. Un descendent d'aquesta nissaga, Joaquim Ramis Amigó (?-1843), va ésser metge, igual que ho foren amb posterioritat el seus successors. Per aquest motiu el Museu d'Història de la Medicina de Catalunya alberga un fons històric Ramis integrat per una sèrie d'instruments i documents personals i professionals que havien pertangut en aquesta llinatge de facultatius. Dintre el fons d'aquesta família custodiat a l'AHCB es conserven

més d'un centenar de cartes intercanviades entre Domènec Ramis i els seus fills, Joaquim, Ramon i Joan, entre els germans i altres corresponsals. A més a més d'una setantena d'epístoles que es van escriure Cristina Amigó i el seu marit, Joaquim Ramis²⁵⁰ (veure annex 14). Tot i que l'epistolari dels Ramis fa referència al període comprès entre el 1855 i el 1867 i per tant, sobresurt de la temporització establerta per al nostre estudi, hem decidit tenir-lo en compte de totes maneres per dos motius: en primer lloc, per la narració de fets contemporanis, com l'assassinat de Josep Sol i Padrís al Vapor Vell durant la vaga general de 1855, i altres aldarulls coetanis (circumstàncies que van provocar la fugida de Domènec Ramis a França i la distància va condicionar la seva gestió dels negocis i les relacions familiars); i en segon lloc, pel retrat del festeig i posteriorment de les relacions i els rols maritals que ens ofereixen les missives del matrimoni Ramis-Amigó.

Joaquim Ramis i Taix (1831-1910) pertanyia a una família d'industrials benestants de Barcelona. Primer fill mascle de Domènec Ramis Panella (nascut el 1803) i Josefa Taix i Vilaseca (nascuda el 1804), la resta dels seus germans, per ordre de major o menor, s'anomenaven Melitona, Ramon, Eduard, Joan, Josepa i Domènec. El seu pare es va associar amb Joan Güell i Ferrer i altres empresaris catalans per a fer-se càrrec, a partir del 1848, de la fàbrica tèxtil coneguda amb el nom de Vapor Vell que havia estat fundada per Güell el 1840 i que era establerta al barri de Sants. Durant una de les vagues de 1855 en protesta per la introducció dels telers mecànics i les màquines de vapor, Domènec Ramis resultà greument ferit, motiu pel qual part de la família es va traslladar a França. La desfeta econòmica que s'inicià aleshores culminà el 1857 amb la liquidació dels negocis familiars. La necessitat de guanyar-se la vida i la seva passió per la gimnàstica portaren a Joaquim Ramis a fundar el 1860 el "Gimnasio español", un establiment de banys on s'oferien, a més a més, classes de gimnàstica. Des del 1866, Ramis exercí com a docent d'educació física a l'Escola Normal de Mestres de la Província de Barcelona i publicà diversos llibrets sobre aquesta matèria.

²⁵⁰ *Documents diversos, rebuts, pagarés...*, AHCB, Arxius patrimonials, Sèrie VIII-1B i *Cartes familiars...*, AHCB, Arxius patrimonials, Sèrie VIII-1C.

2.2.3.15 Els Gònima

L'AHCB alberga també part de la correspondència d'Erasme de Janer i de Gònima (1791-1862)²⁵¹ dintre del fons personal d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca (1869-1919). Aquest fons consta de dues grans sèries: una conté informació personal i professional d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca, fill d'Erasme de Janer i de Gònima i autor de la monografia *El patriarca don Juan de Aragón. Su vida y sus obras* (1904); i l'altra, de la família Janer en el seu conjunt. La primera sèrie és integrada per múltiples genealogies i informació històrica de diverses cases comtals catalanes (Montcada, Erill, Cardona, Barcelona, Pinós, Cervera, Senyoria d'Albi, etc.), dels cavallers del capítol del Toisó d'Or de 1519 que tingué lloc a Barcelona, dels prínceps sobirans i d'alguns prohoms espanyols, italians, flamencs i alemanys i ordres militars hispanes; dades sobre les capelles de la catedral de Barcelona; un llistat dels testaments i capítols matrimonials del segle XIII que es conservaven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó; una reproducció original a màquina d'*El patriarca don Juan de Aragón. Su vida y sus obras*; esborranys, notes, ressenyes i crítiques d'aquesta obra; papers referents a la Universitat de Barcelona, entre d'altres, reconeixements de deute d'Erasme de Janer i de Gònima de 1823; informació i treballs d'heràldica catalana; correspondència amb la biblioteca nacional de París, la biblioteca de l'Escorial, l'arxiu històric i la biblioteca nacional de Madrid, els arxius històrics de les catedrals de València i de Toledo, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu Municipal de Barcelona, la Biblioteca Arús, etc.; correspondència sobre bibliofília i edicions de textos antics i relativa a *La imitació de Crist*, obra de la qual Ignasi de Janer reuní 400 edicions. La sèrie de la família Janer, per la seva banda, aplega documentació de caràcter jurídic (llegats, testaments, legítimes, capítols matrimonials, plets i honoraris relatius als mateixos, i poders) i econòmic (adquisició de finques, assegurances, censos, vitalicis, concessions administratives, deutoris, violaris, préstecs, rèdits, hipoteques); pergamins, títols nobiliaris i genealogia; memòries familiars i patrimonials redactades per Josep Erasme de Janer dels anys 1862 a 1880, de 1881 a 1883, de 1884, de 1885 i apunts per les de 1891 i 1896; correspondència d'Erasme de Janer, Josep Erasme de Janer i Ignasi de Janer i records familiars; informació relativa al partit tradicionalista, memòries de l'Institut d'Estudis Catalans; i documentació del Teatre Principal. El gruix de la documentació de caràcter comercial i particular que van produir Erasme de Gònima i Passarell (1746-1821) i el

²⁵¹ *Cartes de família de Josep Erasme de Janer*, AHCB, Arxius personals, Carpeta 31 bis-Lligall A i Carpeta 32- Lligall A.

seu nét i hereu, Erasme de Janer i de Gònima, es conserva, emperò, a la Biblioteca de Catalunya. Entre d'altres documents, la Biblioteca de Catalunya custodia els relacionats amb el funcionament de la fàbrica d'indianes dels Gònima, la maquinària utilitzada, una extensa correspondència comercial i els papers de la Comissió de Fàbriques i de la Companyia de Filats de Cotó. La documentació generada per Erasme de Janer és menys important i és essencialment relacionada amb el Teatre Principal de Barcelona, del qual fou president.

En aquest estudi analitzem trenta-quatre cartes dirigides a Erasme de Janer i de Gònima per part de diversos parents (la seva esposa, fills, germans, cunyats, nebots, cosins i un tiet) i nou escrites per ell mateix dipositades a l'AHCB (veure annex 15). Aquest repertori de missives, que abraça el període 1807 a 1860, ens ofereix interessants pinzellades sobre la comunicació epistolar establerta entre diversos membres d'una rica i poderosa família barcelonina de la primera meitat del segle XIX, així com sobre la idiosincràsia dels vincles familiars i l'estil de vida i les preocupacions de la citada nissaga. Erasme de Janer i de Gònima (1791-1862), fill de Domènec de Janer i Sunyer (1752-1807) i de Josefa de Gònima, i nét d'Erasme de Gònima i Passarell²⁵², va incrementar el patrimoni familiar en contraure matrimoni amb Josepa Gironella i Ayguals, filla del també important fabricant d'indianes Josep Gironella, el 1813 (el jove Erasme havia estat casat en primeres núpcies amb Pepita Vendrell). Erasme de Gònima i Passarell (1746-1821), procedent d'una família de teixidors de lli de Moià (Bages) que es traslladà a Barcelona, al barri del Pi, entre 1753-1754, quan ell tenia uns 5 anys, va esdevenir un dels fabricants (d'indianes) més rics de la Ciutat comtal al tombant del segle XVIII²⁵³. A més, va ésser director de la Companyia de Filats de Cotó de Barcelona i membre de la Junta de Comerç de Barcelona. Ennoblit el 1791, la seva condició d'aristòcrata sobrevingut va enterbolir les relacions socials dels Gònima amb el vell estament nobiliari de la Ciutat comtal. A diferència del seu avi, Erasme de Janer i de Gònima es va dedicar principalment als negocis d'inversions i a administrar el seu notable patrimoni. A més a més, va ésser patrocinator i membre de la Junta del Teatre Principal; president de la Comissió de Fàbriques de Filats, Teixits i

²⁵² Hom pot conèixer més detalls de la vida d'aquest personatge a través de la biografia que en va escriure un seu descendent, Erasme DE IMBERT. *Erasme de Gònima (1746-1821). Apuntes para una biografía y estudio de su época*. Barcelona: [S. N.], 1952; i més recentment, l'article de FONTANALS, R. "Erasme de Gònima, l'Oberkampf català". *Barcelona quaderns d'història*, 2011, núm. 17, pp. 221-236.

²⁵³ Més informació sobre el personatge i la seva ascensió social a RETUERTA JIMÉNEZ, M. L. *La fama de terra dels fabricants de Barcelona. El cas d'Erasme de Gònima al Baix Llobregat 1790-1821*. Sant Feliu de Llobregat: Edicions del Llobregat, 2010.

Estampats de Cotó (1821); integrant de la primera Junta de la Societat Econòmica d'Amics del País (1822); de l'entitat Constitució i Direcció del Ferrocarril de Barcelona i Tarragona (1848); de la primera Junta directiva de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (1851); i de la Junta directiva de la Caja de Ahorros de Barcelona. El 1846 fou nomenat alcalde de Barcelona pel partit tradicionalista, iniciant-se aleshores la vinculació d'aquesta família a la vida política municipal (precisament un dels seus néts, l'al·ludit Ignasi de Janer i Milà de la Roca (1869-1919), fou secretari de l'Ajuntament de Barcelona l'any 1908).

2.2 Resultats d'una recerca amb fonts epistolars

Un treball de recerca que pren les epístoles com a base documental i alhora objecte d'estudi com el que hem caracteritzat al llarg d'aquest capítol no és, a priori, cap novetat. Altres historiadors s'han dedicat anteriorment a estudiar la correspondència moderna i contemporània des d'aquest o altres punts de vista o han aprofitat la informació històrica continguda entre les línies de les cartes per a les seves recerques. Si bé és cert que moltes vegades els resultats de treballs basats en l'anàlisi d'epistolars d'un territori o territoris concrets de l'Estat espanyol s'han extrapolat al conjunt del país sense comptar veritablement amb mostres epistolars d'arreu de l'estat; i que múltiples historiadors i filòlegs han examinat i publicat, abans que nosaltres, les correspondències de catalans i catalanes més o menys il·lustres del nostre passat. També ho és que encara hem d'aprofundir en el coneixement de la pràctica de l'escriptura epistolar dins la Catalunya d'època moderna i contemporània, en la línia dels treballs que, en el cas del Principat, duu a terme Javier Anton Pelayo, però des d'una òptica de conjunt. El present treball de recerca vol cobrir en part aquesta mancança. Per això l'objectiu final que ha guiat la seva elaboració ha estat poder descriure amb precisió les característiques pròpies de l'escriptura epistolar del final de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat dins l'àmbit territorial de Catalunya i el tarannà de la sociabilitat associada a l'intercanvi epistolar familiar. Més concretament, hem pretès respondre, com anunciàvem més amunt, a les qüestions de què, qui, com, quan, on, per què i per a què hom escrivia cartes al llarg del Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents. El *què* fa referència a la pròpia carta, a la descripció de la seva aparença i el seu contingut; el *qui*, a l'autor i el receptor de les missives (de l'àmbit familiar i amical); el *com*, a la teoria epistolar de l'època i el material utilitzat per a escriure; el *quan*, al temps en què s'escrivia i es distribuïa el correu; l'*on*, al lloc on es produïa l'escriptura (estudi,

biblioteca, etc.); el *per què*, a les motivacions i els interessos personals dels corresponents; i el *per a què*, als usos de la carta privada durant el període de temps analitzat.

L'exploració de les fonts epistolars que hem inventariat a l'apartat anterior ens permetrà oferir, al llarg dels capítols següents, una descripció tant de les característiques formals de les cartes com dels continguts que s'hi repeteixen amb més assiduitat entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX; i ponderar fins a quin punt (i com) la condició social, la professió i el grau de parentiu dels corresponents, així com les circumstàncies de l'escriptura/lectura de les missives, va generar diferències en la redacció de les mateixes o en els temes que hi són tractats. En darrera instància, podrem dirimir quins usos i funcions complien les cartes de caràcter familiar al tombant de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat. L'anàlisi diacrònica de les fonts ens servirà, a més a més, per a traçar l'evolució del gènere en el traspàs del Set al Vuit-cents. Paral·lelament, el nostre estudi servirà de carta de presentació d'una part del ric patrimoni documental català del període que es conserva als grans arxius i biblioteques públiques del Principat (d'aquella part relacionada amb els escrits de *fur privé* que representen les epístoles), així com de les possibilitats que ofereix la prospecció dins els fons epistolars. Una altra qüestió que aborda la nostra recerca és la lingüística, amb la voluntat de verificar si el català va continuar essent o no la llengua d'ús habitual de la població en l'esfera de les relacions personals i de la comunicació privada durant l'arc temporal que abraça el nostre estudi²⁵⁴. És força estesa la tesi que la llengua de comunicació usual i privada dels catalans, especialment entre les classes subalternes, va continuar essent el català malgrat la progressiva imposició oficial del castellà des de la fi de la Guerra de Successió (els especialistes consideren que la castellanització de les elits va començar el segle XVI)²⁵⁵. La nostra investigació contribuirà a establir en quina o quines llengües hom escrivia majoritàriament la seva correspondència durant el període de temps analitzat (i si es feia servir tant el castellà com el català, a quines circumstàncies es pot associar l'ús de l'una o de l'altra llengua). Finalment, l'inventari i anàlisi dels manuals epistolars que van circular dins l'àmbit territorial català durant els segles XVIII i XIX,

²⁵⁴ Tesi que, amb més o menys cometes, apareix a RUIZ, F., SANZ, R. i SOLÉ CAMARDONS, J. *Història social i política de la llengua catalana*. València: Eliseu Climent: 1999; o FERRANDO FRANCÈS, A. i NICOLÁS AMORÓS, M. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic, UOC, 2005.

²⁵⁵ GUIBADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI: epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*, op. cit., p. XXXIX del pròleg; PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Lleida: Milenio, 1996, pp. 285-286; o DE AHUMADA BATLLE, E. (ed.). *Epistolaris d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*, op. cit., p. 52.

que duem a terme a un altre capítol d'aquest estudi, ens serà molt útil per a conèixer la teoria epistolar aleshores vigent i per a comparar la doctrina continguda en aquelles obres amb la seva manifestació a la pràctica, que ha quedat reflectida als repertoris de cartes conservats d'aquell temps. Així mateix, la validació de la llengua o llengües en què foren escrits els citats tipus de tractats aportarà nova informació quant a la tesi, també molt estesa, que el català fou pràcticament desterrat com a llengua de producció literària des de l'últim terç del segle XVI.

Capítol 3. La preceptiva epistolar a les acaballes de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat

3.1 Els manuals epistolars com a objecte d'estudi

La rellevància i la difusió que van adquirir les cartes a partir del segle XVI, a conseqüència del progressiu i major nombre d'individus que van tenir accés a l'escriptura i de les noves necessitats comunicatives (de particulars i governants), va repercutir en la proliferació de tractats i manuals epistolars²⁵⁶ (tant de produïts de bell nou a Espanya com de traduccions dels seus anàlegs francesos i italians). Entre els que més difusió van tenir dins el territori català destaquen *Il segretario o vero formulario de lettere missive et responsive* (1575) de Francesco Sansovino; *Il segretario* (1597) de Giulio Cesare Capaccio; *Del segretario* (1643) de Panfilo Persico; *Dell'arte delle lettere missive* (1675) d'Emanuele Tesauro, traduït a l'espanyol per Marcelo Migliavaca el 1696 amb el títol d'*Arte de cartas missivas o Método general para reducir al papel quantas materias pide el político comercio*; *Il segretario allo stile moderno* (1699) de Tibaldo Tesele; *L'arte della segretaria moderna* (1706) de Francesco Posterla; *Il segretario moderno* (1724) de Giambattista Novelli; *Il segretario all'uso moderno* (1725) de Giacinto Granozio Amadeo; i *Il nuovissimo segretario italiano o guida a scrivere ogni sorta di lettere* (1877) de Giovanni Battista Melzi. I els francesos *Le secrétaire a la mode réformé o le mercure nouveau* (1684) de François de Fenne; *Le secrétaire inconnu* (1688) de Barthélemey Piélat; *Le nouveau secrétaire de la cour ou lettres familières sur toutes sortes de sujets avec des réponses* (1728) d'autor anònim; *Modèles de lettres sur différents sujets choisis dans les meilleurs auteurs épistolaires* (1767) i *Manuel épistolaire à l'usage de la jeunesse ou instructions générales et particulières sur les divers genres de correspondance suivies d'exemples puisés dans nos meilleurs écrivains* (1804) de Louis Philipon de la Madelaine; *Nouveau manuel complet du style épistolaire ou choix de lettres puisées dans nos meilleurs auteurs précédé d'instructions sur l'art épistolaire et de notices biographiques* (1858) de F. Biscarrat; *Le secrétaire des compliments: lettres de bonne année, lettres de fête, compliment divers* (1866) d'Armand Dunois; *Dictionnaire pratique et critique de l'art épistolaire français* (1866) de Charles Dezobry; i *Art épistolaire suivi d'un traité de ponctuation* (1880) de Félix Vernay²⁵⁷.

En el cas espanyol, la teoria epistolar d'època moderna, hereva de l'art epistolar medieval, es va transmetre, fonamentalment, a través d'un conjunt d'obres destinades a

²⁵⁶ DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op. cit., p. 49.

²⁵⁷ Les dates de publicació de les obres citades no es correspon amb la primera edició de les mateixes sinó amb la dels exemplars que van circular per Catalunya.

aquest efecte intitulades formularis o estils d'escriure cartes i dels manuals de secretari. Anomenem manuals epistolars a aquelles obres d'edició senzilla i petites dimensions que proporcionaven models i algunes nocions teòriques bàsiques per orientar, especialment els lectors poc instruïts, sobre com escriure una carta. A l'època moderna, una carta ben escrita era aquella que s'ajustava a les normes d'etiqueta vigents, determinades en gran part per l'estatus socioeconòmic i cultural dels corresponents. Als segles XVI, XVII i XVIII aquest tipus d'obres van ésser publicades amb el títol d'«Estilos», «Formularios», o «Artes epistolares». Com en el cas francès, l'ús de la paraula manual a les portades no fou habitual fins al segle XIX²⁵⁸. Els secretaris, per la seva banda, de tarannà i contingut més teòric, eren i es presentaven com quelcom més que un simple mostrari de cartes. El seu nom feia al·lusió al fet que els professionals de l'escriptura eren (almenys sobre el paper) els seus principals destinataris. En el camp de la teoria epistolar s'ocupaven, entre d'altres aspectes, del concepte d'epístola, de les parts en què es dividia una carta, de l'estil que havien d'adoptar les missives i de les espècies i subespècies de cartes que existien, tot oferint alguns exemples pràctics. Amb el pas del temps, aquestes qualitats pròpies dels manuals de secretari es perderen i les obres presentades sota el títol de «secretaris» van esdevenir simples formularis de cartes. La doctrina epistolar d'època moderna es va difondre també per mitjà d'altres obres, com els manuals de civilitat cortesana al segle XVII o les obres destinades a l'ensenyament de la lectura i l'escriptura als segles XVIII i XIX. Els redactors de missives es podien inspirar, a més a més, amb els epistolaris literaris publicats²⁵⁹.

²⁵⁸ Marie-Claire Grassi ha definit un tractat o un manual epistolar com «un ouvrage didactique, essentiellement théorique (les exercices pratiques seront adjoints au XIXe siècle), illustré d'exemples ou de modèles, destiné à apprendre à écrire une lettre selon les conventions et les usages». Segons aquesta autora, aquest tipus d'obres conjugaven l'herència de tres tradicions diferents: la dels secretaris o reculls de cartes, la de l'ensenyament de la retòrica i la de les regles d'etiqueta dels manuals de civilitat. El mot «manual» no va aparèixer a les seves portades fins al començament del segle XIX. Els manuals es diferenciaven d'altres tractats de naturalesa epistolar per les seves mides: eren llibres que hom podia dur a les mans. Veure GRASSI, M. C. «L'étiquette épistolaire au XVIIIe siècle». A: MONTANDON, A. (dir.). *Etiquette et politesse*. Clermont-Ferrand: Association des Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Clermont-Ferrand, 1992, pp. 139-140 ; i *Lire l'épistolaire*, op. cit., pp. 12-13.

²⁵⁹ Al segle XVIII, la novel·la i l'assaig en format epistolar van gaudir d'un gran èxit de públic, la qual cosa va afavorir un notable desenvolupament del gènere. Per diferents motius, alguns dels conjunts de cartes més llegits del període foren les *Epístoles* de Ciceró, Juli Cèsar, sant Jeroni, santa Teresa de Jesús, fra Antoni de Guevara, Sant Francesc de Sales, José Francisco de Isla, les *Cartas eruditas* de Feyjoo, les *Cartas perses* de Montesquieu, les *Cartas morales* de Mayans, les *Cartes de la muntanya* de Rousseau, les *Cartas marruecas* de Cadalso i les *Cartas a un escéptico en materia de religión* de Jaume Balmes. Pel que fa a la novel·la epistolar, tingueren molt d'èxit les *Cartas de Abelardo y Heloisa* atribuïdes a Pere Abelard, *La nova Eloïsa* (1760) de Rousseau, *Les amistats perilloses* (1782) de Choderlos de Laclos o, ja al segle XIX, *Pepita Jiménez* (1874) de Juan Valera. Aquest llistat prové fonamentalment d'ANTÓN PELAYO, J. «Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)», op. cit., p. 45, i hi hem afegit algunes referències pròpies.

Alguns manuals de l'època citaven o àdhuc recomanaven la seva lectura i utilització ja que, com ha detectat Amadeo Quondam en el cas italià, «il libro di lettere [...] assume una funzione modellizzante generale, fonda la stessa praticabilità dello scrivere lettere»²⁶⁰. L'adquisició dels coneixements que havien de guiar l'escriptura de cartes es feia, per últim, a les escoles i per mitjà de la pròpia circulació de les missives.

Identificar els tractats i les normes que guiaren l'escriptura epistolar als segles moderns i contemporanis ens ajuda a comprendre millor la materialitat d'aquesta pràctica de comunicació i sociabilitat. Per això han estat nombrosos els historiadors i filòlegs que, per aquest o d'altres motius, relacionats amb aspectes literaris o lingüístics en el cas dels segons, han estudiat un o diversos manuals epistolars del període. Filòlegs com Trinidad Arcos Pereira, J. David Castro de Castro, Pilar Díez de Revenga Torres, Josep Maria Estellés González, Ángel Luis Luján Atienza, Rafael Malpartida Tirado o María Nieves Muñoz Martín²⁶¹ han prestat atenció als tractats de retòrica epistolar

²⁶⁰ Quondam citat per ZARRI, G. *Per lettera. La scrittura epistolare femminile tra archivio e tipografia, secoli XV-XVII*, op. cit., p. 33. Altres autors, com Lodovica Braidà, han estudiat el paper modalitzant que van tenir les col·leccions de cartes d'un autor famós (com Aretino, Bembo o Annibal Caro) i les antologies a Itàlia. La seva edició va créixer exponencialment des del primer terç del segle XVI i era justificada, per autors i editors, per la necessitat de divulgar una bona llengua vulgar. Veure BRAIDA, L. "La rappresentazione dei mestieri del libro nelle antologie epistolari (1542-1545). Le lettere di editori, «correttori» e autori". A: BIAGETTI, M. T. (ed.). *L'organizzazione del sapere. Studi in onore di Alfredo Serrai*. Milà: Sylvestre Bonnard, 2004, pp. 31-46; –"Il paratesto nelle antologie epistolari del Cinquecento (1542-1554). Tra modelli di «buon volgare» ed espressione del dissenso religioso". *Paratesto*, 2004, núm. 1, pp. 55-70; –"L'antologia epistolare curata da Lodovico Dolce: plagio e sopravvivenze eterodosse". A: MERLO, G. G. (ed.). *Libri e altro. Nel passato e nel presente. Per Enrico Decleva*. Milà: Dipartimento di Scienze della Storia e della Documentazione Storica, Fondazione Mondadori, 2006, pp. 135-150; –"Modelli letterari, eterodossia e autocensura nelle antologie epistolari. Il primo libro delle *Lettere volgari* (Venezia, 1542)". A: MESSERLI, A. i CHARTIER, R. (dirs.). *Scripta volant, verba manent. Schrifkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900*. Basel: Schwabe Verlag, 2007, pp. 315-335; –"La norma e la pratica della scrittura epistolare: «*Del segretario*» di Francesco Sansovino (Venezia, 1564)". *Bibliologia. An International Journal of Bibliography*, 2007, núm. 2, pp. 21-40; –*Libri di lettere. Le raccolte epistolari del Cinquecento tra inquietudini religiose e «buon volgare»*, op. cit.

²⁶¹ ARCOS PEREIRA, T. "La teoría epistolar de Fernando Manzanares". *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 1996, núm. 10, pp. 177-180; –"A. Dati y N. Perotti como fuentes de la obra *Flores Rhetorici* de Fernando Manzanares". *Habis*, 1997, núm. 28, pp. 253-261; i –"El *De Conscribendis epistolis* de Francisco Juan Bardaxí, un manual para la segunda clase de gramática de la Universidad de Valencia". A: GRAU I CODINA, F. (ed.). *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i el Nou Món*. València: Universitat de València, Departament de Filologia Clàssica, 2003, pp. 221-229. CASTRO DE CASTRO, J. D. "El *De Conscribendis epistolis* de Juan de Santiago: edición y estudio". A: VALVERDE, M., CALDERÓN, E. A. i MORALES, A. (coords.). *Koinòs Lógos. Homenaje al profesor José García López*. Murcia: Universidad de Murcia, 2006, pp. 171-180. Díez de Revenga, P. i Iguálada, D.A. "Sobre la lengua jurídica del siglo XVI. El *Manual de escribientes* de Antonio de Torquemada". A: ECHENIQUE, M.T. et al. (eds.). *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Vol. II. Madrid: Gredos, 2002, pp. 2029-2038. ESTELLÉS GONZÁLEZ, J. M. "Joan Lluís Vives: *De Conscribendis epistolis, libellus uere aureus*. ¿Un Erasmo camuflado?". A: SÁNCHEZ, E., MERINO, L. i LÓPEZ, S. (eds.). *La recepción de las artes clásicas en el siglo XVI*. Cáceres: Universidad de Extremadura, 1996, pp. 607-614. LUJÁN ATIENZA, A. L. *Contribución al estudio de las retóricas españolas del siglo XVI: el foco de Valencia*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense, 1997. MALPARTIDA TIRADO, R. "El sueño de la imprenta engendra monstruos: la búsqueda de un nuevo lector en el *Manual de escribientes* de Antonio de

escrits en llatí i en castellà del començament del període modern. Les contribucions més importants i completes pel que fa al coneixement de l'art epistolar renaixentista en llengua vernacle les han fet Jamile Trueba Lawand, autora d'*El arte epistolar en el Renacimiento español* (1996) i, sobretot, Pedro Martín Baños, autor, entre d'altres textos, d'*El arte epistolar en el Renacimiento europeo: 1400-1600* (2005)²⁶². De l'exploració, des d'una òptica històrica, de les obres de teoria epistolar que es van compondre a l'Alta Edat Moderna s'ha encarregat Antonio Castillo Gómez i més puntualment Verónica Mateo Ripoll o l'hispanista Jacques Lafaye, i ens consta que la tesi doctoral de Carmen Serrano Sánchez, membre del grup d'investigació SIECE ("Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita") de la Universidad de Alcalá, que dirigeix el mateix Castillo, gira al voltant de les teories i els models epistolars a l'Espanya moderna²⁶³. Les aportacions (escasses) a l'estudi de la tractadística epistolar del segle XVIII provenen novament d'especialistes de l'àmbit de les lletres com María Teresa García-Godoy, Gabriel Sánchez Espinosa o Juan Manuel Lizarraga Echaide²⁶⁴. Pel que fa a l'època contemporània, l'obra *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)* (2003) de Verónica Sierra Blas és una de les més reeixides publicades fins al moment²⁶⁵. La historiografia italiana i francesa tocant a aquesta temàtica és rica i ha exercit una notable influència sobre l'espanyola. Els treballs dels filòlegs italians Amedeo Quondam, Maria Luisa Doglio i Giuseppe Antonelli i de les historiadores Lodovica Braida i Luisa

Torquemada". A: MATAS, J., ALONSO, J. J. i TRABADO, J. M. (eds.). *La maravilla escrita, Antonio de Torquemada y el Siglo de Oro*. Lleó: Universidad de León, 2005, pp. 489-502. MUÑOZ, M. N. "Sobre artes epistolares jesuíticas: los tratados de Bartolomé Bravo, Juan de Santiago y Bartolomé de Alcázar". *Actas do Congresso Humanismo Novilatino e Pedagogia*. Braga: Centro de Estudos Clássicos da Faculdade de Filosofia, Universidade Católica Portuguesa, 1999, pp. 349-366.

²⁶² TRUEBA LAWAND, J. *El arte epistolar en el Renacimiento español*. Madrid. Támesis, 1996; i MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo: 1400- 1600*. Bilbao: Universidad Deusto, 2005.

²⁶³ Serrano ha publicat sobre aquesta matèria l'article ««Secretarios de papel». Los manuales epistolares en la España moderna (siglos XVI-XVII)". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas: historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., pp. 77-96.

²⁶⁴ GARCÍA-GODOY, M. T. "Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas". *Études romanes de Brno*, 2012, núm. 1, pp. 357-376. SÁNCHEZ ESPINOSA, G. "Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII", op. cit., pp. 111-123; –"Juan Andrés: el viaje ilustrado y el género epistolar". A: AULLÓN, P., NAVARRO, S. i GARCÍA, J. (coords.). *Juan Andrés y la teoría comparatista*. València: Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 267-286. LIZARRAGA ECHAIDE, J. M. "Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII: la correspondencia del I Duque de San Carlos". *Pecia Complutense*, núm. 12, 2010.

²⁶⁵ SIERRA BLAS, V. *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*, op. cit. Sierra també és autora de "La carta en la escuela: los manuales epistolares para niños en la España contemporánea", op. cit.; –"¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX", op. cit.; i –"As Cartas e a Escola: los manuales epistolares para niños en la España del siglo XX". *História da educação*, 2004, vol. 8, núm. 16, pp. 59-77.

Tasca²⁶⁶, així com els dels francesos Roger Chartier, Marie-Claire Grassi, Geneviève Haroche-Bouzinac, Cécile Dauphin o Roger Duchêne han contribuït a ampliar el nostre coneixement sobre la preceptiva epistolar d'època moderna i contemporània i les obres destinades a la seva divulgació, permetent-nos fer comparacions entre el desenvolupament del gènere a Espanya i als països veïns.

Els manuals epistolars impresos a Catalunya durant els segles XVIII i XIX i les normes i recomanacions contingudes dintre de les seves pàgines constitueixen l'objecte d'anàlisi d'aquest capítol. L'estudi de la teoria epistolar que va circular pel Principat entre les acaballes de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat és imprescindible per a respondre a la pregunta del *com* hom escrivia cartes en el passat, entenent que aquesta qüestió fa referència al material utilitzat per a escriure però, principalment, als preceptes que regulaven la redacció de missives. La informació continguda als tractats epistolars setcentistes i vuitcentistes ens és molt útil, a més a més, com a reflex de les mentalitats i les pràctiques socials i culturals de la societat del seu temps i contribueix al desenvolupament de la història de l'edició a Catalunya –en el si de la qual aquest tipus d'obres han estat tradicionalment menystingudes. Si bé és cert que al segle XVI només es va editar a Catalunya un manual que proporcionava algunes pistes i diversos models per a escriure cartes correctament, l'obra de Tomàs de Perpinyà *Estil d'escriure a qualsevol persona amb un breu sumari de comptes per a breument saber a raó de tantes lliures l'any quan ve lo mes i quan lo dia*²⁶⁷, i que al segle XVIII el nombre de títols

²⁶⁶ Les obres dels citats autors que més han influït sobre aquest treball han estat: QUONDAM, A. *Le carte «messaggiere». Retorica e modelli di comunicazione epistolare per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*, op. cit.; DOGLIO, M. L. *L'arte delle lettere: idea e pratica della scrittura epistolare tra Quattro e Seicento*, op. cit.; ANTONELLI, G. *Tipologia linguistica del genere epistolare nel primo Ottocento. Sondaggi sulle lettere familiari di Mittenti Cólti*, op. cit.; i –“La grammatica epistolare nell'Ottocento”, op. cit.; BRAIDA, L. “Modelli letterari, eterodossia e autocensura nelle antologie epistolari. Il primo libro delle *Lettere volgari* (Venezia, 1542)”, op. cit.; i –“La norma e la pratica della scrittura epistolare: «*Del segretario*» di Francesco Sansovino (Venezia, 1564)”, op. cit.; i, finalment, TASCA, L. “La corrispondeza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento”, op. cit. Entre els francesos: CHARTIER, R. “Los secretarios. Modelos y prácticas epistolares”, op. cit.; GRASI, M. C. “L'écriture épistolaire au XVIIIe siècle”, op. cit.; –“L'écriture”. A: GRASSI, M. C. *L'art de la lettre au temps de la nouvelle Héloïse et du romantisme*. Ginebra: Editions Slatkine, 1994, pp. 163-167; i –*Lire l'épistolaire*, op. cit.; HAROCHE-BOUZINAC, G. *L'épistolaire*, op. cit.; DAUPHIN, C. “Les manuels épistolaires au XIXe siècle. Pratiques éditoriales et imaginaire social”, op. cit.; i –“*Prête-moi ta plume...*». *Les manuels épistolaires au XIXe siècle*, op. cit.; i DUCHÊNE, R. “Manuels et modèles”. A: DUCHÊNE, R. *Comme une lettre à la poste. Le progrès de l'écriture personnelle sous Louis XIV*. Paris: Fayard, 2006, pp. 45-51.

²⁶⁷ *Estil d'escriure a qualsevol persona...* es va publicar per primera vegada el 1505 a la impremta barcelonina de Joan Luschner i per segona vegada el 1510 a la de Joan Rosenbach, un dels impressors més importants a la Catalunya del seu temps. Es coneixen dues edicions valencianes més datades de prop de 1511 i 1515-1517 i una altra de barcelonina, a càrrec de Pere Monpesat, de 1562. Més informació a AMOR LÓPEZ, S. “Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII). *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 67-68.

impresos al Principat només va arribar a tres (incloent una obra publicada per primera vegada a la centúria precedent), també ho és que aquestes xifres no desentonen gaire amb la tònica general de la producció llibresca coetània. I que els tres formularis de cartes que van sortir a la llum el segle XVIII van assolir el triple d'edicions, marcant aquest fet el tret de sortida d'un autèntic desvetllament del gènere que va culminar a les centúries posteriors (fins al punt que el primer terç del segle XX Barcelona va capitalitzar la producció d'aquest tipus de llibres dintre de l'Estat espanyol)²⁶⁸, com tindrem l'oportunitat de mostrar al llarg del present capítol. Aquest es divideix en diversos apartats, al primer dels quals farem una brevíssima panoràmica sobre els coneixements del gènere que tenim d'Espanya, França i Italià (les historiografies dels quals països són les més influents en el cas català); al segon i tercer apartats tractarem dels manuals epistolars impresos a Catalunya durant els segles XVIII i XIX respectivament i de les seves característiques; i finalment sintetitzarem els preceptes en ells continguts quant a l'extensió i l'estil de l'escrit, les fórmules de cortesia, la informació consignada a l'encapçalament, la salutació, el comiat i el sobreescrit, els tipus i parts d'una carta i les tasques pròpies dels secretaris.

3.2 Obres i preceptes que guien l'escriptura de cartes als segles XVIII i XIX

Durant els segles XVI i XVII, tant a Espanya com a la resta d'Europa, va emergir una literatura especialitzada encaminada a establir com s'havia d'escriure una carta segons una sèrie de regles de naturalesa retòrica i afins a les convencions socials d'aquells temps. D'acord amb Luisa Tasca, els tractats epistolars compten a Itàlia amb una llarga tradició, que va començar amb Ciceró, va experimentar un boom editorial a partir del segle XVI i va assolir el seu zenit durant l'Antic Règim²⁶⁹. És notòria i ben coneguda la influència que van exercir sobre tota l'Europa siscentista, especialment en el cas de la tractadística francesa i anglesa del començament de l'època moderna²⁷⁰, textos com *Del segretario* (1564) de Francesco Sansovino o *Del buon segretario*

²⁶⁸ Segons dades extretes de SIERRA BLAS, V. “¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX, op. cit., pp. 285-286.

²⁶⁹ TASCA, L. “La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento”, op. cit., p. 139. Veure també ANTONELLI, G. “La grammatica epistolare nell'Ottocento”, op. cit., p. 27.

²⁷⁰ Mentre que la influència que els models francesos van exercir sobre els anglesos es concentra entre 1640 i 1685. Veure ALTMAN, J. G. “L'évolution des manuels épistolaires en France et en Angleterre au XVIIIe siècle: reflet des mentalités?”, op. cit., p. 22.

d'Angelo Ingegneri (1594)²⁷¹, escrits per literats amb una reconeguda pràctica de secretaris al servei de prohoms del seu temps. Les normes contingudes en aquest tipus d'obres es van transmetre gairebé sense canvis –salvant els lligats a les pròpies transformacions socials– fins a la fi del segle XX²⁷². Els manuals d'època moderna italians paraven una especial atenció als aspectes materials de l'escriptura epistolar (paper, tinta, lacre, etc.) i

“[...] sulle zone liminari della lettera (indirizzo, intestazione, data, saluti), ovvero su quei *marquages* paratestuali che assumono grande importanza in un quadro di completa semantizzazione del gesto comunicativo. Basti l'esempio del *dar la linea*, lo spazio bianco lasciato tra l'intestazione e l'inizio della lettera e tra le formule di congedo e la firma, la cui ampiezza dev'essere (almeno fino al Settecento) direttamente proporzionale all'importanza del destinatario”²⁷³.

I, pel que fa al contingut de les epístoles, «la maggiore preoccupazione dei manuali epistolari [...] era quella di un'ordinata organizzazione e successione dei vari argomenti»²⁷⁴. Amb l'adveniment de la contemporaneïtat, els tractats epistolars italians van apostar clarament a favor d'una expressió espontània i sincera sense oblidar la conveniència d'adaptar el discurs a la classe social, el sexe i l'edat dels destinataris de les lletres²⁷⁵.

A França, els epistològrafs novells es podien inspirar amb els manuals que albergaven preceptes i models d'escriptura epistolar, habitualment redactats per secretaris o professionals de l'escriptura; les col·leccions d'epístoles personals i/o familiars reals que havien estat publicades; o els tractats destinats als mercaders que contenien fórmules comercials i cartes familiars²⁷⁶. Dintre d'aquest tipus de literatura, Roger Chartier ha estudiat els que ell anomena «secretaris de la cort», reculls de models de cartes que incloïen aquesta paraula en el seu títol, reproduïen fonamentalment les normes de cortesia i civilitat de la cort i es van incorporar als catàlegs dels llibreters

²⁷¹ GRASSI, M. C. *L'art de la lettre au temps de la nouvelle Héloïse et du romantisme*, op. cit., p. 163.

²⁷² ANTONELLI, F. “La grammatica epistolare nell'Ottocento”, op. cit., p. 27.

²⁷³ *Ibid.*, p. 28.

²⁷⁴ *Ibid.*, p. 38.

²⁷⁵ TASCIA, L. “La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento”, op. cit., p. 151.

²⁷⁶ Tesi de J. Altman, B. Bray, J. Hoock i P. Jeannin reproduïda per CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, op. cit., pp. 289-290.

francesos ben entrat el segle XVII (*Le Secrétaire de la Cour, Secrétaire à la Mode, Nouveau Secrétaire français, Secrétaire des Dames, etc.*)²⁷⁷. Al final de l'esmentada centúria i el començament de la següent, alguns d'aquests títols van formar part del que aleshores es va batejar com a *Bibliothèque bleu*, edicions de llibres de baixa qualitat a preus econòmics adreçades a un públic més ampli i popular. Per la quantitat de llibres d'aquest estil que s'han conservat sembla que aquest tipus de literatura –de caràcter divulgatiu– va tenir un èxit remarcable. L'historiador francès creu que l'àmplia acceptació popular de què van gaudir aquests textos –aparentment poc útils per a les classes subalternes atès que reproduïen els usos i les modes de la cort– estigué motivada per tres fenòmens: eren obres que fixaven i adoctrinaven sobre els principis que havien de regir una societat d'Antic Règim; mercaders, artesans i camperols entraven en contacte, a través de la lectura d'aquests «secretaris», amb el particularisme i l'exotisme d'un univers social molt diferent del seu; i aquests manuals podien ésser llegits com a històries, especialment els models de correspondència amorosa. Al segle XIX, els «secretaris» foren reemplaçats per una nova generació de manuals epistolars amb una missió vertaderament pedagògica i que contenien mostres de cartes utilitzables a la vida quotidiana del públic al qual anaven dirigits (l'èxit editorial dels quals va ésser més que considerable)²⁷⁸.

La preceptiva epistolar que divulgaven les obres franceses s'adaptava a les normes de *bienséance* de l'època. Això implicava, fonamentalment, com en el cas italià, ajustar l'estil, la matèria i el decòrum de la carta a l'edat, el sexe i la posició social del seu destinatari²⁷⁹. Els dispositius que garantien el respecte a les diferències de rang entre els corresponents tornen a ésser l'espai en blanc i l'ús de fórmules abreujades i del nom propi del corresponent (només permès amb els inferiors)²⁸⁰. D'acord amb les pautes fixades als manuals de correspondència francesos d'època moderna, les cartes havien d'ésser simples (clares), breus i agradables²⁸¹. El segle XVIII l'etiqueta epistolar va esdevenir més laxa i «propose donc un équilibre subtil entre règles, imitation et

²⁷⁷ Aquesta i la resta d'informació del paràgraf deguda a Roger Chartier ha estat extreta de “Des «secrétaires» pour le peuple? Les modèles épistolaires de l'Ancien Régime entre littérature de cour et livre de colportage”. A: CHARTIER, R. (dir.). *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, op. cit., pp. 159-207. Aquest text, revistat i abreujat, forma part de CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, op. cit., pp. 284-314.

²⁷⁸ DAUPHIN, C. “Les manuels épistolaires au XIXe siècle. Pratiques éditoriales et imaginaire social”, op. cit., p. 179.

²⁷⁹ CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, op. cit., p. 294.

²⁸⁰ *Ibid.*, pp. 295-296.

²⁸¹ HAROCHE-BOUZINAC, G. *L'épistolaire*, op. cit., pp. 54-56.

invention, c'est ce modèle de liberté contrôlée que l'on va retrouver dans la pratique»²⁸². I el segle XIX, especialment en el cas dels manuals destinats a l'ensenyament escolar, els models de cartes adaptades a les circumstàncies i de naturalesa més utilitarista s'imposaren als literaris²⁸³.

En el cas espanyol i pel que fa a l'Alta Edat Moderna, Antonio Castillo Gómez ha establert les característiques bàsiques del gènere i el seu desenvolupament. Segons aquest autor, la segona meitat del segle XVI i la primera del XVII va proliferar l'edició de tractats de naturalesa epistolar (tant de títols nous com de reedicions dels ja existents)²⁸⁴. Aquest tipus d'obres, dirigides principalment a secretaris, buròcrates i professionals de les lletres en general (especialment els anomenats manuals de secretari), van néixer amb la finalitat de servir de norma bàsica per a la redacció de missives i establir el protocol social al qual s'havia de subjectar aquesta modalitat d'escriptura²⁸⁵. Entre aquestes normes cal destacar, per la seva reiterada aparició als manuals, la brevetat i la senzillesa com a trets distintius de l'estil epistolar²⁸⁶, com ja hem vist als manuals italians i francesos, i la importància d'adaptar el discurs i el tractament de cortesia a la categoria social del destinatari²⁸⁷ (essent els espais en blanc que hom havia de deixar a les cartes una altra via per garantir l'adaptació de l'escrit a l'etiqueta de l'època)²⁸⁸. A Espanya, com a França, Itàlia i Portugal, els tractats epistolars de l'Alta Edat Moderna eren fonamentalment repertoris de models de cartes de condol, oferiment de serveis, compliment, reclamacions o mostres d'amor galant²⁸⁹. Dits llibres també incloïen exemples de missives per encomanar una persona o un negoci; de cartes de petició (de mercès, privilegis o càrrecs); de cartes de gràcies, d'excuses, de creença i d'enhorabona (casaments, naixements, pasqües, pretensions o càrrecs aconseguits); i avisos i participacions. A Anglaterra, en canvi, els tractats cincentistes reunien exemples d'epístoles de corresponsals i temes ben diversos, com

²⁸² GRASSI, M. C. "L'étiquette épistolaire au XVIIIe siècle", op. cit., p. 153.

²⁸³ DAUPHIN, C. "Les manuels épistolaires au XIXe siècle. Pratiques éditoriales et imaginaire social", op. cit., p. 183.

²⁸⁴ CASTILLO GÓMEZ, A. "Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII". A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.) *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*, op. cit., p. 82.

²⁸⁵ *Ibid.*, p. 83.

²⁸⁶ *Ibid.*, p. 88. Castillo fa referència concretament als trets de l'estil cortesà enunciats a l'obra de Jerónimo Paulo de Manzanares *Estilo y formulario de cartas familiares* (1600, 1607), però aquesta preceptiva es troba a la major part de manuals coetanis.

²⁸⁷ *Ibid.*, pp. 92-93.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 95.

²⁸⁹ Castillo citant a Javier Antón Pelayo a "Del tratado a la práctica. La escrita epistolar en los siglos XVI y XVII", op. cit., p. 90. La referència bibliogràfica original és ANTÓN PELAYO, J. "Les pratiques epistolares (sigles XV-XIX)", op. cit., p. 48.

ara venedors, mariners, camperols, aprenents o dones²⁹⁰. Amb el pas del temps, algunes característiques dels manuals de correspondència espanyols d'època moderna van canviar, així com els preceptes establerts pels mateixos, com tindrem l'oportunitat de corroborar al present capítol. Tot i que només farem referència a aquelles obres impreses a Catalunya, el lloc de publicació de les mateixes no va limitar la seva circulació i molts dels títols dels quals parlarem a continuació també foren publicats a d'altres indrets d'Espanya. Igualment en sentit contrari, diversos manuals epistolars de l'època que no conegueren edicions catalanes tingueren una notable difusió dintre de Catalunya, com és el cas del *Secretario español enseñando la manera de escribir cartas españolas* (1720) de Francisco Sobrino; *Formulario de cartas y billetes con sus respuestas a continuación* (1728) de Fausto José Pereira; *Manual de estilo epistolar o modelo de cartas* de Juan Arolas (obra publicada per primera vegada molt probablement el primer terç del Vuit-cents i que compta amb una versió precedent atribuïda a D. F. B.); *Repertorio epistolar y ramillete de los amantes* (1878) de Julio Constanzo i Vidal; o *Manual de estilo epistolar o novísimo secretario universal* (1875) de Baldomero Mediano i Ruiz

3.2.1 Manuals epistolars impresos a Catalunya durant el segle XVIII²⁹¹

Com hem dit més amunt, tant la tractadística epistolar d'època moderna espanyola com la italiana i la francesa eren preeminentment pràctiques. Aquest és el cas també de les obres d'aquesta naturalesa editades a Catalunya durant el segle XVIII que descrivim en aquest apartat. La citada centúria tres manuals epistolars diferents van sortir de les premses barcelonines: els dos primers als quals ens referirem tot seguit eren reedicions de títols apareguts el segle XVII –afirmació que només és probable pel que fa al segon llibre– i el tercer, un manual de secretari de nou encuny. Tanmateix i en relació amb els segles XVI i XVII, el creixement editorial del gènere fou significatiu.

3.2.1.1 Els precedents: un formulari de cartes del segle XVII

El formulari amb més fortuna editorial de la segona meitat del segle XVII, amb més d'una dotzena d'edicions aparegudes entre el final de l'al·ludida centúria i el

²⁹⁰ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 48.

²⁹¹ A aquest capítol farem referència als manuals i a les dates de reimpressió dels mateixos que coneixem dels segles XVIII i XIX a través, fonamentalment, del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya, el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español i el *Manual del librero hispano-americano* d'Antoni Palau i Dulcet.

començament del segle XVIII, fou *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas* (1630) del prevere de la ciutat de Còrdova Juan Páez de Valenzuela y Castillejo (veure annex 16). Aquest llibre es va publicar en quatre ocasions a Barcelona els anys 1677, 1699, 1711 i 1717²⁹². Malgrat la suposada novetat anunciada al títol, l'obra de Páez de Valenzuela no es diferenciava gaire d'altres manuals de tipus formulari contemporanis. El proemi de *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* és una narració en clau religiosa de l'origen de l'escriptura que aborda, cap al final, la qüestió de quin és l'estil més adequat per a la composició de cartes i ofereix una classificació de les epístoles segons el seu gènere i la seva espècie. Els exemples de missives que trobem en aquest llibre representen majoritàriament un intercanvi epistolar entre (i dirigit a) les màximes autoritats civils i eclesiàstiques de l'època (el rei i la reina, el virrei de Nàpols, l'ambaixador d'Espanya, el sant Pare, cardenals, bisbes, arquebisbes, etc.). Totes les edicions catalanes d'aquest manual inclouen una quarantena de models de cartes destinades a aquelles persones a qui no es devia tanta cortesia (exemples que essencialment es diferenciaven de la resta per l'absència de tractaments de cortesia) i alguns bitllets (un tipus de cartes més curtes i on la subjecció a les fórmules de cortesia també era més laxa). Les darreres pàgines de *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* contenen una relació detallada dels títols de cortesia que s'havien d'emprar a l'encapçalament, la salutació, el comiat i el sobreescrit de les epístoles en funció de la dignitat dels seus destinataris. Aquest material afegit apareix ja a la primera edició catalana, de 1677, a càrrec de Josep Forcada. Les edicions de 1699 i 1711, impreses per Joan Llopis, i la de 1717, per Joan Piferrer, el qual ja havia participat com a llibreter-editor a l'anterior, inclouen, a més a més, unes nocions d'ortografia castellana en vers. Materialment, tots els llibres són de mida octau i entre 232 (edició de 1677) i 237 (edició de 1711) pàgines, però les obres publicades durant el Set-cents van perdre les il·lustracions i les orles decoratives. La introducció d'unes nocions sobre ortografia castellana respon molt probablement a la manca de coneixement d'aquesta llengua per part d'alguns catalans, sobretot dels menys cultivats, i a la voluntat editorial de diferenciar i fer més atractiva l'obra, incrementant així les seves vendes.

²⁹² PALAU I DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Tom XII. Barcelona: Llibreria Palau, 1959, p. 159.

3.2.1.2 El Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas

El 1701 aparegué al mercat editorial espanyol un formulari de cartes titulat *Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno conforme al uso que hoy se practica* d'autor (o autor-editor) d'atribució dubtosa. Palau cita com a possibles autors d'aquest llibre a l'advocat oriolà Juan Ginés Portillo Soto²⁹³ i a Fernández Prado²⁹⁴, i altres investigadors han donat per bona aquesta doble autoria²⁹⁵. Més recentment, Antonio Castillo Gómez ha identificat el segon possible creador amb el cal·lígraf aragonès Gabriel Fernández Patiño i Prado, autor d'*Origen de las ciencias. Arte nuevo de leer, escribir y contar, con cinco formas de letra útiles* (1753)²⁹⁶. El mencionat llibre va sortir a la llum, emperò, de forma anònima múltiples vegades (fent referència, a la majoria de les portades, a la circumstància d'haver estat publicat anteriorment a la ciutat d'Oriola), i entre el tombant del segle XVIII i la primera meitat del XIX, en va circular una versió actualitzada de la qual es feia responsable J. Antonio D. i Begas. Els especialistes no s'han posat d'acord sobre la data d'aparició del primer exemplar d'aquesta obra ni tampoc sobre el nombre de reedicions que conegué al llarg dels segles XVIII i XIX. Palau cita com a primer exemplar un de 1674²⁹⁷ i enumera fins a 30 edicions diferents de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* mentre que Marcet i Solà reconeixen 1716 com a data d'aparició més antiga de l'obra anònima posteriorment atribuïda a J. Antonio D. i Begas i un total de 27 reedicions²⁹⁸. Altres autors, com Sánchez i Lizarraga, parlen de més de 24 edicions²⁹⁹ i Aguilar només té en compte 6 a la seva *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*³⁰⁰. A l'espera d'un estudi que

²⁹³ PALAU I DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Tom XIV. Barcelona: Llibreria Palau, 1962, p. 22.

²⁹⁴ PALAU I DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Tom XI. Barcelona: Llibreria Palau, 1958, p. 236.

²⁹⁵ SÁNCHEZ ESPINOSA, G. “Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII”, op. cit., p. 3 i LIZARRAGA ECHAIDE, J. M. “Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII: la correspondencia del I Duque de San Carlos”, op. cit.

²⁹⁶ CASTILLO GÓMEZ, A. “De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII”. A: PADRÓN, R. (ed.). *Las cartas las inventó el afecto. Ensayos sobre epistolografía en el Siglo de las Luces*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2013, p. 147; i –“Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)”, op.cit., p. 29.

²⁹⁷ PALAU I DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Tom XI, op. cit., p. 236.

²⁹⁸ MARCET, P. i SOLÀ, J. *Història de la lingüística catalana 1775-1990*. Vol. I. Girona: Eumo, Universitat de Girona, Universitat de Vic, 1998, p. 272.

²⁹⁹ SÁNCHEZ ESPINOSA, G. “Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII”, op. cit., p. 2 i LIZARRAGA ECHAIDE, J. M. “Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII: la correspondencia del I Duque de San Carlos”, op. cit.

³⁰⁰ AGUILAR PIÑAL, F. *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. I. Madrid: CSIC, 1981, p. 562 i –*Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. X. Madrid: CSIC, 2001, pp. 1756, 1759 i 1763.

aclareixi definitivament aquestes qüestions, el que nosaltres podem afirmar és que aquesta obra es va imprimir a Catalunya en vuit ocasions el segle XVIII i vuit més el segle XIX. Al voltant de 1756 *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* va sortir del taller barceloní de l'impressor Rafael Figueró, el 1759 de la impremta del gironí Narcís Oliva, el 1763 de la de Maria Àngela Martí a Barcelona, el 1765 de la de Jaume Osset i prop de 1770 de la de Tomàs Piferrer (ambdues també de Barcelona). La versió compilada per J. Antonio D. i Begas va aparèixer per primera vegada a la Ciutat comtal el 1794 per obra de l'impressor Josep Doblado i dos anys més tard, de Mateu Barceló i del matrimoni Serra i Martí.

Amb el pas del temps i les reedicions, nous continguts es van anar afegint a *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* per captar nous lectors i adaptar-se a la pròpia evolució del gènere. El corpus de models epistolars reproduïts al llibre, emperò, es va mantenir força estable i àdhuc algunes cartes de la versió original apareixen a edicions posteriors. El primer formulari imprès a Catalunya, el de 1756, conté informació sobre els dies que sortia el correu de Madrid i en direcció a quines poblacions (aquesta informació devia ésser útil als lectors per escriure correctament l'adreça i per saber, en el cas de les poblacions més apartades i desconegudes, per on passava el correu); una guia de camins o llistat dels pobles i la distància que els separava que formaven part de diversos itineraris peninsulars, incloent una ruta que unia Barcelona amb Roma, amb indicacions sobre les hostatjaries, els rius que s'havien de travessar amb barca i el seu cost, així com de les relíquies i esglésies importants que hom podia trobar pel camí; múltiples models de cartes de pasqües i de papers amorosos; una definició de les qualitats que hauria de posseir un cortesà o secretari virtuós; alguns exemples d'avisos, esqueles i memorials per a convits i pretensions i un llistat de les fórmules de cortesia que s'havien d'emprar als sobreescrits de les epístoles en funció de la posició social del destinatari. No hi ha a aquest manual cap explicació teòrica relacionada amb el gènere epistolar, només mostres de cartes que podien ésser imitades o copiades pels lectors. Uns models on el protagonisme de l'intercanvi epistolar encara recau sobre els estaments privilegiats de la societat d'època moderna (tot i així, també hi ha a *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* alguns exemples de cartes més informals que es podien enviar als amics i els parents). Els potencials lectors d'aquest manual eren, segons s'insinua al pròleg, els homes d'estat o oficials públics. El mateix tipus de continguts descrits per a l'edició de 1756 és present als formularis de 1759 i 1763. En canvi, de l'exemplar de

1765 ha desaparegut l'enumeració dels dies que el correu sortia de la capital, de manera que si les tres primeres edicions catalanes (totes de mida octau) tenien 279 pàgines, de les quals 76 corresponien a la citada informació i a la guia de camins, la de 1765 només en té 259. En canvi l'obra datada de 1770 recupera aquell apartat i redueix en dues pàgines la guia de camins.

El *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* no va experimentar canvis veritablement significatius fins que J. Antonio D. i Begas va figurar com a responsable de la seva redacció l'any 1794 (veure annex 16). De més de dues-centes pàgines l'obra va passar a tenir-ne 351 i l'autor va adaptar el corpus epistolar a les necessitats i la idiosincràsia dels nous temps. D. i Begas va substituir la guia de camins per un quadre explicatiu dels dies que sortia la correspondència de la cort en direcció a les principals oficines de correu del regne i viceversa, les dates en què es despatxava la correspondència americana i les jornades que el correu trigava a arribar a les principals places de comerç europees (perquè els lectors estiguessin assabentats de quan havien d'anar a buscar les respostes de les cartes enviades a l'estranger); va augmentar el nombre i la varietat de les esqueles representades al manual; i hi va incloure relacions de mèrits, cartes relacionades amb el comerç, documentació de tipus administratiu, com rebuts o lletres de canvi, i per primera vegada, un conjunt de cartes explícitament anomenades familiars. Un altre tret singular del formulari de D. i Begas és que dóna més protagonisme a les dones en reproduir més missives escrites o dirigides en aquestes que els seus predecessors (i alhora adverteix sobre certes diferències, com per exemple, que el plec de paper d'una esquila de casament no era igual ni es doblegava de la mateixa manera si ho enviava un senyor o una senyora). No li manquen ni a l'edició d'aquest manual de 1794 ni a les de 1796 models de papers amorosos ni D. i Begas s'oblida d'adjuntar, a les seves darreres pàgines, una relació de les fórmules que s'havien de posar als sobreescrits de les cartes que es dirigien a les institucions i les autoritats tant civils com eclesiàstiques. Per primera vegada, en el cas de les obres impreses a Catalunya, un manual epistolar s'adreçava clarament a aquells lectors que no exercien com a secretaris i que, per tant, tenien poca pràctica a l'hora d'escriure cartes.

3.2.1.3 Altres títols del Set-cents: el manual de Gaspar de Ezpeleta

A despit del notabilíssim èxit editorial de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...*, la teoria epistolar del segle XVIII no ha quedat reflectida únicament a aquest formulari, també ha deixat el seu rastre a d'altres títols,

com *Práctica de secretarios que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas* (1714) del secretari Gaspar de Ezpeleta i Mallol (veure annex 16). Aquest manual fou publicat en dues ocasions a Barcelona: a la impremta de Teresa Piferrer l'any 1758 i a la de Jaume Osset el 1764³⁰¹. Allò que fonamentalment distingeix aquest llibre de l'anterior és que l'apartat teòric té més pes que els exemples pràctics, com era habitual entre els manuals que hem anomenat de «secretari» de les centúries precedents. Per això aquesta obra es dirigeix principalment als secretaris novells i als curiosos.

La primera i la segona edicions catalanes de *Práctica de secretarios...* comparteixen els mateixos continguts, només es diferencien en el nombre de pàgines, que de 285 el 1758 passaren a ésser 242 el 1764. El manual d'Ezpeleta es divideix en tres llibres amb diversos capítols cadascun i un afegitó. El llibre primer conté totes les explicacions teòriques desenvolupades al manual i acompanyant-les, exemples de les diverses modalitats de cartes que s'hi descriuen. Les citades explicacions tenen a veure tant amb les qualitats i els coneixements que havia de posseir un bon secretari com amb la descripció de les parts i els tipus d'epístoles que hom podia escriure i l'estil i les fórmules de cortesia que més s'adequaven a l'estat del destinatari. A la part més pràctica del llibre primer, una breu explicació teòrica precedeix tres exemples de cartes missives de cadascuna de les 15 modalitats definides per l'autor –cartes d'avís, de creença, de recomanació, de petició, d'oferiment, de queixa, d'excuses, de concessió, de consell, de gràcies, de pasqües, d'enhonorabona, de condol, d'ordre, impersonals i de dependència– i les seves respostes. Les missives impersonals són aquelles que reis, prínceps i senyors de vassalls enviaven als seus súbdits i inferiors, i Ezpeleta anomena cartes de dependència a les epístoles que escrivien mercaders i comerciants. El llibre segon reuneix nous exemples, molt més extensos i elaborats, de cartes que tracten d'assumptes de govern i els tractaments que calia emprar a l'encapçalament, el cos i el sobreescrit de les missives; i el tercer, 24 papers de temàtica amorosa, adreçats a aquells lectors menys interessats en la feixuga teoria epistolar.

³⁰¹ PALAU I DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Tom V. Barcelona: Llibreria Palau, 1951, p. 236 i AGUILAR PIÑAL, F. *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. III. Madrid: CSIC, 1984, p. 235.

3.2.1.4 Les característiques dels manuals epistolars setcentistes

En conjunt, els manuals epistolars del segle XVIII comparteixen una sèrie de característiques que alhora els distingeixen dels de les centúries precedents³⁰². Com per exemple, la desaparició o escurçament considerable de les cartes dedicatòries dirigides a un noble o una família il·lustre que solien ocupar les primeres pàgines d'aquest tipus de llibres durant l'Alta Edat Moderna (substituïdes per un text més senzill que ofrenava l'obra a déu o als sants). En segon lloc, el tipus de públic al qual s'orientaven aquestes obres, la gran majoria de mida octau i més d'un parell de centenars de pàgines, es va diversificar. Els manuals epistolars setcentistes pretenien ajudar els lectors poc instruïts a escriure cartes per sí mateixos, sense l'ajuda de cap escrivà professional que posés en perill la confidencialitat de la correspondència i, a la vegada, servir-los d'entreteniment. En tercer lloc, totes les preceptives de la centúria recullen un conjunt de cartes-model de tipologia similar i un llistat de títols de cortesia. En quart lloc, les mostres de cartes que representen un intercanvi epistolar entre iguals –amics o parents– tenen més presència al segle XVIII que als formularis de les centúries anteriors (homòlegs, emperò, que continuen representant principalment a les classes privilegiades). Paral·lelament en aquest augment del carteig entre iguals, es diversifiquen els motius que originen la correspondència i els temes sobre els quals versen les epístoles. En cinquè lloc, als manuals setcentistes de caràcter mostrari es va incorporar documentació de caire administratiu i comercial i van desbancar els «secretaris» al mercat editorial espanyol. En sisè i últim lloc, les lletres de contingut estrictament amorós van guanyar un considerable protagonisme. El discurs dels papers amorosos –més breus i menys formals que les cartes– és molt més apassionat que el de les epístoles de participació o felicitació de casament. Les segones continuen posant de manifest el caràcter contractual i interessat de la institució matrimonial i és habitual que els autors de les mateixes demanin –ni que sigui retòricament– permís als seus superiors per a casar-se amb determinada persona.

³⁰² Tant els títols publicats a Catalunya als quals hem fet referència al present apartat com les obres divuitcentesques que no conegueren edicions catalanes, entre les quals destacariem el *Secretario español enseñando la manera de escribir cartas españolas* (1720) de Francisco Sobrino i *Formulario de cartas y billetes con sus respuestas a continuación* (1728) de Fausto José Pereira.

3.2.1.5 La difusió dels manuals epistolars setcentistes

És difícil establir amb exactitud quina difusió tingueren els manuals citats fins aquí³⁰³ o quins foren els seus lectors efectius. D'acord amb els pròlegs de moltes de les obres analitzades, gaudiren d'un èxit notable. No obstant això, les referències a aquest tipus de textos que hi ha als estudis sobre la circulació del llibre i la impremta actualment existents³⁰⁴ són comptades i per tant, no confirmen aquesta hipòtesi ni aporten informació sobre les xarxes de producció i distribució dels manuals³⁰⁵. O apareixen a d'altra classe d'obres, com la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, que no tracten específicament sobre la matèria i, consegüentment, tampoc s'hi entretenen³⁰⁶. Per contrarestar parcialment aquesta mancança comptem, a dia d'avui, amb un article de Javier Antón Pelayo sobre l'edició de manuals epistolars a Girona durant el segle XVIII i la presència dels mateixos als fons dels llibreters, les biblioteques particulars i les subhastes públiques de la ciutat. L'estudi de la documentació notarial del període –inventaris *post mortem* de llibreters i de particulars que posseïen biblioteques i registres de les vendes de béns en subhastes públiques o encants– permet a Antón afirmar que els impressors gironins només van treure al mercat una obra estrictament dedicada a la preceptiva epistolar al llarg del Set-cents: *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...*³⁰⁷. Aquesta és, conjuntament amb les obres de Juan Páez de Valenzuela, *Para secretarios de señores y*

³⁰³ No només per manca d'estudis sinó també de dades explicatives suficients. Segons Carmen Serrano Sánchez, qui ha estudiat amb deteniment la tractadística epistolar dels segles XVI i XVII, «existe una contradicción entre la escasa presencia de los tratados epistolares [dins les biblioteques particulars de l'època] y la aparente popularidad de la que gozaron estas obras, convertidas en auténticos éxitos de ventas, como atestigua la intensidad editorial del género». Serrano atribueix aquesta aparent contradicció a que l'ús dels manuals epistolars era fonamentalment didàctic i per tant, acomplerta la seva funció, no calia conservar-los; i en segon lloc, a l'àmplia circulació manuscrita d'aquest tipus d'obres (o parts de les mateixes) que pressuposa. Veure SERRANO SÁNCHEZ, C. ««Secretarios de papel»: los manuales epistolares en la España moderna (siglos XVI-XVII)», op. cit., pp. 93-94.

³⁰⁴ MADURELL MARIMON, J. M. i RUBIÓ I BALAGUER, J. *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremio de Editores y Libreros y Maestros Impresores, 1955, p. 70; PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Lleida: Milenio, 1996, pp. 128, 129 i 146; o DADSON, T. J. *Libros, lectores y lecturas. Estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*. Madrid. Arcos, 1998, pp. 318, 503 i 505.

³⁰⁵ L'any 2002 Castillo ja assenyalava que érem «pendientes de un estudio más específico sobre las redes de distribución de estos tratados y de un rastreo pormenorizado de su presencia en las bibliotecas». Veure CASTILLO GÓMEZ, A. «Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII», op. cit., p. 86

³⁰⁶ FONTANA, J. «La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)». A: VILAR, P. (dir.). *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62, 1988-1989, p. 108. En aquest llibre només trobem una referència a l'inventari de béns dels Piferrer de 1794, una de les cases editorials catalanes més importants del segle XVIII, segons el qual aquesta editorial comptava amb 1793 *Estilo de cartas* (sense identificar l'autor) i 843 *Práctica de secretarios* de Gaspar de Ezpeleta. Una quantitat gens menyspreable per l'època.

³⁰⁷ ANTÓN PELAYO, J. «La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII», op. cit., p. 88.

todo género de personas: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas..., i de Gaspar de Ezpeleta, *Práctica de secretarios...*, els únics tres títols que apareixen a les relacions de béns dels llibreters gironins del període. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* és present, a més a més, dins les biblioteques particulars de cinc eclesiàstics, dos advocats i un forner gironins i a tres de les licitacions efectuades a les vendes públiques celebrades a la ciutat entre 1747 i 1807³⁰⁸. Una altra afirmació que podem realitzar, en funció de les dades de què disposem per al conjunt del territori català i de les obres conservades, és que el nombre de títols i d'edicions de tractats epistolars que veieren la llum al llarg de tot el període modern és creixent. Si comparem, a més a més, el nombre d'edicions del manual de secretari de Gaspar de Ezpeleta amb el d'altres mostraris de cartes coetanis, constatem com a Catalunya, a l'igual que a la resta de l'Estat espanyol, la tractadística epistolar de més èxit fou la de caràcter formulari.

Pel que fa als lectors d'aquest tipus d'obres, les mateixes portades o els pròlegs dels manuals solien anunciar el públic potencial al quan anaven dirigides. Si als segles XVI i XVII, les obres s'adreçaven fonamentalment a secretaris, buròcrates i professionals de l'escriptura, al segle XVIII, s'amplià aquest ventall amb les persones poc instruïdes en l'art de la secretaria i els curiosos (tendència que es consolidaria a la centúria següent). En el cas català, els llibres per aprendre a escriure s'han trobat preferentment a les biblioteques conservades de mercaders, notaris i artesans³⁰⁹, i nosaltres creiem que molt probablement aquests devien ésser també els principals consumidors de manuals epistolars al llarg del període modern. A més dels eclesiàstics, els advocats i els membres del que podríem anomenar aristocràcia menestral tal i com apunta Javier Antón en el cas de Girona³¹⁰. Les obres impreses a Catalunya els segles XVI, XVII i XVIII també ho foren a d'altres indrets de l'Estat espanyol, essent, especialment en el cas dels manuals publicats a les dues darreres centúries, els que gaudiren d'una major difusió.

3.2.2 Manuals epistolars impresos a Catalunya durant el segle XIX

El segle XIX fou especialment fèrtil quant a la publicació de manuals epistolars i llibres de petit format destinats a l'ensenyament de la lectura i/o l'escriptura que usaven

³⁰⁸ *Ibid.*, pp. 89-91.

³⁰⁹ PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, op. cit., pp. 128 i 129.

³¹⁰ ANTÓN PELAYO, J. "La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII", op. cit., p. 92.

les cartes com a eina d'aprenentatge. El nombre de títols editats per obra d'impressors catalans o a Catalunya fou creixent al llarg de tota la centúria i, per primera vegada des del segle XVI, sortiren a la llum alguns volums íntegrament escrits en català. La proliferació d'aquest tipus d'obres es va deure, segons Roxana Pagés-Rangel, a la creixent demanda del mercat i del mateix gènere (ja que una edició darrera de l'altra es proposaven omplir els buits de les ja existents i/o actualitzar els seus continguts)³¹¹. Aquest creixement de la demanda estava lligat, al seu torn, a l'augment de l'intercanvi epistolar i a l'insuficient nivell d'instrucció de la població del període³¹². La major producció editorial a Catalunya d'aquest tipus d'obres coincideix amb el grau de desenvolupament industrial del Principat.

3.2.2.1 Els nous formularis per escriure cartes del segle XIX

Els estils de cartes amb més difusió del segle foren la versió de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia* (1794) a cura de J. Antonio D. i Begas³¹³, *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos y objetos* (1849) de Santiago Àngel Saura i Mascaró³¹⁴ i *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos* (abans de 1853) de J. M. (veure annex 17). Del primer es conserven una desena d'edicions del segle XIX, totes elles concentrades a la primera meitat de la centúria³¹⁵; el segon es va editar deu vegades a Catalunya (onze si tenim en compte que el primer exemplar va aparèixer amb el nom de Jacobo Berenguer de Montgat)³¹⁶; i de les setze edicions que es coneixen de l'obra atribuïda a J.

³¹¹ PAGÉS-RANGEL, R. "Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas". *Siglo XIX*, 1997, núm. 3, p. 140.

³¹² Com afirma, per al cas italià, Luisa TASCIA a "La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari italiani tra Otto e Novecento", op. cit., pp. 139-158.

³¹³ Com ja hem vist a l'apartat anterior, l'obra es va publicar originàriament al segle XVIII de forma anònima. Des de 1794, J. Antonio D. i Begas apareix com a compilador i reformador de la mateixa.

³¹⁴ La primera edició d'aquest llibre és, en realitat, de 1848, però aleshores va sortir a la llum com a obra de Jacobo Berenguer de Montgat, pseudònim de Santiago Àngel Saura i Mascaró.

³¹⁵ Barcelona: Sierra i Martí (1808 i 1827), Antoni Brusi (1815 i 1818), Vídua i fills d'Antoni Brusi (1823 i 1836), Joan Francesc Piferrer (1835 i 1838), Antoni Berdeguer (1841) i Manel Saurí (1848).

³¹⁶ Barcelona, Taller d'Esteve Pujal i Impremta de Lluís Tasso, 1848 (amb pseudònim); Barcelona, Impremta i llibreria d'Esteve Pujal, 1849, 1850, 1852, 1856, 1859, 1864, 1884 i 1887 (l'última impressió correspon a la Vídua i fills d'Esteve Pujal). L'any 1857 sortí a la llum amb el títol de *Novísimo secretario-español o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos* de la impremta barcelonina d'Esteve Pujal. Palau i Dulcet fa referència a una edició barcelonina de 1871 però no especifica qui es va encarregar de la mateixa.

M, tretze van sortir de premses barcelonines³¹⁷. Altres manuals de caràcter formulari que es van publicar al segle XIX són: *Pequeño y completo formulario para escribir cartas, esquelas y memoriales* (1846) atribuït a D. I. M. A.³¹⁸; *Formulario nuevo y estilo de escribir cartas, memoriales y esquelas al uso moderno* (1847) d'autoria anònima³¹⁹, *Novísimo estilo de cartas* (1850) de Joan Sagarra (veure annex 17), llibre del qual es conserven dues edicions barcelonines³²⁰; o *Nuevo manual para escribir cartas de amor* (1884)³²¹.

La circulació de les darreres obres citades fou notablement inferior a la de les tres primeres. Unes i altres comparteixen, emperò, un mateix tipus de continguts i els preceptes epistolars que postulen s'assemblen. Generalment, aquests formularis inclouen unes quantes regles formals i estilístiques relatives al gènere epistolar i un llistat dels tractaments de cortesia que s'havien d'emprar amb els diferents corresponents. Les nocions teòriques es complementen amb un mostrari de cartes i una sèrie de materials de naturalesa practicodidàctica d'allò més diversos (com una guia de camins, una explicació del llenguatge de les flors i dels colors, una sèrie de felicitacions en vers o informació sobre els dies que el correu entrava i sortia de la seu barcelonina). L'índole dels continguts dels manuals de correspondència del segle XIX, com veiem, no va variar gaire en relació amb la de la centúria precedent. En front la proliferació de nous títols i la manca d'originalitat del gènere, l'addició de complements com els citats més amunt al final dels manuals els feia més atractius de cara als lectors i més competitius al mercat.

El segle XIX es van publicar dues obres que contenien la paraula «secretari» a la coberta: *El secretario de sí mismo y de los niños o modelo para escribir sin ayuda de maestro* (1844) i *El secretario moderno: estilo para escribir cartas y memoriales* (ca 1880). Del primer llibre coneixem tres edicions publicades a la Ciutat comtal amb petites variacions del títol³²² i del segon, només una de barcelonina³²³. Malgrat la referència als professionals de l'escriptura del títol, aquestes obres no subscriuen els

³¹⁷ Les edicions barcelonines que coneixem van sortir de la impremta de Joan Roger (1853), Narciso Ramírez (1858), Francisco Sánchez (1864), Vídua i fills de Gaspar (1866), «La Anticuaria», llibreria dels germans Llordachs (1869, 1872, 1874, 1878, 1881, 1882, 1886 i 1898), i Joan Llordachs (1907).

³¹⁸ Igualada, Impremta i llibreria de Joaquim Jover, 1846.

³¹⁹ Lleida, Impremta de la C. de Corominas, 1847.

³²⁰ Ambdues edicions són de Barcelona i de 1850, una a càrrec d'Agustí Marcobal i l'altra de Ramon Llordachs. Palau i Dulcet fa referència a una altra barcelonina de 1859 però no identifica l'editor o impressor de la mateixa.

³²¹ Lleida, Impremta i llibreria de Llorenç Corominas, 1884 i 1894.

³²² Barcelona, Impremta de Manel Saurí, 1844, 1848 i 1853.

³²³ Barcelona, Impremta de Llorens, ca. 1880.

trets característics d'una modalitat genèrica, la dels manuals de secretari, que té la seves arrels al famós *Manual de escribientes* (ca 1551-1559) d'Antonio de Torquemada i que s'identifica amb aquelles obres que alhora que instrueixen sobre les tasques de la secretaria –essent la redacció de cartes una de les més importants–, dignifiquen el paper dels secretaris³²⁴. Ans el contrari, les dues obres esmentades són edicions de butxaca inspirades als manuals de tipus formulari que circulaven a l'època. *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas* (1803) d'Antonio Marqués i Espejo³²⁵ (veure annex 17) i *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* (1819) de Melchor de Sas³²⁶ (veure annex 17) són els veraders exponents vuitcentistes de la preceptiva epistolar essencialment teòrica i més influenciada per les ensenyances de la retòrica que encarnaven els «secretaris» als segles precedents.

Com anunciàvem a l'inici d'aquest bloc, s'han conservat tres obres íntegrament escrites en català vinculades a la preceptiva epistolar del segle XIX: *Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma* (publicada per primera vegada al final del Set-cents o el principi del Vuit-cents), *Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels cultivadors* (1855) i *Novísim estil d'escriure cartes en català* (entre 1880 i 1894). La primera part de *Guia de camins...* (veure annex 18), de la qual han arribat exemplars de tres edicions diferents fins als nostres dies³²⁷, conté una relació de totes les ciutats que formaven part dels itineraris Barcelona-Madrid, Barcelona-Tarragona-València-Granada, Barcelona-Vic, Madrid-Toledo i Sevilla-Toledo, i informació sobre la ruta que unia Barcelona i Roma. El llistat de ciutats que s'havien de travessar per les diverses rutes va acompanyat d'una sèrie de notes d'interès (pràctic i turístic) per als caminants. Les darreres deu pàgines de *Guia de camins...* són ocupades per un *Estil d'escriure cartes i respondre a elles* que consta de diversos models de cartes.

El segon llibre que hem mencionat, *Regles d'urbanitat...*, obra de Narcís Fagès de Romà, barreja una sèrie d'aforismes en vers relatius a la bona conducta amb un conjunt de mostres de cartes. L'obra fou publicada a la impremta de Gregori Matas de

³²⁴ MARTÍN BAÑOS. P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, op. cit., pp. 466-486.

³²⁵ Girona, Impremta d'Antoni Oliva, 1821, 1824 i 1828.

³²⁶ Barcelona, Oficina de Tomàs Gorchs, 1819.

³²⁷ La primera és una edició d'Ignasi Abadal publicada a Manresa entre 1769 i 1813 (anys en què va ésser actiu aquest impressor); la segona es deu a l'impressor Martí Trullàs i es va publicar a Manresa al voltant de 1830; i la tercera va sortir al mercat a Vic el 1848 per obra de la Impremta de Valls. Palau i Dulcet cita una altra impressió barcelonina a cura d'Ignasi Estivill sense data que no hem pogut localitzar.

Bodallés a Figueres els anys 1855 i 1865. L'única recomanació que precedeix els models reproduïts a aquest llibre, hereu dels manuals de civilitat del segle XVII però orientat envers un públic més popular, és que les cartes siguin clares, senzilles i concises, especialment entre els homes del camp (veure annex 18). A les darreres pàgines de *Regles d'urbanitat...* apareixen tres oracions escrites pel mateix autor, pensades especialment per als camperols, per a ésser resades al llarg del dia.

Novísim estil d'escriure cartes en català d'Antoni Bulbena i Tusell (veure annex 18) es posà a la venda a Barcelona a casa del successor d'Antoni Bosch al final de la centúria. Aquesta obra es pot descriure com un petit mostrari de cartes precedit d'uns advertiments també molt breus. Bulbena prevé els lectors, en primer lloc, contra l'ús del tractament de «vostè» o «vostra mercè». Aquesta era una cortesia procedent de la llengua castellana que l'autor recomanava que només s'emprés a les cartes dirigides a persones de certa categoria. Amb els familiars i els amics de confiança era més adequat i catalanesc l'ús de «vos». Una cosa semblant passava amb el comiat de compliment «Q. B. S. M.» (que besa la seva mà) i totes les seves variacions. L'autor aconsellava que aquesta fórmula es reservés exclusivament per a les persones il·lustres. Finalment, Bulbena fa referència a un altre castellanisme que calia eliminar: l'ús de la lletra «o» a la desinència de la primera persona del present d'indicatiu. Darrera aquestes propostes hi havia la voluntat de l'autor, compartida pels seus coetanis, de cercar i transmetre una llengua catalana més pura i correcta. Tot i així, els llibres escrits en català que hem descrit no aporten cap novetat a la teoria epistolar del Vuit-cents, només ofereixen una versió senzilla i escrita en català dels models de cartes que trobem als manuals epistolars de l'època.

El segle XIX es publicaren diversos llibres destinats a l'exercitació de la lectura que empraven les cartes com a material d'aprenentatge. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos* (1845) és un dels primers llibres escolars manuscrits (gènere didàctic utilitzat a l'escola espanyola des del començament del segle XIX fins a mitjan segle XX)³²⁸ i l'obra més coneguda d'Esteve Paluzie i Cantalozella (veure annex 19). El manual del pedagog d'Olot perseguia millorar les habilitats lectores dels escolars –i en segon terme, dels adults amb escassa formació– per mitjà de la lectura d'epístoles i altres escrits administratius i legals d'ús quotidià

³²⁸ ESCOLANO BENITO, A. “Los manuscritos escolares”. A: ESCOLANO BENITO, A. (dir.). *Historia ilustrada del libro escolar en España: del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Pirámide, 1997, p. 345.

impresos com si fossin manuscrits amb diferents tipus de lletra. L'obra es va editar a Barcelona com a mínim en cinc ocasions abans de mitjan segle XIX³²⁹. D'aleshores ençà, el manual de Paluzie sortí al mercat amb mida octau, nous caràcters de lletra i el títol *Guía del artesano* (1852)³³⁰. Finalment, el pedagog d'Olot va publicar *Miscelánea general de documentos con arreglo a las leyes vigentes, usos y costumbres* (1862)³³¹, obra que ampliava i completava les dues anteriors, i posa de manifest que els manuscrits escolars servien també com a guia per a la redacció de missives i altres documents.

Al final de la centúria es multiplicaren els llibres d'aquestes característiques que sortiren a la llum: *Mosaico literario epistolar para ejercitarse los niños en la lectura de manuscritos* (segona meitat del segle XIX) d'Antonio Bastinos³³²; *El manuscrito metódico*, obra del mestre Antoni Bori i Fontestà (ca. 1894)³³³; *Guía epistolar español o manuscrito para niños* (final de la centúria) de Narcís Masvidal i Puig³³⁴; i *Manuscrito para ejercitar progresiva y metódicamente a los niños y niñas en la lectura de varias clases de letra manuscrita* (entre 1860 i 1887) de Miquel Arañó³³⁵. Aquests llibres comparteixen els mateixos materials i objectius didàctics que l'obra de Paluzie i introdueixen, a més a més, una sèrie de lectures instructives (sobre geografia, història i comerç en el cas de l'obra de Masvidal) i moralitzadores (especialment als manuals d'Arañó i Bori). *Pequeño manual de cartas familiares* (1838) d'autor desconegut³³⁶ és un recull de models per a redactar missives especialment editat per als escolars.

Finalment, la mestra Pilar Pascual de Sanjuán va compondre un *Epistolario manual para las señoritas. Modelos de cartas propias para la niña, la joven y la mujer* (1877)³³⁷, obra posteriorment publicada nombroses vegades amb el títol de *Manual*

³²⁹ Totes cinc edicions a càrrec del propi autor i publicades al seu taller de Barcelona (la cinquena va sortir a la llum el 1849).

³³⁰ Barcelona: Litografia de l'autor (1852, 1857, 1859, 1861, 1863, 1864, 1867, 1868 i 1869); Litografia de los S. S. Paluzie (1872, 1873, 1874 i 1878) i Litografia de Faustino Paluzie (1881, 1882, 1891, 1897 i 1898).

³³¹ Barcelona: Litografia de l'autor (1862, 1864 i 1868) i Litografia de Faustino Paluzie (1875, 1886 i 1895).

³³² L'any 1893 arribava a la seva vint-i-vuitena edició a la impremta i llibreria barcelonina d'Antonio J. Bastinos i encara es publicà diverses vegades al segle XX.

³³³ Barcelona, Llibreria de Montserrat de Herederos de J. Roca y Bros, ca. 1894.

³³⁴ Han arribat fins als nostres dies dues edicions del segle XIX, ambdues barcelonines, publicades el 1894 i el 1899 a la Impremta i llibreria d'Àngels Rosals.

³³⁵ Barcelona, l'Autor, entre 1860 i 1887.

³³⁶ Girona, Llibreria de Joaquim Grases, 1838.

³³⁷ Barcelona, Llibreria de Juan Antonio Bastinos, 1877. Veure BALLARÍN DOMINGO, P. "El regeneracionismo de Pilar Pascual de Sanjuán". A: RUIZ, J., BERNAT, A., DOMÍNGUEZ, M. R. i JUAN, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*. Vol. I. Madrid: Sociedad Española de Historia de la Educación, Universidad de Zaragoza, Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, 1999, pp. 87-96.

*epistolar para las señoritas*³³⁸. Aquest llibre es divideix en dues parts: una primera part on l'autora dóna alguns consells formals relatius al gènere epistolar i reproduïx un conjunt de models de cartes de diferents tipus, i una segona part, on es recullen diversos escrits de caràcter moral en format epistolar obra d'altres autores (les reflexions de les quals reforcen el paper tradicional de la dona com a mare i esposa). El llibre de Pilar Pascual és l'únic manual epistolar publicat a Catalunya el segle XIX escrit per una dona i que té a les fèmines com a protagonistes de l'intercanvi epistolar. Com en el cas francès, hi ha menys dones autores de manuals epistolars i les seves produccions arriben més tard al mercat editorial³³⁹.

3.2.2.2 Les característiques dels manuals epistolars vuitcentistes

Vista des d'una òptica global, la tractadística epistolar del segle XIX, incloses les obres publicades fora de Catalunya³⁴⁰, va continuar essent essencialment pràctica i encaminada a la reproducció textual (o gairebé textual) dels models originals. A les diverses edicions de manuals epistolars del XIX a les quals hem fet referència a aquest apartat no hi ha rastre de les llicències, les aprovacions i les dedicatòries presents en les centúries precedents. La major part de les cartes-model reproduïdes als manuals es dirigeixen a familiars o amics, tot i que també hi trobem mostres de lletres adreçades a persones socialment distingides o influents. La popularització dels corresponsals i dels assumptes tractats a les cartes, iniciada al segle anterior, es va consolidar al llarg del Vuit-cents. Els formularis vuitcentistes contenen unes diàfanes i concises indicacions teòriques sobre la disposició de l'escrit al paper i altres qüestions formals, l'estil que han d'adoptar les epístoles i els tractaments de cortesia més adients, i un mostrari de cartes (només les obres d'Antonio Marqués i Espejo i de Melchor de Sas van una mica més enllà d'aquest esquema). Un tret que defineix la preceptiva epistolar del segle XIX i alhora reflecteix l'evolució experimentada pel gènere és la substitució dels referents epistologràfics italians pels francesos i àdhuc pels autòctons. Una altra novetat és la incorporació sistemàtica als manuals espanyols de models de documentació legal. De

³³⁸ Les edicions catalanes conservades són del segle XX.

³³⁹ DAUPHIN, C. "Les manuels épistolaires au XIXe siècle. Pratiques éditoriales et imaginaire social", op. cit., pp. 179-199.

³⁴⁰ Entre les quals destaquem *Manual de estilo epistolar o modelo de cartas* de Juan Arolas (publicada per primera vegada molt probablement el primer terç del Vuit-cents i que compta amb una versió precedent atribuïda a D. F. B.); *Repertorio epistolar y ramillete de los amantes* (1878) de Julio Constanzo i Vidal; i *Manual de estilo epistolar o novísimo secretario universal* (1875) de Baldomero Mediano i Ruiz. Les dues primeres prioritzen els models de temàtica amorosa i la darrera és una mena d'edició de butxaca inspirada als manuals de tipus formulari que circulaven a l'època.

cartes comercials i de negocis ja n'hi havia als formularis setcentistes, però no documents de caràcter legal com un contracte d'arrendament o un testament. El canvi més perceptible que mostren els manuals del segle XIX és, emperò, la multiplicació i la varietat dels materials que s'afegeixen al final de les obres (guies de camins, direccions de cartes, taules d'equivalència de monedes, pesos i mesures, regles i problemes d'aritmètica, vocabularis català-castellà, normes d'ortografia, felicitacions en vers, llenguatge de les flors i dels colors, etc.). Com ja anunciàvem més amunt, la diversificació del contingut dels formularis vuitcentistes respon a la voluntat dels editors d'arribar a un públic poc instruït o en formació, i a la pròpia competitivitat del mercat.

3.2.3 Una mirada sobre les normes contingudes als manuals setcentistes i vuitcentistes

3.2.3.1. Repertoris de models de cartes

Com ja anunciàvem més amunt, a excepció de les obres de Gaspar de Ezpeleta, Antonio Marqués i Espejo i Melchor de Sas, que aprofundeixen una mica més en els aspectes teòrics, la resta de tractats de naturalesa epistolar que es van publicar al Principat durant els segles XVIII i XIX són, en essència, repertoris d'epístoles destinades a la imitació o la còpia.

A alguns tractats fins i tot es postula obertament a favor de la imitació, ja que

“[...] los más eminentes hombres, con el exemplo de los que les precedieron en la profesión que determinan seguir, se forman. Porque esto de no imitar a nadie, y ser tal que todos tengan que imitar en él, es subir al más alto grado de la admiración: cosa que se halla en pocos”³⁴¹.

O de la còpia:

“[...] nuestras cartas podrán ser más bien copiadas que imitadas, salvo aquellas variaciones que puedan exigir la diferencia de sexos, tratamientos u otros incidentes, que es fácil conocer al menos inteligente”³⁴².

³⁴¹ ANÒNIM. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*. Barcelona: Rafael Figueró, 1756 o post., p. 1v de la nota.

³⁴² SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*. Barcelona: Esteban Pujal, 1856, p. 6.

De fet, als manuals epistolars setcentistes era habitual trobar a gran part de les cartes-model una o vàries lletres (generalment la t o la n majúscules) per a indicar el lloc on hauria d'anar el nom de la persona a la qual es dirigiria la missiva en el cas que el model es copiés literalment (notacions que van desaparèixer al segle XIX).

A més a més de múltiples models de cartes i altres documents, gairebé tots els formularis dels segles XVIII i XIX inclouen un llistat dels tractaments de cortesia que s'havien d'emprar al sobreescrit amb les diferents autoritats civils i eclesiàstiques de l'època i un conjunt de materials addicionals (com ortografies castellanques, guies de camins, referències als dies que sortia el correu de Madrid en direcció a les principals administracions de correus del país, etc.). Als manuals del segle XIX va esdevenir habitual que el mostrari de cartes i les seves respostes vingués precedit d'unes breus i concises indicacions formals i estilístiques (mides i característiques del paper, extensió de l'escrit, cobertura i tancament, encapçalament i subscripció prototipus, dades consignades a l'adreça, etc.) i que s'hi afegissin suplementos d'allò més heterogenis (llenguatge de les flors, felicitacions en vers, taules comparatives de monedes, pesos i mesures, tractats d'aritmètica, etc.). En canvi, els manuals de secretari que citàvem a l'inici d'aquest apartat combinen un apartat teòric de pes (on es tracten qüestions com les funcions, les virtuts i els estudis que ha de tenir un bon secretari, d'ortografia, sobre les cortesies i l'estil de les cartes o el tipus d'epístoles existents i les seves característiques) amb algun exemple pràctic (d'autors de reconegut prestigi o ficticis). Com a norma general, els autors d'aquests tipus d'obres defensaven la necessitat de conèixer les regles que havien de guiar l'escriptura de cartes.

“[...] los estilos de escribir cartas, en su fórmula y lenguaje, andando el tiempo varían, y no teniendo algunas reglas por donde poderse dirigir acomodándose a estas variaciones, o tendrán que escribir siempre a la antigua usanza, o si quieren separarse de la vil imitación, se verán espuestos a cometer mil errores”³⁴³.

Els «secretaris» del Vuit-cents, a més a més, es van contagiar de la tendència creixent, vista als formularis, d'incorporar continguts diversos a les obres.

³⁴³ SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* Barcelona: Tomàs Gorchs, 1819, p. 5 de la introducció.

3.2.3.2 L'escriptura de cartes: un acte comunicatiu

La influència de la concepció clàssica de la carta és perceptible als manuals epistolars en llengua vernacle, com a mínim, fins al començament del segle XIX. La carta missiva, el que avui anomenaríem carta privada, es defineix com una comunicació escrita adreçada a una persona absent. Juan Páez de Valenzuela, autor de *Para secretarios de señores y todo género de personas: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...*, ja associava l'escriptura d'una carta a una necessitat comunicativa i d'expressió del propi subjecte. Per mitjà de la ploma

“[...] vn hombre, estando ausente, descubre los conceptos de su corazón y alcanza a saber los de su amigo, moviéndose con la energía de las palabras y fuerça de razones. Vnas vezes con pasión, otras con benignidad, vnas a ira, otras a compostura, que para todo tiene fuerça la enarrativa”³⁴⁴.

Els especialistes relacionen la concepció de la carta privada com a manifestació de la privacitat d'una persona que se la tramet a una altra a una pràctica que va florir a partir del segle XVIII³⁴⁵, llevat de les correspondències d'alguns erudits humanistes, però la definició del prevere de la ciutat de Còrdova citada més amunt apuntava ja en aquesta direcció.

Com afirma Roxana Pagés-Rangel, un altre lloc comú dels tractats epistolars de tots els temps i més especialment dels que es van publicar del Set-cents endavant és la correspondència que s'estableix entre la carta i la comunicació oral³⁴⁶. Un exemple d'aquesta associació el trobem al proemi de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* quan J. Antonio D. i Begas diu

“[...] en ellas [referint-se a les cartes] se representan al vivo los objetos de las personas que las escriben y las leen, pues les parece que mutuamente se hablan. Por ellas se explican los conceptos del ánimo, mediante la distancia

³⁴⁴ PÁEZ DE VALENZUELA, J. *Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Josep Llopis, 1699, p. 4v del pròleg.

³⁴⁵ PULIDO TIRADO, G. “La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica”, op. cit., p. 436.

³⁴⁶ PAGÉS-RANGEL, R. “Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas”, op. cit., p. 144.

en que se hallan el uno del otro, y por cuyo medio oportuno les franquea la comunicación en todos los asuntos”³⁴⁷.

Conseqüentment, tractadistes del segle XIX com l’anomenat J. M. o Antonio Marqués i Espejo recomanaven que l’estil que s’havia d’aplicar a la correspondència fos el mateix que hom utilitzava quan parlava.

“No es más una carta que una conversación entre personas ausentes, por lo mismo la elocuencia correspondiente a esta, debe ser la que caracterice a aquella. Esto es: el mismo estilo que se usa cuando se habla debe emplearse siempre que se escribe una carta misiva o familiar”³⁴⁸.

L’escriptura d’una carta respon a certes necessitats individuals i col·lectives que també recullen alguns manuals. L’intercanvi epistolar és imprescindible, especialment a l’època moderna, per transmetre i rebre informació de tot tipus, en moltes ocasions lligada a la gestió d’interessos particulars, així com per a mantenir determinades xarxes de relació social i complir amb els preceptes que «exige la urbanidad y política con sus iguales»³⁴⁹.

3.2.3.3 Extensió de l’escrit

Com a novetat, en relació amb la preceptiva del Set-cents, una de les indicacions que trobem reiteradament als manuals del segle XIX té a veure amb l’extensió de l’escrit. La major part dels tractadistes del Vuit-cents recomanaven que mai s’escrivís «con una sola hoja de papel porque por mucha fuese la amistad siempre se reputaría cosa mezquina y poco decorosa»³⁵⁰. Ni a un tros del plec:

“Es sobremanera impolítico escribir una carta, y hasta si se quiere un billete, en una cuartilla de papel. El pliego debe ser siempre entero, ya sea

³⁴⁷ D. i BEGAS, J. A. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia*. Barcelona: Consortes Sierra y Martí, 1796, p. 1r del proemi.

³⁴⁸ J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*. Barcelona: Impremta de Francisco Sánchez, 1864, p. 5.

³⁴⁹ D. i BEGAS, J. A. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia*, op. cit., p. 1r.

³⁵⁰ J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., p. 7.

grande o pequeño, aunque el billete no contenga más que dos o tres líneas»³⁵¹.

Tot i així, es mostraven partidaris d'aprofitar el paper: «Enhorabuena que no se vea mezquindad en aprovechar el papel, pero tampoco es necesario hacer alarde de un lujo de todo punto inútil»³⁵². Com a norma general, tampoc s'aconsellava escriure sense motiu ni cartes massa llargues i feixugues per a no cansar els destinataris: «Sobre todo debe evitarse la nimia prolijidad, que es un defecto muy común entre los principiantes, repitiendo lo que tienen ya dicho sin añadir de nuevo cosa alguna»³⁵³. Aquesta prevenció s'havia de tenir especialment en compte amb les cartes de felicitació (de les Pasqües, l'any nou i el sant), l'enviament de les quals només era preceptiu si eren destinades als superiors.

Als principiants se'ls recomanava que anotessin en un paper apart les idees principals que volien desenvolupar als seus escrits per a evitar que les cartes es remetessin amb esborralls o ratllades, pràctica que no era de bon gust, especialment si el redactor de la missiva no tenia gaire confiança amb el destinatari de la mateixa. En el cas de no ésser prou destre a l'hora d'escriure, hom podia fer servir una pauta.

“No se borre ninguna palabra ni se raye el papel. Cuando no se tenga la seguridad de trazar las líneas rectas y a una distancia uniforme podrá emplearse la falsa cartilla”³⁵⁴.

3.2.3.4 Sobre el paper

Als manuals epistolars del segle XVIII no hi ha referències explícites a les qualitats del paper de cartes. Referències que sí trobem als manuals de la centúria següent. Els tractadistes del Vuit-cents no eren gaire exigents, emperò, quant a les mides i el tipus de paper que calia emprar per a escriure cartes (fora de les que s'adreçaven als poderosos): «Indiferente es el tamaño y el color del papel en que deba escribirse la

³⁵¹ SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas familiares y de comercio, billetes, esquelas, circulares, peticiones, súplicas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*. Barcelona: Llibreria d'Esteban Pujal, 1859, p. 16.

³⁵² SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, op. cit., 1856, p. 18.

³⁵³ SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 49.

³⁵⁴ SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas familiares y de comercio, billetes, esquelas, circulares, peticiones, súplicas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, op. cit., 1859, p. 17.

carta, aunque es preferible siempre el que tenga una forma elegante y que sea blanco y terso si va dirigida a una persona respetable»³⁵⁵. Amb les persones a qui hom devia molt de respecte el paper havia d'ésser preferiblement blanc, fi «y del tamaño mayor que se vende para cartas»³⁵⁶. Tan sols era prescriptiu que el paper de cartes tingués un filet negre quan l'emissor o el receptor de la correspondència portessin dol. A les epístoles amoroses s'aconsellava fer servir paper de colors o perfumat.

Els manuals epistolars vuitcentistes solien contenir instruccions de com s'havia de doblegar (en dues meitats) i segellar el paper on s'havia redactat l'epístola. Generalment, les cartes es tancaven amb uns trossets rodons, o bé quadrats, d'una massa de farina i aigua cuita en motlle i es reservava el lacre per a les missives de compliment. Tant els uns com l'altre havien d'ésser negres en cas de dol. Només amb els superiors calia utilitzar un segon paper com a coberta (que, en cap cas, podia ésser un paper reutilitzat). L'etiqueta dels temps demanava que la carta fos franquejada a correus per l'emissor si l'enviament de la mateixa responia als seus interessos, es remetia a un destinatari pobre o a determinats països estrangers. El sobre i el segell de correus com a nova forma de tancament i franqueig respectivament de la correspondència –a l'origen en lloc de al destí– s'implantaren a la segona meitat del segle XIX.

3.2.3.5 Sobre l'estil de les epístoles

Un aspecte de la preceptiva epistolar que es va mantenir pràcticament inalterable malgrat el pas del temps fou l'estil. Els tractadistes que identificaven la carta familiar i amistosa com a pròpia del gènere epistolar, seguint la tradició clàssica i menys retoritzant, es declaraven a favor d'un estil essencialment simple o humil, però també admetien «ciertas sales o agudezas que participan de la elegancia o *suavitas* características del estilo medio»³⁵⁷. La tractadística epistolar setcentista i vuitcentista establia que les epístoles fossin breus i concises, especialment les de negocis, i que l'estil de l'escrit fos senzill, clar i natural, similar al de la conversa. La brevetat era especialment important:

“Lo más preciso y digno de una carta bien pulsada consiste en que, sin faltar a la precisa explicación, tenga concisión y brevedad, con que a lo que

³⁵⁵ SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, op. cit., 1856, p. 17.

³⁵⁶ J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., p. 7.

³⁵⁷ MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, op. cit., p. 576.

debe aplicarse todo el cuidado y sudor de la pluma es a escribir poco y decir mucho”³⁵⁸.

Segons Marqués i Espejo, l'estil simple de les missives

“[...] no es otra cosa que un lenguaje fácil, compuesto de palabras propias y de frases elaboradas, arregladas en períodos breves, sin figuras, metáforas, ni otros adornos floridos, pero que, sin embargo, admite las comparaciones justas, los epítetos expresivos, las anécdotas curiosas, las suspensiones agradables”³⁵⁹.

Ara bé, l'estil de l'escriptura podia ésser més elevat en funció de la condició social del destinatari i del tipus d'epístola que es tractés (si hom volia, per exemple, elogiar alguna cosa o alguna persona, l'estil de la correspondència podia ésser més elevat o noble, àdhuc entre amics)³⁶⁰. Per a què l'estil de l'epístola s'adeqüés a la posició que ocupaven els corresponents dintre l'ordre social establert calia fer servir registres diferents en funció de la superioritat, igualtat o inferioritat de l'emissor amb relació al receptor

“Para escribir de inferior a superior ha de valerse el secretario de palabras rendidas, reverentes y obsequiosas [...] De igual a igual debe escribir con términos vestidos de atención, puros y limpios, dexando correr la pluma todo lo que quisiere y según lo permitieren las confianzas de la amistad o parentesco [...] De superior a inferior, con estilo entero, y medido a tal proporción y tiento, que siempre se dexa ver entre renglones la superioridad del que escribe, pero mezclado con ella un género de agrado”³⁶¹.

El segle XIX, alguns tractadistes començaren a denominar «familiar» en aquest estil simple o humil:

³⁵⁸ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas*. Barcelona: Teresa Piferrer, 1758, p. 33.

³⁵⁹ MARQUÉS I ESPEJO, A. *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo tipo de cartas misivas*. Girona: Antoni Oliva, 1828, pp. 17-18.

³⁶⁰ SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 50.

³⁶¹ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas*, op. cit., 1758, pp. 30-31.

“Por estilo familiar, que unos llaman sencillo y otros humilde o llano, debe entenderse aquel que no se halla adornado de tantas figuras, ya de dicción, o ya de imaginación. Esto no es decir que no las admita, pero deben usarse con mas economía, y no deben ser altisonantes ni atrevidas, sino es sencillas y humildes, por manera que no desdigan de la llaneza de estilo”³⁶².

3.2.3.6 Les fórmules de cortesia

Una de les recomanacions que és present a tots les manuals epistolars impresos a Catalunya durant el període modern és que el destinatari de l’epístola s’havia de tractar d’acord amb el grau que li corresponia dins la jerarquia social del seu temps. Això implicava, a l’hora d’escriure una carta, distribuir l’escrit sobre el paper d’una manera determinada, triar les paraules i l’estil més convenients i utilitzar les fórmules de cortesia que casessin amb l’autoritat del corresponal. El segle XIX, les normes de cortesia esdevingueren més laxes però continuaren assentant-se sobre aquests tres pilars: marges en blanc, estil i tipus de tractament.

3.2.3.6.1 L’espai en blanc

L’extensió i la ubicació dels espais en blanc que es deixaven a les missives –més blanc quant més distingit fos el destinatari de l’epístola o més distinció hom li volgués donar– eren per si mateixes una mostra de cortesia (la primera que captava el receptor de l’epístola). La prescripció de deixar un marge en blanc a l’encapçalament i la part esquerra de la carta encara era activa a mitjan segle XVIII: amb els reis, els prínceps i els grans senyors s’havia de «escrivir a medio margen»³⁶³ i aquesta mateixa proporció era aplicable a les cartes dirigides als superiors amb qui hom tenia obligació. Per contra, els autors de manuals epistolars del segle XIX no eren partidaris de malgastar paper deixant un marge d’espai en blanc al capdamunt o als costats dels escrits (a excepció de les cartes adreçades als superiors, a les quals un espai en blanc al capdamunt era un senyal de respecte, i els memorials).

³⁶² SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 16.

³⁶³ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*. Barcelona: Jaume Osset, 1764, pp. 32-33.

3.2.3.6.2 El tractament

Si alguna idea es repeteix amb insistència als manuals epistolars d'època moderna i també als del segle XIX, és la importància de què les fórmules de cortesia emprades a les cartes estiguessin en consonància amb la posició social dels corresponents. Per això en tots aquests tipus de llibres trobem un espai dedicat al tractament que s'havia de donar a les diferents autoritats civils i eclesiàstiques de l'època (Papa, emperador, rei, prínceps, cardenals, arquebisbes, bisbes, abats, presidents dels consells, consellers, comptadors majors, oïdors, alcaldes de cort i de cancelleria, virreis, capitans generals, mariscals de camp, etc.). Al llarg de tot el període, dites fórmules de cortesia no van experimentar canvis veritablement substancials. Alguns títols van desaparèixer com també ho feren els càrrecs o institucions amb els quals es feien servir, com va passar a l'inici del segle XIX amb el tractament atorgat a l'emperador o a l'inquisidor general, i d'altres es van adaptar a la idiosincràsia dels nous temps. Si prenem com a exemple la manera en què hom s'havia de dirigir al rei, observem que al segle XVIII s'utilitzava el vocatiu «Senyor» al capdamunt de l'escrit, «Vostra Majestat»³⁶⁴ o «Vostra Majestat Catòlica»³⁶⁵ al cos de l'epístola i expressions de comiat del tipus «Dios guarde la Católica Persona de V. M. o la Real Persona»³⁶⁶. El segle XIX es continuava fent servir el vocatiu «Senyor» o «Senyora» a l'encapçalament, «Vostra Majestat» a l'interior de l'escrit «y para concluir se omite siempre el *Dios guarde a...* Y solo se pone *Señor*. Y abajo se firma»³⁶⁷ (com veiem, el canvi més significatiu és que ha desaparegut l'adjectiu «catòlica» de la designació i que no és prescriptiu encomanar el sobirà a déu al comiat).

Com a particularitat pròpia de l'àmbit català, alguns manuals epistolars del segle XIX assenyalaven que

“[...] los escritos a ellos dirigidos [als càrrecs que mereixien el tractament de senyoria] en la corona de Aragón se encabezan con M. I. S. (Muy ilustre

³⁶⁴ PÁEZ DE VALENZUELA, J. *Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Joan Piferrer, 1717, p. 228.

³⁶⁵ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*, op. cit., 1764, p. 177.

³⁶⁶ PÁEZ DE VALENZUELA, J. *Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*, op. cit., 1717, p. 228.

³⁶⁷ J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., p. 10.

señor). A los alcaldes pedáneos en Cataluña se les da por escrito el tratamiento de Magnífico Señor”³⁶⁸.

I segons la preceptiva vuitcentista, a les senyores se les invocava a l’inici i l’interior de l’escrit amb el mateix títol que als seus marits i a les solteres, se les tractava de senyoretetes.

Els formularis de la segona meitat del segle XVIII deixen entreveure, malgrat no explicitar-ho així, quin era el tractament que calia aplicar a les cartes dirigides als amics o als parents. Els pares amb els seus fills i els amics molt íntims podien prescindir de les formalitats de la cortesia i fins i tot tutejar-se. En canvi, entre els amics no tan íntims, els enamorats o a les cartes que els fills adreçaven als pares era habitual continuar fent servir el tractament de «vostra mercè». El segle XIX, aquest tractament va desaparèixer i va esdevenir habitual que un superior amb un inferior (com en el cas d’un pare i un fill) o entre iguals (com en el cas dels germans) s’emprés el «tu» mentre que un inferior havia de tractar un superior de «vostè» (quan és el descendent el que escriu als seus progenitors).

3.2.3.6.3 Encapçalament i salutació

Escriure a l’encapçalament o al capdavall de la missiva el nom i els títols de la persona a la qual aquesta anava dirigida no era de bon gust a l’època en què Juan Páez de Valenzuela va escriure *Para secretarios de señores: nuevo estilo y género de escribir cartas misivas...* Aquesta pràctica només era permesa, segons Páez, als secretaris «para que el mucho número de cartas que llevan a firmar facilite a los dueños para mirar la cortesía que han de guardar en cada vno, o si tiene cosa que poner de su mano»³⁶⁹. Els manuals epistolars vuitcentistes reproduïen, per contra, instruccions precises sobre les dades que s’havien d’incloure a l’encapçalament de les missives:

“En la parte superior izquierda se escribe el nombre de la persona a quien va dirigida la carta, y debajo el de la población donde reside, y algo más

³⁶⁸ SAGARRA, J. *Novísimo estilo de cartas*. Barcelona: Agustín Marcobal, 1850, pp. X i XI.

³⁶⁹ PÁEZ DE VALENZUELA, J. *Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*, op. cit., 1699, p. 10v.

abajo, dejando un corto espacio hacia la derecha, el día, mes y año, y pueblo desde el cual se escribe”³⁷⁰.

Com a norma general, els tractadistes del Vuit-cents recomanaven que la data s’escrivís a la part superior de la fulla en lloc de al final de l’escrit. A l’encapçalament de les epístoles també hi havia d’anar preceptivament el nom del destinatari i la població on es trobaven l’emissor i el receptor de la correspondència. Tot i així, encara a algunes obres de l’època es postulava que s’escrigués la data al peu –com era habitual a les centúries precedents– quan les missives es dirigien a persones respectables i a les cartes amoroses.

El segle XVIII, la manera més avinent de començar una carta –d’escriure el que anomenem salutació– requeria tenir en compte la dignitat que ostentava el seu destinatari:

“De un inferior a un superior será el mayor rendimiento empezar la carta poniendo señor, levantando un poco del primer renglón o enfrente de él, aunque esto último ya es algo menos de reverencia. En un inferior que no debe tanto obsequio al superior, por la corta distancia de la calidad o de la graduación, será respeto comenzar la carta con sólo el discurso [...] sólo de igual a igual viene a propósito la ceremonial política de empezar la carta con señor mío”³⁷¹.

En funció del rang del corresposal, en lloc de senyor, es posava el tractament més adient. Però els preceptes de la salutació es van transformar amb l’adveniment de la contemporaneïtat.

“El cumplido de más etiqueta al comenzar la carta es Muy señor mío, a lo cual algunas veces suele añadirse otros dictados, como Mi amado protector y muy señor mío u otros semejantes. Cuando no es de tanto cumplido, se acostumbra otras veces Muy señor mío y mi dueño o Muy señor mío y

³⁷⁰ J. M. Novísimo *estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., pp. 6-7.

³⁷¹ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*, op. cit., 1764, p. 31.

amigo. Si es de menos cumplimiento, Muy apreciable amigo y señor, o dueño, &c.»³⁷².

El manuals epistolars del segle XIX apostaven perquè, com a norma general, s'empres la l'expressió «senyor meu» com a salutació –fórmula reservada als iguals, com ja hem vist, la centúria precedent.

3.2.3.6.4 El comiat

Entre els segles XVI i XVIII el protocol de la subscripció exigia que la població des d'on s'escrivia la carta i la data apareguessin al final de l'escrit, unes línies més avall s'havia d'expressar el desig que déu guardés al destinatari de l'epístola i l'autor de la mateixa s'havia d'acomiar com a «humil servidor que li besa les mans» o la fórmula de cortesia més afí a la jerarquia del corresponsal. Només als models de cartes familiars recollides per D. i Begas, el lloc des d'on s'escriu i la data s'escriuen, per primera vegada, a la part superior dreta del paper. L'encapçalament dels exemples de cartes familiars i de comerç que proposava aquest autor incloïa, a més a més, el nom de la població on es trobava el destinatari de l'epístola i l'apel·lació d'aquest al costat esquerre (disposició que, com ja hem vist, va esdevenir habitual als models del segle XIX). A més a més, les fórmules de cortesia que s'havien d'escriure a les cartes, antecedint la signatura, s'havien de separar del cos de la lletra més o menys en funció de l'autoritat que tingués el corresponsal al qual anessin dirigides. A mitjan segle XVIII, tractadistes com Ezpeleta, emperò, ja recomanaven que el besamans, seguit de «su más rendido y obligado afecto servidor» o expressions equivalents, es consignessin al final de l'escrit només amb les persones d'autoritat³⁷³.

El protocol de la subscripció es va simplificar considerablement el segle XIX. Els tractadistes de la citada centúria recomanaven acabar l'escrit amb alguna frase d'amistat o compliment (usualment es tractava d'un conjunt d'expressions afectuoses per mitjà de les quals s'enviaven records als parents i l'emissor es posava a disposició o al servei del destinatari). Els comiats més cerimoniosos, del tipus «Dios guarde a Vmd. muchos años que desea este su seguro servidor Q. S. M. B.» (que la seva mà besa) o «B.

³⁷² SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 82.

³⁷³ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*, op. cit., 1764, p. 32.

L. M. de Vmd., etc.» (besa la mà de vostra mercè) eren aconsellables quan el corresponsal pertanyia a una classe superior i s'empraven sobretot a les cartes de compliment i els memorials. Les cartes adreçades als inferiors o iguals, familiars o amics, havien d'acabar amb un compliment senzill relacionat amb el contingut de la missiva. I al peu del comiat, l'autor de l'epístola havia d'estampar la seva signatura. La postdata, indicada per les inicials P. D., havia d'ésser sempre el més curta possible i calia evitar explícitament el seu ús a les cartes de més cortesia.

3.2.3.7 L'adreça del destinatari

Als manuals epistolars del segle XVIII no hi ha referències específiques a l'adreça de les cartes (només dades relatives al tractament que s'havia d'emprar al sobreescrit en funció de la categoria del destinatari). Els tractadistes del segle XIX, en canvi, advertien que era imprescindible que la direcció s'escriuís correctament, tant si aquesta es col·locava a una de les cares del mateix plec de paper o a una coberta –com es feia fins a mitjan segle XIX– com a un sobre –a partir de la segona meitat de la citada centúria. El sobreescrit havia de contenir el nom i els cognoms de la persona a la qual s'adreçava la missiva, el carrer i el número de la casa on vivia i al peu, el poble. Si les cartes anaven dirigides a un país estranger, no podia faltar la denominació del país, la ciutat o la població, el nom i cognoms del destinatari, la seva professió i residència particular. Si la carta es destinava a una població poc coneguda de l'Estat espanyol o que es pogués confondre amb una altra, «antes de poner el nombre de dicha población, se indicara con un *por* el nombre de la ciudad o población más notable o conocida que esté inmediata a la misma»³⁷⁴. La informació que havia de constar al sobreescrit es va ampliar i adaptar, doncs, a les millores que es van produir, amb el pas del temps, al servei de correus.

3.2.3.8 Parts de la carta

De tots els manuals epistolars analitzats en aquest capítol, només els «secretaris» de Juan Páez de Valenzuela i Gaspar de Ezpeleta (ambdós impresos durant el Set-cents) s'interessen explícitament pels apartats que hauria de tenir una carta o els diferents tipus de missives existents. D'acord amb el segon autor, qualsevol carta ben escrita havia de

³⁷⁴ SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual-epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos y objetos*, op. cit., 1856, p. 19.

constar de quatre parts: introducció, proposició, persuasió i conclusió³⁷⁵. No tots els tractadistes de l'època eren tan exigents amb aquesta regla, la majoria acceptava que el nombre i el contingut de les parts que conformen un carta s'adaptés als assumptes abordats a la mateixa. Aquesta divisió i les característiques pròpies de cada tipus d'epístola depenien, en última instància, del gènere o espècie al qual pertanyessin. Des de la perspectiva d'una classificació genèrica de tradició retòrica, Páez distingia tres gèneres de cartes –demostratiu, deliberatiu i judicial–, cadascun dels quals es subdividia, al seu torn, en diverses espècies d'epístoles. En el cas del demostratiu, al qual es subscribia el gènere epistolar, aquestes eren la «dedicatoria, laudatoria, nunciatoria, narratoria, gratulatoria, satisfactoria, admonitoria, jocosa»³⁷⁶. Ni als «secretaris» ni als formularis del segle XIX es reproduïen aquest tipus de classificacions, però la seva herència és pot rastrejar als models de cartes continguts als manuals setcentistes i vuitcentistes (els quals són una barreja d'una classificació com la que feia el prevere de la ciutat de Còrdova, s'ajustessin més o menys els seus títols al cànon retòric, i un conjunt de noves modalitats de cartes, adaptades a les exigències socioculturals de cada època).

3.2.3.9 Tipus de cartes que reproduïen els manuals

Als tractats epistolars del segle XIX és ordinari trobar models de cartes de felicitació (pel sant, les Pasqües, l'any nou o l'aniversari); d'enhorabona (per haver aconseguit un ascens o un nou càrrec, pel naixement d'un fill o un casament); de condol (tant per defuncions com per pèrdues materials) i d'avís de mort; de participació de tot tipus de notícies (distingint entre les notícies tristes, les indiferents i les alegres); cartes familiars (diferenciant les serioses de les festives); cartes de recomanació; de petició (d'informes, documents, feina, consultar una biblioteca, protecció, ésser padrí/padrina d'una criatura, etc.); de gràcies (d'inferiors a superiors generalment); de consells serioses i morals (de pares a fills, responent a les seves demandes de consell/permís); cartes d'amor (declaració del pretendent, acceptació de la noia, dubtes, sospites dels pares, missiva del pretendent al pare, etc.) i cartes de negocis i de comerç. Modalitats que ja es cultivaven al segle XVIII llevat de les específicament intitulades familiars (tot i que el *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* de D. i Begas ja contenia,

³⁷⁵ *Ibid.*, p. 29.

³⁷⁶ PÁEZ DE VALENZUELA, J. *Para secretarios de señoras y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*, op. cit., 1699, p. 7v.

per primera vegada, un conjunt de models de cartes familiars). Les dites cartes familiars barrejava la demanda de favors de caire més aviat professional o relacionats amb els negocis que els corresponents duïen entre mans amb les qüestions domèstiques, com l'estat de salut o les celebracions. Un dels motius més habituals d'aquestes cartes era que els fills, que havien marxat de la casa paterna per estudiar o atendre algun negoci, escrivissin als pares i a l'inrevés. El llenguatge que reproduïen aquestes missives és més afectuós i abunden els consells.

La presència als manuals vuitcentistes d'exemples d'epístoles de felicitació (per celebracions personals o festes religioses), amoroses, de comerç i de notícies representa una novetat, en el cas de les primeres i de les cartes comercials, i és molt major en comparació amb els de la centúria precedent, en el de la resta. Malgrat que alguns tractadistes del Vuit-cents les denominaven «cartes matrimonials o de l'amor honest», aquest tipus de cartes representaven, com els papers amorosos dels segles anteriors, una situació de galanteig en què el cavaller declarava el seu amor a la dama i aquesta l'acceptava o el rebutjava, iniciant-se, si la resposta era positiva, una relació amorosa que tenia la seva translació al paper en forma d'intercanvi epistolar. Les cartes també expressaven les queixes d'un enamorat que creia que la seva enamorada havia acceptat les atencions d'un altre pretendent, els retrets que li feia la dama per la seva gelosia infundada i altres situacions per l'estil. Aquest tipus de cartes no van aparèixer als manuals epistolars impresos a Catalunya fins al segle XVIII, però d'aleshores ençà no hi van faltar. Probablement la seva inclusió als manuals respongués a un criteri editorial perquè, com Roger Chartier ha formulat en el cas francès, aquest tipus de cartes eren llegides com una història³⁷⁷.

Des de tombant del segle XVIII i més especialment durant tot el segle XIX fou habitual trobar altre tipus de documents dins els manuals epistolars (d'índole comptable o legal). El que no era habitual és que els models de cartes reproduïdes als manuals fossin complets, és a dir, que apareguessin amb l'encapçalament, les fórmules de cortesia que havien de precedir la signatura i el sobreescrit (sobretot als manuals epistolars setcentistes). Aleshores aquesta informació apareixia en forma de llistat ordenat jeràrquicament al final del llibre. El que tampoc comprenien els manuals setcentistes i vuitcentistes eren indicacions concretes per a la redacció dels diferents tipus d'epístoles (llevat dels manuals que hem anomenat de «secretari»).

³⁷⁷ CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*, op. cit., p. 308.

Les cartes-model dels tractats setcentistes representaven, principalment, un intercanvi epistolar entre o dirigit a les màximes autoritats civils i eclesiàstiques del seu temps. En canvi, la major part de les missives reproduïdes com a model als formularis vuitcentistes mostraven un intercanvi entre iguals a l'escalafó social, familiars o amics, sense que s'hi exclouguessin els exemples de cartes adreçades als superiors (clergues, persones respectables, amos, capitosts, etc.). Els corresponsals dels manuals del segle XIX solien pertànyer a les classes més populars. La societat estamental tal i com hi era representada a les obres dels segles precedents va desaparèixer dels manuals vuitcentistes. L'últim vestigi d'aquesta pràctica el trobem a l'obra de J. Antonio D. i Begas. A la major part dels exemples, són homes tant els redactors com els receptors de les epístoles. Només en alguns casos, entre d'altres a les cartes d'amor honest, les dones eren les protagonistes. I és que el segle XIX encara es considerava perillós que les dones prenguessin la ploma.

“Sin embargo, debe ser tanta la escrupulosa precaución con que el bello sexo tome la pluma para este asunto, que le exhortamos a que jamás llegue a hacerlo sin la consulta y aprobación de las personas a quienes por obligación deben las señoras estar sometidas. Los padres naturales y el espiritual, o los que les substituyan, son sus directores por todo derecho”³⁷⁸.

3.2.3.10 La tasca de secretari

A gran part de les obres de naturalesa epistolar publicades durant el període modern es fa alguna al·lusió a la important tasca que desenvolupaven els secretaris. El segle XIX, no trobem aquest tipus de referències als manuals, entre d'altres motius, perquè els professionals de l'escriptura ja no són els principals destinataris dels mateixos. Per a reivindicar la importància de l'ofici de la secretaria, els tractadistes enumeraven les qualitats que hauria de posseir un bon secretari i descrivien les seves funcions. D'acord amb l'edició anònima de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...*, els atributs que investien un secretari virtuós eren la «severidad, clemencia, discreción, prudencia, valor, fortaleza, templanza, virtud, verdad constante, puntualidad,

³⁷⁸ MARQUÉS I ESPEJO, A. *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo tipo de cartas misivas*, op. cit., pp. 221-222.

vigilancia, grandeza de ánimo, generosidad, liberalidad, afabilidad, apacibilidad, constancia, sagacidad, secreto, cortesía, flema, paciencia, sufrimiento, piedad»³⁷⁹.

Entre les funcions que complien aquests professionals, una de les més importants era l'escriptura de cartes missives. Els secretaris havien de tenir cura de la correspondència dels seus amos com si fos el propi senyor qui escrivís les cartes. Per això, la majoria dels tractadistes assenyalaven la discreció –el secret– com una de les qualitats més valorades en un secretari i la definien com

“[...] sello del silencio indisoluble e inviolable con que, depositadas en el centro del corazón, se guardan en el alma las cosas grandes e importantes, o que como tales se encargan, entienden o alcanzan, sin que directa ni indirectamente se puedan revelar ni manifestar, aunque cueste la vida, salvos los casos de religión, de traición al príncipe o patria”³⁸⁰.

Ezpeleta identificava la figura del professional de la secretaria amb la d'un criat íntim, molt proper al príncep o al senyor, les responsabilitats principals del qual eren servir, obeir, prendre i donar consell al seu amo –quan les seves decisions fossin fruit de la passió i no del seny–, i escoltar i consolar els pretendents que no aconseguissin del príncep allò que pretenien per evitar futures desavinences i perjudicis. Pel que fa a la seva formació, un bon secretari havia de gaudir de vastos coneixements de gramàtica, retòrica, història, política, i ésser competent en l'ús de les llengües castellana, llatina, francesa i italiana³⁸¹. Recupera així l'autor de *Práctica de secretarios...* alguns dels atributs propis d'aquests professionals tal i com els havia definit Antonio de Torquemada dos segles abans³⁸².

³⁷⁹ ANÓNIM. *Nuevo esitlo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*, op. cit., p. 166.

³⁸⁰ *Ibid.*, p. 171.

³⁸¹ EZPELETA, G. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas*, op. cit., 1758, pp. 2-11.

³⁸² Segons Pedro Martín Baños, l'obra *Manual de escribientes* d'Antonio de Torquemada fou composta entre 1551 i 1559 i publicada, per primera vegada, el 1970 per la Real Academia Española. Veure MARTÍN BAÑOS, P. “Fuentes de la doctrina epistolar del Manual de escribientes (c. 1551-1559) de Antonio de Torquemada: materiales para una edición anotada”, op. cit.

3.3 Canvis i continuïtats

Si alguna cosa caracteritza el gènere epistolar i posen de manifest els llibres sobre la matèria, és la perdurabilitat de moltes de les fórmules i regles que han regit l'escriptura de cartes. L'immobilisme del gènere es deu, en part, a la pervivència de les formes de vida i la cultura tradicionals, sobretot dins el món rural. Tot i així, els tractats que hem estudiat en aquest capítol evidencien una sèrie de canvis en la manera de redactar les missives que es posaren en marxa a les acaballes del segle XVIII i culminaren a la contemporaneïtat. La preceptiva epistolar d'època moderna en llengua vernacla va substituir l'escripta en llatí a partir de mitjan segle XVI amb un caràcter marcadament utilitarista que la va distingir de la tradició teòrica llatina «no únicamente de les enseñanzas clásicas, epistolares y retóricas, sino de la interpretación contemporánea, neolatina, de esas enseñanzas»³⁸³. Les noves arts epistolars escrites en llengua vernacla manifestaven una clara voluntat de desvincular-se de l'art de l'eloqüència i de cercar les seves pròpies formes i preceptes, però no ho van aconseguir mai del tot. Com defensa molt encertadament Marie-Claire Grassi «les théoriciens du genre manqueront rarement de rappeler cette filiation de la lettre à la rhétorique et ce que doit une lettre démonstrative à l'organisation fondée sur les trois point: l'exorde, la narration, la conclusion, structure de nombreuses lettres»³⁸⁴. L'existència d'un lligam entre el gènere epistolar i la retòrica és més visible als manuals de secretari que als formularis de cartes –àdhuc al segle XIX–, com posa de manifest l'equiparació que fa Melchor de Sas de l'oratòria i l'epistolografia:

“La oratoria reduce a solos tres géneros las oraciones teóricas, que son deliberativo, judicial y demostrativo, y siendo, como dice Batteux, el género epistolar lo mismo que el género oratorio pero rebajado hasta la simple conversación, hay tantas especies de epístolas como de oraciones [...] Así es, que todas las reglas que se hallan establecidas para esos tres géneros, pueden convenir al género epistolar”³⁸⁵.

Tot i així, les obres que es van publicar al llarg dels segles XVIII i XIX per a ensenyar a escriure cartes correctament són de caràcter essencialment pràctic.

³⁸³ MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*, op. cit., p. 453.

³⁸⁴ GRASSI, M. C. “L'étiquette épistolaire au XVIIIe siècle”, op. cit., p. 144.

³⁸⁵ SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 46.

Per això, a grans trets, els manuals epistolars d'època moderna i encara els del segle XIX oferien un conjunt de cartes prototipus ajustat als diversos assumptes que podien interessar els lectors i les pautes a tenir a tenir en compte a l'hora d'escriure una missiva, la més important de les quals era utilitzar un registre adequat a la dignitat dels corresponsals i el protocol que marcaven els temps. Els models d'aquests estils, arts, formularis o manuals (a partir del Vuit-cents) d'escriure cartes podien anar acompanyats o no d'algunes succintes recomanacions d'indole teòrica, entre les quals era habitual trobar un llistat de fórmules de cortesia, però només els tractats que hem anomenat de secretari comptaven amb un apartat teòric de cert pes i la voluntat d'ésser quelcom més que una antologia d'epístoles. Aquesta és una característica que els manuals de secretari espanyols comparteixen amb els italians, com les obres de Torquato Tasso i de Fransesco Sansovino, però no amb els secretaris de la *Bibliothèque bleue* francesa, que eren fonamentalment mostraris de cartes. Amb el pas del temps, algunes disposicions van canviar –àdhuc els temes que més habitualment es desenvolupaven a les cartes es van adaptar al context de la seva publicació i va augmentar la representativitat de les corresponsals femenines³⁸⁶– però no tant com l'extensió cronològica del període analitzat ens podria fer pensar i les múltiples reedicions d'alguns manuals demostren. Fins al segle XVIII els tractadistes espanyols «conceden mucho protagonismo a las cartas institucionalizadas en la civilización cortesana, en detrimento de las cartas usuales para la gente común. Esta parece ser una tendencia de la Europa moderna, salvo las Islas Británicas»³⁸⁷. D'aleshores ençà les cartes reproduïdes als manuals a tall d'exemple van guanyar realisme i familiaritat sense depositar certa vocació de compliment que solia motivar l'escriptura d'una epístola i el llenguatge de l'ofertament. El contingut de les epístoles reproduïdes als manuals vuitcentistes continuava reflectint la mentalitat d'una societat on la moralitat cristiana i el respecte als superiors (jeràrquics, amos, parents) eren preeminents, com volem exemplificar amb l'epístola que transcrivim a continuació:

³⁸⁶ SÁNCHEZ ESPINOSA, G. “Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII”, op. cit., pp. 112, 114 i 123.

³⁸⁷ La cita ha estat extreta de GARCÍA-GODOY, M. T. “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”, op. cit., p. 361, la qual, al seu torn, al·ludeix a CASTILLO GÓMEZ, A. “Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en la Época Moderna”, op. cit., p. 96. Javier Antón ja feia referència a la precocitat dels manuals anglesos a l'hora de despendre's de la rigidesa dels formulismes medievals i incorporar els membres de les classes populars com a corresponsals de les cartes-model a ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 48.

“Carta a una madrastra para el día de año nuevo.

Señora mía: las apreciables cualidades que a V. la adornan son para mí tan respetables como lo fue la elección que de la persona de V. hizo **mi señor padre** para completar su dicha. Está V. pues persuadida, señora, que la presente carta es más bien una prueba de mi estimación hacia V. que el cumplimiento de mi deber. Deseo ardientemente **conceda a V. el cielo un año feliz**, y si es verdad que el primero de sus días es el verdadero tipo de los siguientes, no puede mi corazón anhelar cosa más grata que el que semejante día sea para V. completamente dichoso. Tales son, señora, los sentimientos que animan a su hijo político y S. S.”³⁸⁸

En el trànsit cap a la contemporaneïtat es diversificaren els materials continguts als manuals, els quals, de forma habitual des del final del Set-cents, incorporaren documentació de tipus administratiu, i escrits de caràcter jurídic, del segle XIX endavant. De fet, la novetat més ostensible que presenten els tractats setcentistes i especialment els vuitcentistes és la multiplicació i la varietat dels materials que s’afegiren al final dels volums (guies de camins, direccions de cartes, regles i problemes d’aritmètica, normes d’ortografia, felicitacions en vers, llenguatge de les flors i dels colors, etc.). A més, com anunciàvem a un altre apartat d’aquest capítol, la preceptiva epistolar espanyola, a partir, sobretot, de la segona meitat del segle XVII, va deixar d’emmirallar-se en els models epistologràfics italians i es va fixar en els francesos. Les col·leccions de cartes franceses més influents dintre les nostres fronteres foren les del cardenal Arnauld d’Ossat (1537-1604) –editades per primera vegada el 1624 i reimpreses múltiples vegades durant la primera meitat del segle XVIII; les de Françoise Aubigné (1635-1719), marquesa de Maintenon –que van sortir a la llum el 1752; i les de Marie de Rabutin-Chantal (1626-1696), marquesa de Sévigné –popularitzades arran l’edició que feu Voltaire el 1725 de les cartes que la citada marquesa va escriure a la seva filla, la comtessa de Grignan³⁸⁹.

El ventall de potencials lectors/consumidors de manuals de correspondència va augmentar amb el pas dels segles.

³⁸⁸ ANÒNIM. *El secretario de sí mismo. Nuevo modelo para escribir cartas sin ayuda de maestros*. Barcelona: Imprenta i Llibreria de Manuel Sauri, 1848, pp. 16-17.

³⁸⁹ SÁNCHEZ ESPINOSA, G. “Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII”, op. cit., pp. 8-9.

“Aunque en un principio fueron obras fundamentalmente destinadas a las gentes de letras y a los profesionales del mundo de lo escrito (a los secretarios, a los escribanos y notarios, etcétera), a medida que la necesidad de escribir cartas fue impregnando todas las parcelas de la sociedad y nuevas clases sociales accedieron a su práctica –proceso este del crecimiento de la alfabetización cuyos inicios hemos de situar en la Edad Moderna y cuyo apogeo coincide con la denominada democratización de lo escrito, en palabras de Armando Petrucci–, el manual se fue popularizando”³⁹⁰.

Com ja hem vist, els pròlegs dels mateixos manuals apuntaven el nous lectors als quals es volien adreçar: les persones poc instruïdes en la matèria (del segle XVIII endavant) i els nens (de forma sistemàtica a partir del segle XIX). Tant Roger Chartier com Cécile Dauphin han defensat la tesi que els lectors de manuals epistolars eren eminentment membres de les classes populars i han donat molta importància a l’ús d’aquest tipus d’obres per part dels escrivans públics, aquells que redactaven cartes en nom dels que no ho podien fer per manca de coneixements i cobraven per aquest servei³⁹¹. En canvi, Luisa Tasca afirma que, en el cas italià, el públic que comprava i llegia tractats de naturalesa epistolar va anar canviant a mesura que ho va fer la societat. Segons aquesta autora, la taxa d’analfabetisme existent feia que aquest tipus d’obres fossin inutilitzables per les classes populars. Com tampoc eren útils per als aristòcrates o els membres de l’alta burgesia, els quals disposaven d’altres canals d’instrucció (epistolar). Així doncs, la historiadora italiana aposta per la petita burgesia com a principal consumidora d’aquests textos³⁹², els quals van ésser llegits, no només per la seva utilitat per a aquest grup social, sinó també com a substituïts vuitcentistes de les novel·les epistolars (atesa la pressió de l’Església catòlica per evitar la lectura de les segones)³⁹³. Els tractats epistolars establien uns *ideali di relazione* –en paraules de Luisa Tasca–, que devien regular la interacció/comunicació entre els membres de les diferents classes socials, grups d’edat i sexes³⁹⁴. Com en el cas italià, els manuals epistolars espanyols van experimentar una progressiva popularització, fruit de la seva adaptació a

³⁹⁰ SIERRA BLAS, V. “¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX”, op. cit., p. 283.

³⁹¹ *Ibid.*, pp. 290-291.

³⁹² *Ibid.*, p. 291.

³⁹³ TASCAL, L. “La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari tra Otto e Novecento”, op. cit., p. 142.

³⁹⁴ *Ibid.*, p. 140.

les pròpies transformacions socials. Aquest tipus d'obres van passar de circular gairebé en exclusiva al món aristocràtic –en què secretaris i altres professionals de l'escriptura desenvolupaven les seves tasques durant l'època moderna– al de la burgesia al segle XIX i finalment, al de les classes populars al segle XX³⁹⁵. Aquest canvi va anar acompanyat d'una transformació de les característiques materials i el contingut de les obres (grans tirades, preus baixos i reducció considerable de les mides dels llibres).

Paral·lelament en aquesta popularització dels lectors/consumidors de manuals de correspondència es van diversificar les possibles lectures que oferien els mateixos. Tot i que l'ús didàctic/pràctic d'aquesta mena d'obres continuava essent el principal, els tractats epistolars també brindaven el que Verónica Sierra Blas ha qualificat com una lectura moral i/o d'evasió/entreteniment. Una lectura moral perquè els models de cartes reproduïts als manuals difonien uns ideals i uns valors determinats –propis de la moralitat cristiana– i una manera de comportar-se amb èxit en societat. I una lectura evasiva o d'entreteniment perquè les al·ludies cartes-model narraven (ahora) històries d'allò més diverses i reflectien la vida i els costums de l'entramat social del seu temps, permetent els lectors accedir a un món diferent al propi³⁹⁶. En començar el segle XVIII també varià el perfil del tractadista epistolar: als secretaris es sumaren els gramàtics i els comerciants com a autors de manuals de correspondència³⁹⁷.

El tipus de cartes-model que primordialment es reproduïen als manuals epistolars setcentistes i vuitcentistes posa de manifest les dues funcions bàsiques que va complir la correspondència durant el període modern: per una banda, les cartes eren un mitjà de comunicació entre les persones que es trobaven separades, entre les institucions, i entre aquestes i els particulars –com a element, a més a més, vehiculador del govern; i per una altra, un mitjà de sociabilitat. Les cartes servien per alimentar i mantenir determinades xarxes de relacions socials més o menys interessades o de dependència. Com a reproductores de l'ordre social establert,

“[...] los tratados epistolares y las cartas vinieron a contribuir a la constitución y expansión de la llamada civilización cortesana. Promovieron

³⁹⁵ SIERRA BLAS, V. “¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX”, op. cit., p. 291.

³⁹⁶ *Ibid*, pp. 295-296.

³⁹⁷ GARCÍA-GODOY, M. T. “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”, op. cit., pp. 361-362. Segons García-Godoy, aquesta circumstància és a l'arrel de l'aparició de nous subgèneres dins d'aquesta tradició historiogràfica: els formularis de correspondència comercial, els manuals epistolars per a l'ensenyament de llengües i els tractats generals de correspondència.

una específica educación de las costumbres y los gestos [...] capaz de ejercer el control social a través de los usos de la lengua oral y escrita³⁹⁸.

Els models proposats als manuals del tombant del segle XVIII, entre els quals s'inclouen algunes epístoles explícitament anomenades familiars, evidencien un canvi substancial en relació amb aquesta doble funció de les missives: l'emergència de la carta privada com a manifestació de la intimitat dels subjectes³⁹⁹ (canvi de concepció que es desenvoluparà àmpliament durant la centúria següent). El segle XIX, tant els corresponents com els temes desenvolupats a les missives esdevingueren més populars. Les cartes reproduïdes als manuals a manera d'exemple deixaren de recrear un intercanvi epistolar entre els membres de les altes jerarquies civils, militars i eclesiàstiques per a representar, principalment, la correspondència que circulava entre familiars i iguals. De forma progressiva es va anar substituint el *vostè* pel *tu* i s'adoptaren expressions més properes a les salutacions i els comiats⁴⁰⁰. Tot i així, algunes fórmules de cortesia, com la del besmans abans de la signatura, encara eren vigents al segle XIX i (en aquest cas) el seu ús es va estendre a tots els grups socials.

“De un hijo que felicita los días a su padre.

A D. José López. Almanza.

Sevilla, 15 de marzo de 18...

Querido padre: faltaría a mi deber si no felicitara a V., como lo hago, los próximos días de su santo patrón, que celebraré disfrute V. con felicidad en compañía de toda la familia y especialmente de mi señora madre, a quien se servirá V. saludar afectuosamente de mi parte.

Bien hubiese querido poder pasar tan fausto día al lado de Vds., pero creo se convencerán de que el deber es antes que las afecciones de familia.

Con este motivo espero se servirá recibir el sincero afecto de este su hijo que de veras le ama y **sus manos besa:**

³⁹⁸ Altman citada per CASTILLO GÓMEZ, A. “Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII”, op. cit., p. 89. La referència original és ALTMAN, J. “Pour une histoire culturelle de la lettre. L'épistolaire et l'État sous l'Ancien Régime”. A: BOSSIS, M. i PORTER, C. A. (eds.). *L'épistolarité à travers les siècles: geste de communication et/ou d'écriture*, op. cit., p. 115.

³⁹⁹ PULIDO TIRADO, G. “La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica”, op. cit., p. 435.

⁴⁰⁰ CASTILLO GÓMEZ, A. “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”, op. cit., p. 32. GARCÍA-GODOY coincideix amb aquesta apreciació i afirma que «Los rituales de saludo y despedida comienzan a sentirse obsoletos y son sustituidos por nuevas formas dieciochescas. Igualmente, las formas alocutivas experimentan una importante actualización en la correspondencia general» a “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”, op. cit., p. 372.

No hi ha diferències substancials entre els manuals epistolars publicats a Catalunya i a altres indrets de l'estat durant els segles XVIII i XIX. No podem parlar, doncs, d'una teoria epistolar específicament catalana a la llum dels resultats. No, si per teoria epistolar catalana, entenem que l'escriptura de cartes al Principat es va regir per una normativa substancialment diferent a la que aleshores es divulgava a la resta de l'estat. Ara bé, una de les particularitats destacables és la inclusió a alguns títols editats al Principat, amb tota probabilitat orientats a un públic autòcton i poc destre en l'ús del castellà, de vocabularis català-castellà i taules d'equivalències entre les monedes, les mesures de pes i les mètriques castellanes i catalanes; i l'existència de diversos llibres escrits en català del període. Les obres que han arribat a les nostres mans apunten, a més a més, a la creixent importància dels autors i els editors catalans com a productors de manuals epistolars i, consegüentment, com a promotors de la doctrina epistolar del seu temps. El primer terç del segle XX, Barcelona va esdevenir el primer centre productor de tot l'Estat espanyol de manuals de correspondència, i les editorials que publicaven aquest tipus d'obres eren alhora especialitzades en la producció de llibres escolars⁴⁰².

Els estudis sobre el llibre i la lectura han demostrat que la llengua del Principat fou pràcticament desterrada com a llenguatge de producció literària des de l'últim terç del segle XVI (llevat de la literatura de cordill, els llibres de consum popular de finalitat utilitària i els fulletons propagandístics, especialment emergents en èpoques de conflicte). No fou fins a la fi del segle XVIII i l'inici del XIX, coincidint també amb un increment de les edicions en llengua castellana, que va esdevenir un desenvolupament notabilíssim de la producció llibresca en català⁴⁰³. Les dates d'aparició dels llibres escrits en llengua catalana que hem examinat al present capítol corroboren aquesta trajectòria. La utilització del català com a llengua d'intercanvi epistolar privat, en canvi, sembla haver sobreviscut, si més no entre les classes més populars, fins ben entrat el

⁴⁰¹ SAGARRA, J. *Novísimo estilo de cartas*, op. cit., pp. 1-2.

⁴⁰² SIERRA BLAS, V. "¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX", op. cit., pp. 285-286.

⁴⁰³ Fenomen associat a la Renaixença o «Naixença» de la literatura catalana, com també l'anomena LLUCH, E. "Producció de llibres en català (1476-1860): la història de la «morta viva»". *L'Avenç*, 1995, núm. 189, pp. 22-27.

segle XIX, quan es va produir la castellanització general i efectiva de l'ensenyament⁴⁰⁴, com veurem amb més deteniment a un altre capítol d'aquesta tesi.

⁴⁰⁴ Sobre la castellanització de l'ensenyament i la publicació de llibres escolars en català és molt interessant la lectura de GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. i MARQUÉS SUREDA, S. "El libro escolar en catalán". A: ESCOLANO, A. (dir.). *Historia ilustrada del libro escolar en España: del Antiguo Régimen a la Segunda República*, op. cit., pp. 549-578.

**Capítol 4. De la teoria a la
pràctica: les cartes catalanes
objecte d'aquest estudi**

4.1 Introducció: el concepte de correspondència familiar

Com anunciàvem al capítol de metodologia, aquest projecte de recerca és dedicat a l'estudi de les cartes privades familiars escrites per catalans i catalanes que van viure (i escriure) entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX. Tant aleshores com ara, el terme carta s'associa, principalment, a aquella comunicació escrita que s'estableix entre dues persones que són temporalment (o definitivament) separades l'una de l'altra. En un sentit estricte, les cartes privades són aquelles que s'intercanvien els particulars i per tant, d'aquesta categoria epistolar s'exclourien les missives creuades entre les institucions o entre els particulars i les institucions. Tanmateix, dins d'aquest tipus de correspondència té cabuda tant la informació de caràcter públic com la circumscrita a l'àmbit estrictament privat. Entre les línies d'una epístola privada hom pot trobar notícies derivades dels vincles institucionals dels corresponsals, relatives als seus interessos econòmics i/o les obligacions de gestió del patrimoni amb d'altres que al·ludeixen a les novetats esdevingudes a la llar i/o a la terra de provenença i als afectes⁴⁰⁵. Les cartes privades *familiars* objecte de la nostra anàlisi són aquelles que es bescanvien els membres d'una mateixa família. Al nostre parer, una altra cosa són les cartes privades de *naturalesa familiar*: aquesta expressió és més adient per a fer referència a una correspondència d'estil «familiar», o el que és el mateix, senzill, sense compliments, que denota certa intimitat i franquesa entre els corresponsals, la qual cosa es pot donar tant entre corresponsals lligats per vincles familiars com entre amics i/o persones de confiança.

Fins al final del Set-cents no trobem mostres d'epístoles específicament anomenades familiars dins les obres destinades a l'ensenyament de l'escriptura epistolar. El primer manual epistolar on apareixen aquest tipus d'epístoles és *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas, y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia* (1794), de l'edició del qual es va fer càrrec J. Antonio D. i Begas. I la seva primera definició –en el si d'aquest aquest tipus de literatura especialitzada– és deguda a Melchor de Sas:

“Por cartas familiares, según el sentido común, y los que manifiestan los precedentes artículos de ordenanza, debe entenderse toda correspondencia que no sea relativa únicamente a cosas del real servicio, sino es que se

⁴⁰⁵ Afirmació que prové d'ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., pp. 45-46.

verse en asuntos particulares, ya pertenecientes al que escribe, ya a aquel a quien se dirige la carta, ya a los dos, o ya, finalmente, tratando de asuntos indiferentes, sin más objeto que comunicarse los ausentes: *absentium mutuus sermo*⁴⁰⁶.

Contemporàniament, Eulàlia de Ahumada ha definit els epistolaris privats com aquells constituïts per «cartes particulars escrites entre persones absents, sense cap intenció literària»⁴⁰⁷, motiu pel qual és habitual que s’hi barrejin estils, llenguatges i temes. L’expressió és més espontània en aquest tipus de reculls de cartes tot i que també es ceneixen a la normativa preestablerta per l’art epistolar (i coneguda pels corresponsals). Segons la referida filòloga, els epistolaris familiars són aquells que provenen d’arxius familiars (definites al capítol de metodologia), dins els quals «la majoria de cartes van adreçades a diferents membres de la família, o a criats i servidors d’aquesta»⁴⁰⁸ i «els temes de què tracten fan referència als assumptes familiars i domèstics, relacionats amb el seu patrimoni i la seva vida íntima»⁴⁰⁹. Per de Ahumada allò que determina, en definitiva, que un fons epistolar sigui «familiar» és la seva procedència institucional (els arxius familiars).

Pedro Martín Baños també ha reflexionat sobre la significació del sintagma «epístola familiar». Segons aquest autor, «el adjetivo ‘familiar’ nos remite incontestablemente a la esfera de lo íntimo, lo doméstico, lo perteneciente al círculo de la familia o los amigos cercanos»⁴¹⁰. Per això Martín Baños considera que una carta familiar és una carta extreta de l’àmbit de comunicació privat i personal que s’estableix entre parents o amics⁴¹¹.

Cécile Dauphin i Danièle Pouban atorguen a la correspondència familiar una dimensió pròpia i la defineixen en funció de les funcions (socials) que aconsegueix:

“[...] podemos, por tanto, definir la correspondencia familiar como un intercambio prolongado de cartas cruzadas entre diferentes miembros de

⁴⁰⁶ SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.*, op. cit., p. 81.

⁴⁰⁷ DE AHUMADA BATLLE, E. “Correspondència privada: la història entre línies”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2003-2004, núm. 49, p. 466.

⁴⁰⁸ *Íbid.*

⁴⁰⁹ DE AHUMADA BATLLE, E. (ed.). *Epistolaris d’Hipòlita Roís de Liori i d’Estefania de Requesens (segle XVI)*, op. cit., p. 8.

⁴¹⁰ MARTÍN BAÑOS, P. “Familiar, retórica, cortesana: disfraces de la carta en los tratados epistolares renacentistas”, op. cit., p. 19.

⁴¹¹ *Íbid.*

una misma familia que difiere de otras prácticas epistolares (como las cartas literarias o políticas, las cartas de amor o de amistad, el correo comercial, administrativo, diplomático o militar) por la amplia y compleja red de corresponsales que pone en juego, por sus formas de conservación, por los recursos retóricos que emplea y, sobre todo, por las funciones que cumple como instrumento de solidaridad, de control y de unión”⁴¹².

De resultes d’haver examinat centenars de cartes d’índole privada i familiar dels segles XVIII i primera meitat del XIX hem arribat a la conclusió que una carta familiar, entesa com aquella comunicació epistolar que s’estableix entre dos o més membres d’una mateixa nissaga, s’identifica perquè:

a) Com a norma general, l’extensió de les cartes creuades entre els parents és major que el de les epístoles privades no familiars (que solen ésser més curtes i anar més al gra).

b) La correspondència privada no familiar sol ésser esporàdica i motivada per la necessitat d’atendre assumptes concrets, mentre que les cartes familiars barregen matèries d’aquesta índole amb temes més personals i l’intercanvi epistolar és més regular i té una més llarga durada en el temps.

c) Les formalitats de les cartes privades, siguin o no familiars, són similars. Tanmateix, a les missives intercanviades entre membres d’un mateix llinatge s’especifica (sempre o gairebé sempre) la relació de parentiu existent entre els corresponsals a la salutació, el comiat i quan es fa referència al receptor de l’epístola al capdavant del darrer full de paper de la mateixa. En el cas de la resta de cartes de naturalesa privada, la vinculació que existeix entre els interlocutors no queda necessàriament ni clarament reflectida a dites parts del text. Així mateix, el fet que aparegui el vocatiu «amic» a l’inici de l’escrit no és, al nostre parer, un marcador de què el lligam que uneix emissor i receptor sigui veritablement d’amistat (i molt menys d’amistat tal i com l’entenem en l’actualitat).

d) Les cartes familiars solen ésser més afectuoses o, com a mínim, deixen entreveure una relació d’igualtat/proximitat entre els corresponsals.

e) Habitualment, a les cartes familiars hi ha nombroses referències a altres parents i coneguts (mostra de l’existència de referents compartits entre els

⁴¹² DAUPHIN, C. i POUBLAN, D. “La correspondencia familiar como objeto histórico”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., p. 221.

interlocutors). A les cartes privades no familiars no hi són aquest referents (o hi són en molt menor grau) i les mencions d'altres membres de la família solen ésser essencialment protocol·làries, per a desitjar-los bona salut o trametre'ls records.

f) Les cartes intercanviades entre els parents no només serveixen per a tractar dels afers puntualment desenvolupats en el si del seus textos sinó també per a crear, mantenir i/o potenciar lligams d'afecte, sociabilitat i ajuda mútua entre els diferents membres de la nissaga (alhora que mantenen connectats els parents emigrats amb el casal i la terra d'origen).

Amb el pas del temps, els epistolaris familiars han esdevingut transcendentals per a l'estudi de la vida quotidiana i l'afectivitat, tal i com era concebuda i viscuda pels nostres avantpassats. Segons Dauphin i Pouban, la correspondència familiar permet, a més a més, aïllar i estudiar paràmetres com els costums familiars, el valor del patrimoni, la gestió de la identitat o la legitimació de l'èxit⁴¹³. Al nostre parer i com tindrem l'oportunitat de mostrar a un altre apartat del present capítol, la correspondència intercanviada entre els membres d'un mateix llinatge ens permet estudiar la idiosincràsia de les relacions de parentiu dels nostres antecessors (si més no, des de la seva vessant comunicativa).

Un cop delimitat el concepte de carta familiar i establerts els trets comuns del context de producció dels fons epistolars que conformen la base documental de la nostra recerca (cosa que farem a continuació), dedicarem la resta del present capítol a analitzar diversos aspectes formals i temàtics que caracteritzen la correspondència epistolar dels segles XVIII i primera meitat del XIX. Quant als primers, tindrem en compte les mides i les característiques materials del paper emprat per a escriure cartes; els espais que hom deixava en blanc com a senyal de deferència envers l'interlocutor; la informació que hom consignava habitualment a l'encapçalament, la salutació, el comiat, el peu de pàgina i el sobreescrit; i els tractaments de cortesia utilitzats en funció de qui era el destinatari de les epístoles. Quant als segons, farem referència als temes que de forma reiterada eren tractats a les missives i que són: al·lusió a la darrera carta rebuda, estat de salut, novetats tocants a la família i als coneguts d'ambdós corresponents, notícies d'actualitat, marxa del negocis comuns, encàrrecs diversos i tramesa de records per a la resta de la parentela. I finalment, reproduïrem algunes al·lusions al moment de l'escriptura i la lectura de cartes que fan els autors de les correspondències que hem

⁴¹³ *Ibid.*, p. 209.

estudiat i farem diverses observacions sobre el desenvolupament dels vincles familiars que facilita i posa de manifest l'intercanvi epistolar.

4.2 Les cartes catalanes objecte d'aquest estudi: els fons analitzats

En funció de la definició del que és una carta familiar vista fins aquí hem fet la selecció dels conjunts epistolars que han estat objecte del nostre estudi⁴¹⁴. Aquest inclou una mostra de les cartes intercanviades entre Josep Innocenci Aparici i Fontbayona (1694-1778) i el seu pare, Josep Aparici i Fins (1654-1731), conservades dins el fons patrimonial del baró de Castellet (BC); de les bescanviades entre Antònia Llampilles i el seu cunyat, Onofre d'Homdedéu i Toda, i entre Joan d'Homdedéu i el seu germà, Josep d'Homdedéu, provinents del fons patrimonial de la família Homdedéu de Riudecanyes (ACBC); de la correspondència epistolar de Joan Escofet i Palau (1720?-1808) amb la seva germana, Anna Escofet i Palau, i amb la seva dona i filla, Manuela Moreno i Montfort i Marianna Escofet i Moreno, del fons personal de Joan Escofet i Palau (ANC); de les missives intercanviades entre els germans Ramon, Joan, Josep Antoni i Bonaventura Sans i Barutell dipositades al fons patrimonial del marquesat de Saudín (BC); de la correspondència entre Ramon Jover i Nadal i el seu oncle Josep, extreta del fons patrimonial de la família Jover (AHL); de les epístoles bescanviades entre Martí de Burguès i de Coromines (1755/1756-1809) i la seva germana, Maria Josepa de Feliu i de Burguès i entre el primer i el seu germà, Francesc de Burguès i de Coromines, part de les quals són dins el fons patrimonial de la família Sambola-Burguès (BC) i una altra part a l'Arxiu de la Catedral de Girona; de la correspondència entre Miquel Rosés Roger (1792-1863) i la seva esposa, Francesca Roig Torredà (1803-1843), dipositada al fons patrimonial de la família Rosés de Girona (AHG); de les cartes que Josep Arrau i Barba (1802-1872) va enviar als seus germans i a la seva tieta Francisca extretes del fons personal de Josep Arrau i Barba (AHCB); de la correspondència epistolar de Jaume Tió i Noè (1816-1844) amb el seu pare, Jaume Tió, del fons personal de Jaume Tió i Noè (BC); de les epístoles enviades per Rosa Dot i Prats (1769-1841) al seu fill, Joan Fidel Moragas i Dot (1795-1841), i viceverses, provinents del fons patrimonial de la família Moragas (AHT); de les cartes que Pere Torrent i Vila dirigí a la seva mare, tiet i cosins, pertanyents al dipòsit Pons-Guri (AHFF); de les missives intercanviades entre Joaquim

⁴¹⁴ Les variables que hem tingut en compte a l'hora de triar els 15 epistolars que configuren la base documental d'aquesta recerca han estat àmpliament tractades a l'apartat dedicat a la metodologia.

Salarich Verdaguer (1816-1884) i la seva futura esposa, Pepita Jiménez, i de les cartes que Felipa, germana petita del primer, va enviar als pares d'ambdós, dipositades al fons patrimonial de la família dels doctors Salarich (ACOS); de les epístoles bescanviades entre Josep Antoni de Barraquer i Llauder i la seva filla Manuela, provinents del fons patrimonial de la família Barraquer (ANC); de la correspondència epistolar de Joaquim Ramis i Taix (1831-1910) amb la seva esposa, Cristina Amigó, i de l'establerta entre Domènec Ramis Panella (nascut el 1803) i els seus fills, Joaquim, Ramon i Joan, i entre els mateixos germans, del fons patrimonial de la família Ramis (AHCB); i de les cartes rebudes per Erasme de Janer i de Gònima (1791-1862) de part de la seva esposa, fills, germans, nebots, cosins, cunyats, gendres i néts, pertanyents al fons personal d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca (AHCB).

La necessitat de comunicar-se epistolament estigué determinada, en tots els casos examinats, per la separació física dels corresponents. Ja fos de forma voluntària o imposada per determinades eventualitats. Els motius concrets que obligaren els/les epistològrafs/es citats més amunt a distanciar-se momentàniament són diversos però, a grans trets, estan relacionats amb a) la cerca de millorar la posició i/o riquesa personal i familiar, b) les obligacions professionals (especialment en el cas dels militars i els eclesiàstics), c) els estudis, o d) la conjuntura històrica. En el cas català, i encara al segle XVIII, era habitual que els fills cabalers fessin carrera militar o es consagressin a l'Església. En el cas de les filles, si no era possible casar-les, el seu destí principal era també la professió religiosa. Naturalment, aquestes circumstàncies ocasionaven, en la major part del casos, el desplaçament del lloc d'origen. La correspondència epistolar assegurava, aleshores, la manutenció dels lligams familiars i la gestió del patrimoni romanent a la terra natal. L'epistolari dels Aparici exemplifica la primera de les situacions al·ludides, aquella en què el fill abandona la pàtria nadiua a la recerca d'oportunitats i fortuna. Les cartes que Josep Innocenci Aparici va enviar al seu progenitor⁴¹⁵ (que era a Barcelona) des de Cadis el 1730 giren, fonamentalment, al voltant dels negocis que pare i fill duïen entre mans. La plaça d'oficial de la comptadoria principal de la Casa de la Contratación, que aleshores ocupava el jove Aparici, els permetia fer negocis de compravenda de diversos tipus de mercaderies –al marge dels canals oficial/legals de l'època– entre Cadis, Barcelona i Amèrica. Els deutes acumulats per Josep Innocenci enterbolien les relacions paternofiliars, atès que el

⁴¹⁵ Hom pot trobar més informació sobre aquest personatge a l'article de MERCADER, J. "Nuevos datos sobre la personalidad del geógrafo José Aparici". *Estudios geográficos*, 1951, núm. 43, pp. 351-357.

pare sospitava que el fill guanyava i gastava (malgastava) més diners dels que retia comptes a les seves cartes. Un altre dels “negocis” tractats a l’epistolari dels Aparici té a veure amb la intenció de Josep Innocenci de casar-se, plantejada en termes econòmics (intermediaris, dots, grans despeses de les dones de la regió...), i les reticències del seu progenitor, justificades pel fet que Josep Innocenci no disposava de prou diners per a assumir les despeses d’un matrimoni.

Una altra circumstància que amb molta freqüència motivava la separació de la família i del lloc d’origen, i que per tant era generadora de comunicació epistolar, eren els estudis. Les cartes intercanviades entre Jaume Tió i Jaume Tió i Noè⁴¹⁶, pare i fill, entre els mesos de novembre de 1834 i agost de 1835, foren escrites mentre el segon era a València estudiant i el primer a Tortosa. Des de la capital del País Valencià, Jaume escrivia al seu progenitor bàsicament per a demanar-li diners (per a la seva manutenció i/o el pagament d’alguns deutes) i altres coses (roba, llibres, menjar, etc.). A canvi, el fill donava compte, als seus escrits, del seu quefer diari (les visites que feia i que rebia, els estudis, les activitats a les quals dedicava el seu temps lliure, etc.) i, de vegades, demanava instruccions (com, per exemple, si podia anar al teatre la tarda del dia de reis). El pare, per la seva banda, li donava consells, els més reiterats eren que s’apliqués en l’estudi, visités determinades persones –sobretot als germans caputxins– i que tingués cura del seu aspecte i de la seva higiene personal (que es rentés els peus per a que no fessin pudor o la cara per a que se li curessin els grans). Així mateix, Jaume Tió pare s’encarregava de posar al corrent al seu fill de les novetats esdevingudes entre els germans i els coneguts i de les notícies de la regió, com els enfrontaments entre constitucionalistes i absolutistes que s’havien produït a Valls a les acaballes de desembre de 1834. Per les cartes conservades sabem que Jaume Tió pare s’informava dels moviments del seu fill per terceres persones i que era coneixedor de que el seu descendent l’havia mentit en diverses ocasions, comportament que reprovava així com que el fill gastés diners en excés.

Els temes tractats a les epístoles intercanviades entre pares i fills canvien lleugerament (almenys en la seva expressió) en funció de si els corresponents són homes o dones. Aquest canvi es pot associar a les diferències socioculturals que distingien ambdós sexes i els seus rols com a pares i mares o fills i filles als segles XVIII i XIX.

⁴¹⁶ Per conèixer més sobre Jaume Tió i Noè hom pot consultar GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, J. A. *L’escriptor tortosí Jaume Tió i Noè segons les seves obres*. Tortosa: UNED, 2005 i MESTRE I NOÈ, F. *Temps, vida i obres del polígraf D. Jaume Tió i Noé (1816-1844)*, op. cit..

Així ho posa de manifest la comparació de l'epistolari dels Aparici o dels Tió amb les missives bescanviades entre Rosa Dot i Prats i el seu fill, Fidel Moragas i Dot⁴¹⁷, entre 1828 i 1839. A diferència de les correspondències anteriorment mencionades, les cartes que Fidel Moragas va enviar a Valls (on residia la seva mare) des de Barcelona, Marsella (abril de 1830-juliol de 1836) i París (juny-juliol de 1838) no versen principalment sobre afers econòmics que vincuessin a mare i fill ni sembla que Fidel li remetés diners regularment a la seva mare malgrat ésser l'hereu. Són cartes escrites des de la distància, ja que Fidel havia de tenir cura dels seus negocis, en què el fill explica i s'interessa per les novetats esdevingudes entre els parents i els coneguts i és mostra afectuós i agraït pel zel que mostrava la seva mare envers la seva família. Des de terres tarragonines, Rosa Dot escrivia al seu fill per a posar-lo al corrent de novetats i notícies, sobretot relacionades amb la casa pairal, com la recollida de l'avellana i del raïm o l'arrendament d'un magatzem a tercers i encara tocava altres qüestions de naturalesa econòmica com la venda d'oli i de les referides avellanes o la tramesa de diners que faria al seu fill.

Manuela, filla de Josep Antoni de Barraquer i Llauder⁴¹⁸, també era lluny de la llar paterna pel mateix motiu que Jaume Tió: els estudis. Les cartes creuades entre Manuela i el seu pare (o tots dos progenitors) que hem considerat dins la nostra recerca són de 1847. El tema que més preocupava aleshores a la descendent dels Barraquer (que era a Vernet-les-Bains) era si el pare (el qual, segons les missives, era a Barcelona o Girona) les aniria a buscar a ella i a les seves germanes per passar les vacances a casa o no. En no fer-ho, Manuela relata a les seves missives les excursions i visites realitzades durant les vacances i noves del seu dia a dia, com la visita d'un pare jesuïta a l'escola i els sermons que els donà, la mort d'una de les seves mestres o una grip molt forta que va assolir el pensionat. No manquen a les epístoles de la descendent dels Barraquer les al·lusions als seus avenços acadèmics o demandes com que el seu progenitor li permetés no assistir a la classe d'espanyol. L'interès de Manuela per tenir notícies de la família es

⁴¹⁷ Els Moragas han estat estudiats per OLIVÉ SERRET, E. "Vida quotidiana i peripècies d'un estudiant de Cervera (1789 - 1798)", op. cit.; -*Els Moragas. Història íntima d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'antic règim a Catalunya*, op. cit.; i PIÑOL ALABART, D. "La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)", op. cit.

⁴¹⁸ CABALLÉ, F. *La formació del casal de Can Barraquer: recerca històrica documental. Memòria. Informe tècnic de l'Arxiu Històric Municipal de Sant Boi de Llobregat*. Sant Boi de Llobregat: [s.n.], 1996. L'historiador local Carles MARTÍ I VILÀ n'ha fet alguna referència als seus estudis sobre la ciutat i ha destacat la importància de l'epistolari dels Barraquer a *Antecedents d'història santboiana*, 1952, p. 3-10; i -"Agraïment". *Revista Vida Samboiana*, 1959, núm. 49, p. 7. PÉREZ LATRE, M. "El fons de la família Barraquer ingressat a l'ANC. Les vicissituds de Rafael Casanova i els seus descendents en els segles XVIII i XIX", op. cit.

veu compensat a les cartes del seu pare. Aquest li'n explica sobretot de relacionades amb la salut i els estudis dels seus altres germans. Als seus escrits, Josep Antoni de Barraquer i Llauder justifica el fet de no anar a buscar les seves filles per passar les vacances a Catalunya pels perills dels camins i posposa el retrobament en diverses ocasions. I com no podia ésser d'una altra manera, les cartes del pare contenen referències als premis aconseguits per les filles, els exàmens i les matèries que estudiaven a l'escola, així com la demanda de què s'esforcessin amb els estudis.

L'últim epistolari entre pare i fills que analitzarem al present capítol es distingeix dels anteriors perquè, en el cas de les missives intercanviades entre Joaquim⁴¹⁹, Ramon i Joan Ramis i Taix i el seu progenitor, Domènec Ramis Panella, entre el mesos de juny de 1855 i abril de 1856, el motiu de la seva separació té a veure, en gran part, amb la conjuntura històrica. Joaquim era a Barcelona fent-se càrrec dels negocis i les propietats familiars mentre que el seu pare es trobava a Nimes. Els aldarulls que es van produir al Vapor Vell, coneguda fàbrica tèxtil del barri de Sants de la qual eren copropietaris els Ramis, durant la vaga general de 1855, van precipitar la marxa del progenitor dels Ramis a França. Des d'allà dirigia els destins de les seves empreses i dels seus fills utilitzant a Joaquim com a intermediari. Els germans, Ramon i Joan, escriuen a Joaquim des de Saddleworth (parròquia del municipi d'Oldham a Manxester) on es desplaçaren per a fer negocis però, sobretot, per a aprendre l'anglès. Les epístoles que es bescanviaren Joaquim i el seu progenitor barregen les notícies sobre la família (més afectives) amb les relatives al funcionament de la fàbrica i els negocis dels Ramis (estat de la producció i les vendes, reubicació d'espais i treballadors, reunió dels teixidors amb l'alcalde de Sants, arribada de peces, telers amagats abans d'una inspecció de duanes, un dels treballadors expulsats arran dels avalots torna demanant feina, problemes amb la roba de pana, aturada de la producció per manca d'aigua al pou, etc.). En canvi, les missives intercanviades entre els germans, quan Ramon i Joan eren a Anglaterra, dediquen més espai a la relació dels costums i les particularitats de la llengua anglesa i posen de manifest la seva recança per ésser lluny del pare i de la terra d'origen.

Amb independència del motiu pel qual es produïa la separació de la llar, la reclamació de les assistències a l'hereu, el qual generalment vehiculava, a més, la circulació de notícies entre els diversos membres de la família és un tema que es

⁴¹⁹ Hem pogut extreure algunes dades biogràfiques sobre aquest personatge de BALIUS, R. "El gimnàs i la gimnàstica higiènica del senyor Ramis". *Apunts. Medicina de l'esport*, núm. 22, 1985, pp. 109-112.

repeteix dins la correspondència entre germans (tant al segle XVIII com al XIX). Serveixin com a exemple les epístoles que Josep d'Homdedéu envià, des de Granollers, al seu germà Joan, que vivia a Riudecanyes (Tarragona) entre 1777 i 1778⁴²⁰. El primer havia abandonat Riudecanyes per anar a Barcelona a fer pràctiques a casa de Josep Lluç i Vilallonga amb el propòsit d'iniciar la carrera de notari. El 1776, emperò, Josep d'Homdedéu es va traslladar a Granollers (sembla que per pal·liar, en part, els seus problemes econòmics). Una missiva darrera una altra, Josep demanava diners a en Joan per a fer-se fer roba, es lamentava pel silenci del seu germà i li retreia que no l'assistís econòmicament, especialment si havia estat un període de bones collites, alhora que defensava el seu bon quefer. Al començament de 1778 i enfront l'absència de notícies per part del seu germà, Josep li va notificar el seu propòsit de tornar a casa. Sembla que el mes de març del mateix any aquest pla no s'havia executat perquè Joan havia escrit a Josep, però la situació dels diners no s'havia resolt. La correspondència d'Agnès Llampilles i Onofre d'Homdedéu i Toda, generacionalment antecessors dels anteriors, també es centra en les reclamacions econòmiques. L'origen de les desavinences entre ambdós corresponsals és lligat, en aquest cas, a l'herència d'Antònia Llampilles, germana d'Agnès i esposa d'Onofre. Les cartes que Agnès envià al seu cunyat el 1738, 1746 i 1747 des de Barcelona (a Riudecanyes) fan referència a un deute sobre el pagament del qual els corresponsals no es posaven d'acord. Unes robes i unes joies d'Antònia que Agnès esperava que Onofre li enviés també són esmentades a les cartes. El febrer de 1747 la cunyada va amenaçar el cunyat amb prendre mesures violentes a fi d'executar el testament de la seva germana i uns mesos més tard, al juny, li va proposar de trobar-se en persona l'octubre següent per a resoldre totes aquestes qüestions.

La vida militar comportava llargs períodes de separació de la família i de la llar. Aquest és el cas de Joan Escofet i Palau (1720?-1808)⁴²¹, enginyer de l'Exèrcit espanyol. Les cartes que aquest va enviar a la seva germana Anna el 1757 des de Barcelona (ella era a Cadaqués) al·ludeixen a l'estat de salut de tots els membres de la família (especialment al d'una filla que era malalta), als productes que es bescanviaven els germans (normalment roba i aliments), als coneguts d'ambdós, a les novetats (com la compra d'una casa o el nou embaràs de Manuela Moreno i Montfort, muller

⁴²⁰ Més informació sobre aquesta nissaga a PUIG I TÀRRECH, R. "Correspondència d'un cadet des de l'Acadèmia militar de Poblet durant la Guerra del Francès (1813-1814)", op. cit.; i ROVIRA GÓMEZ, S. J. *Rics i poderosos, però no tant. La noblesa de Tarragona i comarca al segle XVIII*, op. cit.; –*Els nobles del Baix Camp (segle XVII)*; op. cit.; i –*Vells i nous. Els nobles de Tarragona al segle XVII*, op. cit.

⁴²¹ FERRER I CASADEVALL, F. *El general de Cadaqués*, op. cit.

d'Escofet), als interessos de Joan a Cadaqués (la venda d'oli, l'estat de les vinyes, etc.), dels quals s'encarregaven la germana i la mare, i als diners (censals, deutes que s'havien de pagar i/o diners que s'havien de cobrar). Una altra nissaga de militars dispersos per la Península que hem considerat dins la nostra recerca és la dels germans Sans i Barutell (Ramon a Barcelona, Joan a Màlaga i Cartagena (Múrcia) i Josep Antoni a Madrid i Cadis). Les cartes que analitzem en aquest estudi abracen els mesos de maig de 1795 a juliol de 1802 i posen de manifest com es gestionava, dins l'àmbit familiar, la demanda de favors i altres assumptes que requerien la col·laboració dels corresponsals, relacionats, per exemple, amb el cobrament d'un deute o amb la circulació de papers per aconseguir determinats càrrecs o pretensions. Un altre afer que repetidament és tractat pels germans Sans i Barutell⁴²² té a veure amb els diners (assistències, deutes, pagament de lletres, etc.). Els diners són el motiu principal dels puntuals enfrontaments epistolars entre els germans. Del contingut d'aquest conjunt epistolar, per últim, destaquen les referències que els epistològrafs fan a la situació particular de Josep Antoni, acusat de l'assassinat del sergent Francisco de Paula Machado, marit de Maria Bringas (amb la que, amb tota probabilitat, aquell havia tingut una aventura). Per aquest afer i per ordre reial fou condemnat a romandre tancat al castell de Santa Catalina (Cadis) durant sis mesos i després a ésser traslladat de batalló, no podent retornar al camp de Gibraltar durant un període de quatre anys.

Fora de casos excepcionals com el descrit anteriorment, la correspondència fraterna sol versar sobre temes més positius (tot i que, generalment, també abunden les referències econòmiques). Així ho podem constatar a les missives que Maria Josepa de Feliu i de Burguès va enviar des de Mataró, ciutat natal del seu difunt marit, Francesc Feliu de la Penya, al seu germà, Martí de Burguès i de Coromines, resident a Girona, entre el 16 de gener de 1800 i el 16 de juny de 1801⁴²³. Aleshores Maria Josepa tenia 66/67 anys i Martí, 44/45. Aquest conjunt epistolar fa referència a temes com la salut dels corresponsals, les novetats esdevingudes al si de la família (entre d'altres, el càrrecs de regidor de l'Ajuntament de Mataró i d'oïdor de Mallorca aconseguits per un nét de l'autora de la correspondència, Joaquim Sisternes i Feliu), les anades i vingudes de Maria Josepa a Barcelona o els productes (xai i fruita fonamentalment) que els germans

⁴²² Del fons al qual pertany aquesta correspondència en parla FONTANALS, R. "El fons del Marquesat de Saudín de la Biblioteca de Catalunya", op. cit.

⁴²³ La correspondència dels Burguès ha estat estudiada i publicada per ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit.; i *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit.

es trametien recíprocament. L'edat avançada de Maria Josepa explica, en part, el to planyívol i de resignació amb què es refereix al seu estil de vida i a la poca consideració en què la tenien els Burguès. En aquest sentit, Martí actuava com a interlocutor entre Maria Josepa i els Burguès de Girona i s'encarregava d'enviar-li xai i botifarres, com acostumava a fer l'hereu, Josep de Burguès i de Coromines, abans de la seva mort el 1799. El primogènit de l'anterior, Narcís de Burguès i de Caramany, havia de fer-se càrrec, a l'època en què foren escrites les cartes que analitzem en aquesta recerca, tant de les assistències de la seva tia com de les del seu oncle, Francesc de Burguès i de Coromines, monjo de Montserrat. La qüestió de les assistències i les demandes d'ajuda mútua centren la correspondència conservada de Martí i Francesc de Burguès i de Coromines entre el mes de juliol de 1800 i el de novembre de 1801. Martí demanava al seu germà que col·loqués d'escolanet al monestir a un conegut seu i Francesc, que Martí explorés la possibilitat de publicar a Girona la traducció castellana que ell mateix havia fet d'una carta encíclica del papa Pius VII. Entre les notícies més importants que Francesc va comunicar al seu germà aquell any està la seva designació, el 17 de juny de 1801, com a nou abat del monestir de Sant Benet de Bages, des d'on li va enviar la darrera epístola del conjunt.

El contingut de la correspondència entre els cònjuges canvia substancialment en funció del moment de la seva producció (inici de la relació, prometatge o matrimoni). Dos dels fons documentals estudiats contenen epístoles amoroses de mitjan segle XIX. Ens referim a les cartes intercanviades entre Joaquim Salarich Verdaguer⁴²⁴ i la seva futura esposa, Pepita Jiménez, i a les creuades entre Joaquim Ramis i Cristina Amigó. Les epístoles dels dos primers fan referència als mesos de juliol de 1843 a maig de 1845 i a les ciutats de Barcelona (on vivia Pepita) i de Sant Boi del Lluçanès i Vic (on es trobava Joaquim per motius laborals). L'autor de la correspondència hi manifestava el seu amor per la destinatària i es lamentava per no poder veure-la en persona (escrivia per compensar aquesta impossibilitat). També li explicava les activitats que feia i deixava de fer, les cartes que havia enviat o rebut del pare de la noia, es planyia per la manca de diners per a poder comprar-li determinades coses (la carrera de medicina era cara i la família Salarich no comptava amb prou recursos) i es preguntava per la

⁴²⁴ Més informació a SERRA I CAMPDELACREU, J. *Bosquejo biográfico de don Joaquín Salarich y Verdaguer: con noticias expositivas, críticas y bibliográficas de sus obras*, op. cit. SALARICH I TORRENTS, M. *Don Joaquín Salarich y Verdaguer: proyección familiar del abuelo*. Vic: Ajuntament de Vic, 1949; i –*Cronologia bio-bibliogràfica de Joaquim Salarich i Verdaguer (1816-1884)*. Vic: [Impremta Anglada], 1971.

predisposició de Pepita a anar a viure a Sant Boi on Joaquim iniciaria la seva carrera com a metge. D'aquest mateix fons hem rescatat un conjunt de vuit epístoles que Felipa Salarich Verdaguer, germana petita de Joaquim, va adreçar als pares d'ambdós entre 1845 i 1848 des de Madrid, Sevilla i Gran Canària. Aquestes missives notifiquen l'arribada de la noia a Madrid i posteriorment, Canàries, i narren les anècdotes d'un viatge que, en el segon cas, tingué una etapa cordovesa i una altra de sevillana. Felipa expressa, a les seves lletres, la felicitat (no sabem si real o no, per a tranquil·litat dels seus progenitors) que sent com a novícia i en prendre definitivament els hàbits.

Les epístoles que Cristina Amigó va dirigir a Joaquim Ramis i Taix i aquest en aquella entre 1852 i 1853, un any abans que la parella contragués matrimoni, reproduïxen gran part dels tòpics de la correspondència amorosa que havien estat fixats per la literatura especialitzada (tòpics que, a l'alçada que s'entrecruaven les cartes Cristina i Joaquim, ja eren una mica passats de moda). Cristina escrivia des de Mataró, Barcelona i Vic i Joaquim, des de Barcelona i Igualada. A les seves primeres lletres, Cristina es mostra gelosa i desconfia dels sentiments de Joaquim. Segons creia ella, Joaquim havia estimat una altra senyoreta fins feia poc o tenia relacions amb una altra aleshores. A d'altres escrits, Cristina demana a Joaquim que no mostri les seves cartes a ningú o que les hi retorni. Les missives de l'enamorada al·ludeixen també als llocs on s'havien vist o on es podrien veure (com les misses) i recullen la seva queixa de què Joaquim no feia tot el possible per a què ambdós es trobessin. En un segon estadi de la relació, quan Cristina tracta a Joaquim com el seu futur espòs, el contingut de les cartes varia substancialment, es fa més real i quotidià. D'aleshores ençà, Cristina narra les noves del seu dia a dia (com el naixement dels fills de les seves germanes), comenta l'estat de salut dels membres de les seves respectives famílies, li fa encàrrecs, es plany pel temps que manca per a què es tornin a veure i manifesta el seu amor per Joaquim. En el cas del promès, a les cartes del començament de la relació, que són molt més breus, el to és més apassionat. Hi ha una en què Joaquim es declara a Cristina i espera la seva resposta; una altra destinada únicament a expressar els seus sentiments envers ella; una altra on trenca la seva relació; una altra en què Joaquim perdona la desconfiança i la gelosia de Cristina i li demana un floc de cabells, etc. Amb posterioritat, les epístoles del promès fan referència al seu dia a dia a la feina (a un *cortador*), al cafè, amb la família, les festivitats locals, etc. A d'altres cartes li comenta la seva intenció d'evitar les *quintas* i el seu projecte de canviar d'ocupació. O li explica què ha fet durant la seva estada a Igualada (desembre de 1852).

Amb independència dels temes concrets que són desenvolupats en aquest tipus d'epístoles, el cert és que, durant el període de prometatge dels corresponsals, el contingut de les mateixes és, com a norma general, més efusiu que quan el matrimoni ja és consumat. De la comunicació epistolar que s'estableix entre els cònjuges també tenim un bon grapat d'exemples. Joan Escofet i Palau va escriure a la seva dona, Manuela Moreno i Montfort, entre 1757 i 1778 (des de Barcelona, Cadis, Santa Caterina i la fragata Rosalía a Cadaqués o Barcelona). Dins les cartes adreçades a la seva muller predominen les instruccions sobre la casa, les persones que Manuela havia de visitar i els remeis que més li convenien a la filla d'ambdós, que aleshores era malalta. A diferència de les epístoles dirigides a la seva germana, comentades més amunt, Escofet parla amb més detall de les seves obligacions com a enginyer militar i del seu dia a dia amb la seva muller i s'interessa pel de Manuela a les lletres destinades en aquesta. La circumstància que el *pater familias* fos fora de casa generava una abundant correspondència epistolar entre aquest i la seva esposa. En el cas de la correspondència de Miquel Rosés Roger⁴²⁵ amb la seva dona, Francesca Roig Torredà, els motius de l'absència del primer, entre 1826 i 1840, eren relacionats amb la gestió de certs assumptes econòmics i professionals però també amb l'esbarjo. Les epístoles dels Rosés enllaçaven Girona, residència familiar on es trobava habitualment Francesca, amb Barcelona i Palafrugell, on es desplaçava Miquel per atendre els seus negocis/gestionar el seu vast patrimoni (a excepció del mes de setembre de 1839, durant el qual Francesca es trobava a Barcelona amb la seva família paterna i Miquel en terres gironines). Les cartes de Francesca fan referència, sobretot, als fills i serveixen per posar al corrent al marit de l'estat dels quefers de la casa (si els masovers havien complert les seves ordres o no, sobre la venda dels animals, de productes com el vi, etc.). A banda de la salut dels seus descendents, tema que no deixen de tocar ambdós cònjuges, qualsevol novetat relacionada amb els seus aprenentatges i ocupacions diàries era objecte de menció (que si cantaven molt, que si havien après el parenostre, que si la Manuela menjava pa i xocolata i anava de passeig amb la Teresa, etc.). Les missives de Miquel contenen múltiples disposicions a complir per la seva esposa però també una valoració positiva de les accions dutes a terme per Francesca en relació amb el govern de la hisenda familiar. No manquen les al·lusions, als escrits d'ambdós membres del matrimoni, a l'enyorança que els provocava la seva separació ni manifestacions del desig de retrobar-se aviat.

⁴²⁵ Sobre aquest nissaga han escrit MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*, op. cit.

Per últim, entre les fonts estudiades hi ha diversos exemples d'intercanvis epistolars entre altres parents (oncles que es cartegen amb els seus nebots o cosins entre ells). Ramon Jover i Nadal, membre d'una de les famílies nobiliàries més influents de la vila de Tàrrega⁴²⁶, va rebre múltiples cartes del seu oncle Josep des de l'esmentada ciutat, d'on era oriünd el jove Jover. El conjunt d'epístoles que hem considerat dins el nostre estudi fa referència als anys 1724 i 1727 i són dirigides a Barcelona, on Ramon Jover exercia com a notari. Les missives que l'oncle Josep adreça al seu nebot al·ludeixen a fets tan mundans com els actes de celebració de les festes de la mare de Déu, les trobades amb coneguts o els productes que ambdós corresponsals es demanaven i s'intercanviaven (com la xocolata); i a novetats esdevingudes en el si de la família, com la mort d'una tia i l'estat llastimós de sa casa o l'elecció de Josep com a regidor de la ciutat de Tàrrega. Del contingut de la correspondència conservada dels Jover deduïm –i aquest sembla ésser el motiu principal del carteig entre ambdós parents– que l'oncle gestionava certs interessos del nebot a Tàrrega i que l'ajudava a posar en ordre els assumptes del seu difunt pare (per a la qual cosa li demanava, a una de les seves lletres, que formés un compte amb tots els crèdits i els censals del seu progenitor i a una altra, per exemple, li informava que ja hi havia una sentència amb relació a les demandes dels creditors del mateix).

El desig d'incrementar tant la seva fortuna i posició social personal com la familiar sembla haver esperonat Pere Torrent i Vila a abandonar la seva llar (a El Maresme) i provar sort al Nou Món. Des de d'Orizaba, Toluca i altres poblacions mexicanes, Torrent, anomenat fra Jacint arran de la seva ordenació, va escriure en diverses ocasions a la seva mare, Manuela Vila, al seu oncle, Pere Pons, i als seus cosins, Bonaventura, Jaume i Francesc de Paula Pons (residents a Mataró i Arenys de Mar) entre l'abril de 1838 i l'octubre de 1847. Les missives més antigues conservades de Torrent relaten el seu periple americà (de La Habana a Veracruz), la greu malaltia que va patir en arribar a Mèxic (essent tantes les privacions i la desesperació que va experimentar aleshores que va intentar posar fi a la seva vida), l'agreujament de la febre en emprendre el camí de Veracruz i la promesa de dedicar la resta de la seva vida a la religió en recuperar-se *in extremis*. Aquesta determinació el va dur a ingressar al monestir d'Orizaba (situat al peu de la Sierra Madre Oriental). Al poc temps d'ésser ordenat, però, la voluntat de fra Jacint va canviar i, a les cartes adreçades al seu cosí

⁴²⁶ PLANES I CLOSA, J. M. *La nissaga Jover de Tàrrega. Les primeres Generacions (1649-1739)*, op. cit.

Bonaventura, li demanava que li remetés unes lletres explicant la suposada situació de desatenció econòmica en què es trobava la seva mare –arran de la mort de l'oncle Pons– per a tramitar la seva secularització. Fra Jacint justificava aquesta decisió per la inestabilitat i conflictivitat creixent en què es trobava el país d'acollida. Tanmateix, sembla que el frare va desistir del projecte el 1842-1843. L'enorme llunyania que separava Torrent dels seus familiars explica la seva intensa preocupació davant la manca de correspondència i el to melangiós emprat en relació amb la pàtria d'origen i la possibilitat de tornar-hi abans que morissin els parents amb els quals es cartejava o ell mateix.

Els viatges de formació, com en el cas del realitzat pel pintor Josep Arrau i Barba⁴²⁷ a terres italianes, estimulaven la producció de correspondència. Al nostre estudi hem contemplat un conjunt d'esborranys relligats escrits pel citat Josep Arrau quan era a Milà i dirigits a la seva tia Francisca, els seus germans (Pepe i Francisqueta) i diversos amics entre el 20 d'agost de 1831 i el 2 de juny de 1832. En termes generals, el contingut d'aquestes missives gira al voltant de Milà i les seves meravelles i de les activitats que Arrau hi va dur a terme allà durant la seva estada (anades al teatre, cap de setmana a Magenta, visita a una foneria de bronze), i de la pintura. Les darreres epístoles del conjunt aporten força detalls sobre el com i el quan el pintor tenia previst retornar a Espanya. Els assumptes tractats als esborranys de les cartes dirigides als seus germans són variats i Arrau adopta un to més aviat paternalista (directiu en ocasions) amb ells. Com en el cas dels fons de Pere Torrent i Vila, la temàtica de les epístoles d'Arrau és de caire més personal i allunyat dels afers de gestió que tant condicionen l'escriptura de cartes entre membres d'una mateixa família, quan aquests són lligats per una administració comuna del patrimoni.

El fons personal d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca conté una trentena de cartes bescanviades entre el seu avi, Erasme de Janer i de Gònima⁴²⁸, i diversos membres de la família d'aquell (la seva esposa, fills, germans, cunyats, nebots, cosins i un tiet) entre 1807 i 1860. Les missives provenen de Barcelona, Esparreguera, Sant Feliu de Llobregat, Torelló, Martorell, París o Madrid. Vuit d'aquestes trenta epístoles pertanyen als esposos (1825-1842), de les quals cinc foren escrites per Josepa Gironella i Ayguals i les altres tres, per Erasme a la seva muller; set foren enviades a Erasme pels seus fills

⁴²⁷ ARRAU I BARBA, J. *Apuntes para mi biografía [Manuscrit]*. S. l.: [s. n.], ca. 1900.

⁴²⁸ El personatge ha estat retratat per RETUERTA JIMÉNEZ, M. L. *La fam de terra dels fabricants de Barcelona. El cas d'Erasme de Gònima al Baix Llobregat 1790-1821*, op. cit.

entre 1846 i 1855 (cinc d'aquestes missives són dirigides exclusivament a Erasme i les altres dues, a ambdós progenitors); cinc adreçà el citat progenitor als seus descendents (essent dues destinades al seu fill Josep); una dotzena són dels germans d'Erasme (de sang i polítics) per a aquest (1843-1851); quatre dels nebots d'Erasme (1807-1860); cinc foren intercanviades entre Erasme i els seus cosins (1844-1860), de les quals només una fou escrita per ell; i una carta, l'única escrita en català, d'un tiet d'Erasme en aquest (1826). Com en el cas dels altres matrimonis citats al present apartat, un o altre del cònjuges de Gònima eren fora de casa i s'escrivien, bé per a comunicar l'altre com havia anat el viatge, bé per a posar al dia al que havia marxat de les coses de casa i dels fills. Tant les cartes de l'esposa com les dels fills s'entreenen a relatar el quefer de les seves jornades lúdiques i el grau de compliment en què es trobaven les demandes del pare. Els fills, a més a més, demanaven permís al seu progenitor per a assistir, per exemple, a un concert al casino. Les cartes d'Erasme són més prescriptives i marquen les pautes del dia a dia del seus fills. Les epístoles bescanviades entre els germans es centren en els assumptes legals i/o econòmics que aquests portaven entre mans. Les cartes adreçades a l'esposa, els fills o els germans són més efusives i hi és present el sentiment de nostàlgia per la separació. Les missives intercanviades entre els cosins i els nebots són, com a norma general, més formals (més subjectades als preceptes epistolars de l'època).

4.2.1 Aspectes formals (i la seva evolució)

4.2.1.1 Mides i característiques del paper

L'escriptura de cartes, com qualsevol altra modalitat escriptural està sotmesa, a la pràctica, a una sèrie d'imperatius materials: l'ús d'un suport i d'uns estris d'escriptura determinats i canviant amb el pas del temps. Amb anterioritat a la creació del paper (a l'actual Xina, any 105), hom va emprar diversos materials com a suport per a l'escriptura (papirs, pergamins, teixits, etc.). L'invent xinès va arribar a Occident a través dels àrabs cap a la meitat del segle VIII. L'ús del paper no es va estendre, emperò, fins a la invenció de la impremta a mitjan segle XV i va rebre un impuls definitiu amb la mecanització de la seva fabricació a les acaballes del segle XVIII. El format d'aquest material utilitzat per a la correspondència es feia amb una pasta molt afinada. Durant l'anteriorment citada centúria les cartes senzilles, d'estil familiar, com és el cas de les analitzades al present estudi, acostumaven a escriure's en plec de paper blanc de 21,5 a 20,5 centímetres d'alçada per 15,5 a 15 centímetres d'amplada (un cop

doblegat el paper)⁴²⁹. Menys habitualment, aquestes mides podien augmentar o disminuir uns mil·límetres. De vegades, no es feia servir el plec sencer i les cartes s'escriuien en fulls solts de les mateixes dimensions (quartilles). També s'usaven, tot i que més excepcionalment, quartilles doblegades a la meitat verticalment. Això sí, només quan els parents eren de molta confiança i pocs els temes a tractar. Les mides estàndard dels plecs i fulls solts de paper d'ús comú durant el Set-cents ho continuaren essent al llarg de la primera meitat del Vuit-cents. Tanmateix i de manera creixent, hom comercialitzà paper de cartes d'altres dimensions (24,5 per 18,5 centímetres, 27,5 per 21 o 22 centímetres, etc.). En el cas de la correspondència dirigida a l'estranger, especialment l'americana, el paper utilitzat per a escriure cartes era molt més fi i solia sobrepassar, per dalt o per baix, les mides estàndard a les quals hem al·ludit més amunt (els fulls solien ésser més estrets, d'una amplada aproximada de 13,5 centímetres, o més grans, de 22 centímetres d'alçada per 14 o 17,2 centímetres d'amplada).

El paper que, de forma generalitzada, hom va fer servir per a escriure cartes durant el segle XVIII era força gruixut. En canvi, el segle XIX, es multiplicaren els tipus de papers destinats a aquest fi: el mercat va posar a disposició dels redactors de missives fulls de color blau, verd, rosat, crema, etc., amb ratlles o sense, i amb un rivet de color negre per a les cartes de condol⁴³⁰. Els papers de colors i/o de fantasia s'utilitzaven sobretot a les cartes de felicitació i per a les correspondències amoroses i d'amistat, més per les dones que pels homes. Aquesta mateixa centúria esdevingué regular l'ús de paper amb rivet negre a les cartes de condol com a signe de bona educació (quan el/la que escrivia o el/la que rebia les missives portaven dol també s'havia de fer servir lacre o hòsties negres per a tancar el plec). Inicialment, aquest tipus de paper fou emprat bàsicament pels membres de l'aristocràcia i la burgesia, però, poc a poc, la seva utilització es va estendre al conjunt de la població. El paper timbrat, amb una marca impresa a l'angle superior esquerre del full, va ésser definitivament adoptat per la correspondència de l'Administració a partir de 1845⁴³¹. Altres institucions, com acadèmies, cases comercials i àdhuc particulars d'ambdós sexes i diversa condició

⁴²⁹ Abans del segle XVIII el paper de cartes més utilitzat eren els plecs de 435 mm de llargada per 315 mm d'amplada. «A partir del Setecientos, aunque se continuaron empleando los pliegos, cada vez se hizo más recuente el uso del tamaño cuarto». Veure CASTILLO GÓMEZ, A. "Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)", op. cit., p. 43,

⁴³⁰ Més informació relativa al tipus de paper emprat per a escriure cartes durant el segle XIX a CASTILLO GÓMEZ, A. «Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)", op. cit., pp. 38-39; i "Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)", op. cit., pp. 45-51

⁴³¹ *Ibid.*, pp. 39-40 i 47-48 respectivament.

social també el van emprar. Aquest és el cas, per exemple, de la correspondència estudiada del fons Ramis: Ramon i Joan, des d'Anglaterra, feien servir un paper amb el nom de Martin Mill, d'Old Tame, Saddleworth, mentre que el seu pare, Domènec Ramis, usava el de l'Hôtel Durand, el de la Couronne, de Nimes.

4.2.1.2 Espais en blanc

D'acord amb la teoria epistolar setcentista, deixar una espai en blanc entre el capdamunt del plec de paper o del full que s'utilitzava per a escriure cartes i l'inici del text, així com al marge lateral esquerre dels mateixos –des del punt de vista del lector– era una mostra de cortesia. Quant més extens fos aquest espai, que «dependía del carácter de la carta, de su mayor o menor solemnidad y de la condición del destinatario de la misma»⁴³², més distinció s'atorgava al destinatari de l'epístola. Els fons analitzats en aquest estudi, una mostra dels que han arribat fins als nostres dies dels segles XVIII i primera meitat del XIX, posen de manifest com, de manera generalitzada fins a mitjan segle XVIII, els redactors de missives deixaven una o dues línies d'espai en blanc entre l'encapçalament de la missiva (on s'escrivia el símbol de la creu i/o, amb el pas del temps la data i la referència al destinatari de la mateixa) i la salutació amb què arrencava l'escrit. El marge lateral en blanc oscil·lava entre els 3 i els 5,5 centímetres en funció, entre d'altres factors, de la proximitat o llunyania del vincle de parentiu que unia els corresponsals, del contingut de les epístoles, de la distinció amb què hom volgués tractar el destinatari, etc. I, àdhuc, del grau d'instrucció i dels referents epistologràfics que manegessin els autors de les missives. Amb molta freqüència, quan als epistològrafs només els faltaven unes poques línies per a concloure el seu discurs, aquests marges en blanc s'emplenaven de lletres (com en el cas dels Jover o els Aparici). Durant la segona meitat del Set-cents, va anar desapareixent progressivament el buit en blanc del costat esquerre de les missives, sobretot quan la relació entre els corresponsals era molt estreta. Dins els fons epistolars que conformen la base documental d'aquest estudi tan sols és present a les cartes intercanviades entre Joan Escofet i la seva germana Anna, i únicament quan utilitzen quartilles. En canvi, a les epístoles creuades entre el militar de Cadaqués i la seva dona o entre els germans Sans i Barutell, del tombant de l'al·ludida centúria, ja no en trobem cap rastre.

⁴³² CASTILLO GÓMEZ, A. "De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII", op. cit., p. 160.

El segle XIX es va perdre definitivament el costum de deixar un marge lateral en blanc a les missives. Però es va mantenir el de deixar una o dues línies sense escriure entre el capdamunt de la fulla de paper i la data i una o dues línies en blanc més entre aquesta última i el començament de l'escrit (entre 1,5 i 6 centímetres si sumem tots els buits en blanc). Curiosament, només es salten la norma d'aprofitar tot el paper les cartes intercanviades entre Pepita Jiménez i Joaquim Salarich i entre Cristina Amigó i Joaquim Ramis mentre encara no eren casats (a les primeres l'espai lateral en blanc s'allargava entre 1 i 1,5 centímetres, menys del que solia ésser habitual a les centúries precedents). Aquest circumstància és atribuïble al conservadorisme del gènere, especialment en el cas de la correspondència amorosa, i potser també a l'escassetat de temes que es desenvolupaven a les cartes. Igualment, a les cartes que Manuela Barraquer va enviar al seu pare des de França, on ella estudiava, hi ha una separació considerable entre la part superior de la fulla i la salutació (d'uns 7 a uns 8,5 centímetres) i entre aquesta i el cos del text (1,5 a 3,5 centímetres), així com al lateral esquerre de les lletres (3 centímetres). La pervivència d'aquesta mostra de cortesia es pot deure, a l'exemple dels Barraquer, al desig de la filla d'ésser molt respectuosa amb el pare o, més probablement, a una adaptació a les normes d'etiqueta franceses o, com a mínim, de l'escola on la noia rebia la seva instrucció. Pel que fa a les epístoles destinades a l'estranger, la presència o absència de marges en blanc era condicionada també per necessitats tan mundanes com la duració del correu (el temps que les cartes trigaven a arribar al seu destinatari). Així, per exemple, a la correspondència d'ultramar no solem trobar espais en blanc. El full s'aprofitava completament per a pal·liar l'ànsia de notícies⁴³³.

4.2.1.3 Encapçalament

Tot al llarg del segle XVIII les missives s'encapçalaven, com a norma general, amb el símbol de la creu. La informació sobre el lloc i la data d'emissió de les epístoles apareixia al final de l'escrit, just abans de la subscripció. Aquest és el cas de les cartes estudiades dels Jover de Tàrraga, dels cunyats Homdedéu o de la correspondència intercanviada entre Joan Escofet i la seva germana Anna. Antònia Llampilles, per exemple, acabava els seus escrits posant-se al servei del seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, desitjant-li que déu el guardés molts anys i consignant el nom de la

⁴³³ TESTÓN NÚÑEZ, I., i SÁNCHEZ RUBIO, R., ««De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna», op. cit., p. 797.

població des d'on li enviava les cartes i la data de la seva redacció. A la línia de sota i cap al costat dret del full, anotava les fórmules de cortesia pròpies del comiat i una línia més avall, la seva signatura. Les primeres excepcions en aquest manera de fer esment de la data, heretada de la prescriptiva i la pràctica epistolar característica dels segles precedents, les trobem ja durant la primera meitat del segle XVIII. Al capdamunt i a la part esquerra de la fulla de paper –des del punt de vista del lector– de les missives de Josep Innocenci Aparici hi consten les indicacions del temps i el lloc on foren escrites i al centre, el símbol de la creu. Si l'autor de la correspondència escrivia des d'un vaixell, com és el cas, per exemple, del citat Josep Innocenci Aparici o de Joan Escofet i Palau, també se'n deixava constància a l'encapçalament. La segona meitat del Set-cents es va generalitzar la pràctica de registrar a l'angle superior esquerre de la carta la localitat d'emissió de la mateixa i la data⁴³⁴. Tot i així i excepcionalment, encara podem trobar, durant el citat període de temps, mostres de datació al final de l'escrit.

El símbol de la creu va començar a desaparèixer de l'encapçalament de les missives, de forma generalitzada, als anys vint del segle XIX, a excepció de a les cartes dels eclesiàstics⁴³⁵ i els/les (sobretot les) espistològrafs/es més conservadors/es (com és el cas de la monja Felipa Salarich Verdaguer o de Josep Antoni de Barraquer i Llauder). Una dècada més tard es va instaurar la pràctica de fer referència al destinatari de l'epístola a l'angle superior esquerre del paper i una línia per sota i al costat dret, s'anotava el lloc i la data. Aquest és el cas dels epistolaris de Josep Arrau i Barba i Pere Torrent i Vila i els de les famílies Salarich i Ramis. Tot i així, l'emplaçament d'una i altra informacions (nom del destinatari i datació) oscil·lava entre un i altre cantó de la fulla, de manera que, de vegades, la data es consignava a l'angle esquerre i la referència al receptor de la missiva al dret o a l'inrevés. Igualment, emperò, a la primera meitat del segle XIX encara trobem epistolaris on exclusivament s'apuntava el lloc i la data de redacció de les missives a l'encapçalament (serveixin com a mostra el de Jaume Tió i Noè o els de les famílies Moragas i Barraquer). La pràctica de citar el nom de la localitat on es trobava el corresponsal al qual s'enviaven les cartes va començar als anys quaranta del segle XIX. Generalment, a les cartes intercanviades entre els familiars més

⁴³⁴ Canvi de posició detectat i enunciat, entre d'altres, per CASTILLO GÓMEZ, A. “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”, op. cit., p. 32; i –“Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)”, op. cit., p. 37.

⁴³⁵ La presència d'una invocació religiosa simbòlica en forma de creu, seguida de la seva forma verbal nominal, era d'ús comú entre els eclesiàstics de l'Alta Edat Moderna com afirma, per exemple, CHICHARRO CRESPO, E. “La correspondencia familiar en el ámbito conventual femenino: cartas de María de Jesús de Ágreda a la duquesa de Albuquerque”. *Via Spiritus. Revista de História da Espiritualidade e do Sentimento Religioso*, 2013, núm. 20, pp.201-202.

propers o de molta confiança només es feia al·lusió a la població des d'on partia l'epístola i al temps de la seva redacció, mentre que a la correspondència establerta amb els parents més llunyans i/o més formal, hi constava tot: tant el nom del destinatari de l'epístola i la seva localització com la població des d'on escrivia l'emissor i la data (l'epistolari dels Gònima n'és una bona mostra). Com a singularitat, assenyalar que les cartes que Manuela Barraquer va enviar al seu pare des de França (escrites en francès) no contenen cap informació a l'encapçalament i que el de les epístoles amoroses que Cristina Amigó va dirigir a Joaquim Ramis consta exclusivament d'invocacions al destinatari de les mateixes ("Ramis", "Joaquín Ramis", "Señor don Joaquín Ramis" o "A don Joaquín Ramis").

Tant al Set-cents com al Vuit-cents la fórmula de la data incloïa, en el següent ordre, el nom de la població d'emissió, el dia, el mes i l'any de redacció de la missiva (de vegades la referència al mes precedia a la del dia o mancava alguna d'aquestes dades). Els dies i els anys s'escriuien amb xifres i la resta, amb lletres. Amb el canvi de centúria i cada cop més freqüentment, es van anar eliminant les preposicions que s'intercalaven dins aquesta fórmula («a» i «de»). L'ús d'abreviatures per a consignar la data era habitual. Normalment, s'escurçava el nom del mesos més llargs (de setembre a desembre) i/o de la localitat des d'on s'enviava la carta, bé fent servir les primeres lletres i el sufix «re», bé fent servir un número i el sufix «re». Per exemple: "Cádiz a 3 de 7bre de 1776" o "Cadaqués a 8 de diz^{re} del 1781" (mostres provinents de l'epistolari de Joan Escofet); o "Barna 20 Junio de 95" (epistolari dels Sans).

4.2.1.4 Salutació

Tot al llarg del segle XVIII i de la primera meitat del XIX, l'escrit de la missiva pròpiament dit, on es desenvolupaven els continguts principals de la mateixa, principiava amb una fórmula de salutació que es cenyia als protocols de bona educació del seu temps. Dita fórmula incloïa, generalment, un o varis termes afectuosos seguits del nom propi del destinatari de l'epístola i/o del lligam de parentiu existent entre aquell i el redactor de la missiva. L'ús de possessius també era usual dins d'aquesta fórmula. En funció de la proximitat o llunyania del lligam de parentiu que unia els corresponals, del grau d'intimitat o de respecte existent entre aquests i de les circumstàncies en què es produïa la comunicació epistolar, l'estil de la salutació era més o menys formal. El segle XVIII, les expressions d'afecte d'ús habitual entre els esposos, els germans i els cosins –relacions que implicaven *a priori* una situació d'igualtat sociocultural i generacional–

eren “Querido/a”, “Amado/a”, “Estimado/a” (curiosament, el primer mot s’usava àdhuc a les cartes escrites en català)⁴³⁶. Joan Escofet i Palau, per exemple, iniciava les cartes dirigides a la seva esposa amb apel·lacions del tipus “Esposa amada”, “Querida Manuela” o “Mi querida esposa” (cartes del 12 de desembre de 1757, del 15 de maig de 1773 i del 31 d’agost de 1778). L’anteposició, en el primer cas, del lligam de parentiu al terme afectuós fa més literària l’expressió⁴³⁷. Amb els vocatius “Joan” o “Hermano” s’adreçava Josep d’Homdedéu al seu germà Joan (cartes de l’11 de setembre de 1775 i del 22 de setembre de 1775). En aquest cas la manca de senyals d’afecció és lligada a la tibantor de la relació existent entre els corresponsals. “Querida germana” anomenava Joan Escofet a la seva germana Anna (carta del 10 d’abril de 1757) i “Amado hermanito mío” era l’expressió amb què Maria Sans i Barutell es dirigia al seu germà Joan (carta del 14 de setembre de 1799).

Amb el canvi de segle, l’estil de la salutació entre els cònjuges, els germans i els cosins pràcticament no va variar: “Mi querido Miguel” o “Mi querido y apreciado Miguel” (cartes de Francesca Roig Torredà dirigides al seu espòs, Miquel Rosés Roger, del 9 de març de 1826 i del 2 de setembre de 1839); “Estimado herm[an]o” (carta de Joan Francesc de Burguès i de Coromines dirigida al seu germà Martí del 27 de novembre del 1800); “Muy querido y nunca olvidado primo” o “Muy querido primo” (cartes de Pere Torrent i Vila destinades als seus cosins Bonaventura i Jaume Pons del 30 de març de 1842 i del 30 de maig de 1846). L’única diferència apreciable entre les fórmules de la salutació prototípiques del segle XVIII i les de la primera meitat del XIX és vinculada a una intensificació de les mostres de l’afecte que es professaven els corresponsals. Entre els promesos, com Pepita Jiménez i Joaquim Salarich Verdaguer o Cristina Amigó i Joaquim Ramis i Taix, el tipus de salutació emprada encara és més variable: “Amada Pepita”, “Siempre adorada Pepita” o “Mi amiga” (cartes del 3 de juliol de 1843, del 19 d’agost de 1844 i de setembre d’aquell mateix any) són algunes de les expressions emprades per Joaquim Salarich per a dirigir-se a la seva futura esposa. Aquest concepte, el de futur espòs o esposa apareix sovint a les lletres intercanviades

⁴³⁶ Expressions similars a les que empraven els epistològrafs bascos del segle XVIII. Veure ANGULO MORALES, A. “«Nire Jaun eta Jabea». La expresión de las formas protocolarias en la correspondencia epistolar del setecientos”. A: BARROS, C. (ed.). *Historia a debate. Retorno del sujeto*. Vol. II. Santiago de Compostela: Historia a debate, 1995, p. 161.

⁴³⁷ Jesús M. Usunáriz ha estudiat la influència que els textos literaris, com la novel·la sentimental o la de cavalleries, va tenir sobre les fórmules de salutació presents a les cartes d’amor conservades dels segles moderns. El nostre estudi corrobora com, durant l’època del galanteig, aquest influx és més ostensible. Veure USUNÁRIZ, J. M. “Sentimientos e historia. La correspondencia amorosa en los siglos XVI-XVIII”, op. cit.

entre els promesos: “Mi futuro esposo” (carta de Cristina Amigó per a Joaquim Ramis del 2 de gener de 1852); “Mi adorada y futura esposa” (carta de Joaquim Ramis per a Cristina Amigó del 8 de juliol de 1852).

Amb expressions similars a les vistes fins aquí saludaven els pares als seus fills i els oncles als seus nebots: “Ramon” i “Querido” eren el termes amb què preferentment invocava l'oncle Josep al seu nebot Ramon Jover i Nadal a l'inici dels seus escrits (cartes del 3 d'agost de 1724 i del 24 d'agost de 1724); “Mi más querido hijo” (carta de Jaume Tió destinada al seu fill, Jaume Tió i Noè, del 23 de novembre de 1834). “Querido y estimat fill Fidel” (carta de Rosa Dot i Prats adreçada al seu fill, Fidel Moragas, del 10 d'octubre de 1838); “Mi querida hija Manuela” (carta de Josep Antoni de Barraquer i Llauder per a la seva filla del 4 de juliol de 1847); “Querido y apreciado hijo” (carta de Domènec Ramis per al seu fill Joaquim del 2 de novembre de 1855); “Queridos hijos míos” (carta que Erasme de Janer i de Gònima va enviar als seus fills del 8 d'agost de 1851). El canvi de centúria no va afectar, aparentment, el tipus de salutació que els progenitors dedicaven als seus descendents.

En canvi, a l'inrevés, quan eren els fills o els nebots els que s'adreçaven als seus predecessors, la salutació solia demostrar respecte i/o consideració envers la seva superioritat (moral, generacional, etc.). Per això, en molt casos, la salutació incloïa el títol de cortesia «senyor». Al llarg del segle XVIII, l'ús d'aquest tractament no es va limitar als superiors generacionals sinó que hom el va utilitzar també amb tots aquells parents als quals volgués mostrar certa reverència i/o cortesia. Amb l'expressió “Padre y s[eño]r” començaven totes les cartes que Josep Innocenci Aparici va enviar al seu pare des de Cadis. La fórmula de salutació que Marianna Escofet dedicava al seu progenitor, Joan Escofet i Palau, era més afectuosa però denotava la seva submissió: “Mi más venerado padre mío” (carta del 8 de desembre de 1781). De manera similar es referia Jaume Tió i Noè al seu pare gairebé cinc dècades més tard: “Idoltrado padre” (carta del 8 de novembre de 1834). A diferència dels pares, amb les mares eren molt menys usuals aquestes mostres de veneració. La salutació que habitualment emprava Fidel Moragas per a dirigir-se a Rosa Dot, la seva mare era, per exemple, “Querida madre” o, en alguna ocasió, “Queridísima madre” (carta del 8 de juliol de 1836). Amb l'expressió “Querida y siempre apreciada madre” invocava Pere Torrent i Vila a la seva mare, Manuela Vila (carta del 13 de maig de 1839). I si eren les filles les que escrivien als seus pares les fórmules de la salutació també solien ésser més amoroses. Felipa Salarich Verdaguer, germana petita de Joaquim Salarich, es dirigida així als seus pares: “Amadísimos padres

de todo mi corazón” (carta del 3 de diciembre de 1845); “Mis más apreciados padres” (carta del 13 de marzo de 1846); o “Carísimos y amados padres” (carta del 2 de mayo de 1847). Podem afirmar, doncs, que si era un plançó qui escrivia la carta o bé aquesta anava dirigida al pare, la salutació era més solemne que si era una filla o la mare la destinatària de la mateixa. En el segon cas, les mostres d’estimació eren més efusives. Amb el traspàs de segle s’imposaren gradualment les fórmules de salutació més properes, com posa de manifest l’ús predominant dels vocables «papá» o «papás» en lloc de «padre» o «padres»: “Mon cher papa” (carta de Manuela Barraquer per al seu pare del 26 de diciembre de 1847); “Querido papá” (carta adreçada a Erasme de Janer i de Gònima pel seu fill Erasme del mes d’octubre de 1846).

Amb els oncles també es va abandonar, progressivament, la inclusió del terme de cortesia «senyor» a la fórmula de la salutació, prevalent les expressions del tipus de “Querida tía” (carta de Josep Arrau i Barba destinada a la seva tia, Francisca de Concello, del 24 de setembre de 1831); “Querido tío” o “Mi nunca olvidado tío” (cartes de Pere Torrent i Vila per al seu oncle, Pere Pons, del 16 d’abril de 1838 i del 18 d’octubre de 1840); “Mi querido tío y padrino” (carta adreçada a Erasme de Janer i de Gònima pel seu nebot Erasme del 6 de juny de 1860), etc.

Pel que fa a la família política (nores, gendres, cunyats, etc.) i com a norma general, hom utilitzava, a la salutació, el mateix lligam de parentiu al qual al·ludiria si el seu corresponsal fos de família sanguínia (les nores i els gendres tractaven als seus sogres de pares i els cunyats es relacionaven, almenys nominalment, com si fossin germans). Maria Sans i Barutell es dirigia a la seva cunyada, Joaquina de Antón, amb l’expressió “Querida y amada hermanita mía de mi mayor estimación” (carta del 14 de setembre de 1795) i el gendre de Joan Escofet i Palau el saludava com a “Mi venerado padre y señor” (carta del 8 de diciembre de 1781). La resta de consideracions vistes fins aquí, en quant a la generació, el sexe i el canvi de segle, també són aplicables en el cas dels parents polítics. És clar que, tot i que tant la teoria com la pràctica epistolar més freqüent de l’època eren unes determinades, a la vida real i en funció de les circumstàncies concretes de cada cas, les fórmules de salutació podien ésser inesperades. És el cas dels cunyats d’Homdedéu, els quals es tractaven amb una formalitat bastant excepcional degut, fonamentalment, al litigi per l’herència de la germana d’Antònia Llampilles –i esposa d’Onofre d’Homdedéu– que els enfrontava: “S[enyo]r d[o]n Onofre” o “Cunyat y molt s[enyo]r meu” (cartes del 2 de juliol de 1738 i del 2 de febrer de 1746) eren algunes de les fórmules emprades per Antònia.

Un cop consignades les diferents fórmules de salutació a les quals hem fet referència més amunt, hom abordava directament els assumptes que volia tractar a les cartes (de vegades s'interposaven dos punts o una coma entre la fórmula de la salutació i el gruix de l'escrit però no sempre era així). Ocasionalment, el cos de l'epístola es disposava una línia per sota de la salutació (com, per exemple, a algunes de les cartes intercanviades entre Joan Escofet i Palau i la seva germana). Com succeïa a l'hora d'escriure la data a l'encapçalament, també era freqüent que els epistològrafs dels segles XVIII i XIX utilitzessin fórmules abreujades per a la salutació. Per exemple: "Qº. Hº." en lloc de "Querido hermano" (epistolari dels Sans i Barutell).

4.2.1.5 Tractament

Un altre aspecte formal que hem analitzat de les epístoles setcentistes i vuitcentistes (fins a la primera meitat de la centúria) és el tractament que l'autor/a de les missives donava als seus corresponents a l'interior del text⁴³⁸. Dit tractament depenia, fonamentalment, de l'edat (diferències generacionals) i del grau de parentiu que unia els corresponents. El sexe dels interlocutors no afectava, en aquest cas, al tipus de cortesies emprades dins l'escrit. Al llarg del segle XVIII, el més habitual era que els esposos i els germans es tractessin de tu (curiosament entre els cosins era més freqüent l'ús de la fórmula vostra mercè). Tant Joan Escofet i Palau com Joan d'Homdedéu s'adreçaven als seus germans amb aquest pronom personal i aquest era el tracte que es dispensaven també els esposos Escofet-Montfort. Els pares i els oncles tutejaven als seus fills i nebots respectivament. L'oncle Josep, per exemple, tractava al seu nebot, Ramon Jover i Nadal, de tu. Per contra, fills i nebots feien servir el tractament de «V. m.» (vostra mercè) amb pares i tiets. Josep Innocenci Aparici es dirigia al seu pare com a «V. m.» (vostra mercè) i així mateix ho feien Marianna, filla de Joan Escofet i Palau i Manuela Moreno i Montfort, i el seu espòs, Cayetano, quan escrivia als seus sogres. I és que, tant gendres i nores com cunyats i cunyades, malgrat que saludaven als seus sogres i cunyats, respectivament, com a pares o germans, els tractaven amb més formalitat dins l'escrit (emprant preferentment la fórmula «V. m.»). Com posen de manifest les cartes que Antònia Llampilles va enviar al seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, entre 1730 i

⁴³⁸ Sobre aquest tema en relació amb les pràctiques del conjunt de l'Estat espanyol hom pot trobar més informació a CASTILLO GÓMEZ, A. "«Hablen cartas y callen barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro", op. cit., p.128; i "«Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII", op. cit., pp. 79-108.

1750. Dins del text de les epístoles s'utilitzava sempre (o gairebé sempre), la fórmula abreujada de vostra mercè: «V. md.» o «V. m.».

La primera meitat del segle XIX, el tipus de tractament emprat amb els parents a l'interior de l'escrit no va canviar substancialment en relació amb la centúria precedent: els germans continuaren tutejant als germans (com en el cas dels Burguès o els Ramis), els promesos (Salarich) i els esposos es tutejaven (Rosés de Girona), i els cunyats començaren també a tutejar-se de manera generalitzada. Els descendents tractaven als seus progenitors de «Vd./V.» (Jaume Tió i Noè, Pere Torrent i Vila o Manuela Barraquer per exemple) i els nebots usaven la mateixa fórmula amb els seus tiets (Josep Arrau i Barba, els Gònima, etc.) mentre que els pares als fills i els oncles als nebots ho feien de tu (Moragas). Al començament del Vuit-cents encara s'usava a Catalunya preferentment el tractament de cortesia vostra mercè (en la seva fórmula abreujada). A partir de la dècada dels vint de la citada centúria, emperò, es va imposar el més castellà de vostè (igualmente en la seva fórmula abreujada). Amb l'adveniment de la contemporaneïtat, podem afirmar, doncs, que es va produir l'abandó de la fórmula de cortesia «vostra mercè» per la de «vostè» i que es va iniciar, encara tímidament durant la primera meitat del segle XIX, una progressiva substitució del tractament de vostè pel de tu. L'ús del pronom personal de segona persona del singular com a forma de tractament denota més familiaritat amb l'interlocutor. Dins del cos de les epístoles hom podia trobar vocatius similars al de la salutació per a apel·lar als receptors de les mateixes (Pere Torrent i Vila, per exemple, feia servir l'expressió “querido tío” tant a la salutació com a dintre de l'escrit pròpiament dit de les seves missives).

4.2.1.6 Comiat i peu de pàgina

Com ja anunciàvem a l'apartat dedicat a l'encapçalament, durant el segle XVIII, a les darreres línies de les missives els epistològrafs solien reproduir una sèrie d'idees i frases fetes que precedien el comiat (com una mena de ritual anterior a l'acomiadament)⁴³⁹. Habitualment, els autors de cartes setcentistes posaven punt i final al seus escrits trameten records per al receptor de les missives i per a d'altres parents o coneguts, posant-se al servei o sota l'obediència del destinatari i pregant a Déu per a què el guardés molts anys. Tot seguit i de forma generalitzada, almenys fins al

⁴³⁹ Alberto Angulo Morales considera que «es en esta parte de la epístola donde el cliente muestra su dependencia obligada respecto al principal y su integración en la red clientelar». Veure ANGULO MORALES, A. “«Nire Jaun eta Jabea». La expresión de las formas protocolarias en la correspondencia epistolar del setecientos”, op. cit., pp. 165.

començament de la segona meitat de la centúria, l'emissor hi consignava la data i a la línia de sota, les fórmules de cortesia del comiat pròpiament dites i la seva signatura. El segle XIX, el protocol que antecedia la subscripció es va simplificar. El darrer paràgraf de les cartes vuitcentistes acull, com a norma general, la tramesa de salutacions per a la resta dels membres de la família i els coneguts, l'expressió de la disponibilitat del redactor de les missives i alguna fórmula de comiat afectuosa. I una línia més avall la signatura.

L'oncle Josep s'acomiadava del seu nebot, Ramon Jover, amb un senzill "Tot teu", disposat un espai en blanc per sota de la darrera línia de l'escrit i cap al costat dret del paper, i a la ratlla següent, "ton oncle", i una rúbrica (carta del 24 d'agost de 1724); o simplement l'expressió "Teu ton oncle" i dessota, una rúbrica (carta del 2 de setembre de 1726). Molt més solemne era el comiat que Josep Innocenci Aparici solia emprar a les cartes dirigides al seu pare: "Hixo de v[uestra] m[erced] el más humilde q[ue] s[u] m[ano] b[esa]" i després signava com a "Joseph" (carta del 9 de gener de 1730). Tant la distribució de la fórmula del comiat en diverses línies –que en el cas dels Aparici eren tres– com l'expressió del besamans feien més cerimoniós l'acomiadament. La citada expressió s'emprava, durant l'Alta Edat Moderna, només amb els poderosos però, al llarg del Set-cents, el seu ús es va estendre al conjunt dels estaments socials. El besamans s'usava, generalment, quan hom es volia mostrar especialment respectuós amb el destinatari, com en el cas de les cartes dels fills dirigides als seus progenitors o entre els cunyats, com els Homdedéu o els Sans (en el primer cas les males relacions existents entre els corresponsals condicionaven en gran mesura el tractament que es conferien). Antònia Llampilles finalitzava els seus escrits amb expressions com "B[esa] l[a] mà d[e] v[ostra] m[ercè] sa cunyada y may[o]r ser[vid]ora" i a continuació escrivia el seu nom però sense rúbrica (carta del 18 de gener de 1747). Josep Sans i Barutell acabava els seus escrits manifestant el seu afecte i predisposició envers la seva cunyada, Teresa de Gregorio, "y v[uestra] m[erced] disponga del af[ect]o de este su verdadero app[asiona]do de corazón" i a continuació "q[ue] b[esa] l[os] p[ies] de v[uestra] m[erced]", signat Josep Sans de Barutell (carta del 26 de juny de 1795).

En canvi, les fórmules de comiat prototípiques de la correspondència creuada entre els germans o els cònjuges solien ésser més caloroses. "Vostre fins a la mort" o "Ton germà que te ama" afirmava Josep d'Homdedéu abans de signar i rubricar algunes de les missives adreçades al seu germà (cartes de l'11 de setembre de 1775 i del 3 de març de 1778). La desafecció que Josep mostrava al seu germà a d'altres cartes del seu

epistolari reproduïa el malestar que el primer sentia davant la manca de notícies del segon. En circumstàncies normals, els germans solien acomiadar-se amb frases com les emprades per Joan Escofet i Palau amb la seva germana Anna: “Ton germà que t’estima” o “Ton germà” i signat Joan Escofet o simplement Escofet (cartes del 18 de març i del 16 d’abril de 1757). Ramon Sans aprofitava les darreres línies dels seus escrits per a acomiadar-se, posant-se afectuosament a disposició del seu germà: “Adiós y manda a tu apasionado h[erman]o” o “manda a tu apa[siona]do h[erman]o y amigo” i rubricava Ramon Sans (cartes del 9 de maig de 1795 i del 9 de juny de 1796). Entre els esposos Escofet les mostres d’estimació del comiat també eren efusives: “Jo quedo siempre tuió de corazón”, “Tu esposo el que más te estima” o “Siempre tu más fino esposo que más te quiere” (cartes del 6 de setembre i del 25 d’octubre de 1776 i del 12 de desembre de 1777).

La primera meitat del segle XIX, els comiats que els fills dedicaven als seus pares abans de la subscripció van continuar essent molt respectuosos i incloent la fórmula del besamans: “Mientras tanto besa a v[ste]d las manos su más humilde hijo y el que más lo quiere” (carta de Jaume Tió i Noè per al seu pare del 14 de març de 1835). Amb les mares, els fills usaven fórmules que transmetien fonamentalment la seva estimació: “disponga de este su hijo que la ama de todas veras” (carta de Fidel Moragas adreçada a la seva mare, Rosa Dot, del 30 de gener de 1830). A l’inrevés, quan eren els pares qui s’acomiadaven dels fills, empraven frases més escaïdes, de l’estil de “manda de tu padre” (carta de Jaume Tió pare dirigida al seu fill del 18 de març de 1835); o “ta mare que de cor te ama” (carta de Rosa Dot adreçada al seu fill del 10 d’octubre de 1838). Generalment, les mares es mostraven més afectuoses amb els fills que els pares.

Entre el cònjuges s’observa una diferència considerable entre el tipus de salutacions que es solien dedicar durant l’època del galanteig i amb posterioritat, quan ja eren marit i muller. L’apassionament del primer estadi de la relació amorosa es perd amb el temps i la formalització de la relació. “Saluda a los que quieras y dispón de tu amante que verte desea y de corazón te ama” (carta del 19 d’agost de 1844) deia Joaquim Salarich Verdaguer a la seva promesa, Pepita Jiménez; mentre que Francesca Roig s’acomiadava del seu espòs, Miquel Rosés, amb frases com “es quanto se ofrece a esta tu esposa que tanto te ama Fran[cis]ca Rosés” (carta del 9 de març de 1826); i aquell, al seu torn, ho feia emprant expressions similars a “de este tu esposo que de todo corazón te quiere” (carta de l’11 de març de 1826). «Amar, estimar, cor, petons, etc.»

són alguns del termes que el segle XIX esdevingueren habituals entre les parelles a l'hora d'acomiar-se.

El cerimonial del comiat dins les cartes intercanviades entre les germans es va simplificar tant o més que en el casos anteriors. Ramon Ramis s'acomiada del seu germà, Joaquim Ramis, amb un senzill “y tu dispón de tu hermano” (carta que aquest va enviar a Joaquim Ramis el 7 de juliol de 1855), seguit de la seva signatura. La demostració de l'afecte i la disposició a servir no manquen als comiats que es creuaven els parents més propers. Tot i les diferències en el contingut de les missives i altres formalitats, els cunyats es tractaven (s'invocaven) com a germans: “y dispón en todas ocasiones con toda confianza del fraternal cariño que te ha profesado y profesará mientras viva tu desconsolada hermana” (carta de Francesca Gironella per al seu cunyat, Erasme de Janer i de Gònima del 3 de juliol de 1833). Amb la parentela més extensa la salutació del comiat solia ésser de més compliment i per això incloïa el besamans: “Su sobrino y s[eguro] s[ervidor] que la ama y b[esa] s[u] m[ano] (esborrany d'una carta de Josep Arrau i Barba per a la seva tia del 24 de setembre de 1831); “manda a tu primo que siempre te ha amado y capp[ellá]n q[ue] b[esa] t[u] [mano]” (carta de Pere Torrent i Vila, que signava com a fra Jacint Torrent, destinada al seu cosí, Bonaventura Pons, del 30 de març de 1842). Curiosament, les dones solien signar únicament amb el seu nom o amb una rúbrica molt simple mentre que la dels homes contenia més traços.

Al peu de la darrera pàgina de la missiva hom solia anotar el nom del seu destinatari o destinatària i/o el lligam de parentiu que els unia conjuntament amb el tractament de respecte corresponent i/o alguna paraula d'afecte. No sempre era així ni eren presents tots els components mencionats. A les cartes de protocol senzill, com les que l'oncle Josep va enviar al seu nebot Ramon Jover, no hi ha referència al destinatari. En canvi, Josep Innocenci Aparici escrivia “P[adr]e y s[eño]r d[o]n J[ose]ph Aparici” (carta del 9 de gener de 1730) a l'angle inferior esquerre –des del punt de vista del lector– de la darrera plana de les seves cartes i Antònia Llampilles “Cunyat y molt s[enyo]r meu” o “S[enyo]r d[o]n Onofre” (cartes del 18 de gener i del 7 de febrer de 1747). Quan les relacions entre els germans polítics eren bones, la menció del destinatari era més afectuosa, especialment, entre les dones: “Querida hermanita mía d[o]na Juaquina Sans y Antón” (carta del 14 de setembre de 1795) anomenava Maria Sans i Barutell a la seva cunyada. Les al·lusions al receptor de les missives de les cartes intercanviades entre germans i cònjuges eren, com a norma general, més simples i amoroses: “Querit Joan” o “Querit germà Joan Antoni” (cartes de l'11 de setembre de

1775 i del 29 de març de 1778); i Joan Escofet i Palau emprava expressions de l'estil de "Germana Ana" i "Q[ueri]da Manuela" o "Q[ueri]da esposa d[oñ]a Manuela d[e] Escofet (cartes del 18 de març de 1757 i del 2 de febrer i del 12 de desembre de 1777) amb la seva germana i esposa respectivament (en el primer cas només a les cartes llargues, de mida quart).

En qualsevol cas, la cita que hom feia del parent (o parenta) al qual anava dirigida l'epístola era similar a la consignada com a salutació a l'inici de l'escrit. Aquesta pràctica no coincidia amb les recomanacions dels tractadistes epistolars de l'època, els quals reservaven als professionals (secretaris, lletrats, mercaders, etc.) l'anotació del destinatari de la correspondència. Segons la teoria, entre els familiars no calia recórrer en aquest recurs. Però, com hem vist, fou un costum molt estès al llarg de tot el segle XVIII. La centúria, següent, en canvi, va deixar de fer-se menció al receptor de l'epístola al capdavant de la darrera fulla a les cartes intercanviades entre els membres d'una mateixa família i els amics.

4.2.1.7 Sobreescrit

El mateix paper on s'escrivia la carta servia de coberta, convenientment doblegat i tancat amb lacre o trossets d'una massa de farina i aigua cuita en motlle (*obleas*). A la cara blanca exterior del plec resultant d'aquesta operació –més o menys rectangular– s'annotava el sobreescrit (adreça de l'escrit)⁴⁴⁰. No totes les cartes analitzades conserven vestigis del sobreescrit, marques prefilatèliques (timbres de la demarcació postal, de l'estafeta d'origen i de destí, del cost dels ports, etc.) o restes del lacre o les *obleas*. Aquest fet és atribuïble a la pròpia degradació que el temps ha exercit sobre els documents conservats però també a la més que probable utilització d'una altra fulla de paper com a embolcall. Aquesta pràctica, reservada amb anterioritat als corresponents que gaudien de certa posició social, va esdevenir d'ús freqüent a les acaballes del segle XVIII i fins a la implantació del sobre a partir de mitjan segle XIX⁴⁴¹. Remetre les cartes recobertes amb una altra fulla de paper es pot interpretar com una mostra de cortesia envers el destinatari de les mateixes alhora que és també una manera de preservar la confidencialitat de la correspondència. Val a dir, així mateix, que a l'època era molt habitual enviar una epístola dintre d'una altra, bé perquè hom podia contactar

⁴⁴⁰ CASTILLO GÓMEZ, A. "De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII", op. cit., pp. 160-161.

⁴⁴¹ ANTÓN PELAYO, J. "Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)", p. 51.

més fàcilment amb el receptor primer de la missiva i aquest la podia fer arribar al seu destinatari final prestament, bé per a estalviar-se les despeses del correu. Ambdues raons justifiquen la manca de presència de sobreescrits a les missives estudiades de Josep Innocenci Aparici.

A la resta dels fons examinats del segle XVIII, al dels Jover de Tàrraga, al dels Homdedéu de Riudecanyes, al de Joan Escofet i Palau i al del marquesat de Saudín (d'on provenen les cartes dels Sans i Barutell), sí que hi ha rastres tant de la informació continguda al sobreescrit com dels mitjans de tancament de les epístoles. Bàsicament, el sobreescrit comprenia una traça del símbol de la creu, el nom i cognoms del destinatari de l'epístola, el desig que Déu el guardés molts anys i la població on aquell residia: "A Ramon Jover y Nadal. G[uard]e Déu m[olt]s a[ny]s en Bar[celo]na" (carta del 24 d'agost de 1724); "D[o]n Onofre d[e] Homdedéu y de Toda. G[uar]de Déu m[olt]s a[ny]s. Riudecanyes" (carta del 28 de juny de 1738); o "A D[o]n Joan Antoni de Homdedéu guarde Déu m[olt]s a[ny]s. Per Bar[celo]na. Tarragona. Riudecañas" (carta del 30 de març de 1771). Al segon i el tercer exemples, el nom propi del destinatari de l'epístola és precedit d'un tractament de cortesia (donant més formalitat a l'escrit). I a la tercera mostra observem, a més a més, dues pràctiques comuns a l'època quan la localitat de destinació de l'epístola era petita i poc coneguda: anotar, al sobreescrit, la via o itinerari de correu pel qual viatjaven les cartes i/o la població més gran (i per tant, coneguda) propera a la de destí. També hem trobat exemples de més senzills com "Para mi hermana Ana Escofet" (carta del 10 d'abril de 1757). Els sobreescrits del darrer terç del segle XVIII que reproduïrem a continuació contenen altres i noves informacions, com la referència al carrer on vivia la destinatària, en el primer cas, o la professió del receptor de la carta, en el segon (aquesta emperò era una pràctica ja antiquada preservada, al nostre parer, perquè el receptor era un militar): "A M[arí]a D[on]a Manuela de Escofet g[uard]e Dios m[ucho]s a[ño]s. Calle de Mercade[r]s. Barcelona" (carta del 12 de desembre de 1777); i "A D[o]n Juan Sans de Barutell Teniente de N[aví]o de la R[eal] Armada. Reyno de Murcia. Cartagena" (carta de l'1 de setembre de 1795). Com veiem, l'ús d'abreviatures era usual dins el sobreescrit.

Al llarg de la primera meitat del segle XIX, les dades emplaçades al sobreescrit experimentaren diversos canvis de consideració (alguns dels quals originats al darrer terç de la centúria precedent)⁴⁴². En primer lloc, va desaparèixer el símbol de la creu del

⁴⁴² Més informació sobre els canvis a CASTILLO GÓMEZ, A. "Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)", op. cit., p. 43.

sobreescrit. I en segon lloc, es generalitzà la inclusió, a l'adreça, de les referències al carrer i al número del pis o la casa a on es remetia la carta: “A Don Fran[cis]co Roig y Silvestre para Don Miguel Rosés y Roger. Riera del Pino, casa n[úmer]o 3, tersero piso. Barcelona” (carta del 9 de març de 1826); “A D[o]n Fidel de Moragas. Carrer de Lladó. Bar[celo]na” (carta del 10 d'octubre de 1838); “D[on]a Fran[cis]ca Rosés. Calle del Call, casa n[úmer]o 22, pisso 1°. Barcelona” (carta del 19 de setembre de 1839); etc. Tot i així, encara era molt freqüent trobar fórmules del sobreescrit senzilles, com “A D[on]a Fran[cis]ca Rosés. Gerona” (carta de l'11 de març de 1826); “A D[on]a Rosa Moragas. Valls” (carta del 24 juliol de 1829); “A Don Miguel Rosés y Roger en casa Roger. Palafrugell” (carta del 2 de setembre de 1839). Factors geogràfics (com la dimensió de les viles i ciutats de l'època) i socioculturals (com la sociabilitat veïnal) expliquen perquè, per als carters de mitjan segle XIX, encara era factible localitzar una família coneixent només el seu nom i la població on habitava. En el cas de les cartes dels enamorats, els sobreescrits eren també molt simples: “P[ar]a Pepita Jiménez. Bar[celo]na” (carta del 3 de juliol de 1843). A l'inici de la relació, el sobreescrit encara contenia menys dades (bé perquè la carta es lliurava en mà, bé perquè anava resguardada dintre una altra o d'una coberta): “Joaquim Ramis. CA” (sense data); dades que s'anaven ampliant a mida que es formalitzava la relació: “S[en]or d[o]n Joaquim Ramis. Calle de Còduls. Bar[celo]na” (carta de 2 de gener de 1852). Si les missives provenien de fora de Catalunya, l'adreça incloïa informació addicional, com el nom del país i de la demarcació territorial on anava dirigida i, a més a més, en moltes ocasions, disposada d'una altra manera. Serveixin com a exemple una missiva enviada per Pere Torrent i Vila des de Mèxic i una altra de Felipa Salarich, des de Madrid: “España. Cataluña. S[en]or D[on] Pedro Pons en el Camino Real. Mataró” (carta del 18 d'octubre de 1840); i “Buenaventura Salarich. Casa Morgades. Plasa del Carbón en Cataluña. Bich” (carta del 22 de maig de 1846).

4.2.2 Subjecció a la prescriptiva epistolar

La impressió que donen les epístoles que han estat objecte del nostre estudi és que els seus autors coneixien (directament o indirectament) la normativa epistolar que recollien els manuals sobre la matèria de l'època atesa l'aplicació que en major o menor grau en feien. Si bé és cert que els tractats epistolars de major difusió del segle XVIII⁴⁴³

⁴⁴³ Un dels formularis més populars de l'època, amb més d'una dotzena d'edicions aparegudes entre el primer terç del segle XVII i el començament del segle XVIII, fou *Para secretarios de señores: nuevo*

no contenien tractaments ni fórmules de cortesia d'ús específic per als parents, els epistològrafs de la citada centúria podien inspirar-se en les formalitats emprades als escassos models de cartes intercanviades entre familiars que apareixien a aquest tipus de d'obres o adaptar les prescripcions establertes per a d'altres classes d'epístoles i de corresponsals. El segle XIX, en canvi, la major part de les cartes-model reproduïdes als manuals anaven dirigides a familiars i/o amics i les indicacions teòriques que oferien dits llibres (sobre qüestions formals, d'estil i de tractament) s'ajustaven millor a les necessitats de la correspondència familiar⁴⁴⁴.

Les fonts epistolars tingudes en compte al present estudi posen de manifest, doncs, fins a quin punt es van seguir o no les disposicions establertes als manuals epistolars dels segles XVIII i XIX i, en cas afirmatiu, el grau de compliment de les mateixes. En el cas, per exemple, del tipus i el nombre de fulls de paper que calia fer servir per a escriure una carta, malgrat que, segons la teoria epistolar vuitcentista, escriure en un full solt o en un tros d'un plec de paper era considerat una manca de polidesa, els epistològrafs de l'època no sempre ho van complir a la pràctica. Joan Escofet i Palau, entre d'altres casos, escrivia a la seva germana Anna en un full de mida quart doblegat per la meitat. Ni la teoria epistolar del segle XVIII ni la del segle XIX eren massa exigents quant al tipus de paper que calia emprar per a escriure cartes. Només advocaven per l'ús d'un paper amb un rivet negre i lacre o hòsties del mateix color quan els corresponsals portessin dol. A la pràctica, aquesta prescripció no es respectava sempre (almenys pel que fa a la correspondència familiar) a jutjar pels exemples que ens proporcionen els epistolaris que analitzem en aquest estudi. Les cartes intercanviades pels cònjuges Rosés després de la mort del seu fill Josep el mes de setembre de 1839 no són redactades sobre un paper amb rivet negre (és més, algunes, fins i tot, ho són en un paper de color blau cel). La utilització de paper de colors per a la

estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas (1630) del prevere de la ciutat de Còrdova Juan Páez de Valenzuela i Castillejo. *Práctica de secretarios que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas* (1714) del secretari Gaspar d'Ezpeleta i Mallol és un altre manual de reconegut prestigi que es va editar i va circular al segle XVIII. Així mateix, el 1701 va sortir a la llum *Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno conforme al uso que hoy se practica*, obra d'autoria dubtosa. L'esmentat llibre es va publicar de forma anònima en múltiples ocasions al llarg del segle XVIII, fins que, a la fi de la centúria, J. Antonio D. i Begas es va fer responsable de la seva actualització (figurant des de llavors com el seu autor). Més informació al capítol precedent.

⁴⁴⁴ Els estils de cartes amb més difusió del segle XIX foren la versió de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia* (1794) a cura de J. Antonio D. i Begas, *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos y objetos* (1849) de Santiago Àngel Saura i Mascaró i *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos* (abans de 1853) de J. M.

correspondència amorosa tampoc és tan freqüent com les consignes establertes per la teoria epistolar de l'època ens podrien fer pensar. A mitjan segle XVIII, com efectivament hem pogut observar als epistolaris estudiats, seguia activa la norma de deixar un espai en blanc tant a l'encapçalament com al marge esquerre del full on es redactava la missiva com a mostra de cortesia envers el destinatari. Els tractadistes del segle XIX eren, per contra, partidaris d'aprofitar bé el paper i no deixar espais en blanc. Novament, la pràctica epistolar de la centúria coincideix amb la teoria del moment.

L'estil essencialment senzill que havia de caracteritzar l'escriptura epistolar segons la tractadística especialitzada és un tret compartit per totes les correspondències contemplades al present estudi⁴⁴⁵. El cert és que la major o menor correcció de l'escrit i la presència de més o menys figures retòriques depenia, en última instància, del nivell d'instrucció del propis epistològrafs. La sempre recomanable brevetat associada a l'escriptura de cartes era supeditada, a la pràctica, a la quantitat i la importància dels assumptes que haguessin de tractar els corresponents. Entre les fonts examinades hi ha cartes molt llargues, com les que va enviar Josep Antoni Sans i Barutell, presoner al Castell de Santa Catalina (Cadis), als seus germans o en les que Pere Torrent i Vila narrava el seu periple americà al seu oncle Pere Pons; i d'altres de ben curtes, com les anteriorment citades dels germans Escofet o les que Cristina Amigó enviava a Joaquim Salarich i Verdager durant el seu festeig. La teoria epistolar de l'època promovia encara una classificació de la correspondència en gèneres i espècies d'herència retòrica, en base a la qual es definien unes característiques específiques per a cada tipus de carta. Les mostres de correspondència familiar que hem estudiat, emperò, no s'adapten a aquesta classificació (o, en tot cas, barregen trets de diferents gèneres i espècies), ja que el més habitual era que a una mateixa epístola es toquessin temes d'allò més diversos.

Malgrat que els manuals epistolars del Set i el Vuit-cents no determinaven quin tractament de cortesia calia emprar amb els parents a la salutació, el comiat o dins el cos de l'epístola, sí que el deixaven entreveure a les cartes reproduïdes com a model: els progenitors podien tutejar als seus descendents mentre que aquests havien de tractar de vostra mercè o vostè (ja al segle XIX) als seus predecessors, norma que, com ja hem vist, es seguia a la pràctica. El protocol del segle XVIII exigia que les dades sobre la població des d'on escrivia l'emissor i la data s'anotessin al final de l'escrit, seguides de

⁴⁴⁵ De l'estil senzill que s'imposà com a propi de les cartes familiars al llarg del Set-cents i de les postures dels tractadistes amb relació a aquesta qüestió en parla CASTILLO GÓMEZ, A. "De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII", op. cit., p. 155.

les fórmules de cortesia del comiat i la signatura. El segle XIX, en canvi, l'encapçalament havia d'incloure, a l'angle superior esquerre, el nom de la persona a qui anava dirigida la carta i a sota, el de la població on aquella residia, i encara una mica més avall i cap a la dreta, el dia, mes, any i localitat des de la qual s'enviava l'epístola. A la pràctica, com també ja hem vist, la disposició d'aquestes dades a l'escrit variava amb freqüència de cantó, tot i que, de forma generalitzada, la datació va passar a l'encapçalament durant la primera meitat del Vuit-cents. Almenys fins al final del Set-cents els membres dels sectors menys privilegiats de la societat d'època moderna no aparegueren àmpliament i sistemàticament representats als manuals. Quan ho feren, adoptaren el mateix tipus de cortesies que el tractadistes recomanaven que s'usessin amb els membres de les altes jerarquies civils i eclesiàstiques de les centúries precedents. La pràctica epistolar de l'època va adoptar progressivament, en relació amb aquesta qüestió, la màxima de fer acabar les cartes adreçades als familiar amb un compliment senzill relacionat amb el contingut de la missiva. Les mostres d'adreces presents als epistolaris que hem analitzat contenen, en gran part dels casos, la informació que marcava la teoria epistolar de l'època (si més no al segle XIX), però les excepcions a la regla també són nombroses (sobreescrits on només s'al·ludia al nom del destinatari i la població).

4.2.3 Temes que es repeteixen (i la seva evolució)

Al conjunt de cartes examinades al present estudi, una mostra de les que van circular entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX, hi ha una sèrie de temes que es repeteixen: habitualment les missives començaven amb la identificació, per part de l'autor/autora de la correspondència, de la carta o cartes a les quals es donava resposta; hom mostrava interès, a continuació, per l'estat de salut del destinatari/destinatària i feia referència al propi o simplement expressava el desig de trobar el corresponçal amb bona salut; la narració de les novetats (relacionades, principalment, amb la pròpia família i/o els coneguts i/o amb anècdotes o quefers de la vida diària), les referències a les notícies aleshores d'actualitat i els encàrrecs (ja fossin verbals, accions a dur a terme o tramesa de productes per a la família o per a terceres persones) solien ocupar una part important del cos dels escrits; i no faltaven, al darrer paràgraf, els records per a la resta de parents i amics. A banda d'aquests continguts més genèrics i en molt casos protocol·laris, les epístoles familiars del període que abraça la nostra recerca s'ocupaven d'altres

assumptes, sobretot de caràcter econòmic però també personals, que semblen ésser els que veritablement motivaven la comunicació epistolar.

Javier Antón Pelayo, especialista en el camp de la història de la cultura escrita setcentista catalana, afirmava, en relació amb el contingut dels epistolaris privats (categoria a la qual pertanyen els que hem definit com familiars), que

“Hi ha correspondències amb caràcter pràcticament monogràfic sobre un tema, però en la majoria dels casos s’acostuma a barrejar l’àmbit públic amb el privat. Juntament amb els vincles institucionals, els interessos econòmics i les obligacions de gestió –on els corresponsals són els amics, els clients o els agents–, afloren notícies molt intenses sobre la casa que fan referència a afectes, tendreses, avisos o noves”⁴⁴⁶.

I és que, si el grau de confiança existent entre els corresponsals és alt i el tema central de la correspondència és l’econòmic, no són tantes les diferències (ni formals ni temàtiques) existents entre la comunicació epistolar que s’estableix entre els familiars, els amics o els agents i representants.

Els responsables de l’edició de part dels epistolaris de les famílies Roger i Rosés de Girona, Josep Matas, Enric Prat i Pep Vila fan especial èmfasi sobre les al·lusions, en el cas de les cartes intercanviades entre membres d’una mateixa nissaga, a

“[...] les relacions familiars, en particular les que fan referència als naixements, la criança dels fills (amb consells de puericultura que avui dia semblen trivials, però que són celebrats amb grans escarafalls pels interessats), les malalties [...], encàrrecs a Palafrugell (unes carxofes o unes llimones, difícils d’aconseguir en certs moments) o a Girona”⁴⁴⁷.

Daniel Piñol, un dels pocs historiadors que ha estudiat el fons epistolar de la família Moragas, resum els temes que principalment hom desenvolupava en aquest tipus d’epístoles de la manera següent: «Lo que se dice en este tipo de cartas gira entorno a los diferentes acontecimientos de la familia: nacimientos, bodas, muertes y funerales,

⁴⁴⁶ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., pp. 45-46.

⁴⁴⁷ MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*, op. cit., p. 39.

enfermedades e incluso asuntos de herencias»⁴⁴⁸. I encara afegeix que: «La complicidad [implícita a la comunicació que s'estableix entre els membres d'una mateixa família] no se decanta solamente hacia estos temas ociosos y más jocosos sino que también lo hace en temas políticos y que están en relación directa del papel que jugaron los Moragas»⁴⁴⁹.

Si comparem les correspondències familiars que considera aquest estudi amb l'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens (segle XVI), estudiat amb deteniment per la filòloga Eulàlia de Ahumada, advertim amb certa sorpresa que, a despit del temps transcorregut, el contingut de les missives familiars no va variar substancialment entre l'Alta Edat Moderna i l'inici de contemporaneïtat. Segons de Ahumada, les cartes d'Hipòlita Roís de Liori seguien el següent esquema: començaven amb una salutació; després l'autora de les missives feia referència a la darrera carta rebuda o escrita i a l'estat de salut propi i al del destinatari o destinatària de la mateixa; a continuació desenvolupava el tema o temes que havien motivat l'escriptura de la seva epístola, entre els quals es combinaven els d'indole privada i els assumptes econòmics; i finalment, s'acomiadava (generalment desitjant salut i prosperitat al receptor i trametent records per a d'altres familiars i amics), anotava el lloc des d'on havia estat escrita la carta i la data, i signava. Si calia, abans o després de la signatura, que anava acompanyada d'un epítet com “la trista comtessa de Palamós”, l'autora de les missives tornava a fer esment de les qüestions més importants tractades als seus escrits o hi afegia quelcom que s'hagués oblidat⁴⁵⁰.

La matèria o matèries que aborden les cartes catalanes objecte d'aquest estudi no es diferencien gens de les de les epistolografies del nostre entorn (especialment de la italiana i la francesa). El mateix període cronològic que nosaltres hem considerat ha sigut analitzat per les autores italianes Maria Luisa Betri i Daniela Maldini, les quals destaquen com a temàtiques fonamentals de l'intercanvi epistolar familiar les

“[...] notizie riguardanti la sfera familiare e sociale nei suoi diversi aspetti (salute, denaro, sentimenti, legami affettivi, malattie, matrimoni, nascite, morti...); riflessioni morali, religiose, politiche e culturali; insegnamenti, raccomandazioni, consigli, esortazioni allo studio e alle letture, descrizioni della socialità (feste, ricevimenti, cerimonie...). Questi gli argomenti

⁴⁴⁸ PIÑOL ALABART, D. “La correspondencia de la familia Moragas (Valls, S. XIX)”, op. cit., p. 352.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, p. 353.

⁴⁵⁰ DE AHUMADA BATLLE, E. (ed.). *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (s. XVI)*, op. cit., pp. 46-49.

fondamentali ai quali si può ricondurre la miriade dei piccoli e grandi fatti che le corrispondenze private comunicano e che ne lloro insieme constituiocono un efficacissimo rivelatore di mentalità, costume, modi di pensare e di vivere”⁴⁵¹.

4.2.3.1 La darrera carta rebuda *versus* la manca de notícies

Tot i que no sempre era així, els epistològrafs dels segles XVIII i primera meitat del XIX solien començar els seus escrits fent referència a la darrera carta o cartes rebudes. La menció de la missiva a la qual l'autor/a de la correspondència aleshores donava resposta servia per a) situar al receptor sobre la matèria o matèries que serien tractades per l'emissor; i b) ordenar la comunicació epistolar, especialment en una època en què el correu arribava amb retard o es perdia molt sovint⁴⁵². Així ho expressava l'oncle Josep a una carta dirigida al seu nebot, Ramon Jover i Nadal:

“Ramon rebo ta carta este correu y primerament respondré a la del anterior”
(carta del 4 d'octubre de 1725).

Josep Innocenci Aparici, resident a Cadis a l'època en què foren escrites les cartes que contemplem dins el nostre estudi, informava al seu pare de quina havia estat la darrera carta rebuda, de forma sistemàtica, fent referència a la data de la mateixa:

“[...] respondo a la de v[uestra] m[erced] de 6 del corr[ie]nte, que la recibí el martes pasado por la tarde, que hasta este día no vino el correo por haver llovido ocho días continuos” (carta del 29 de desembre de 1727).

Amb frases com les anteriorment transcrites o de similars hom identificava, simplement mencionant la circumstància de «respondre a la darrera carta rebuda» o especificant la seva data d'emissió, l'epístola a la qual es contestava. L'al·lusió a la darrera carta rebuda podia anar immediatament acompanyada d'una breu referència al temps (que havia trigat en arribar el correu o que havia transcorregut sense notícies del corresponsal, etc.) o als temes tractats en aquella. Amb l'adveniment de la

⁴⁵¹ BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «*Dolce dono graditissimo*». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*, op. cit., p. 10.

⁴⁵² L'arribada puntual de notícies depenia tant de la voluntat dels corresponsals com del correu. Per això, les referències al funcionament (o a les deficiències) del sistema de transport i de repartiment de la correspondència eren molt freqüents a les cartes setcentistes i vuitcentistes. Remetem els lectors al capítol d'aquesta tesi dedicat al correu.

contemporaneïtat, només van canviar lleugerament els termes amb què l'autor/a de les missives feia saber al destinatari/a de les mateixes quina havia estat l'última carta rebuda:

“[...] resiví tu apreciada del 12 del corriente [...]” (carta de Jaume Tió destinada al seu fill, Jaume Tió i Noè, del 7 de desembre de 1834).

Generalitzant-se l'ús de la frase «recibí tu favorecida, tu apreciada o tu grata» seguida de la data (on constava el dia i el mes).

Molt probablement els Aparici es van comprometre a sostenir un intercanvi d'epístoles regular abans que Josep Innocenci deixés la seva ciutat natal per anar a treballar i viure a Madrid i després a Cadis (com també feren els cònjuges Rosés i la major part dels corresponsals que protagonitzen els intercanvis epistolars considerats dintre del nostre estudi). Aquest tipus d'obligació mútua d'escriure's per a tenir notícies de l'altre, més que no pas per la pròpia rellevància del contingut d'allò que un interlocutor havia d'explicar a l'altre, és el que els especialistes han batejat com a pacte epistolar i que es pot definir com el compromís (tàcit o manifest) d'escriure's amb una determinada freqüència⁴⁵³.

“Ni el correo pasado ni este he visto carta de v[uestra] m[erced]. Mucho lo admiro aviendo quedado en que no dejaría de escribirme poco o mucho, lo que he egecutado yo sin faltar uno si quiera, especialmente desde que llegué aquí; y durante la marcha escribí a v[uestra] m[erced] desde Lérida, Zaragoza, y Sevilla, y después desde aquí [...]” (carta del 12 de maig de 1727).

“[...] ni te olvides de escribirme por todos ordinarios y correos y yo haré lo mismo. Es muy tard[e] y no puedo desirte más. Por el Pistolet también tendrás carta” (carta de Francesca Roig Torredà adreçada al seu espòs, Miquel Rosés Roger, de l'11 de setembre de 1839).

⁴⁵³ Javier Antón caracteritza el *pacte epistolar* de la següent manera: «amb els familiars que circumstancialment es veien en l'obligació de viatjar i romandre durant un període breu de temps fora del cercle familiar, s'establia el compromís d'escriure sovint [...] pacte epistolar, gairebé sempre sotmès a la freqüència i, de vegades, sense faltar a cap correu». Veure ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., pp. 12-13.

La remesa de cartes havia d'ésser constant ni que fos per a informar l'altre corresponsal sobre l'estat de salut propi i interessar-se pel seu. L'assiduitat garantia el contacte entre l'emissor i el receptor, entre el desplaçat i el seu lloc d'origen. Per contra, la manca de notícies generava neguit respecte el benestar dels familiars o amics i, en molts casos, també respecte els perjudicis econòmics o materials que podia provocar la incomunicació (en la gestió dels assumptes que els corresponsals duguessin entre mans o en la tramesa de diners).

“[...] mucho tiempo ha que no sé nada de ti, lo que me ase temer no sea por falta de salud, lo que Dios no permite” (carta de Maria Josepa dirigida al seu germà, Martí de Burguès i de Coromines, del 16 de gener de 1800).

Quant major era la distància física que separava els interlocutors, com en el cas de Pere Torrent i Vila i els seus familiars, més gran era el desassossec que produïa l'absència de correu (l'increment de l'efusió en la transmissió dels sentiments és, a més a més, un tret distintiu de la comunicació epistolar vuitcentista).

“Muchos meses se han transcurrido sin que haya recibido letra alguna ni de v[sted], ni de mi s[eño]ra madre, ni de nadie. Unas veces he atribuido este silencio al extravío de algunas cartas mías o de v[stede]s; otras he pensado que tal vez se habrá muerto mi s[eño]ra m[adr]e y que por esto no me escriben y, envuelto siempre en tristes pensamientos, cansado de aguardar el correo y mortificado a su llegada viendo que no hay carta para mí, pongo mano a la pluma para avisar a v[sted] que a primeros del mes entrante salgo para misión” (carta de Pere Torrent i Vila adreçada al seu tiet, Pere Pons, del 18 d'octubre de 1840).

Atesa la importància tant sentimental com instrumental (en el cas de l'administració conjunta o delegada del patrimoni i/o els negocis) del sosteniment del contacte epistolar, no era estrany que els autors de les missives es mostressin agraïts davant la recepció de les mateixes, com manifestava l'oncle Josep al seu nebot Ramon Jover i Nadal:

“Querido aprecio ta carta i las gràcias servís donar-me per lo de la festa de Nostra Mare y S[enyo]ra Maria” (carta del 24 d'agost de 1724).

El segle XIX, aquesta idea es va incorporar dins la mateixa fórmula emprada per a fer esment de la darrera carta rebuda (com hem enunciat més amunt). Per contra, quan faltaven les respostes a una o vàries epístoles, era habitual que el corresponsal deutor es disculpés (o es justificqués) per no haver escrit, com feren respectivament Antònia Llampilles i Josep Sans i Barutell amb els seus cunyats:

“S[enyo]r d[o]n Onofre no poguí respondrer lo correu passat a la de v[ostra] m[ercè] per tenir les noyas malaltas” (carta del 2 de juliol de 1738).

“[...] yo no he guardado tanto silencio com v[uestra] m[erced] me indica en su favorecida. Yo sólo he recibido tres cartas de v[uestra] m[erced]. Sus fechas son: la p[rimer]a de 12 de mayo, 6 y 20 de junio las dos segundas” (carta del 26 de juny de 1795).

4.2.3.2 La salut

Un dels temes que, reiteradament i en primer lloc, es tocava a les epístoles dels segles XVIII i primera meitat del XIX era el de la salut⁴⁵⁴. El Set-cents i a les cartes més polides formalment, com les que Josep Innocenci va enviar al seu pare o Antònia Llampilles al seu cunyat, l'autor/a de la correspondència solia celebrar el bon estat de salut del destinatari/a de la mateixa alhora que l'informava de què la seva (o la de la seva família) era bona «gràcies a Déu».

“[...] he rebut la de v[ostra] m[ercè] y me alegro d[e] les favorables noticias d[e] sa salud, la q[u]e g[ràcie]s al S[enyo]r gosam” (carta d'Antònia Llampilles destinada a Onofre d'Homdedéu del 2 de febrer de 1746).

Tret que els corresponsals o algun altre membre de la família estigués malalt, les al·lusions a l'estat de salut eren, en essència, una expressió de compliment. Quan les missives no eren supeditades a tals mostres de cortesia i/o de respecte, a conseqüència del grau d'intimitat existent entre els parents, la presència de referències al tema de la salut era molt menys freqüent. Si l'emissor/a de la correspondència estava malalt, no era

⁴⁵⁴ Preocupació constant de tot el període modern com posen de manifest les cartes intercanviades entre María de Jesús de Ágreda i la duquesa d'Alburquerque, entre d'altres. Veure CHICHARRO CRESPO, E. “La correspondencia familiar en el ámbito conventual femenino: cartas de María de Jesús de Ágreda a la duquesa de Alburquerque”, op. cit., p. 197.

estrany que en relatés els detalls i quan ho estaven els seus parents, els desitjava un ràpid restabliment.

“Yo me hallo días haze con un continuo dolor en las espaldas, que no sé de qué puede proceder, y se me subió al pescuezo de forma q[ue] no pude manejar la cabeza en dos días. Ahora ha echo punto redondo en los hombros, que parece tengo el mundo entero a cuevas” (carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare del 6 de febrer de 1730).

“[...] siento los quebrantos de tu salud y me alegro logres un completo y pronto restablecimiento” (carta de Ramon Sans i Barutell adreçada al seu germà Joan del 6 de febrer de 1796).

En aquestes circumstàncies són habituals tant les referències als remeis emprats per a combatre la pròpia indisposició com les recomanacions dels parents per als malalts.

“[...] dime si te allas en estado de poder pasar sin sangría antes del parto y, en caso que te sientas indispueta, sángrate consultándolo primero con el padre de Pere Ale[i]x” (carta de Joan Escofet i Palau adreçada a la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, del 12 de desembre de 1757).

Almenys sobre el paper, els interlocutors acceptaven els designis divins amb resignació.

“[...] nosaltres o pasem vé, a Déu gràsias, però la noya no y a modo com fer-li parar las cambras, de manera que està tant seca y flaca, que temo molt, si la febra se li aumenta, que puga exir de aquesta. Tot sia per Déu. Pregan-li perquè la dexia si cobe, pues, després de aber costat tant a sa mare, és més sensible” (carta de Joan Escofet i Palau per a la seva germana Anna del 3 de juliol de 1757).

El segle XIX, el tema de la salut tampoc no era sempre present a les epístoles intercanviades entre els parents i en cas de ser-ho, solia ésser una mera fórmula de cortesia desenvolupada al començament de l'escrit.

“[...] y por ella vi que toda la familia gozaba de perfecta salud, la mía es enteramente buena [...]” (esberrany d’una carta de Josep Arrau i Barba per a la seva tia Francica del 24 de setembre de 1831).

“Yo sigo en perfecta salud y teniendo buenas nuevas de v[stede]s ya estoy contentísimo” (carta de Fidel Moragas destinada a la seva mare, Rosa Dot, de l’11 d’abril de 1836).

“Veo que gozáis de perfecta salud cual nosotros a Dios gracias” (carta de Ramon Ramis dirigida al seu germà Joaquim del 28 de juny de 1855).

La bona salut era motiu d’alegria i per a donar gràcies a déu. Ara bé, si hi havia algun membre de la família malalt, les referències a aquest tema eren extenses atès l’interès que desvetllava en els destinataris de l’epístola (especialment si la relació era molt propera, com en el cas dels pares i els fills o dels germans).

“[...] sobre todo procura que se la pongan bien [un aparell a les cames de la filla], que si está mal puesta, podría viciarle la pierna y quedar coxa para siempre. Al mismo tiempo observa que las correas y los muelles no la dañen a ninguna parte, que si se haría alguna llaga con el frío, podría tener mal resultado (carta de Miquel Rosés Roger destinada a la seva esposa, Francesca Roig Torredà, del 19 de setembre de 1839).

“[...] le estimaría me escribieren el estado de salud de mis ermanitos” (carta de Manuela per al seu pare, Josep Antoni Barraquer i Llauder, del 29 d’agost de 1844).

Tot i que de la voluntat de Déu continuava depenent, en darrera instància, la resolució de les malalties i així ho expressen els epistològrafs a les seves cartes, el segle XIX, van començar a haver-hi excepcions. Serveixi com a mostra el següent fragment d’una carta de Pere Torrent i Vila:

“La enfermedad que traje de la misión se fue agravando por días, de tal suerte que ya los médicos desesperaban de mi vida, pero, sin duda, no habrá llegado mi hora porque con sólo salirme del colegio, sin medicamento alguno, no sólo he recobrado mi salud perdida, sino que he

engordado bastante” (carta de Pere Torrent i Vila per al seu oncle, Pere Pons, del 20 de desembre de 1841).

La salut també era un tema comentat pels corresponals quan es produïen notícies de certa envergadura, com una epidèmia de febres que va provocar moltes morts en els mesos de novembre i desembre de 1730 a Cadis.

“[...] mueren a cinco, seis y ocho, y días de tres y cuatro, siendo el número de los enfermos muy diminuto, e igualmente de los que van cayendo, de forma que esperamos bolver en breve, con los grandes fríos que en esta octava de la Virgen han entrado, a lograr de la salud general [...] que hemos estado en gran riesgo, sólo por las voces que algunos curiosos esparcieron y otros tímidos que huyeron, pues que de ellas resultó el querernos poner cerco, que hubiera sido el mayor daño, pues la necesidad y falta de víveres hubiera acarreado lo que ha querido decir algunos teníamos encima” (carta de Josep Innocenci Aparici adreçada al seu pare de l’11 de desembre de 1730).

Novament Cadis fou, al començament del segle XIX, notícia per un tema de salut pública:

“Ay unas noticias muy malas de Cádiz pues se ha introducido peste. No sé save si en género o el lo que ha sido, lo cierto es q[u]e muere mucha gente un día con otro (dicen que 60 personas todas de vómito negro)” (carta de Lorenzo Antón destinada a la seva germana Joaquina de l’1 de setembre de 1800).

4.2.3.3 Novetats concernents a la família

Els anuncis relatius als naixements, casaments, malalties, defuncions, ascensos, etc., esdevinguts en el si d’una nissaga, solien ocupar un nombre considerable de línies dins les cartes intercanviades entre els membres de la mateixa⁴⁵⁵. La natural curiositat que acompanya l’afecte existent entre els parents explica l’interès de dits corresponals per donar i/o rebre aquest tipus de notícies, però també hi podien haver altres motius, de

⁴⁵⁵ Com ja havia observat ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 50.

naturalesa més pragmàtica, atès que, esdeveniments com els anteriorment citats, alteraven la composició, l'ordre i el funcionament de la pròpia nissaga així com les relacions preexistents entre els seus membres (com, per exemple, un casament en segones núpcies).

L'oncle Josep (dels Jover de Tàrraga) comunicava al seu nebot, al començament del segle XVIII, la mort d'una seva tia i l'estat llastimós en què es trobava sa casa, però també la bona nova del seu nomenament com a regidor de la localitat. Gairebé vuit dècades més tard, Francesc de Burguès notificava al seu germà Martí el seu ascens a abat del monestir de Sant Benet de Bages:

“Querido Ramón, son cosa de les 5 de la tarde quant me poso a escriure estas línias, vuy dilluns, y quant actualment arribo de casa de la vila de pendre posesió de nostre rejutorat, y me alegro de tenir esta ocasió del Lluch, q[ue] parteix demà, sols per dir-te lo q[ue] pasa” (carta del 3 de març de 1727).

“[...] por fin soy abad de Bages, de que doy m[ucha]s g[racia]s a D[io]s y a este s[eñor] abad, que me ha distinguido ayer con este singular honor. Puedes comunicarlo a los amigos y parientes [...]” (carta del 18 de juny de 1801).

Malgrat el pas del temps, el mateix tipus de successos tenen cabuda dins la correspondència familiar. Només ha canviat, l'idioma i l'estil de l'expressió. Òbits i casaments són les noves al·ludides a les missives familiars setcentistes i vuitcentistes amb més assiduïtat. De retruc, aquest tipus de notícies generava tot un seguit de cartes de felicitació o de condol (com a resposta) entre els parents.

“[...] celebro infinito la noticia, q[ue] v[uestra] m[erced] me da, de aver pedido a mi hermana por esposa n[uestro] pariente en quarto grado Antonio Comelles, que me alegraré salga v[uestra] m[erced] d[e] este cuydado y que llegue a tener cumplido efecto” (carta de Josep Innocenci Aparici destinada al seu pare del 3 de gener de 1730).

“[...] pero muy pronto desapareció mi gozo quando me impuse de su contenido [el de la darrera carta rebuda]. Ella me anuncia el fallecimiento

de mi muy querido y amado tío (q[ue] e[n] p[az] d[escanse]” (carta de Pere Torrent i Vila per al seu cosí, Jaume Pons, del 30 de maig de 1846).

“[...] acompañamos a v[sted] y a la pobre Pepilla y tomamos una gran parte en el sentimiento que les aflige y nos ofrecemos con el cariño berdadero, cual corresponde a parents tan inmediatos” (carta dirigida a Erasme de Janer i de Gònima per un seu nebot del 6 de juny de 1860).

Els canvis de domicili i els desplaçaments per plaer o per negocis també eren comentats entre els parents:

“He vingut, en vista del referit, en venir-me en esta de Granollers a fi de no haver de anar estafan per Bar[celo]na [...]” (carta de Josep d’Homdedéu adreçada al seu germà Joan del 6 de febrer de 1776).

“[...] si el tiempo se pone bueno pienso irme a Bar[celo]na pero no será asta que los caminos se mejoren pues disen estan intransitables” (carta de Maria Josepa de Feliu i de Burguès per al seu germà Martí del 16 de gener de 1800).

Les visites d’altres membres de la família eren especialment celebrades:

“Llegó con toda felicidad tu mujer, niñas y familia a esta tu casa, y así Teresita como mis hijas, hemos celebrado todos las gracias de tus niñas las prendas de m[adam]a Joachina, a quien hemos recibido con el maior aprecio y libertad de hermanos” (carta de Bonaventura Sans i Barutell dirigida al seu germà Joan del 17 de juliol de 1798).

Els progressos dels més petits de la família (tant pel que fa a l’adquisició de noves habilitats com en els estudis) és, de tots els temes de caràcter familiar desenvolupats a les epístoles analitzades, el que inspirava més tendresa entre els corresponsals. Les al·lusions a les petites-grans proeses que feien els menuts de la família es troben, sobretot, a les cartes intercanviades entre els cònjuges o entre pares i fills, quan els primers eren també avis.

“Xabier está muy bueno y siempre con cuidado quando pican a la porta cridan «al meu pare ga és aquí». Manuela también está buena con la misma afisió a comer pan y alegra siempre” (carta de Francesca Roig Torredà adreçada al seu marit del 13 de març de 1826).

“[...] me han complacido en gran manera los dos premios de Benita y en especial, el del trabajo manual, no menos de q[u]e Gracieta haya obtenido el de la gramática” (carta de Joan Antoni de Barraquer i Llauder dirigida a la seva filla Manuela del 26 de setembre de 1847).

Al contrari, quan es tractava de la malaltia o la mort d'un infant, tot i que aquesta era viscuda amb més naturalitat i resignació que en l'actualitat, els epistològrafs solien manifestar la seva tristesa.

“[...] hemos sabido por el padre Bonet y por su carta del 15 del corriente la fatal desgracia de la muerte de mi queridísimo hermano Pepito, la qual noticia no ha podido menos de trastornarnos a todos, pero, en fin, estamos convencidos de que nada se puede ya remediar y q[u]e ahora no haríamos más que malbaratarnos la salud lo q[u]e sabemos por el p[adre] Bonet daría a v[sted] un disgusto [...] En quanto a mi s[eñor]a madre, el primer golpe lo ha sentido mucho pero después, con las nuestras persuasiones y evidencias, se ha tranquilizado y haora no está deseando más q[u]e su venida” (carta enviada a Miquel Rosés Roger de part del seu fill Francesc del 18 de setembre de 1839).

Malgrat no tractar-se de fets esdevinguts en el si de la família, festivitats anuals, com el dia del sant patró dels corresponsals, les Pasqües, etc., motivaven el contacte epistolar entre els parents o, com a mínim, eren mencionats a les seves epístoles.

“Movido del respecto que v[stede]s tanto se merecen y del muy acendrado amor que yo les profeso me adelanto a felicitarles las Pascuas y les deseo un feliz fin y un dichoso principio de año” (carta de Jaume Tió i Noè per als seus pares del 23 de desembre de 1834).

4.2.3.4 Trobades o referències als coneguts

Les noves relatives als amics, veïns o coneguts dels corresponsals apareixen, sistemàticament, dins les epístoles intercanviades entre els membres d'una mateixa nissaga. Aquest tipus de notícies, per si mateixes, no constitueixen un motiu suficient per a haver de comunicar-se amb els parents però sí que caracteritzen i distingeixen la correspondència familiar d'altres tipologies epistolars (una mica més amunt ens hem referit a l'existència de referents compartits, en aquest cas les persones conegudes dels interlocutors, com a tret distintiu de la comunicació epistolar familiar). El context íntim i informal en què es produeix aquest tipus de comunicació permet satisfer la natural curiositat dels éssers humans per saber què fan els seus congèneres. Però no és per “xafareria” (o no és només per això) que hom s'interessa per les seves coneixences: estar al dia de les seves vides o, simplement, que aquestes siguin mencionades dins les cartes contribueix a mantenir els lligams dels corresponsals amb la seva terra d'origen. A més, com molt encertadament afirmen Cécile Dauphin i Danièle Pouban «enumerar a los “conocidos” en la correspondencia familiar es reconocerlos como parte de esa compleja maraña de relaciones que caracteriza a la sociabilidad cotidiana burguesa»⁴⁵⁶.

En relació amb els coneguts (ja fossin veïns, amics, agents, etc.), els epistològrafs dels segles XVIII i primera meitat del XIX solien fer menció de successos com defuncions, casaments, ascensos, etc.

“[...] ahi entarrarem també al s[enyo]r m[ossè]n Lloberola, que al sel sia amen” (carta que l'oncle Josep va enviar al seu nebot, Ramon Jover i Nadal, el 4 d'octubre de 1725).

“El coronel del 29 me ha participado por esquela la muerte de su madre. Si hoy no hubiese llovido toda la mañana, hubiera hido a darle el pésame” (carta que Erasme de Janer i de Gònima rebé de la seva esposa del 13 de novembre de 1825).

Com s'observa als exemples anteriors, un segle més tard, el mateix tipus d'esdeveniments continuaven essent notícia (especialment les defuncions). Només va canviar la manera en què els interlocutors s'expressaven.

⁴⁵⁶ DAUPHIN, C. i POUBLAN, D. “La correspondencia familiar como objeto histórico”, op. cit., p. 218.

Amb força freqüència, també, els corresponsals setcentistes i vuitcentistes narraven als seus parents les visites o trobades amb les seves coneixences. Hom podia donar detalls de la reunió o simplement al·ludir a l'encontre amb el conegut/a i el seu estat de salut.

“Domingo Pell se troba á esta per sos pretencions y esta bo” (carta de Joan Escofet i Palau per a la seva germana Anna del 10 d’abril de 1757).

“Me alegro q[u]e d[o]n Jorge siguiese bien” (carta de Fidel Moragas per a la seva mare, Rosa Dot, del 18 de febrer de 1830).

“[...] me dijo el padre Pasqual que quería que saliese con Juanito Navarro y que ambos iríamos a comer a casa su abuela, suegra del s[eñ]or Navarro. No me negué a ello. Por la tarde, después de comer, dijo el tío de Navarro que iríamos al teatro, que se representaba una comedia muy divertida y que, como hacía mala tarde, tampoco podríamos ir a pasear. Representándose “El soldado fanfarrón” y a las 5 de la tarde ya habíamos salido. Nos fuimos desde allí a las 40 horas y enseguida al colegio” (carta que Jaume Tió i Noè va enviar al seu pare el 20 de desembre de 1834).

Tant a l'exemple anteriorment transcrit com a d'altres extrets dels epistolaris que conformen la base documental de la nostra recerca sembla com si l'autor/a de les missives rendís comptes de les visites que havia fet o rebut. Així mateix li ho demanava Joan Escofet i Palau a la seva esposa:

“Dime quien concurre a faborecerte y divertirte y como va” (carta del 12 de desembre de 1757).

Més que interès pel quefer de l'altre, la demanda de conèixer les persones amb qui els corresponsals es relacionaven ve determinada pel rol de tutor/conseller que, a la societat de l'època, mantenien els pares amb els seus fills i filles i els marits amb les seves mullers. Per això, és molt habitual trobar, dins les seves epístoles, instruccions al voltant de les visites que els descendents o cònjuges havien de fer.

“Visita de mi parte a la Virgen de los Dolores con muchas súplicas [...] Visita a D[omi]na Cath[erina] Alós y a Luavre dile tantas cosas, &” (carta de Joan Escofet i Palau adreçada a la seva esposa del 3 de setembre de 1776).

L’arribada d’una conegut a la localitat de residència d’un dels dos parents que es comunicaven epistolament era anunciada amb antelació per mitjà d’una carta.

“[...] oy sale otro navío en donde va d[omi]n J[oseph] de Arratia, capitán de los batallones de Marina, paisano del s[eñor] d[omi]n Estevan y íntimo amigo. Todas las noches estamos juntos y me ha dicho quiere ver a v[uestra] m[erced]. Si fuere, será bien recibido” (carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare del 12 de juliol de 1730).

Però aquest era un anunci poc habitual. Generalment, tant al segle XVIII com a la primera meitat del XIX, on trobem més referències als coneguts és al darrer paràgraf de les missives, conjuntament amb la tramesa de records per a la resta de parents. A banda de les salutacions destinades als amics i als coneguts, dins la correspondència familiar es transmetien, també molt freqüentment, missatges, encàrrecs o productes per a aquells.

“A Català le dirá que he visto alguna cosa buena para adelantar en su arte y que lo tengo notado todo para mi vuelta” (esborrany d’una carta de Josep Arrau i Barba dirigida a la seva tia del 24 de setembre de 1831).

4.2.3.5 Relats d’actualitat

A més a més de noves relacionades amb els parents o els amics i coneguts, la selecció d’epístoles que nodreixen aquesta investigació inclouen també notícies d’esdeveniments que van tenir lloc aleshores. Alguns dels episodis relatats pels autors de les epístoles analitzades han tingut una gran rellevància històrica i d’altres només van tenir interès al seu temps i dins l’àmbit local⁴⁵⁷. Entre els primers, els més referits dins les correspondències familiars setcentistes i vuitcentistes són els conflictes bèl·lics i les epidèmies. La temàtica dels segons és molt més variable. Josep Innocenci Aparici, per exemple, al·ludia, a les cartes intercanviades amb el seu pare, a la mort de Rafael Eliza,

⁴⁵⁷ D’aquí l’interès que les epístoles van despertar entre els historiadors durant molt de temps i que Antoni MESTRE SANCHÍS defensa a “La carta, fuente de conocimiento histórico”, op. cit.

un conegut cavaller gadità, o a la del bisbe de Chiclana, als rumors sobre l'armament d'Itàlia o als moviments de la família real:

“Por acá no se abla palabra d[e] si hirán o no los reyes a essa ciudad, ni menos Patiño, y oy he tenido carta d[e] Otamendi, q[ue] no dize ni uno ni otro, antes por aquí se dize q[ue] bolverán a estos parages, pero ni a lo uno ni a lo otro se da crédito” (carta del 17 d’abril 1730).

Finalment, el mes d'octubre de 1730 els monarques espanyols van visitar Cadis amb el pretext de contemplar la flota i unes galeres morisques capturades.

En qualsevol cas, per als historiadors és summament interessant analitzar fets i processos històrics des de la perspectiva de la gent corrent i observar la repercussió dels mateixos en la seva vida quotidiana. Joan Escofet i Palau va formar part de l’expedició naval que, a les acaballes de 1776, va partir de Cadis i que va participar en la presa de Santa Caterina (Brasil) als portuguesos. Abans de la seva partida, parlava d’aquest assumpte amb la seva dona:

“Según esto está atrasado, todos conbienen en que no partiremos asta primeros de octubre. Acaba de venir un navío de Buenos Aires q[u]e dice que los portugueses se contentaron con la primera invasión y después acá están quietos. Veremos nuestra Corte lo que dispone, pero, a mi ver, esto está muy adelantado y marcharemos por mar. Que los franceses y los ingleses se interesen en la paz como dicen. Y así, no ay que confiar en esperanza alguna, sino conformarse con la Divina Voluntad” (carta del 6 de setembre de 1776).

Els germans Sans i Barutell, militars com Escofet, dedicaven nombroses línies de les seves cartes a noticiar l’arribada de vaixells, els moviments de les tropes i dels monarques i els altercats amb francesos, anglesos i portuguesos. A l’època a la qual pertanyen part de les epístoles estudiades dels Sans i Barutell, Carles IV havia declarat la guerra a la França revolucionària (Guerra Gran), font de múltiples notícies comentades dins la seva correspondència.

“Tengo carta de Ramón de 28 de julio en q[u]e me dice ban a dar la vela para Génova. No nota en q[u]e buq[u]e está embarcado pero sí dice q[u]e

ha logrado su destino en uno de los buques del rey q[u]e llevan la correspondencia a Italia. Añade q[u]e faltan dos de dichos correos, q[u]e se teme los hayan apresado los ciudadanos de la guillotina” (carta de Josep Sans i Barutell per al seu germà Ramon del 4 d’agost de 1795).

El 1839, el país portava sis anys embarcat en una guerra civil (primera guerra Carlina) que enfrontava els absolutistes, que sostenien la causa de l’infant Carles Maria Isidre de Borbó (Carles V), germà del difunt Ferran VII, i els liberals, agrupats al voltant d’Isabel II, filla de Ferran i de Maria Cristina, representada per la seva mare com a reina governadora i regent durant la seva minoria d’edat. Segons les cartes conservades dels Rosés, el mes de setembre d’aquell any es difongué la notícia de què l’adveniment de la pau era a venir i es feren diverses celebracions.

“[...] el sábado por la noche, serían las nueve y media, cuando hoímos un grito de un hombre (que se hiba hacia la Boquería corriendo) que decía “la paz”, “la paz”. Al momento se llenó nuestra calle de gente que iban acia casa de Brusi qual vendía el papel de la noticia. Luego oimos un chico que decía “¿quién compra el papel de la noticia?”. Nosotros, oyendo esto, dijimos a la Catalina que fuese a buscarlo y lo llevó, el qual no decía más que Maroto se había pasado con 16 batallones y con 4 compañías, 8 escuadrones de caballería, tres obuses de a 12 de a lomo y todo lo de su mando. Hasta las doce hubo la calle llena de gente. El domingo de fiesta se hizo repique general de campanas a toque de oración, por la noche luminarias por toda la ciudad y en la plaza de S[a]n Jaime, en Cap de Creus y en el plasso de Palacio hubo música y baile” (carta de Francesc Rosés Roig dirigida al seu pare del 10 de setembre de 1839).

Aquest mateix conflicte fou tractat per Jaume Tió, qui va explicar al seu fill els enfrontaments esdevinguts a Valls el 1834, i per Fidel Moragas i la seva mare. Jaume Tió pare també feia referència a les seves cartes a d’altres notícies d’interès local com la mort d’uns canonges, la pujada del preu del sabó o l’empresonament del prior major.

“[...] los caminos estan mals. A Saraal ho Sarral ja no existeix, sols lo fort. Axís ho deyen las tropas, q[u]e al matí ne han vingut, ja tornan a se fore. Lo de Santa Quloma crech no fou res per lo q[u]e se deye. Yo apenes se res.

Me ocupu de los cosas de casa” (carta de Rosa Dot per al seu fill, Fidel Moragas, del 20 de setembre de 1838).

Precisament des de Valls escrivia Rosa Dot les línies transcrites més amunt. En general, les autores de cartes del nostre recull semblen més desinformades i menys interessades en conèixer i retransmetre els detalls dels conflictes que van tenir lloc a l'època que els tocà de viure. Els seus comentaris solen posar l'accent sobre els efectes (quotidians) dels mateixos, com és el cas de la inseguretat dels camins.

Pere Torrent i Vila descriu al seu cosí, Bonaventura Pons, els enfrontaments entre les tropes espanyoles i les franceses que es produïren a Veracruz i altres localitats mexicanes a les acaballes de la dècada dels trenta del segle XIX i la seva intenció de refugiar-se a un lloc segur si es produïa una invasió formal:

“Lo que me es más sensible es tener que carecer de sus muy gratos escritos, por no tener punto fijo a dónde dirigirlos, pero después que todo se componga, dado caso que yo prevalezca a esta desastrosa guerra que nos amenaza, tendré cuidado de escribirle mi paradero y situación sea próspera o adversa” (carta del 6 de gener de 1839).

Com posa de manifest l'escrit anterior, les situacions de conflicte alteraven el funcionament del correu (de vegades, l'interrompien totalment) i aquest era un motiu d'angoixa per als corresponsals, conscients de la consegüent manca de notícies. La comunicació epistolar permetia als parents que eren lluny de la seva terra natal ésser al dia dels mals que patia la mateixa. Així expressava Pere Torrent i Vila el seu pesar pels estralls de la primera guerra Carlina:

“[...] muy angustiado por los males que ha sufrido mi desgraciada patria. Yo creía que el fuego patrio ya se había extinguido en mi pecho, pero confieso que, cuando leí los acontecimientos de la desgraciada Barcelona, mi corazón se sintió oprimido de un pesar tan grande, que aún no se me quita” (carta del 14 de març de 1843).

Després de les guerres, les notícies d'actualitat més comentades als epistolaris setcentistes i vuitcentistes estudiats són relacionades amb la salut pública. Com ja referíem a un altre apartat d'aquest capítol, Josep Aparici relatava les conseqüències

d'unes febres que assolaren la ciutat de Cadis el 1730; Lorenzo Antón feia referència a una epidèmia de pesta sobrevinguda en aquella ciutat al començament del segle XIX; Josep Arrau i Barba a l'expansió del còlera per l'Europa central a l'inici de la dècada dels trenta del segle XIX, mentre ell era a Milà, i a l'establiment d'un cordó sanitari al nord d'Itàlia per a evitar la seva arribada des de Viena; novament el còlera era mencionat per Jaume Tió i Noè a la correspondència sostinguda amb el seu pare; i Manuela de Barraquer, a la grip que va castigar Perpinyà l'hivern de 1847.

“A no ser las noticias malas del chólera morbo que circulan diariamente por esta ciudad se gozaría de tranquilidad perfecta. Nosotros no tenemos miedo y en el caso de que se acerque a esta ciudad, tomamos nuestro pasaporte y regresamos a España” (esborrany d'una carta que Josep Arrau i Barba va escriure a la seva tia Francisca el 24 de setembre de 1831).

A mitjan segle XIX, la Barcelona industrial era protagonista d'altre tipus d'aldarulls, associats amb la lluita dels obrers per millorar les seves condicions laborals i de vida. Durant la vaga general de 1855, Josep Sol i Padrís, director del Vapor Vell, nom amb què era coneguda la fàbrica tèxtil de Sants de la societat Güell, Ramis i Companyia, va ésser assassinat. Joaquim Ramis i Taix, fill primogènit de Domènec Ramis, copropietari de la citada fàbrica, descriu l'incident i com el seu pare també en va resultar greument ferit.

“[...] se presentó una comisión con una tarifa de precios muy escajurada para ser este el motivo que obligara a los asesinos a cometer su atentado. Como digo, este había de ser sin duda el pretexto que habían buscado, pero tanto el padre como el s[eño]r Sol vieron ya, de un principio, que esta vez ya no se presentan los tales comisionados como las otras veces, esto es, que llevaban malas intenciones y como supondréis, al presentarles aquel papel, dijeron el padre y el s[eño]r Sol que ya sabían que ellos no heran solos en la fábrica, que hablarían del asunto a los demás y que mañana les darían la respuesta. Insistieron ellos diciendo “lo firman o no lo firman” y esta vez viéndose ambos perdidos los llaman que ya se hiban a buscar a los demás y les dicen “venga” y lo firmaron. Cuando lo hubieron firmado ya todos se disponían a marchar cuando sale uno y dice “¿qué hemos venido para eso?” y entonces una masa de más de 20 hombres se metieron donde había los

comisionados y los desgraciados, que eran precisamente en el despacho donde estaba Rosell (el despacho que ya os tengo dicho ant[erior]mente), métense manos en los bolsillos, quien sacaba pistola, quien sacaba nabaja, puñales, etc. El padre fue el primero de ser acometido y le tiraron 5 pistoletazos y a Dios gracias ninguno le dio. Biendo los asesinos que había tenido esta suerte se habalanzaron a él, puñal en mano y le dieron 6 puñaladas” (carta de Joaquim Ramis per als seus germans Ramon i Joan del 16 de juliol de 1855).

4.2.3.6 Estat dels negocis familiars

El tema central de bona part de les correspondències analitzades, una mostra representativa de la comunicació epistolar familiar entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX, són els negocis i/o assumptes de caràcter econòmic en general que portaven entre mans els corresponsals⁴⁵⁸. Molt freqüentment, un dels familiars de l'autor/a de les missives actuava com a agent del/a mateix/a a la localitat d'origen i allà vetllava pels seus interessos, com tot apunta a què sigui el cas, per exemple, de l'oncle Josep i Ramon Jover i Nadal. Després de la mort del pare de Ramon, el tiet es va fer càrrec de la liquidació dels deutes d'aquell i del cobrament dels censals i altres crèdits a favor del seu nebot:

“En ordre al negosi de la s[enyor]a Ros no sem daria cosa de q[ue] sem allargués la paga pas este any per lo desordre del catastro no cobram cosa [...]” (carta del 5 de novembre de 1725).

De vegades, la gestió que executaven els parents per l'autor/a de la correspondència no era de caràcter juridicoadministratiu sinó lligada a les propietats i les terres, supervisant l'actuació dels masovers o duent a terme operacions de compravenda.

“[...] queda adbertida que per lo correu potser escriga que la mare entreguia los dinés que tinga del oli benut a Domingo perquè los e menester per pagar la casa” (carta de Joan Escofet i Palau per a la seva germana Anna del 16 d'abril de 1757).

⁴⁵⁸ L'ús de la correspondència com a vehiculadora dels negocis familiars serà convenientment tractat al capítol “Funció social de la correspondència entre el final de l'època moderna i el començament de la contemporaneïtat: els usos de la carta familiar”.

Era molt habitual també que els membres d'una mateixa nissaga, especialment quan es tractava de pares i fills o de germans, compartissin negocis o fossin socis d'una mateixa empresa. Josep Innocenci Aparici se servia de la seva plaça a la Casa de Contratación per a carregar algunes naus amb mercaderies que uns altres venien en el seu benefici: enviava argent viu i ametlles a les colònies i es feia amb alguna remesa del cacau i el tabac que arribaven d'Amèrica per enviar-ho a la Ciutat comtal. D'aquesta manera s'anava teixint una xarxa de comerç d'oportunitat –doncs depenia de la disponibilitat de mercaderies i de la rendibilitat que el descendent dels Aparici o els seus socis veiessin en el negoci– entre Cadis, Barcelona (Catalunya) i les colònies americanes.

“[...] he conseguido que el s[eñor] presidente me dé buque para cargar en él alguna poca de almendra, que me producirá más d[e] doscientos por ciento, y la carga a nombre d[e] Guitart. Yo hize mis riesgos en flota y en Caracas y ahora haré este con azogues y otro también en galeones, que es lo que importa y combiene para tener cuatro reales” (carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare del 6 de febrer de 1730).

Els problemes de liquiditat que aquesta activitat generava en les arquees de Josep Innocenci el van obligar a endeutar-se en repetides ocasions i va acabar involucrant a la resta de la seva família. L'insistent reclam del cobrament dels préstecs que el seu pare i els seus germans li havien fet va acabar enterbolint la relació de Josep Innocenci amb el seu progenitor:

“No tiene remedio, s[iem]pre he d[e] obrar mal en su parecer d[e] v[uestra] m[erced], y por tan leve cosa [lletra contra el seu germà] ya me dize v[uestra] m[erced] que no se acordará d[e] mí teniendo tantos nietos. Esto sólo será desgracia mía, no por perder lo q[ue] pudiere heredar, si no es su gracia de v[uestra] m[erced] q[ue] tanto la he estimado s[iem]pre y he procurado corresponder como a buen hixo” (carta del 13 de febrer de 1730).

El pas del temps no va canviar que pares i fills continuessin essent socis comercials. En el context de la Barcelona industrial de mitjan segle XIX i arran de la marxa precipitada de Domènec Ramis de la ciutat, el seu fill Joaquim es va col·locar al

capdavant del negoci familiar. Per mitjà de la correspondència, l'hereu dels Ramis posava al corrent al seu pare de l'estat dels assumptes de la fàbrica:

“De las piezas no puedo decir sino que bienen muchas y todas se cortan, menos algunas lisas que, por falta de brazos, quedan sin cortar, pero ya ahora voy poniendo aprendizas hasta completar el n[úmer]o suficiente. En 2 semanas nos han benido cerca 400 piezas, que esto hace en el despacho 800. Si llevamos este paso, no dudo que más pronto se pueda v[sted] poner el “osus a lloc”, que es mi gran deseo” (carta de Joaquim Ramis adreçada al seu pare del 25 d'octubre de 1855).

Tant al segle XVIII com al XIX, l'hereu tenia certes responsabilitats econòmiques en relació amb els seus germans. Algunes eren de caràcter obligatori (legals), com el repartiment de les llegendes o el pagament de dots i altres disposicions testamentàries establertes pels progenitors, i altres, voluntàries. Els cabalers, al seu torn, en base al seus drets sobre l'herència paterna o a l'afecció que es pressuposava existent entre els germans demanaven a l'hereu diners per a la seva subsistència, robes, o determinats productes procedents de la casa pairal.

“Ja te escriguí lo regrés en la ciu[ta]t de Barcelona y així mateix q[u]e no podia tenir subsistència si tu no te feyas lo càrrec de donar-me la manutenció que conegueres suportable a las obligaciones de ta casa” (carta de Josep d'Homdedéu per al seu germà Joan del 8 de febrer de 1776).

“Mi poca salut me ocasiona mucho gasto, y bien sabe el Sisó que nuestra buena madre, que de Dios gose, dejó a la obligación del heradero cuando iso donación, que si yo lo necesitava, me tengan de mantener de todo, pero nunca les he pedido nada, por más estrechés que aya tenido. Es verdad que [e]l hermando J[ose]ph, que de Dios gose, todos los anyos me enviava una gaula con gallinas y capones y un pedaso grande de tosino, cosa que a él no le hincomodava y a mí me servía de mucho alivio. Estas cosas se an llevado asta aora con mucha armonía, pero aora todo ha mudado de sistema, que ni nada sé de ellos, como si no fuese en el mundo” (carta de Maria Josepa de Feliu i de Burguès destinada al seu germà Martí del 23 de gener de 1800).

Les herències podien ésser motiu de desavinença entre els parents, com en el cas d'Antònia Llampilles i Onofre d'Homdedéu, enfrontats per l'execució del testament d'Agnès Llampilles, difunta germana d'Antònia i esposa d'Onofre. A les primeres cartes de la mostra estudiada, Antònia reclamava els béns de la seva germana que li pertocaven (com unes joies per a una seva filla). Davant l'incompliment continuat de les disposicions testamentàries per part d'Onofre d'Homdedéu, l'autora de les missives el va amenaçar amb emprendre altres mesures (legals i més violentes):

“Las arrecades me ha causat admiració no age enviar p[er] lo Faló en atenció d[e] ser llegat que no té condició que puga suspendrer l'execució” (carta del 2 de febrer de 1746).

“[...] y procurará asentir a la mia petición tan justa, y sentiria que v[ost]ra m[er]cè no s'aderís a ella, perquè me seria precis executar lo q[u]e es tan contra mos geni, que fora valer-me de medis mes violentos” (carta de l'1 de febrer de 1747).

Les herències, les assistències i els deutes eren, com hem vist fins aquí, el principal motiu de disputa entre els parents. Tant els motius de la disputa com els recursos que es posaven en joc per a resoldre-la han quedat reflectits a les cartes. A més a més, l'existència d'un conflicte entre dos o més membres d'una mateixa nissaga alterava el ritme de l'intercanvi epistolar o, en darrera instància, aquest quedava suspès. És el cas, per exemple, dels germans Sans i Barutell. D'acord amb el seu epistolari, el germà gran, Bonaventura, no es va parlar durant un cert temps amb els més petits, Ramon i Josep Antoni (i, per tant, tampoc els escrivia). No sempre, emperò, els assumptes que els parents duïen entre mans eren relacionats amb els diners. Les fons documentals examinades posen de manifest com, en moltes ocasions, els membres de la nissaga es socorrien en d'altres afers, de naturalesa professional o personal. A les acaballes del segle XVIII, els germans Sans i Barutell eren distribuïts per la Península (Ramon a Barcelona, Joan entre Màlaga i Cartagena i Josep Antoni a Madrid i Cadis). Quan s'havien de moure papers per obtenir qualsevol cosa –des de memorials per a la consecució de nous càrrecs a documentació en el cas d'un plet– els citats germans es demanaven ajuda els uns als altres i mobilitzaven les xarxes de relacions que cadascú posseïa en ordre a proporcionar aquesta ajuda.

“[...] te estimaré practiques los pasos q[u]e te encargué en mi última y además (no sé si esto te lo encargué o no) escribas, si tú conoces, o hagas escribir al com[andan]te de esta división de buques destinados a correos para que me embarq[u]e en uno de ellos (ya te dije q[u]e en el Casilda faltan oficiales pero si pudiera ser, yo más bien quisiera embarcarme en otro, pero si no, me embarcaré en él mui gustoso), y también solicitar al mismo tiempo una R[ea]l Orden p[ar]a bolver al Depar[tamen]to luego de restablecido” (carta de Ramon Sans i Barutell dirigida al seu germà Joan del 24 de juny de 1795).

Dins la mostra d'epístoles estudiades hem trobat, fins i tot, demandes fraudulentas. El 1842, Pere Torrent i Vila demanava al seu cosí, Bonaventura Pons, que li enviés unes cartes explicant que la seva mare es trobava econòmicament desemparada des que havia mort un oncle d'ambdós amb el propòsit d'aconseguir la seva secularització. Torrent justificava la seva decisió per la creixent inestabilitat i conflictivitat del país tot i afirmar que l'època del noviciat havia estat una de les més felices de la seva vida:

“[...] te suplico que, con la [...] que tú acostumbras, me pongas una carta, f[ec]ha con agosto del 41, anunciándome con ella la muerte de nuestro tío Torrent y manifestándome, al mismo tiempo, el estado infeliz que guardare mi s[eñor]a madre, y valiéndote de este principio, puedas hacerme las reflexiones que te parezcan más del caso y concluyas acordándome la obligación que tengo de secularizar para atender a mis principales obligaciones” (carta de Pere Torrent per al seu cosí del 30 de març de 1842).

4.2.3.7 Les comandes

Com anunciàvem al principi d'aquest apartat, els encàrrecs que els parents es feien mútuament és un dels temes que més línies de les correspondències familiars analitzades ocupa. Generalment, hom demanava al seus corresponsals que duguessin a terme gestions concretes en nom seu, sobretot de naturalesa economicoadministrativa, com les tractades dins l'epígraf anterior; que trametessin salutacions o missatges a d'altres membres de la família i/o als coneguts; i, finalment, determinats productes, gairebé sempre propis de la terra d'origen o que allà es podien aconseguir més

fàcilment, de major qualitat o a un millor preu⁴⁵⁹. A les missives, s'al·ludia a l'estat de les peticions que un dels corresponsals havia realitzat a l'altre amb anterioritat, se'n feien de noves o es comunicava tant l'enviament com la recepció dels productes demanats. Els autors de les correspondències estudiades no oblidaven de donar les gràcies als seus interlocutors un cop rebudes les comandes.

Habitualment, Josep Innocenci Aparici mirava de fer arribar al seu pare cacau i tabac provinents d'Amèrica (productes pel que sembla molt preuats i cars, en el cas del cacau). En menor quantitat, també li remetia quina i ocasionalment, les comandes del seu progenitor eren més exòtiques, com un papagai. En canvi, els productes que amb més freqüència s'intercanviaven els Escofet procedien dels seus llocs de residència. Joan Escofet solia demanar oli i escabetx a la seva germana (la qual per pròpia iniciativa li remetia botifarres i taronges) i li enviava xocolata, pèsols, carxofes, faves i uns plats en una ocasió.

“Encara no tenim las cosas de Quaresma y las anxobas y materia de col·lació, com també lo escabetx me fa molta falta, pues jo deayuno y fas quarema y lo pex ba molt car” (carta de Joan Escofet i Palau destinada a la seva germana Anna del 18 de març de 1757).

Fer-se fe mobles o vestits a la localitat d'origen és una de les comandes que trobem amb assiduïtat a les cartes dels familiars desplaçats. Tot i que aquest era un encàrrec generalment justificat per una qüestió de preus també hi devia influir la major confiança que els parents emigrats tenien en els comerciants i els artesans de la seva terra natal. Robes, plantes, llibres i tot tipus d'aliments, alguns dels quals ja han estat mencionats al paràgraf anterior, eren les demandes més corrents (tant de productes que s'havien de comprar o aconseguir *ex-novo* com de ja existents que s'enviaven d'una residència a una altra). Aquest és el cas, per exemple, dels Rosés: Francesca Roig va enviar un matalàs i un coixins per al Pepet que aleshores estava malalt i es trobava a Girona amb el seu pare, Miquel Rosés. O dels Moragas:

⁴⁵⁹ La tramesa de productes era freqüent àdhuc entre els corresponsals de les classes privilegiades. Veure BOUZA ÁLVAREZ, F. J. “La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1684)”, op. cit., p. 139.

“Los papés de la teve calaxere ja los tinch areglats ab un baulet q[u]e aniran ab lo demás” (carta de Rosa Dot adreçada al seu fill, Fidel Moragas, del 10 d’octubre de 1838).

Amb els nens hom tenia una consideració especial. En el cas que un dels progenitors marxés de viatge o fos fora de casa durant un cert temps, acostumava a portar-los un regal a la tornada:

“[...] harás el favor de enviarme la mida exacta del cap del noy para comprarle un sombrero y también del cap de la noya” (carta de Miquel Rosés dirigida a la seva esposa, Francesca Roig, de l’11 de març de 1826).

Entre les cartes analitzades hem trobat, així mateix, exemples de demandes en negatiu, és a dir, queixes per la seva manca de subministrament. Maria Josepa de Feliu i de Burguès es lamentava de què el seu nebot Narcís no li enviés amb regularitat el xai i les botifarres com abans ho havia fet el seu pare (Josep, l’hereu). El seu interlocutor, Martí, un altre dels seus germans, intercedí en aquest assumpte i finalment, van arribar els anhelats queviures des de Girona. Maria Josepa, al seu torn, va enviar als parents gironins un cistell amb taronges i llimones. A una missiva del mes d’abril de 1835, essent proper el seu retorn a Tortosa, Jaume Tió i Noè es queixava de què el pare no l’hagués enviat més que unes llonganisses durant tots els mesos que havia romàs a València estudiant. Ell solia enviar pintures i poemes de creació pròpia als seus familiars i amics.

“El car[r]atero Fran[cis]co Valls se lleva el sesto con media 6 dosenas de narangas y una de limones. Si no te lo an treyido puedes averiguar a dónde para, que con ellos ay poco que fiar. De lo que me hinsinúhes de enmendar lo del cordero [el qual li havia arribat amb mal estat] te digo que te lo agradezco pero que no te canses, porque a más que los car[r]ateros son como son, me ago cargo que la comida es tant pasagera que g[raci]as a Dios no me tienta” (carta de Maria Josepa de Feliu i de Burguès dirigida al seu germà Martí del 4 de març de 1800).

Al marge de productes de l’estil dels vistos fins aquí, hi ha dos altres requeriments que trobem reiteradament a les correspondències setcentistes i

vuitcentistes: de diners (sobretot en concepte d'assistències o préstecs) i de notícies. Josep d'Homdedéu li demanava diners al seu germà una carta darrera una altra per a poder fer-se fer roba i anar vestit dignament. Un exemple de la situació inversa el trobem a la correspondència de Pere Torrent i Vila, el qual mostrava la seva alegria en saber que la seva mare havia rebut els diners que ell li havia fet lliurar:

“¡Con quanto deleyte de mi alma leí la muy grata de v[sted] en que me avisa que ha recibido los cinquenta pesos que le mandé!” (carta de Pere Torrent i Vila per a la seva mare del 14 de maig de 1844).

Quan els parents eren a l'estranger, les comandes solien centrar-se en les notícies de la terra natal, bé per mitjà de les cartes bé per mitjà de gasetes o diaris de l'època del lloc d'origen.

“Te repetimos que nos contestes a vuelta de correo y que, si te es fácil, nos mandes el Brusi o cualquier otro periódico” (carta que Ramon Ramis envià al seu germà Joaquim des d'Anglaterra el 7 de juliol de 1855).

En molts pocs casos hem trobat, entre les fonts examinades, comandes fins a cert punt extravagants i simbòliques com la que Francesca, cunyada d'Erasme de Janer i de Gònima, li va fer a aquest arran de la mort de la seva germana:

“Envíame cabellos de mi querida hermana. Este presente será una joya privilegiada de mi corazón: con ella añadirás un nuevo favor a los muchos que he recibido de ti” (carta del 3 de juliol de 1833).

Les coses que els parents es demanaven a les missives no sempre eren per a ells mateixos o per a d'altres membres de la família. De vegades, s'encarregaven productes per a terceres persones amb qui hom, generalment, volia congraciar-se. L'adveniment de la contemporaneïtat no canvià en essència el tipus de productes que s'intercanviaven els familiars, únicament la manera de demanar-los.

4.2.3.8 El dia a dia i les seves ocupacions

Encara que la seva presència és variable, un aspecte que sol ésser tractat a les missives dels segles XVIII i primera meitat del XIX són les ocupacions quotidianes dels autors/es de les mateixes⁴⁶⁰. Quan més estreta és la relació entre els parents, més espai de les seves cartes dediquen a relatar quin són els seus quefers diaris. Per això, aquesta classe de continguts es troben principalment a les epístoles intercanviades entre els cònjuges o entre els pares i els fills. Les referències a les ocupacions diàries solen ésser de tres tipus: relacionades amb les obligacions o la feina, sobretot si s'han de rendir comptes a l'espòs o al pare de l'estat de la casa, el negoci o els estudis; relaciones amb el temps lliure; o d'índole domèstica en general.

Les tasques que ocupaven el dia a dia dels redactors de les correspondències estudiades són tant diferents com ho eren les seves responsabilitats professionals. Les ocupacions d'un militar del darrer terç del segle XVIII com Joan Escofet i Palau no s'assemblen gens a les d'un estudiant de dret (Jaume Tió i Noè), un missioner (Pere Torrent i Vila) o un metge (Joaquim Salarich Verdaguer) del segle XIX:

“[...] el gene[ra]l a dicho a Miguel que quería que jo me quedara aquí con otros tres ingen[iero]s, Desangle, Ramírez y Villanueva, pues esto dise que es lo único q[u]e ay que guardar y se an de hazer algunos fuertes y reparar los que ay [...] Yo me allo mejor aunque no enteram[en]te fuerte. Estoy con los ingen[iero]s en una casita que apenas cabemos de pies comiendo la rasión lo mismo que los soldados” (carta de Joan Escofet i Palau destinada a la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, del 8 de maig de 1777).

“Por la mañana nos levantamos a las 5 y ½, ni más ni menos. Vase a misa y después estudiar hasta las siete. A esta hora se toma el desayuno q[u]e es o chocolate o almuerzo a elección del colegial. Después se va al cuarto del rector a felicitarle el día. En seguida a estudiar hasta hora de ir a cátedra. Al salir de la cátedra, al momento al cuarto y a volver a estudiar hasta

⁴⁶⁰ «El gènere epistolar privat és una eina valuosa per a comprendre i compondre aquest fascinant segle [l'autora es referia al segle XVI però l'afirmació és vàlida també pel període que abraça el nostre estudi], perquè ens acosta a un microcosmos on la lluita pel dia a dia és l'únic que importa, i on es demostra que la vida quotidiana segueix el seu curs paral·lelament al grans canvis estructurals que s'esdevenen». Veure DE AHUMADA BATLLE, E. “Correspondència privada: la història entre línies”, op. cit., p. 464. Les potencialitats de la correspondència privada com a font per a l'estudi de les mentalitats i la vida quotidiana també ha estat destacat per MOLINIÉ BERTRAND, A. i RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, P. (eds.). *A través del tiempo. Diccionario de fuentes para la historia de la familia*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2000, pp. 53-56.

mediodía. La comida es buena, se da sopa, puchero, principio y postres, y a los de facultad mayor se nos da después vino. Después de comer hay una media hora de diversión a la q[u]e todos debemos concurrir. Después retiro un rato y luego estudiar hasta hora de cátedra. En saliendo de cátedra, la merienda, q[u]e siempre varía, y hay después una hora de diversión. Después de esta nos vamos a estudiar hasta las ocho y a esta hora rezamos el rosario, después la cena y acabando esta, nos subimos al oratorio a dar gracias y en seguida a dormir, dejando las puertas abiertas para cuando pasa la revista el rector no haya luz en celda alguna” (carta de Jaume Tió i Noè adreçada al seu pare del 15 de novembre de 1834).

“Hace ocho días que llegué de misión bastante estropeado, pero, gracias a Dios, ya estoy medio repuesto. Estuvimos fuera de este colegio cinco meses tratando cuasi siempre con indios muy infelices y de unas costumbres bastante bárbaras, habiendo encontrado entre ellos bastantes brujos, o por mejor decir, embusteros, que se valían de este nombre para robar a los demás. Lo que sí es cierto que algunos de ellos iban a la cumbre de un monte a dar adoración al demonio” (carta de Pere Torrent i Vila dirigida al seu oncle, Pere Pons, del 18 de juliol de 1842).

“Todo ayer y hoy trabajo para despacharme de mis asuntos judiciales y ventura que el notario es amigo mío y procura hacerlo pues no sé cuándo concluiríamos. ¡Qué tortuosos son los asuntos forenses! El asunto es una cuchillada dada en un mesón dicho del Vilar a media legua de S[an] Boy que curé a media noche del 27 al 28 del pasado mes. Y como el bayle de S[an] Agustín y demás que mistruyeron la causa son muy ignorantes (como yo) en tales procedimientos, no sé como parará. Ventura del notario que, siendo amigo mío, procurará remediarlo (carta de Joaquim Salarich Verdaguer per a Pepita Jiménez del 7 de febrer de 1845).

Com indicàvem a l’inici d’aquest apartat, tant al segle XVIII com a la primera meitat del XIX, les dones retien compte de l’estat del casal als seus marits quan aquests eren fora per mitjà de la correspondència. Josepa Gironella mantenia informat al seu home, Erasme de Janer i de Gònima, del bon estat dels assumptes de la fàbrica (sense entrar en detalls) i alhora li explicava amb quines coses s’entretenia (sobretot anant al teatre) i les persones que visitava:

“No he visto a la tertulia desde que estás fuera. Mis enfermas y el teatro e aquí mis diversiones nocturnas. Sin embargo, una noche de esta semana quiero ir a casa Bacardí” (carta del 13 de novembre de 1825).

Les activitats que hom feia durant el seu temps lliure no eren tan diferents i no depenien de les ocupacions laborals dels epistològrafs/es (a excepció dels religiosos) sinó dels costums de sociabilitat de l'època i de l'oferta de les seves respectives localitats de residència. Josep Arrau i Barba descriu, a les missives adreçades als seus parents, les activitats de lleure que va dur a terme durant la seva estada a Milà (assistència a representacions teatrals, visites a lloc d'interès, sortides de cap de setmana, etc.). L'estudiant Jaume Tió i Noè dedicava les seves estones d'esbarjo principalment a passejar i eventualment, anava a dinar a casa de la família d'algun altre col·legial o al teatre. L'epistolari dels Barraquer recull la narració de Manuela, filla de Josep Antoni de Barraquer i Llauder, de les excursions i visites que havia realitzat durant les vacances d'estiu que havia hagut de passar al pensionat francès on estudiava. Cristina Amigó relatava a Joaquim Ramis i Taix, el seu futur marit, els llocs que havia conegut i les activitats que havia fet durant una escapada a Vic l'agost de 1853.

“Hemos ido al gran teatro de la Scala a ver una comedia y un bayle grande cuyo título es Inés de Castro. No puede v[ste]d imaginarse la sensación que me causó el teatro: sorprende y más las representaciones. Me parecía que me había convertido en un pagès baixat de montan[y]a. Miraba el globo riquísimo de cristal que lo ilumina y las nuevas pinturas y adornos de palcos con un palmo de boca abierta” (esberrany d'una carta de Josep Arrau i Barba adreçada a la seva tia Francisca del 24 de setembre de 1831).

“[...] fuimos a la Gleba, después a Bañolas y después fuimos a S[a]n Tipolid, que había la fiesta mayor. Bimos una prosección, que hiban muchas mujeres [...] Hoy, como es fiesta, emos ido a misa, después emos ido a ber la casa de benifesensia de niños. Esa tarde iremos a la fuente de S[a]n Pedro y a la noche creo que iremos al teatro” (carta de Cristina Amigó dirigida a Joaquim Ramis del 14 d'agost de 1853).

Dins del tercer grup inclouríem les al·lusions que Josep Innoceni Aparici i Joan Escofet i Palau fan al menjar –al tipus d'aliments que solien prendre– o a les despeses de la casa, només en el cas del primer.

“Yo nunca he sido aficionado a beber, ni bevo más que en las horas acostumbradas, que son en la comida, zena y por la tarde a la hora del refresco; y vivimos con tanta orden el señor don Esteban y yo, que no comemos más que un ordinario, que es la sopa, principio y olla, y por la noche, un guisado y la ensalada del tiempo; y no bevemos en todo el día ambos tres cuartillos de vino” (carta de Josep Innoceni Aparici per al seu pare del 10 de juliol de 1730).

“[...] aquí me cuesta cada mes el gasto de comida de 18 a 20 pessos, sin barbas, correo, lavar la ropa blanca y peinar peluca, que, con uno y otro, regulo a 25 pessos el mes, unos con otros” (carta de Josep Innoceni Aparici destinada al seu progenitor del 7 d'agost de 1730).

“[...] aquí se come mucho y conbiene no senar para mantenerse con salud. Tú procura a conserbarte y divertirte haziendo buenos largos paseos que aquí no se haze mal” (carta Joan Escofet per a la seva esposa del 15 de maig de 1773).

Els costums domèstics es modifiquen quan els autors de les missives són fora de casa, especialment si són a l'estranger. Les al·lusions en aquest situació així com la descripció dels hàbits dels vilatans del país d'acollida són presents a les epístoles. Serveixi com a mostra el següent fragment d'una carta que Ramon Ramis va enviar al seu germà Joaquim des de Saddleworth, Anglaterra:

“[...] no bebemos nada de estas malditas porquerías: las cervezas parecen orines, el rom, vinagre y ahí tienes todas las bebidas inglesas. Y siempre con el “sop”, “sop”, que quiere decir beba v[sted], y les contestamos “no cenquiú”, que quiere decir muchas gracias, y el título que nos dan porque no bebemos es el de “titotal”, que significa no bebo nada de licores” (carta del 28 de juny de 1855).

Altres assumptes, relacionats amb la vida privada dels autors de les missives però no amb l'estrictament domèstica, també tenen cabuda als intercanvis epistolars familiars setcentistes i vuitcentistes. En el cas de Josep Innocenci Aparici i Francesc de Burguès es tracta de l'edició de les seves obres. El primer va comunicar al seu pare que per fi havia acabat d'escriure el seu llibre *–Norte fijo y prontuario seguro para la más clara y breve inteligencia del valor de todas las monedas usuales y corrientes del continente en España–* i que pretenia portar-ho a imprimir a Barcelona quan obtingués llicència per a aquest desplaçament; i el segon demanava ajuda al seu germà per a mirar de publicar-la:

“Yo pude ver la carta encíclica del Papa que vino de oficio a estos s[eño]res obispos franceses y, por ser cosa de un Papa de mi hábito, me empenyé (empenyo difícil a la verdad) en traducirla y no ha salido la traducción tan mal que no pueda presentarse delante gente. Procura con secreto y maña a ver como piensa el fiscal d[o]n Fran[cis]co Andreu y, de consiguiente, ese palacio episcopal, para ver si podría passar su impresión” (carta de Francesc de Burguès adreçada al seu germà Martí del 19 de març de 1801).

A d'altres missives Josep Innocenci traslladava al seu progenitor les recomanacions que li havia fet el seu confessor i guia espiritual, entre d'altres, la de la conveniència de realitzar un viatge a la seva terra natal, i la seva intenció de contraure matrimoni. A mitjan segle XIX, Joaquim Ramis explicava a la seva futura esposa, Cristina Amigó, les accions que havia emprès per a lliurar-se de les *quintas*:

“[...] explicarte el cómo me allo de quintas. Diré a esto que, como tú sabes, los primeros pasos que cuando llegué a este hice, fueron a casa aquel caballero amigo de mi papá y la contestación que hizo a mi reclamación fueron que no había miedo que me encuartelaren, sólo sí que hiciera por mi parte todos los posibles para hablar a aquellos sujetos que ya tú sabes” (carta del 8 de juliol de 1852).

La presència de continguts de naturalesa personal va augmentar amb el pas del temps, l'expressió dels quefers del dia a dia es tornà més subjectiva i la comunicació entre els corresponents, més íntima.

4.2.3.9 La tramesa de records

Avui utilitzem la paraula «records» per anomenar les salutacions d'un absent a una tercera persona o de part d'una tercera persona⁴⁶¹. Als segles XVIII i primera meitat del XIX es feien servir els termes «recados», «saludos», «expresiones» o «memorias» principalment. Com a norma general per a ambdues centúries, els epistològrafs consignaven la tramesa de records al darrer paràgraf dels seus escrits. En més o menys línies, en funció del grau de concreció amb què hom cités les persones a les quals s'enviaven salutacions, l'autor/a de la correspondència transmetia el seu afecte, a títol individual o conjuntament amb el de la resta de familiars que convivia amb ell/a, al receptor de les missives i la resta de parentela i coneguts. Aquest lliurament de records era una formalitat pròpia de l'escriptura epistolar que es regia per les normes d'etiqueta de l'època⁴⁶². A continuació transcrivim diversos exemples curts i un de llarg:

“Tots los de casa te saludan” (carta que l'oncle Josep va enviar a Ramon Jover i Nadal el 24 d'agost de 1724).

“[...] sa casa, tots lo de la qual li retornan expresivamen las memorias, y en especial la nena, no menos casa Patau y la torra” (carta d'Antònia Llampilles per al seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, del 2 de febrer de 1746).

“Mil expressions a la mare, Tona, germana, noys y demás y tu com tinch referit” (carta de Josep d'Homdedéu adreçada al seu germà Joan del 13 de setembre de 1777).

“Memorias a su s[eño]r padre y hermano, poniéndome a los pies de su s[eño]ra madre y de mi s[eño]ra d[oña] Anto[ni]a, como también de las señoras de Sanguineto y de Mendieta; y muchas cosas a la Toneta aunq[u]e no me ha mandado más memorias desde la posdata; al s[eño]r Álvarez y a Verdugo también muchas, y a las muchachitas caseras, Beatriz y la otra” (carta de Josep Sans i Barutell per a la seva cunyada, Joaquina Antón, del 26 de juny de 1795).

⁴⁶¹ Institut d'Estudis Catalans. Diccionari de la llengua. Segona edició, 2014 [consultat: 08/07/2014]. Disponible a: <http://dlc.iec.cat/results.asp>.

⁴⁶² I «configura constelaciones complejas y cambiantes que muestran el grado de dependencia o de libertad entre los miembros de la familia». Veure DAUPHIN C. i POUBLAN, D. “La correspondencia familiar como objeto histórico”, op. cit., p. 216.

El segle XIX es van continuar emprant frases del mateix estil que a la centúria precedent, totes ja en castellà, però es va abandonar l'ús dels termes «saludos» (substituint pel verb saludar), «recados» i es va imposar el de «memorias» i sobretot «expresiones» (mil, fines, afectíssimes... expressions).

“Mem[oria]s a todos los amigos y a casa Burgués y quedo siempre [...]”
(carta Francesc de Burguès destinada al seu germà Martí del 27 de novembre de 1800).

“Dará muchas espreciones a la mamá, a mi tía y a mis ermanitos. He dado sus memorias a las ceñoras mis maestras y quaduna en partiquilar me dicen ce las debuelva muy fina[s] de su parte” (carta de Manuela adreçada al seu pare, Josep Antoni de Barraquer i Llauder, del 9 d'agost de 1844).

A més a més, la citada centúria es començaren a utilitzar fórmules de tramesa de records que al·ludien directament a l'afecte, l'estimació, que incloïen petons, etc.

“Mis afectos a s[eño]ra tía y hermanos” (carta de Jaume Tió i Noè adreçada al seu pare del 8 de febrer de 1835).

No a totes les cartes analitzades hem trobat, emperò, mostres del que hem qualificat com a remesa de records de cortesia. De vegades, especialment si l'autor/a de les missives escrivia amb preses, no hi són, però ens ha cridat molt l'atenció que no hi aparegui cap a l'epistolari dels Aparici (absència probablement atribuïble a les males relacions existents entre Josep Innocenci i altres membres de la seva família). Entremig del text, l'enviament de salutacions de part d'altres membres de la família, amics o coneguts al receptor de les missives és més espontani. Habitualment, després de què l'autor/a de la correspondència faci referència a una trobada o a alguna novetat relacionada amb aquells, solen venir els records per al destinatari.

“A fi Salvado[r] diguí lo q[u]e me de[i]as y com ya aurà arribat en exa siutat lo fill del s[enyo]r Surià, sols diu los dones a tots m[olt]s recados”
(carta que l'oncle Josep va dirigir al seu nebot, Ramon Jover i Nadal, el 4 d'octubre de 1725).

“[...] el s[eño]r José me dice que te escribiría si hubiese algo de nuevo para decirte, pero no habiendo ninguna novedad en la fábrica, sólo te da muchas expresiones, igualmente Cisó y tu primo Pepet” (carta de Josepa Gironella per al seu espòs, Erasme de Janer i de Gònima, del 13 de novembre de 1825).

4.2.4 Context de la comunicació epistolar

De tant en tant, els mateixos autors de la correspondència fan comentaris sobre el lloc des d'on escriuen, amb què o de quina manera ho fan; qui, quan i com els ha fet arribar notícies de la parentela; o com s'ha produït la recepció i la lectura de les cartes familiars⁴⁶³. Aquestes autoreferències al voltant de la pròpia escriptura que apareixen a les epístoles ens ajuden a comprendre millor la idiosincràsia de la comunicació epistolar al final de l'època moderna i el començament de la contemporània.

4.2.4.1 El moment de la redacció

El lloc des d'on s'escriuen les cartes ha quedat reflectit a l'encapçalament i el sobreescrit de les epístoles conservades. En el cas de la documentació estudiada, gairebé sempre una localitat catalana, però també compten amb nombroses exemples de missives provinents d'altres ciutats espanyoles i/o estrangeres (franceses, italianes, angleses i mexicanes) i alguna d'escripta des d'un vaixell.

“[...] que ha recibido mi carta escrita desde bordo del navío en q[ue] estuve nombrado para la asistencia, quenta, y razón de su alijo, que hubiera sentido su extravío” (carta de Josep Innocenci Aparici adreçada al seu pare del 24 de novembre de 1727).

Els militars i els religiosos (missioners) eren els epistològrafs que més viatjaven i més lluny. El que no hem trobat a les epístoles estudiades han estat al·lusions a l'espai físic de la casa on es redactaven les mateixes.

El moment de la jornada que els epistològrafs setcentistes i vuitcentistes triaven per a redactar les seves cartes depenia fonamentalment dels horaris d'arribada i de sortida del correu de l'estafeta més propera. Generalment, hom contestava *a vuelta de*

⁴⁶³ Molts d'aquests interessants aspectes són àmpliament tractats per DAUPHIN, C., LEBRUN-PÉZERAT, P. i POUBLAN, D. *Ces bonnes lettres. Une correspondance familiale au XIX siècle*, op. cit.

correo la qual cosa implicava escriure immediatament després d’haver rebut la missiva a la qual es donava resposta i abans que sortís el correu en la seva direcció.

“No he visto carta de v[uestra] m[erced], q[ue] hasta ayer noche no llegó el correo y no ay más tiempo q[ue] hasta a medio día, con que sólo digo que estoy bueno a D[io]s gracias” (carta de Josep Innocenci Aparici per al seu pare del 4 de novembre de 1727).

“Ya es muy entrada la noche y yo me siento bastante fatigado por cuyo motivo no soy tan largo como deseo, ni escribo más que a ti, pues mañana sale el correo muy temprano y no me da lugar para más” (carta de Pere Torrent i Vila dirigida al seu cosí, Bonaventura Pons, del 30 de març de 1842).

Al capvespre era, doncs, quan hom es dedicava a escriure cartes amb més freqüència. Tot i així, també era corrent redactar una missiva al llarg de diverses jornades⁴⁶⁴:

“[...] necesito de algun descanso. Ya que hemos llegado al lugar donde debía expiar mis errores pasados. Mañana seguiré este escrito” (carta de Pere Torrent i Vila adreçada al seu oncle, Pere Pons, del 16 d’abril de 1838).

“[...] has de saber q[u]e todas las q[u]e me as escrito te contestado. Si mi divertimento es si resibo la carta al domingo, al lunes a la noche ya te escribo una plana, el martes otra y el miércoles otra [...]” (carta de Jaume Tió destinada al seu fill del 10 de desembre de 1834).

Dins les cartes estudiades hem trobat, així mateix, algun comentari relacionat amb el context en què es produïa l’escriptura, com per exemple, al·lusions a la climatologia:

⁴⁶⁴ Cécile DAUPHIN i Danièle POUBLAN reflexionen sobre les interrupcions de l’acte d’escriptura i els moments de la jornada en què aquest es produeix a “La correspondencia familiar como objeto histórico”, p. 212.

“Casi no puedo escribir de frío” (carta de Jaume Tió i Noè per al seu pare del 24 de gener de 1835).

4.2.4.2 Els processos de l'escriptura

Quant a l'acció d'escriure cartes en si mateixa, les epístoles examinades ens proporcionen referències sobre diversos aspectes: els estris amb què hom escrivia (paper, ploma i tinter)⁴⁶⁵; com ho feia (preferiblement amb lletra clara i sense ratllades); com es doblegava i tancava amb posterioritat la lletra, etc.

“[...] no puedo hazer larga relación del viage por no molestar tanto a el padre que me favorece con papel, tintero, y pluma, pero no obstante diré que en Martorell[1] se nos agregó otros [...]” (carta de Josep Innocenci Aparici destinada al seu pare del 14 de març de 1727).

“No estrañe v[usted] los borrones que hay en la plana anterior porque las hermanas haciendo cosas han ensuciado la cartera y puse el papel sobre ella y quedo ensuciado y dissimule la mala letra que es así porque voy de prisa” (carta de Francesc Rosés Roig per al seu pare del 10 de setembre de 1839).

Per a què les cartes fossin ben escrites, amb una lletra clara i un discurs ordenat, i que els textos s'adaptessin correctament als models de cortesia del seu temps, els epistològrafs tractaven de fer primer un esborrany, cosa que no sempre era possible:

“No tenemos un instante de tiempo de sobras de modo q[u]e ahora nos llaman para ir a paseo y ni tan solam[en]te puedo poner la carta en limpio” (carta de Jaume Tió i Noè dirigida al seu pare del 25 de novembre de 1834).

“[...] esmérate en hacer buena letra p[ar]a q[u]e yo pueda enseñar tu carta a tus tías y tíos q[u]e te saludan” (carta de Josep Antoni de Barraquer i Llauder per a la seva filla Manuela del 4 de juliol de 1847).

⁴⁶⁵ *Íbid.*

Una bona lletra distingia l'emissor de la correspondència i donava compte del seu nivell d'instrucció. Per això la destresa a l'hora d'escriure era especialment valorada entre els escolars.

Entre els centenars d'epístoles conservades dels segles XVIII i primera meitat del XIX que hem analitzat hem trobat vestigis de la forma en què es doblegava el paper fins a obtenir un plec més o menys rectangular amb una cara blanca on consignar el sobreescrit i del lacre i els trossets rodons o quadrats de massa de farina i aigua cuita en motlle amb què el mateix es tancava. També han arribat a les nostres mans mostres de sobres i segells (a partir de mitjan segle XIX).

“No puedo más, pues que el P. José está ya mojando la oblea. El correo que sigue le escribiré” (carta de Jaume Tió i Noè destinada al seu pare del 6 de desembre de 1834).

L'epistolari del Ramis posa de manifesta com, traspassada la meitat de la citada centúria, encara s'usava el lacre.

“Ten la bondad de decir a toda la familia que cuando nos escriban cierren la carta con lacre porque nos tememos que nos las abren y no te digo más (carta de Ramon Ramis adreçada al seu germà Joaquim Ramis del 28 de juny de 1855).

Si aleshores l'ús d'aquest material era corrent o no –atesa la irrupció al mercat dels sobres industrials– no ho sabem, perquè la seva demana era condicionada per la voluntat de garantir el secret de l'intercanvi epistolar. El manteniment d'aquest secret era quelcom molt important per a evitar malentesos i enemistats i per això moltes vegades es demanava al destinatari de l'epístola que la destruís un cop llegida.

4.2.4.3 El moment de la lectura

Les notícies concernents a la parentela arriben a través del correu (per carta) o de terceres persones, altres familiars, amics o coneguts dels corresponents.

“[...] la Nieves y Magín llegaron sin tropiezo, y por estos tuve la satisfacción de saber de sus noticias por extenso” (carta de Fidel Moragas per a la seva mare, Rosa Dot, del 30 de gener de 1830).

Les cartes eren simbòlicament concebudes i escrites com si fossin converses entre dos o més interlocutors. «Me parece que cuando te escribo estamos hablando» afirmava literalment Jaume Tió al seu fill (carta del 10 de desembre de 1834). A una mateixa carta hi podia escriure més d'una persona, habitualment familiars que compartien el mateix domicili. De la mateixa manera, una epístola podia tenir més d'un destinatari: hi havia un de principal, al qual era dirigida, i d'altres de secundaris, als quals es mostrava, es deixava llegir o es llegia la mateixa (per voluntat del destinatari o del propi emissor, que així ho especificava al seu escrit)⁴⁶⁶.

“Narciso me ha hecho leer una carta a v[sted] dirigida con la q[u]e le pide su consentimiento p[ar]a pasar a la Havana” (carta de Fidel Moragas adreçada a la seva mare, Rosa Dot, del 24 juliol de 1829).

“Te encargo q[u]e des a leer esta carta a tus hermanas Benita y Gracieta, diciéndoles q[u]e la tomen como a propia” (carta de Josep Antoni de Barraquer i Llauder adreçada a la seva filla Manuela del 7 d'agost de 1847).

4.2.5 Els vincles familiars entre els segles XVIII i XIX a través de la correspondència

L'intercanvi epistolar entre parents representa un instrument fonamental de comunicació –dins l'àmbit familiar– al període que abraça aquest estudi, «anni in cui la famiglia è “ordine”, “luego fisico d'identità»⁴⁶⁷. Segons Javier Antón, «la xarxa de notícies que viatjava a través de les cartes acostumava a tenir un cap natural –hereu del patrimoni o líder moral–, el qual actuava, a la vegada, de receptor principal d'esdeveniments i de difusor “oficial” de novetats»⁴⁶⁸. Afirmació que també és aplicable a la correspondència familiar italiana coetània caracteritzada per la rigidesa dels rols

⁴⁶⁶ Especialment entre les classes subalternes, la lectura en veu alta era vinculada amb l'analfabetisme. Segons Carmen Rubalcaba, a casa de Pedro Jado, per exemple, les cartes es llegien en veu alta per a què els servents escoltessin el seu contingut. Veure RUBALCABA PÉREZ, C. “La inaccesible distinción: la imagen de la escritura epistolar en las clases populares”, op. cit., 407.

⁴⁶⁷ Filippo Mazzonis citat per BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «*Dolce dono graditissimo*». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*, op. cit., p. 11.

⁴⁶⁸ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 49

dels diferents parents que es comuniquen entre si, entre els quals «il potere del padre è indicusso, l'universo domestico è a lui subordinato e il patrimonio si trasmette per linea maschile»⁴⁶⁹. Cécile Dauphin i Danièle Pouban, per al cas francès, no al·ludeixen tant concretament a la figura del pare o hereu sinó a la dels gran homes. Segons aquestes autores, el centres de gravetat de la família i, per tant, també dels corpus epistolars, són en mans del grans homes, «o lo que es lo mismo, aquellos miembros que ejercen en el seno del grupo familiar funciones de tipo intelectual o económico y que destacan por sus ocupaciones profesionales»⁴⁷⁰.

Dins l'àmbit territorial català, l'hereu encarnava, generalment, la figura d'aquest gran home que vehiculava tant certs assumptes econòmics com la comunicació epistolar de la nissaga. Tanmateix, hem d'ésser prudents i estudiar cada cas en concret. El fet que l'hereu fos el responsable principal de la conservació i de la transmissió del patrimoni del llinatge (inclosa la correspondència) ens pot dur a confondre el paper que aquest tenia dins la xarxa de comunicació i sociabilitat familiar. Les cartes d'altres membres de la nissaga que potser no han arribat a les nostres mans podrien treure a la llum l'existència d'altres líders morals que actuaven com a cohesionadors de la mateixa. Quan faltava l'hereu, altres membres de la família prenien el seu relleu (habitualment la seva vídua mentre el primogènit no era major d'edat o d'altres germans). Així mateix, quan les relacions entre l'hereu i algun altre parent s'havien deteriorat fins al punt de trencar-se la comunicació, altres membres del llinatge actuaven com a intermediaris. Tant el nombre de cartes escrites per dones com el d'epístoles femenines dirigides a d'altres dones de la mateixa nissaga que s'han conservat és molt inferior al del parents (homes) que es cartejaven entre ells. Tanmateix, s'intueix certa predisposició de les dones a comunicar-se amb d'altres dones de la família, amb les quals compartien inquietuds i els models de comportament que la societat del seu temps els imposava en funció del seu estatus socioeconòmic.

Del contingut de les epístoles analitzades en aquest estudi, una mostra representativa de les que van circular entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX, podem extreure informació sobre el tipus de relació que mantenien els diversos corresponals. El 1730, Josep Innocenci Aparici escrivia al seu pare

⁴⁶⁹ Filippo Mazzone citat per BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «*Dolce dono graditissimo*». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*, op. cit., p. 11.

⁴⁷⁰ DAUPHIN, C. i POUBLAN, D. "La correspondencia familiar como objeto histórico", op. cit., p. 208.

“Y realmente si yo hubiera d[e] pagar lo que devo a vuestra merced, no bastara lo que ganare en mi vida. Pero le pido a v[uestra] m[erced] por Dios se aga cargo de la diferencia q[u]e ay de mí a mi hermano, q[u]e a este lo tiene v[uestra] m[erced] manteniendo más haze de 20 años, ganando él buen dinero, y aviendo gastado buenos doblones en sus funciones públicas. Que yo des[d]e el año d[e] 13 hasta el del 18 estuve ayudando a v[uestra] m[erced] y a él, pues lo q[u]e ganávamos los dos servía también para que él ahorrase sus doblones; y desde el año d[e] 18 en adelante he procurado yo solicitarme mi acomodo, aunque me ha ayudado v[uestra] m[erced] en lo que ha podido, que no lo puedo negar, y mi hermano en lo que ha querido” (carta del 3 de gener de 1730).

A les paraules del jove Aparici no hi manquen la queixa ni el retret. Però al marge de què la relació entre pare i fill fos una mica tibant, com semblen posar en relleu les seves cartes, la veritat és que aquestes ens proporcionen dades molt interessants sobre els rols dels diferents membres de la família. Del seu contingut s'infereix que s'esperava que les relacions familiars (almenys les del nucli domèstic) es basessin en la confiança, l'ajuda mútua i la contribució dels descendents a la millora de la casa paterna (econòmica i en prestigi). Aquesta contribució s'executava, primordialment, per via dels negocis comuns o mitjançant la col·laboració en la consecució de càrrecs, privilegis i bons matrimonis (especialment en el cas de les filles i germanes).

Els pares controlaven el destí del seus fills. Quan la distància els separava havien d'exercir aquest control a través de la correspondència. Les cartes servien per a què els progenitors donessin instruccions als seus fills (tant d'accions concretes que aquests havien d'executar com sobre el seu comportament); comprovar l'estat de compliment de les mateixes; i/o amonestar els descendents quan ho feien malament.

“En fecha del 6 m[e] escribe el p[adre] Antonio q[u]e no sabe nada d[e] ti y que yo le diga cómo estás. Beas de pedir permiso al p[adre] retor para hazerlos una visita sin falta, q[u]e cuando me escribes me digas q[u]e ya lo has cumplido” (carta de Jaume Tió adreçada al seu fill del 10 de desembre de 1834).

“[...] y os encargo a todas tres que procureis y os esmereis con vuestro buen comportamiento y aplicacion a darme consuelos y satisfacciones de q[u]e

tanto necesito junto a vuestra mamá, pues ya veis los sacrificios que por vosotras hacemos y el amor que os profesamos” (carta de Joan Antoni de Barraquer i Llauder per a la seva filla Manuela de l’11 de novembre de 1847).

“Eduardo me pidió licencia para acerse ropa de invierno y yo le he dicho que no, pero si tú conoces que no puede pasar, tú mismo as lo que te parezca pero con el bienentendido como si fuese cosa que saliese de tú y no de mí” (carta que Domènec Ramis va enviar des de Nimes al seu fill Joaquim el 2 de novembre de 1855).

La figura paterna era una figura d’autoritat i si calia, s’havia de reforçar aquesta imatge. D’altra banda, la relació paternofilial se sustentava en els vius sentiments existents entre els progenitors i els seus descendents⁴⁷¹. Per mitjà de les cartes, els pares es mantenien al corrent de l’estat i les ocupacions dels seus fills, els podien oferir suport i consells i transmetre’ls la seva estimació (i viceversa). Els pares esperaven que els seus fills els obeïssin i els tractessin amb respecte i aquests, com a norma general, miraven d’acontentar-los.

“[...] esto me da mucha satisfacción al ver que todos obedecen y que no tengo de estar sosobra desde tan lejos que tendría un sentimiento el más grande” (carta que Domènec Ramis va enviar des de Nimes al seu fill Joaquim el 2 de novembre de 1855).

La submissió a la voluntat dels progenitors era determinada, en gran mesura, pel grau de dependència legal i econòmica que els vinculés (especialment important en el cas de les filles). Tanmateix, en ocasions, els descendents cercaven maneres d’apoderament per oposar-se (almenys immediatament) als designis paterns. Amb les mares el vincle era diferent, sobretot perquè elles mateixes eren sotmeses a l’autoritat del cap de casa. La relació de les mares amb els seus fills es basava, fonamentalment, en l’estimació i la cura i per això les qüestions domèstiques i les noves relacionades amb la

⁴⁷¹ La bibliografia al voltant de la història de la família i la idiosincrasia de les relacions familiars és molt abundant. Per a una aproximació a l’estat de la qüestió remeto els lectors a GARCÍA GONZÁLEZ, F. (coord.). *La historia de la familia en la Península Ibérica: balance regional y perspectivas. Homenaje a Peter Laslett*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008; o MOLL BLANES, I. “Historia de la familia. Una reflexión historiográfica”. *Ayer*, 2000, núm. 40, pp 227-237.

família dels descendents són els temes més tractats dins la seva correspondència. Amb l'hereu, tanmateix, bona part de l'intercanvi epistolar girava al voltant de l'administració de la casa paterna, de la qual les mares posaven al corrent al primogènit.

De la manera en què els fills es dirigien a les seves mares quan els enviaven una carta es dedueix una relació més càlida entre aquests i les seves predecessores que entre aquests i els seus predecessors.

“Teresina me dice q[u]e v[sted] cuida de todos y lo q[u]e yo quisiera q[u]e procurase en cuidarse y q[u]e la cuidasen” (carta de Fidel Moragas, dirigida a la seva mare, Rosa Dot, del 14 d'abril de 1836).

Els fills es preocupaven pels mitjans de subsistència de les mares quan faltava el pare, especialment si ells eren molt lluny de la terra natal. Així doncs, era habitual que els fills contribuïssin amb diners a la seva manutenció. N'hem trobat nombroses referències als epistolaris conservats:

“[...] en que me dice que había recibido ya la cantidad de los cincuenta duros que el año pasado le remetí, de lo que me alegré mucho. Pero, considerando que aquella corta cantidad habrá sido insuficiente para cubrir los gastos que necesariamente habrá tenido que hacer, ahora se la duplico para que pague, si alguna deberá, a mi s[eño]r tío” (carta de Pere Torrent i Vila adreçada a la seva mare, Manuela Vila, del 2 de maig de 1845).

El segle XVIII, els fills s'identificaven a si mateixos com una càrrega (econòmica) per als seus pares i freqüentment manifestaven la seva enyorança envers la terra i la casa paterna a les seves missives. Amb el canvi de segle, les relacions entre pares i fills esdevingueren més properes, tot i que el respecte i l'obediència deguda als progenitors continuaren essent els eixos centrals del vincle paternofilial.

“En quanto en permanecer yo acá los ocho o diez dias más q[u]e v[uestra] m[erced] insinúa, ya puede v[uestra] m[erced] considerar q[u]e su voluntad de v[uestra] m[erced] es la mía, quanto más que estoy content[ísi]mo y con muchas ganas de aprovecharme todo lo q[u]e pueda de las instrucciones que en todos asuntos me da el s[eñ]or d[o]n Manuel” (carta de Santiago de Burguès adreçada als seus pares del 25 de maig de 1805).

Per això, abans d'executar qualsevol pla, per aparentment trivial que fos, calia consultar-ho amb el pare:

“[...] me han dicho que el sábado hay concierto en el casino y desearía poder asistir para lo cual necesito el consentimiento de v[sted]” (carta d'Erasme per al seu pare, Erasme de Janer i de Gònima, d'octubre de 1846).

L'ús dels termes «papá» i «mamá» en lloc de «padre» y «madre», principalment entre els més petits, i l'abandó d'expressions com «padre y señor» o «madre y señora», entre els més grans, palesen aquest augment de l'efusivitat que caracteritza l'epistolografia familiar de la primera meitat del Vuit-cents. De la citada centúria, s'han conservat, també, múltiples mostres de dibuixos i poemes amb els quals els fills felicitaven els dies (del seu sant) als pares o les pasqües. Aquesta pràctica era comú sobretot entre els més petits, però també hi ha exemples dels fills més grans, especialment si eren una mica lletraferits:

“El cielo os colme siempre de dichas y las desdichas huyan de vos. Vivid, o padres, años prolijos, pues vuestros hijos, felices son” (versos extrets d'una carta de Jaume Tió i Noè per als seus pares del 23 de desembre de 1834).

Tant els epistolaris del segle XVIII com els del segle XIX que conformen la base documental de la nostra recerca evidencien els sentiments de profunda religiositat dels corresponents davant la mort⁴⁷². La creença en l'existència de déu i l'acceptació de la seva voluntat pal·liava, fins a cert punt, l'impacte emocional per la mort d'un parent. Vist des de la perspectiva actual, aquest comportament ens resulta fred i distant, especialment quan es tracta de la defunció d'un fill.

“[...] es menester conformarse en la voluntad del Señor, que si nos conformamos con él, nos ayudará en nuestras tribulaciones. Sólo tenemos q[u]e procurar tranquilizarnos y procurar centrarnos para guardar a

⁴⁷² Per a aprofundir en la mentalitat religiosa dels catalans d'època moderna comptem amb MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, M. A. “Breu assaig sobre la mentalitat religiosa a l'Antic Règim: els casos de Vilanova i la Geltrú i Martorell al segle XVIII [Recurs electrònic]”. *Miscel·lània penedesenca*, 1993, núm. 16, 189-210.

los demás que nos quedan y el q[u]e esperamos vendrá para consolarnos. Yo me e tranquilizado mucho el saber q[u]e tú estabas tranquilo y esto me consuela el ver ya te habías conformado y esto me ha nimado mucho” (carta de Francesca Roig destinada al seu marit, Miquel Rosés, del 19 de setembre de 1839).

Com anunciàvem a un altre apartat d’aquest capítol, l’expressió del sentiments amorosos envers l’altre són el tema principal de les cartes intercanviades entre els futurs esposos al segle XIX. El to d’aquest tipus d’epístoles és molt afectiu i ve remarcat per l’ús de signes d’exclamació i interrogació, etc⁴⁷³.

“¡Has llorado!! Y ¿por qué has llorado? Ya sé que padeces mucho y a esto tal vez anyades el pensar que te he olvidado. No lo creas, Pepita, es imposible que te olvide pero también lo es que venga todos los días” (carta de Joaquim Salarich Verdaguer per a Pepita Jiménez del 3 de juliol de 1843).

Inicialment, la correspondència entre els enamorats abordava tot un seguit de tòpics amoris (desig de veure’s, manera de citar-se, queixes i laments per la manca de visites, juraments d’amor, desconfiança envers els sentiments de l’altre, gelosia, devolució de cartes, etc.), però quan la relació es formalitzava i els corresponsals començaven a tractar-se com a futurs marit i muller, el contingut de les cartes variava remarcablement. I a la narració de l’amor que sentien els corresponsals s’hi afegien d’altres qüestions més mundanes:

“Quisiera escribirte todo lo que pasa en mi corazón, pero no tengo bastantes expresiones para desírtelo. Tú ya sabes que yo no sé aser una carta, pero tú eres tan bueno, que todo me lo perdonas. Ya he dicho a Mercedes que el domingo le llevarías el bestido” (carta de Cristina Amigó dirigida a Joaquim Ramis del 2 de gener de 1852).

Un cop casats, el carteig entre els cònjuges es centrava en els seus quefers diaris, l’estat de la casa i dels negocis, les novetats i els fills. Quan els marits eren fora de casa

⁴⁷³ Els tòpics de la correspondència amorosa han estat analitzats per DAUMAS, M. “Ce que disent les lettres”. A: DAUMAS, M. *La tendresse amoureuse XVIIe-XVIIIe siècles*. Paris: Hachette, 1996, pp. 119-146.

s'interessaven pel benestar de les seves dones i alhora els hi donaven instruccions relacionades amb l'administració de la hisenda i recomanacions de tipus més personal (aquest tipus de continguts són comuns tant als epistolaris conjugals del segle XVIII com als de la primera meitat del XIX).

“[...] y que todo lo de cassa vaya bien, de lo que no puede menos con tan buena directora, asegurándote que, en estando tú de por medio, estoy sin cuidado alguno descansando en todo con tus buenas disposiciones” (carta de Miquel Rosés per a la seva dona, Francesca Roig, del 14 de març de 1826).

Tot i que en aquest estadi de la relació els corresponsals ja no s'expressaven amb l'apassionament del principi i anaven més al gra, encara es reflecteix a les seves cartes l'estimació existent entre la parella:

“[...] espero con mucho gusto al poderte dar un millón de abrazos q[u]e es todo mi consuelo de este mundo encara q[u]e tú dizes q[u]e no es así. Sólo yo sé q[u]e es la verdad y tú ya la conozes q[u]e es así, a D[ios] g[racias] será hasta mi muerte” (carta de Miquel Rosés per a la seva dona del 20 d'abril de 1826).

Habitualment, els cònjuges manifestaven la seva mútua preocupació per l'estat de salut de l'altre i el desig de retrobar-se aviat:

“Adiós, amado esposo, diviértete pero ten buen cuidado de tu salud y no tardes en venir. No puedes figurarte cuanto hecho a menos tu compañía. Yo misma no lo hubiera creído” (carta de Josepa Gironella dirigida al seu espòs, Erasme de Janer i de Gònima, del 10 de novembre de ?).

A grans trets, el segle XIX, va canviar substancialment la manera en què s'expressaven els corresponsals (pares, mares, fills i filles, marits i mullers, germans i la resta de la parentela). La comunicació que s'establia entre els germans mitjançant la correspondència era *per se* més oberta i propera que entre pares i fills, entre d'altres motius, perquè els germans pertanyien a una mateixa generació i es podien tractar com a iguals, sense tantes cortesies.

“Di a papá q[u]e tome esta por propia, advirtiéndole sólo q[u]e algunas espresiones q[u]e pueden parecerle chocantes estan sólo porq[u]e hablo a un hermano a quien la naturaleza me autoriza p[ar]a hablarle con toda franqueza” (carta de Jaume Burguès per al seu germà Narcís Maria del 24 de novembre de 1823).

Entre els germans es pressuposava l’existència d’un vincle d’amor fraternal en base al qual s’esperava d’ells una mútua assistència (ja fos amb diners com amb accions o sentiments). De vegades i especialment amb l’hereu, les relacions no eren bones per motius econòmics o legals, com demandes d’assistència insatisfetes o plets per una herència, etc.

“Si reflexionavas tot lo dit ab tota madurés, veurias lo molt funam[en]t tinch pera dir-las, y lo molt me afavoreix la rahó, lo que sens trastornar-te podrias y pots molt bé evitar, tractant-me ab la decència y mutuo amor de germà que me suposas en tas cartas” (carta de Josep d’Homdedéu dirigida al seu germà Joan del 29 de març de 1778).

Habitualment els germans es comunicaven per a posar-se al dia de les novetats, comentar l’estat dels assumptes economicoadministratius o legals que duguessin entre mans i trametre’s encàrrecs, missatges i salutacions (també de i per a terceres persones). Els germans es congratulaven amb els esdeveniments feliços i es consolaven amb els tristos, especialment quan es tractava de la defunció d’un altre parent.

“Mi dolor se exacerba al imaginarme el trastorno de toda la familia, tu justo desconsuelo, y el de mis amadas sobrinas, pero lo que más acibara mi tormento es no haber recibido los últimos abrasos, las moribundas miradas de cariño del tierno objeto que lloramos y q[u]e el cielo nos ha arrebatado” (carta de Francesca Gironella dirigida al seu cunyat, Erasme de Janer i de Gònima, del 3 de juliol de 1833).

La comunicació epistolar amb la resta de la parentela (cosins, nebots i oncles) és més formal i supeditada a les normes de cortesia pròpies de la sociabilitat de l’època. El contacte entre la parentela extensa era més puntual i lligat a assumptes concrets

(sobretot encàrrecs o favors que es feien els uns als altres)⁴⁷⁴. Pel que fa als parents polítics, com ja vam anunciar a un altre apartat d'aquest capítol, formalment es tracten com si no ho fossin, fent servir els vocatius pare/mare, fill/filla, germà/germana, etc., però a la pràctica el vincle d'afecció és més feble i la necessitat de comunicar-se epistolament més circumstancial i lligada a objectius determinats. Aquesta és, emperò, una apreciació generalista i a la pràctica la relació i el grau d'intimitat existent entre els diversos parents depengué de múltiples factors que cal tenir en compte en cada cas.

⁴⁷⁴ Sobre el concepte d'amistad i relacions familiars extenses duran l'Àntic Règim vegeu ATIENZA HERNÁNDEZ, I. "Teoría y administración de la casa, linaje, familia extensa, ciclo vital y aristocracia en Castilla (ss. XVI-XIX). A: CHACÓN JIMÉNEZ, F., HERNÁNDEZ FRANCO, J. i PEÑAFIEL RAMÓN, A. (eds.). *Familia, grupos sociales y mujer en España (ss. XV-XIX)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1991, pp. 13-47.

Capítol 5. La llengua de la correspondència epistolar a Catalunya

5.1 Introducció: algunes dades sobre l'extensió del castellà

Maite Guisado i Eulàlia de Ahumada situen l'origen del procés de castellanització de la noblesa catalana a la primera meitat del segle XVI (procés que segons la segona autora va culminar a la segona meitat de la citada centúria) a partir del seu estudi de la correspondència epistolar d'Estefania de Requesens (?-1549), baronessa de Castellvell i de Molins de Rei, i Hipòlita Roís de Liori i de Montcada, baronessa de Riba-roja, (ca. 1479-1546)⁴⁷⁵. D'acord amb Guisado, al començament del Cinc-cents ja eren evidents els signes d'un procés de castellanització de la llengua catalana que es manifestava en la creixent introducció de lèxic castellà en el parlar autòcton. Aquest procés és atribuïble al fet que el castellà va esdevenir la llengua de prestigi dintre dels cercles cortesans per on es movia Estefania de Requesens. El caràcter íntim i familiar de la correspondència de la noble catalana explicaria, segon la mencionada filòloga, la pervivència del català a algunes de les seves cartes.

Usant també la correspondència (i altres escrits de caràcter privat) com a font documental fonamental de les seves recerques, Joan Lluís Marfany estableix les particularitats del progrés de la diglòssia dins l'àmbit territorial català entre els segles XVI i XIX⁴⁷⁶. Segons aquest autor,

“La noblesa catalana obre, des del segle XVI, el camí cap a la diglòssia pel qual l'aniran seguint totes les altres classes. A començos del XVIII, ella mateixa ja s'hi ha endinsat força. Per a molts dels seus membres ja és normal d'escriure en castellà fins i tot la correspondència privada dirigida als seus homòlegs”⁴⁷⁷.

A efectes pràctics, la situació sociolingüística que apunta Marfany es va traduir en què, a la Catalunya del segle XVIII, el castellà va passar a ésser la llengua dels documents institucionals i d'un gran abast públic i de les manifestacions de l'alta cultura, mentre que el català s'emprava en la documentació privada i d'àmbit local (contractes de compravenda, testaments, llibres de comptes, ordinacions municipals,

⁴⁷⁵ DE AHUMADA BATLLE, E. *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*, op. cit., p. 52; i GUISADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI: epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*. 2a edició. València; Barcelona: La Sal, 1988, p. 39.

⁴⁷⁶ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*. Barcelona: Empúries, 2001, pp. 307-464.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, p. 315.

dietaris, etc.)⁴⁷⁸, així com dins l'esfera laboral, en la pràctica religiosa quotidiana, en la festa de poble o de carrer o en l'ensenyament de les primeres lletres⁴⁷⁹.

Els canvis polítics, econòmics i socials derivats de la Guerra de Successió no van alterar gaire el camí iniciat per la noblesa catalana dues centúries abans i únicament van obligar els aristòcrates del Principat a fer servir el castellà dins l'àmbit institucional⁴⁸⁰. Malgrat el creixent grau de diglòssia d'aquest grup social, més castellanitzat quant més ennoblits eren els seus membres i/o més propers a l'aristocràcia cortesana, el català continuà essent, al començament del segle XIX, la seva «llengua parlada habitual, domèstica i social»⁴⁸¹. Entre les classes lletrades, com els doctors en lleis o en medicina i els mercaders matriculats, la referida situació sociolingüística esdevingué un fet consumat a mitjan segle XVIII⁴⁸². L'ús del castellà com a llengua de l'escriptura avançà més ràpid durant la segona meitat de la citada centúria i el començament del segle XIX (llevat de l'espai familiar, on la substitució del català per l'espanyol fou més lenta)⁴⁸³. Segons Marfany, en el cas dels lletrats el procés de castellanització estigué lligat a factors culturals i a l'assumpció del «nacionalisme liberal espanyol com a ideologia de classe per la burgesia catalana»⁴⁸⁴. Pel que fa als il·letrats o les persones amb escassa habilitat escriptural van fer servir el català a la seva correspondència –per mitjà d'amanuenses en el primer cas– fins a la dècada dels vint del segle XIX. A partir d'aquella data el substituïren pel castellà de forma generalitzada⁴⁸⁵. Marfany ha observat que la correspondència entre els propietaris benestants i els seus administradors i/o representants (inferiors en l'escalafó social) trigà una mica més a ésser en castellà⁴⁸⁶ (als anys quaranta de la mencionada centúria)⁴⁸⁷. Això mateix succeí amb les dones: «la seva posició subordinada dins la societat les excusava de la necessitat de saber el castellà i les exclouïa de l'accés organitzat a ell»⁴⁸⁸.

⁴⁷⁸ FERRANDO FRANCÈS, A. i NICOLÁS AMORÓS, M. *Història de la llengua catalana*, op. cit., p. 280.

⁴⁷⁹ FONTANA, J. “La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)”, op. cit., p. 95.

⁴⁸⁰ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 316.

⁴⁸¹ *Ibid.*, p. 324.

⁴⁸² *Ibid.*, p. 327.

⁴⁸³ *Ibid.*, p. 328.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, p. 341.

⁴⁸⁵ *Ibid.*, pp. 345-346.

⁴⁸⁶ La llengua de comunicació epistolar entre els Rosés i amb els seus administradors continua essent majoritàriament el català. MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*, op. cit., p. 40.

⁴⁸⁷ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 351.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, p. 354.

El procés diglòssic fou, doncs, classista i sexista, i s'instaurà progressivament entre tots els sectors de la societat catalana fins a la seva quasi total culminació a la dècada dels quaranta del segle XIX⁴⁸⁹ (excepte en el cas de la pagesia, entre la qual la pràctica diglòssica va esdevenir general als anys setanta de l'esmentada centúria)⁴⁹⁰. Jordi Curbet afirma que el procés de castellanització escrita entre les classes populars es va produir en el transcurs de la segona meitat del segle XIX⁴⁹¹. Tot i així, com ja anunciàvem més amunt, ni els aristòcrates, ni els burgesos, ni molt menys els membres de les classes subalternes van deixar de parlar en la llengua autòctona del Principat (fins i tot entre les classes benestants el català era parlat amb els parents i amics fins, com a mínim, les acaballes del segle XIX)⁴⁹².

L'idioma en què s'instruïa la població constituïa (i constitueix) un factor decisiu a l'hora de determinar la llengua en què aquesta parlava i, sobretot, escrivia. En el cas de Catalunya, hom ha pogut constatar que l'ensenyament primari continuà majoritàriament en mans dels ordres religiosos i la seva llengua vehicular fou generalment el català⁴⁹³ (idioma amb què s'ensenyaven les beceroles i la nombra)⁴⁹⁴. I a despit de les disposicions jurídiques en contra, el català va continuar essent la llengua vehicular de les escoles de primeres lletres del Principat fins al final del segle XVIII⁴⁹⁵ (especialment en «aquelles zones geogràfiques en les quals l'absència de l'escola pública “estatal” era suplerta per altres agències susceptibles encara d'usar la llengua nativa com a vehicle de l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura»)⁴⁹⁶. També en base a l'estudi de la correspondència de l'època, Jordi Curbet ha arribat a la conclusió que en el medi rural no fou perceptible l'ensinistrament en castellà fins al final del segle

⁴⁸⁹ *Íbid.*, p. 358. En el cas de la correspondència comercial, especialment quan s'establí amb d'altres territoris peninsulars o les colònies americanes, el castellà va començar a guanyar terreny al català més aviat.

⁴⁹⁰ *Íbid.*, p. 438.

⁴⁹¹ CURBET HEREU, J. “Epistolografia popular: una projecció en geolingüística diacrònica”. *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm., 29, p. 101.

⁴⁹² MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 397.

⁴⁹³ FERRANDO FRANCÈS, A. i NICOLÁS AMORÓS, M. *Història de la llengua catalana*, op. cit., p. 285.

⁴⁹⁴ LLEAL, C. *Breu història de la llengua catalana*. Barcelona: Barcanova, 1992, p. 115.

⁴⁹⁵ «L'any 1768, una Reial Cèdula de Carles III va declarar obligatori l'ús del castellà a totes les escoles de Catalunya, però tampoc en aquest cas la llei no tingué una aplicació automàtica ni restrictiva, com ho demostren les respostes al qüestionari de F. de Zamora, de l'any 1788, algunes de les quals indicaven que el mestre ensenyava a llegir i a escriure en català». Veure VENTURA ROVIRA, M. “L'ensenyament de les primeres lletres a l'època moderna: matèries i mètodes”. *L'Avenç*, 1996, núm. 199, p. 41.

⁴⁹⁶ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 413.

XIX⁴⁹⁷. A l'ensenyament secundari s'introduí, ben entrada l'al·ludida centúria, la pràctica de l'educació bilingüe i l'ensenyament universitari «fou el més afectat per les noves orientacions lingüístiques»⁴⁹⁸, però en un primer moment en resultà més perjudicat el llatí que no pas la llengua autòctona. L'educació exclusiva en castellà i l'abandó de l'ensenyament en català va esdevenir una realitat només durant les primeres dècades del segle XIX.

Així mateix, l'edició d'obres en la llengua vernacle d'una certa entitat física va pràcticament desaparèixer a partir de la dècada dels seixanta del segle XVI en favor de la produïda en castellà (a excepció de la petita literatura o literatura popular, com cobles, calendaris, beceroles, franselms, peregrins, llunaris o isopets)⁴⁹⁹. La recuperació del català com a llengua d'impressió es va produir entre la fi del Set-cents i el començament del Vuit-cents (el creixement va començar a ésser considerablement significatiu a partir de la dècada dels quaranta del segle XIX)⁵⁰⁰.

El present capítol no és un estudi lingüístic dels 15 fons epistolars que conformen la base documental de la nostra recerca. Aquesta tasca correspon als filòlegs i no als historiadors. Tanmateix, volem deixar constància de diverses observacions que el nostre examen de la correspondència ens permet fer sobre aquesta qüestió: en primer lloc, la llengua o llengües en què foren escrites un conjunt de missives representatives del gènere entre el segle XVIII i la primera meitat del XIX (castellà i català fonamentalment); i en segon lloc, els comentaris que feien els corresponsals coetanis sobre l'ús d'un o altre idioma a l'hora d'escriure una carta i les circumstàncies que determinaren la seva elecció.

5.2 La llengua de les *nostres* cartes

El segle XVIII, principalment durant la segona meitat de la centúria, català i castellà convisqueren com a llengües de comunicació epistolar d'acord amb les dades extretes dels 15 fons epistolars estudiats. La balança es va anar decantant, emperò, a favor de la llengua castellana (idioma que va acabar predominant dins l'àmbit d'aquest

⁴⁹⁷ CURBET HEREU, J. "Epistolografia popular: una projecció en geolingüística diacrònica", op. cit., p. 100.

⁴⁹⁸ FERRANDO FRANCÈS, A. i NICOLÁS AMORÓS, M. *Història de la llengua catalana*, op. cit., p. 285.

⁴⁹⁹ ANTÓN PELAYO, J. "Els avatars del llibre a Catalunya". *L'Avenç*, 1999, núm. 235, p. 26.

⁵⁰⁰ LLUCH, E. "Producció de llibres en català (1476-1860): la història de la «morta viva»", op. cit., p. 25.

tipus d'escritura a les acaballes de la referida centúria)⁵⁰¹. El segle XIX, totes les mostres epistolars que hem examinat són escrites en castellà (llevat dels epistolaris dels Moragas, els Barraquer i els Gònima, on hem trobat també alguna missiva redactada en català i en francès). De les 15 correspondències analitzades i els 21 intercanvis epistolars entre corresponsals diferents que hi són recollits, el català només és present en 6 ocasions i només és usat en exclusiva en una d'aquestes (a les cartes que l'oncle Josep va enviar al seu nebot, Ramon Jover i Nadal):

Quadre II: Llengua en què foren escrites les cartes estudiades

Cartes escrites en català	Cartes escrites en castellà	Cartes escrites en francès
Segle XVIII		
Jover de Tàrraga		
	Baró de Castellet (els Aparici)	
Homdedéu de Riudecanyes (cunyats i alguna entre els germans)	Homdedéu de Riudecanyes (germans)	
Joan Escofet i Palau (germans)	Joan Escofet i Palau (esposos)	
	Marquesat de Saudín (els Sans)	
Segle XIX		
	Burguès	
	Josep Arrau i Barba	
	Rosés de Girona	
	Jaume Tió i Noè	
Moragas (mare al fill)	Moragas (fill a la mare)	
	Pere Torrent i Vila	
	Salarich	
Barraquer (pare al fill)	Barraquer (pare a la filla)	Barraquer (filla als pares)
	Ramis	
Ignasi de Janer i Milà de la Roca (un tiet a Erasme de Janer i de Gònima)	Ignasi de Janer i Milà de la Roca (diversos corresponsals a Erasme de Janer i de Gònima)	

⁵⁰¹ Afirmació que també és vàlida en el cas de Mallorca segons l'estudi que n'ha fet ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., p. 366. I que val també per al País Basc: «Por lo general, en el País Vasco del siglo XVIII, la correspondencia personal se hacía en castellano. Es difícil encontrar cartas escritas en "euskara" y, en su defecto, sí encontraremos referencias indirectas por medio del uso de términos en lengua vasca». Veure ANGULO MORALES, A. "«Nire Jaun eta Jabea». La expresión de las formas protocolarias en la correspondencia epistolar del setecientos", op. cit., p. 162.

La progressiva substitució del català pel castellà en la correspondència epistolar privada respon a causes exògenes però també a motius personals. La cada cop més freqüent elecció del castellà per a escriure cartes no és atribuïble exclusivament a unes polítiques i una legislació que, des dels decrets de Nova Planta, havien contribuït a convertir l'espanyol en la llengua d'ús públic i de l'ensenyament, sinó que també depèn de tota una sèrie de valors prestigiosos que s'associaven al seu ús (modernitat, progrés social, poder polític i econòmic, etc.)⁵⁰². I a d'altres situacions particulars (com el lloc on residien els corresponents, la seva professió i posició social, etc.). Així doncs, les classes dirigents (noblesa i alta burgesia) catalanes van acabar fent servir el castellà en la seva correspondència en part per imposició de la política centralista dels borbons i, amb posterioritat, dels successius governs liberals, determinats a convertir el castellà en la llengua nacional, i en part pel prestigi social i cultural que representava fer servir la mateixa llengua que el «poder central»⁵⁰³. Per contra, masovers, majordoms i criats usaven majoritàriament el català per a dirigir-se als propietaris o hisendats amb els quals estaven vinculats perquè no coneixien el castellà (i, de fet, no l'aprengueren fins que l'estat liberal del segle XIX imposà l'ensenyament obligatori de la llengua oficial a les escoles)⁵⁰⁴.

Aquesta fou la tendència general, però hi hagueren excepcions, com evidencia el nostre estudi. Ni Rosa Dot ni Josep Antoni de Barraquer ni l'oncle d'Erasme de Janer es poden considerar membres de les classes subalternes (els masovers, majordoms i criats enunciats més amunt) i, en canvi, van fer servir el català a les seves cartes. En el cas de Rosa Dot i del tiet d'Erasme de Janer la seva edat és, amb tota probabilitat, el factor que va determinar que encara usessin el català en la seva correspondència ja que aquesta devia ésser la llengua que havien après a l'escola i per tant amb la que es podien comunicar amb més o menys facilitat. El motiu (o motius) pel qual són redactades en català algunes de les cartes que Josep Antoni de Barraquer i Llauder va enviar al seu fill Josep Maria gairebé a mitjan segle XIX és més difícil d'establir. En aquesta ocasió el canvi generacional⁵⁰⁵ no és l'element explicatiu (o almenys no el principal) atès que,

⁵⁰² Utilitzant les paraules d'ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 369.

⁵⁰³ ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2013, p. 14.

⁵⁰⁴ Idea compartida per ANTÓN PELAYO, J. "Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)", op. cit., p. 50; —*La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., pp. 22-23; i PIÑOL ALABART, D. "La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)", op. cit., pp. 357-358.

⁵⁰⁵ O «relevo generacional» com en diu ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 374.

amb les filles, Josep Antoni de Barraquer es comunicava en castellà i tant en Josep Maria com elles estudiaven a l'estranger. En el grau d'intimitat de la relació existent entre pare i fill i en el contingut de les missives és, amb tota probabilitat, l'explicació del bilingüisme en aquest exemple. Tanmateix, sí que és cert que les generacions més velles empraven predominantment el català a l'hora d'escriure cartes perquè era l'idioma que coneixien, i que els joves, en ésser instruïts en espanyol, van fer el salt al castellà (Rosa Dot escrivia en català al seu fill, Fidel Moragas, i aquest li responia en castellà, llengua amb la qual es comunicaven amb ell els seus propis fills).

De les vuit epistològrafes considerades dins la nostra investigació, dues es comunicaven per escrit en català (Antònia Llampilles i Rosa Dot) i la resta, en castellà (Manuela Moreno, Maria Josepa de Feliu, Francesca Roig, Manuela de Barraquer, Cristina Amigó i Josepa Gironella). En canvi, dels 15 homes només un escriu en català (l'oncle Josep del fons de la família Jover de Tàrrega) i tres alternen ambdues llengües (Josep d'Homdedéu, Joan Escofet i Josep Antoni de Barraquer, aquest últim molt esporàdicament). Proporcionalment, un 25% de les dones en front d'un 20% dels homes utilitzaven la llengua autòctona en la seva correspondència (i una d'elles ben avançat el Vuit-cents). Aquest major ús de la llengua catalana per part del sexe femení ha estat atribuït al seu desconeixement de la llengua castellana (desconeixement lligat, al seu torn, al seu menor grau d'instrucció i al rol subordinat que tenien les dones dins la societat del seu temps)⁵⁰⁶. Altres autors, com Andrés Enrique-Arias, justifiquen aquesta desigualtat perquè el parlar femení és més conservador i

“Este mayor apego a la tradición podría explicar su menor grado de adopción del castellano, en tanto que código innovador [...] En segundo lugar, los temas tratados en la correspondencia entre mujeres giran más en torno a lo personal y apenas hay cartas de contenido oficial, lo cual también explicaría una mayor preferencia por el catalán. Por último, podemos considerar que, por tener comparativamente menos acceso a la instrucción, es posible que las mujeres tengan menos dominio del castellano y se sientan más cómodas escribiendo en catalán”⁵⁰⁷.

⁵⁰⁶ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 354.

⁵⁰⁷ ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”, op. cit., p. 369.

De les explicacions donades per Enrique-Arias, només considerem extrapolable a les nostres epistològrafes la darrera: una coneixença insuficient de la llengua espanyola (i/o manca o escassetat de formació en general, com devia ésser el cas de Rosa Dot). Antònia Llampilles sembla una dona combativa i prou instruïda com per a reclamar-li al seu cunyat l'herència de la seva germana que li pertocava, i en cap cas, tracta de temes personals o domèstics amb aquell. L'ús del català en la seves cartes té més a veure amb l'època (recordem que les seves missives foren trameses durant la primera meitat del segle XVIII) i la seva posició social (membre d'una família de juristes de províncies ennoblida al llarg de la centúria i, consegüentment, força allunyada dels centres de poder de la monarquia).

Els epistològrafs considerats dins la nostra recerca són funcionaris, militars, estudiants, clergues, artistes, apotecaris, advocats, metges, industrials i les seves dones, germanes o filles. El ventall socioprofessional és ampli malgrat que la pagesia només hi apareix de retruc, com a corresponsals secundaris dins d'alguns dels epistolaris estudiats. Però la professió no sembla, almenys per si sola, una causa determinant de l'ús d'un o altre idioma. És cert, emperò, com ja anunciàvem més amunt, que «la llengua de les cartes entre els personatges de les classes instruïdes catalanes –mitjanes i altes– acostumava a ser en castellà, de manera particular durant la segona meitat del segle XVIII i tot el XIX»⁵⁰⁸ i que la influència del castellà és més acusada en l'entorn urbà que en el rural⁵⁰⁹. El segle XVIII, els redactors de missives que escrivien des de Catalunya ho feien, habitualment, en català mentre que el corresponsals, fossin o no catalans, que eren fora de Catalunya (a d'altres indrets de l'Estat espanyol i sobretot, els que eren a Amèrica) acostumaven a fer-ho en castellà. L'oncle Josep escrivia al seu nebot des de Tàrraga en la llengua autòctona; Josep Innocenci Aparici feia servir el castellà en totes les cartes que dirigia al seu pare des de Cadis (almenys des de la fi de la dècada dels vint del segle XVIII); Josep d'Homdedéu, tot i residir a la Ciutat comtal i Granollers, emprava ambdues llengües, tant urgent era el desig de contactar amb el seu germà que, de vegades, recorria a l'espanyol, adoptant un registre més formal i distant, i d'altres, a la llengua materna, cercant la complicitat i l'estimació fraterna; Joan Escofet s'adreçava en català a la germana que romania a Cadaqués (i tenia cura de la seva

⁵⁰⁸ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 50. Argument recuperat per PIÑOL ALABART, D. “La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)”, op. cit., pp. 357-358.

⁵⁰⁹ ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”, op. cit., p. 370.

heretat) i, des d'allà on el seu càrrec d'enginyer militar el portava, es comunicava en castellà amb la seva esposa; els germans Sans i Barutell, una altra nissaga de militars dispersos per la Península, feien servir únicament l'espanyol; idioma que ja utilitzaren ordinàriament tots els epistològrafs/es del Vuit-cents (amb les comptades excepcions que ja hem vist).

Per descuit o negligència dels seus autors però fonamentalment per desconeixement de la seva traducció al castellà, els catalanismes són abundants dins les cartes escrites en aquella llengua i sovint hi trobem oracions senceres i/o frases fetes redactades en català (gairebé sempre subratllades, quan els epistològrafs n'eren conscients, com avui utilitzem les cometes o la lletra cursiva quan escrivim en una altra llengua). I a l'inrevés, «el castellà impregnava amb els seus modismes i fórmules fetes el català de les cartes, no únicament en el camp més burocràtic sinó també en el de l'expressió de l'afectivitat»⁵¹⁰. La presència de catalanismes i castellanismes en l'escriptura epistolar posa de manifest dues circumstàncies: en primer lloc, el poc o molt domini que tenien els epistològrafs de l'idioma amb què composaven les seves missives (bé per manca de formació bé perquè no era la seva llengua materna); i, en segon lloc, l'ús d'ambdues llengües dins l'àmbit territorial català. Tot i que, d'acord amb els comentaris dels mateixos epistològrafs, la llengua que es considerava més apta per a escriure era el castellà, relegant el català, considerat una llengua vulgar, a la parla.

“Y estimaría mucho me embiara v[uestra] m[erced] dos tinajas grandes para serenar el agua en imbierno con dos llaves, o axetas, en nuestro bulgar” (carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare del 7 de juny de 1729)⁵¹¹.

Al plançó dels Aparici, qui escriu amb un castellà força depurat, alguna vegada se li escapa algun catalanisme com «la resta» en lloc de «el resto», «no sabemos en que parará esto», l'ús de la preposició «a» en lloc de «en», etc.

“Veo cómo llegó ahí el Hércules y que Pere de Jordi está a Mataró” (carta del 22 de maig de 1730)⁵¹².

⁵¹⁰ MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*, op. cit., p. 40.

⁵¹¹ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpeta 3.

⁵¹² *Íbid.*, 46/4.

La correspondència intercanviada entre els germans Sans i Barutell és tota redactada en castellà. La influència de les formes d'expressió catalanes es nota, principalment, entre els germans més grans i els que alhora escrivien pitjor. Probablement perquè, com ja hem dit diverses vegades, la seva educació elemental havia estat escassa i en llengua catalana.

“[...] quando contextes haslo con el conocim[ien]to q[u]e mi muger abre las cartas si io estoi de cazera” (carta de Bonaventura Sans adreçada a un seu germà del 3 de març de 1798)⁵¹³.

Josep Arrau i Barba escrivia sempre en castellà a la seva tia. No obstant això, a les seves cartes trobem, ocasionalment, frases fetes i/o diverses línies redactades en català. El citat pintor usava, per exemple, l'expressió «pagès baixat de montaña» (carta del 24 de setembre de 1831) o se li escapava un «Diràs a la Antonieta que ya hi penso però que no sé lo que li agradarà més» (carta del 8 d'octubre de 1831). També a la correspondència de Jaume Tió i Noè amb el seu pare hi ha oracions, paraules i/o refranys en català: «el nano de Valenta li portará un xiulet» (carta de Jaume Tió i Noè per al seu pare del 15 de novembre de 1834); «el desempeño de tus muchas tareas» (carta que Manuel Tió envià al seu germà Jaume el 10 de desembre de 1834); «ha oy hemos muerto dos cerdos. Te mandaremos langonisas» (carta de Jaume Tió pare destinada al seu fill del 10 de desembre de 1834); «al qu[e] és burro una ora al dia brama» (de la mateixa carta). Segons els especialistes, als entorns bilingües és habitual que es barrejin les llengües, especialment en situacions informals⁵¹⁴ com és el cas de la comunicació epistolar entre membres d'una mateixa família. Aquesta barreja es pot justificar, a moltes de les epístoles examinades, per la ignorància d'una frase homòloga en castellà. Quant menys instruït era l'epistològraf, més catalanismes utilitzava. Aquesta afirmació es fa palesa, per exemple, a l'epistolari dels Ramis. Tant en Domènec Ramis com els seus fills, Joaquim i Ramon, es comunicaven per escrit en castellà però, de tots ells, és el pare qui feia servir més fórmules d'expressió catalanes (com la «t» final en lloc de la «d», la «s» en lloc de la «c», «oblides» en lloc de «olvides», etc.) Els corresponents que més catalanismes fan servir són generalment també els menys destres

⁵¹³ *Fons del Marquesat de Saudín*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 377/1.

⁵¹⁴ Entre d'altres, ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”, op. cit., pp. 370-371.

cal·ligràficament i ortogràficament, fenomen que sobretot es dona entre les dones (Francesca Roig i Rosa Dot).

“[...] si encontras tarongas agras portam sis o set desenas” (carta de Francesca Roig destinada al seu marit del 13 de gener de 1831)⁵¹⁵.

Segons els especialistes, els camperols també acostumaven a substituir les lletres «z» i «c» per la «s» quan escrivien en castellà i incloïen paraules catalanes entremig de les frases redactades en espanyol quan no coneixien la seva traducció en aquesta llengua. A més a més, la seva manera de comunicar-se per escrit reflectia un alt nivell d'oralitat⁵¹⁶. Aquesta és una característica del gènere epistolar en el seu conjunt que presenta una major incidència en les cartes intercanviades entre les persones menys instruïdes lectoescripturalment (entre les classes subalternes la transferència de l'oralitat a l'escriptura és més directa)⁵¹⁷. Així mateix, «las cartas personales, incluso las de épocas más antiguas, tienden a tener más similitud con los registros orales que textos de otras tipologías»⁵¹⁸. Els mateixos epistològrafs sentien que parlaven quan es cartejaven amb altres persones:

“[...] me parece q[u]e cuando te escribo estamos hablando” (carta de Jaume Tió destinada al seu fill del 10 de desembre de 1834)⁵¹⁹.

Malgrat el predomini del castellà com a llengua escrita, les cartes dels segles XVIII i primera meitat del XIX que hem estudiat posen de manifest la pervivència del català com a llengua parlada:

“A Marianita no tengo que dezirle ni encargarle sino que observe mis advertencias en todos los puntos que se las prescriví: que able catalán con los catalanes y castellano con los castellanos, pues a más de ser mi gusto,

⁵¹⁵ *Fons de la família Rosés de Girona*, AHG, 362 Arxius patrimonials, Lligall 244/34.

⁵¹⁶ PIÑOL ALABART, D. “La correspondencia de la familia Moragas (Valls, S. XIX)”, op. cit., p. 358.

⁵¹⁷ CURBET HEREU, J. “Epistolografía popular: una projecció en geolingüística diacrónica”, op. cit., p. 100.

⁵¹⁸ ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”, op. cit., p. 370.

⁵¹⁹ *Jaume Tió i Noè*, BC, manuscrit 3529/1.

no le estará mal” (carta de Joan Escofet i Palau dirigida a la seva dona, Manuela Moreno i Montfort, del 12 de desembre de 1777)⁵²⁰.

Especialistes en la matèria, com Javier Antón Pelayo, afirmen que, tot i que al començament del segle XIX la correspondència dels notables era redactada en llengua espanyola (a excepció de la dirigida a alguns subalterns), la comunicació oral entre pares i fills era en català, «però eren conscients de la importància d’ensinistrar la mainada en el castellà parlat, el qual havien de dominar amb fluïdesa i sense accent»⁵²¹.

A partir del contingut de cartes com les intercanviades entre Fidel Moragas i la seva mare, Rosa Dot, o les que Felipa Salarich va enviar als seus progenitors, hom pot concloure que el català era la llengua amb què habitualment parlaven els parents i, en general, els catalans/es entre els quals existia una relació de certa intimitat/proximitat:

“[...] y le he leído su párrafo de v[sted] y se ha puesto muy envanecido por el mucho cuidado que de él paró, y la Rosita también contentísima, y dicen que la abia los quiere mucho” (carta de Fidel Moragas adreçada a la seva mare del 20 de febrer de 1830)⁵²².

“[...] porque todo el camino ablamos en catalán y el señor obispo se pasaba de alegría al ber que todas estábamos tan contentas. Y el hermano del señor obispo, que sor Dolores ya lo conoce, es de tan buen umor que nos acía morir de risa por sus catalanadas” (carta de Felipa Salarich Verdaguer dirigida als seus progenitors del 16 de març de 1848)⁵²³.

5.3 El català, reservat per a la comunicació oral

Tradicionalment, els historiadors de la llengua han afirmat que, malgrat la progressiva castellanització de la societat catalana entre els segles XVI i XIX, sobretot dins l’esfera pública i de la cultura, el català continuà essent la llengua d’ús domèstic, en la que s’escrivien documents privats com la correspondència, i de la literatura popular⁵²⁴. Els resultats de la nostra recerca apunten a què l’ús del català dins d’aquest

⁵²⁰ *Fons de Joan Escofet i Palau*, ANC, 1021 Arxius personals, Lligall 64.

⁵²¹ ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., p. 14.

⁵²² *Fons de la família Moragas*, AHT, 36 Arxius patrimonials, Lligall 3231.

⁵²³ *Fons de la família dels doctors Salarich*, ACOS, 47 Arxius patrimonials, Lligall 308.

⁵²⁴ Més recentment, sobretot si el material emprat per a l’estudi de la llengua han estat les cartes, els especialistes han arribat a d’altres conclusions, fins i tot contràries, com que «no es de extrañar que la correspondencia privada, un medio de comunicación restringido a las capas más altas de la sociedad, que

tipus de documentació no fou tan important com s'ha tendit a creure. Si bé és cert que la comunicació escrita de caràcter privat va sobreviure als decrets de Nova Planta, especialment entre els sectors més populars de la població, arribant al Vuit-cents, també ho és que va haver de conviure amb el castellà. L'últim bastió de resistència a la castellanització es donà en la comunicació oral. Estudis recents, com els citats en aquest capítol, i els propis comentaris dels epistològrafs setcentistes i vuitcentistes apunten en aquesta direcció: que el català va ésser la llengua majoritàriament parlada pels catalans i catalanes de tots els estrats socials, però sobretot de les classes populars, com a mínim, fins a mitjan segle XIX. Fins i tot aquells que empraven el català com a llengua vehicular de les seves correspondències, feien servir el català en la seva vida diària tant domèstica com social. Un estudi amb deteniment dels fons epistolars conservats del mencionat període contribuirà a confirmar, desmentir i/o matisar tots aquests aspectes, a més d'augmentar els nostres coneixements sobre la pròpia llengua i la seva evolució.

son las que dominan la escritura, sea precisamente un ámbito con tendencia temprana a la castellanización». Veure ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 365.

Capítol 6. El correu als segles

XVIII i XIX

6.1 Introducció: el correu als segles XVIII i XIX

Si hom escriu la paraula *correu* a un cercador bibliogràfic, la major part de les entrades que obtindrà estan relacionades amb l'aplicació informàtica: el correu electrònic. El mot correu en l'accepció de «servei públic que té per objecte el transport i el repartiment de la correspondència oficial i privada»⁵²⁵ ha quedat relegat a un segon pla. En canvi la seva història és tan llarga com la de l'escriptura, la qual s'inicia al voltant de l'any 3500 aC. Les peculiaritats i el nivell de desenvolupament tècnic de les civilitzacions antigues han quedat reflectits en l'organització del seu sistema de correus: des del secretaris i missatgers egipcis que coneixien les llengües dels països per on havien de travessar fins al complex *cursus publicus* dels romans, els quals, per mitjà d'una vasta i ben construïda xarxa de camins, eren capaços de portar cartes als indrets més apartats del seu imperi. La història del sistema postal espanyol ha estat tradicionalment dividida en tres períodes: el del correu de la corona, el de l'arrendament del correu i el de l'administració directa de l'estat. La història del correu espanyol i català ha deixat els seus primers rastres en l'organització postal medieval dels troters i, legislativament, a les *Partidas* i el *Fuero Real* castellà. Tot i que els troters són considerats com un dels primer correus d'ús públic europeus, la veritat és que les postes medievals eren essencialment orientades a satisfer les necessitats comunicatives dels monarques. Des dels temps d'Isabel la Catòlica, el servei postal espanyol fou arrendat a particulars (la família Tassis en tingué el monopoli fins al començament del segle XVIII). Amb Felip V s'inicià el període de l'administració directa de l'estat i les més grans transformacions organitzatives i tècniques del sistema postal espanyol es produïren entre 1700 i 1850. El segle XIX es pot considerar assolida la socialització definitiva del correu, ja que d'un servei pràcticament de luxe i d'ús exclusiu de la monarquia i les classes benestants va passar a ser un servei a l'abast del conjunt de la població.

Per a establir l'estructura, característiques i evolució del sistema de correus als segles XVIII i primera meitat del XIX, que és el que a nosaltres ens interessa, els especialistes han emprat com a fonts documentals bàsiques de les seves recerques, a banda de la bibliografia preexistent, la informació continguda a les obres contemporànies especialitzades que s'han conservat (guies, itineraris de camins, etc.) i la legislació aleshores vigent. Els estudis sobre la història del correu a Catalunya són

⁵²⁵ *Diccionari de la llengua catalana. Segona edició* [en línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [consulta: 17/10/2014]. Disponible a: <http://dlc.iec.cat/>.

escassos i es dugueren a terme, principalment, entre la dècada dels cinquanta i els vuitanta del segle XX. La major part dels treballs constitueixen una història general de correus de la qual hom vol destacar les singularitats catalanes, fonamentalment associades als anomenats troters i la confraria de correus de Barcelona, o són estudis d'àmbit local (serveixin com a exemple els treballs de Ramon Argelich, Xavier Campins de Codina, Jordi Guinovart, Josep Maria March o Francesc Xavier Riera i Camps citats a la bibliografia). En canvi, la bibliografia relativa a la història del sistema postal espanyol (inclosa la Península i les colònies americanes) és més extensa i actual. Nosaltres tindrem en compte la bibliografia més rellevant que s'ha produït sobre la matèria des del final del segle XX per a tractar d'explicar, al llarg del present capítol, l'estructura i l'evolució del sistema de correus espanyol entre els segles XVIII i XIX; les funcions i el paper que va tenir la Junta de Correos y Postas (fundada el 1776); la informació que contenien els itineraris i les guies de camins de l'època; i les singularitats del servei de correus d'Ultramar i a Catalunya. Finalment, analitzarem les referències al correu que trobem a les cartes que constitueixen la base documental d'aquest treball de recerca. La història del correu que s'ha fet fins ara, basada en textos més que no pas en dades o testimonis directes, es pot reescriure a partir de l'examen de la correspondència coetània. Aquesta pot aportar molta informació sobre les pràctiques quotidianes de la gent i el funcionament real –no l'oficial que coneixem pels textos legislatius o els tractats sobre la matèria que s'han conservat– del servei postal.

6.2 Estructura i evolució del sistema de correus als segles XVIII i XIX

“[...] en el reinado del s[eño]r don Carlos III y ministerio del conde [de] Floridablanca se cimentó, en bases sólidas, el ramo de correos, recibiendo en él las mejoras que se han espuesto [...] en los reinados de Carlos IV y el actual, el s[eño]r don Fernando VII, se ha elevado al grado de perfección en que le vemos y que, de las saludables varaciones introducidas, ha llegado a un estado esta renta, que no sólo cubre los innumerables gastos que tiene sobre sí, produce a la corona más de 12 millones de reales anuales y, por el orden y buen método con que es gobernada y dirigida, produce al estado los

servicios de hacer llegar dos expediciones semanales de correspondencia pública a todos los puntos del reino en la Península”⁵²⁶.

D'aquesta manera resumia José Freire, reformador de l'obra *Dirección general de cartas en forma de diccionario* (1775), escrita per l'oficial de correus i geògraf aficionat Bernardo Espinalt i García, els canvis més significatius esdevinguts a la renda de correus en el trànsit del segle XVIII al XIX. Tot i que el to del discurs de Freire és més aviat laudatori, és ben cert que el període 1700-1850 és singularment rellevant pel que fa a la història del servei de correus espanyol, ja que, durant aquell segle i mig, es van produir millores cabdals a la xarxa de camins i postes espanyoles (com tindrem l'oportunitat de comprovar al llarg d'aquest capítol). La transformació més important va tenir a veure, emperò, amb la pròpia concepció del sistema postal, el qual va passar d'ésser una renda reial amb Felip V a redefinir-se com a servei públic durant la segona meitat del segle XVIII. Tarifes més econòmiques, nous itineraris i prestacions, i més trameses setmanals, sumades al conjunt de disposicions que van regular el servei, van contribuir a posar el correu a l'abast de tot tipus d'usuaris (de tots els estrats socials)⁵²⁷. Amb el canvi de segle es va imposar una utilització economicoinformativa de les postes a la tradicionalment més domèstica⁵²⁸. Per al bon funcionament del nou estat liberal, constituït durant la primera meitat del Vuit-cents, malgrat les diverses fases de turbulències polítiques, era un requisit imprescindible garantir la rapidesa, l'eficàcia i la seguretat de les comunicacions. Així mateix, la millora del sistema postal beneficiava a l'articulació del mercat nacional⁵²⁹. La modernització del servei de correus anava de costat a la de la xarxa viària, a l'establiment de línies de diligència fins a culminar, passat mitjan segle XIX, amb la perfecta unió entre el ferrocarril i els serveis de correu⁵³⁰. La irrupció dels trens va suposar un canvi tangible i en la concepció mental dels individus de l'època de les dimensions temporal i espacial (les distàncies

⁵²⁶ ESPINALT I GARCIA, B. *Dirección general de cartas en forma de diccionario*; reformat per José Freire. Madrid: Impremta de Pedro Sanz, 1835, p. 22.

⁵²⁷ MARTÍNEZ LORENTE, G. “Breve historia del correo”. A: *M'escriràs una carta?*, op. cit., p. 66.

⁵²⁸ Més dades a BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*. Madrid: Dirección de Correos y Telégrafos, Editorial Lunwerg 1998, p. 18.

⁵²⁹ BAHAMONDE MAGRO, A. “El estado y las comunicaciones postales en España, 1834-1936”. A: BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993)*. *Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1995., p. 107.

⁵³⁰ BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*, op. cit., p. 78.

s'escurçaren molt sensiblement). El ferrocarril obria el món a emigrants i turistes i afavoria el desenvolupament d'altres indústries i serveis⁵³¹, com el de correus.

6.2.1 La Superintendència de correus

Després de la Guerra de Successió (1702-1714), Felip V i els funcionaris del seu govern van reformar l'organització de l'estat i les seves administracions, inspirats pel model centralista francès (reformes que es van intensificar la segona meitat del segle XVIII per influència del moviment il·lustrat). Un sistema de comunicacions eficaç garantia una adequada transmissió de la informació entre els diversos territoris que formaven part de la corona espanyola i, consegüentment, contribuïa a la consolidació del poder reial. Entre d'altres reformes, els funcionaris filipistes van emprendre la restitució a l'estat de tota una sèrie d'oficis que prèviament havien anat a parar a mans de particulars, com és el cas dels correus majors, responsables de la conducció i la distribució de la correspondència i beneficiaris de les prebendes d'aquesta activitat. Els Tassis a la Península Ibèrica i els Galíndez de Carvajal a les Índies havien gaudit d'aquesta dignitat des del segle XVI, fins que, l'any 1706, en el cas de la Península, i entre 1765 i 1769, en el cas dels territoris americans, hom va incorporar l'ofici de correu major a la corona (a tal efecte es va constituir una Junta de Incorporación encarregada d'establir i pactar les indemnitzacions pertinents). Amb aquesta mesura, es posava fi al monopoli dels correus majors i el servei de correus esdevenia una renda reial.

Tanmateix, la corona es va veure obligada a traspasar l'administració del correu a mans privades en no poder satisfer les necessites econòmiques que requeria la implantació del nou sistema. Entre 1707 i 1711, Diego de Murga, marquès de Montesacro, va arrendar totes les estafetes de Castella, Aragó, les Índies, Itàlia i Flandes, així com la carrera de postes. A partir de 1711 i fins al 1716, Juan Tomás de Goyeneche fou l'arrendador del servei. El 8 de juliol d'aquell mateix any, Goyeneche fou nomenat Juez Superintendente y Administrador General de las Estafetas de dentro y fuera del Reino⁵³², adscriuint-se administrativament el ram de correus al Ministerio de Estado a través de la Secretaría de Despacho Universal de la Real Hacienda (d'aquesta

⁵³¹ Aquesta reflexió i l'anterior són de BRIGGS, A. i BURKE, P. *De Gutenberg a Internet. Una historia social de los medios de comunicación*, op. cit., pp. 142-143.

⁵³² Hom pot trobar informació sobre els diferents superintendents de correus del segle XVIII a SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. "El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVIII". A: FERNÁNDEZ CORTIZO, C. J., MIGUÉS RODRÍGUEZ, V. M. i PRESEDO GARAZO, A. (eds.). *El mundo urbano en el siglo de la Ilustración*. Vol. I. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2009, p. 214.

manera l'administració postal passava a dependre efectivament del govern de la corona).

“Se pasaba pues, de un sistema de correo de uso casi exclusivamente estatal y con gran gasto para la Hacienda Real, a otro nuevo, que aseguraba la utilización regular y continuada del correo por los particulares, y que con una nueva consideración de Renta Real, aseguraba beneficios a la Corona”⁵³³.

Durant la superintendència de Goyeneche es va fer obligatori l'ús del segell de tinta amb l'escut reial de Castella i Lleó per a la correspondència oficial i es va aprovar un decret de tarifes postals (decret de 7 de desembre de 1716)⁵³⁴. Els ports de la correspondència es cobraven als destinataris en funció del pes (cartes senzilles o dobles) i la distància (província a la qual anava dirigida l'epístola).

El 18 maig de 1718, Juan de Azpiazu va substituir Goyeneche amb el càrrec de dependent de la Secretaría del Despacho de la Real Hacienda i va reorganitzar l'Administració de correus. Va crear una Administració principal de correus a Madrid i administracions similars però d'inferior categoria a Catalunya, València, Navarra, Cadis, Bilbao, Valladolid, Salamanca i Santander. A l'Administració madrilenya treballaven un administrador general, un comptador, un visitador, un caixer, dos oficials de comptadoria i un escrivà i la resta d'oficines comptaven amb un administrador i entre un i quatre oficials⁵³⁵. Exercint Azpiazu com a superintendent de correus es van aprovar les ordenances de correus de 1720. El juliol de 1727 Juan de Azpiazu va ésser reemplaçat per José de Palacios y Santander en qualitat de Juez Superintendente y Administrador General de todas las Estafetas de dentro y de fuera del Reino. Durant el mandat del segon es va establir el servei de cadires de posta i el correu setmanal entre la cort i Barcelona, Cadis, Portugal via Extremadura, França per Castella i Irún, Navarra, València, Múrcia, Cartagena i Alacant; es van promulgar un nou reglament del correu (1743) i es va instituir l'ús d'apartats, confeccionant-se una llista amb la relació de les cartes que no en tinguessin perquè els particulars les recollissin amb major facilitat⁵³⁶.

⁵³³ MARTÍNEZ LORENTE, G. “Breve historia del correo”, op. cit., p. 66.

⁵³⁴ CASTILLO GÓMEZ, A. “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (s. XVI-XIX)”, op. cit., p. 29.

⁵³⁵ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. “El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVIII”, op. cit., p. 215.

⁵³⁶ *Ibid.*, p. 216.

L'any 1732 es va donar el vist-i-plau a l'establiment dels primers serveis postals nocturns⁵³⁷. El juny de 1747 José de Carvajal y Lancarter va ésser nomenat Superintendente General de Correos Terrestres y Marítimos y de las Postas y Renta de Estafetas de España y de las Indias (des del seu nomenament, el secretari d'estat i del despatx exercia també com a superintendent general de correus)⁵³⁸. Essent Carvajal superintendent de correus, les llistes es van fer per ordre alfabètic dels noms propis i es va instituir l'ofici de lector de llistes per als usuaris de correus que no sabien llegir; es va castigar a aquells que treien les cartes de l'Administració de correus actuant com a carters sense ser-ho; i es va crear l'ofici de *cartero mayor* per a què s'ocupés del repartiment del correu sobrant i endarrerit.

Les potestats dels homes que capitanejaren el ram de correus van anar creixent amb el pas del temps fins a gaudir, a partir de 1747, de capacitat privativa per a gestionar i distribuir tot el producte de la renda i dels privilegis i les exempcions concedits als correus majors des del 1518⁵³⁹. El 1759 es van establir dos correus setmanals; el 1760 es va fundar la Real Casa de Correos de Madrid; i el 1762 es van aprovar unes noves ordenances de correus. Arran de l'entrada en vigor d'aquest nou reglament, les administracions de correus es van dividir en principals (provincials) i agregades (quan es tractava de l'estafeta d'un partit judicial) i el sistema de llistes per a la distribució de la correspondència es va complementar amb la incorporació dels carters, els quals portaven les cartes directament als domicilis dels destinataris que constaven al sobreescrit. El 1764 es va establir un servei regular de correu amb les Índies i el 1774 es va implantar els segells de tinta amb la data. El sistema postal que van anar dissenyant tots els canvis que hem citat assegurava la seva utilització regular i continuada per part dels particulars i proporcionava uns considerables beneficis a la corona. La Real Junta de Correos y Postas de España y de las Indias es va fundar el 1776 i l'any següent, José Moñino y Redondo, comte de Floridablanca, va assumir la superintendència general de correus. Les competències de la renda de correus s'ampliaren en incorporar-hi el ram de camins i posades i les rendes provinents d'aquells béns sense hereu designat o legítim i de propietats abandonades el 1785. El

⁵³⁷ ARANAZ DEL RÍO, F. "Estructura del correo en España durante el primer tercio del siglo XVIII". A: BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993)*. *Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*, op. cit., p. 48.

⁵³⁸ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. "El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVIII", op. cit., p. 217.

⁵³⁹ *Ibid.*, p. 217.

comte de Floridablanca fou responsable de la creació aquell mateix any del Montepío de Correos, entitat benèfica que prestava ajut a orfes i vídues de treballadors de correus i d'un nou sistema tarifari (5 categories de cartes en funció del pes i 32 demarcacions postals amb segell propi).

Entre el febrer i el novembre de 1792, Pedro Pablo Abarca de Bolea-Ximénez de Urrea y Ponts de Mendoza, comte d'Aranda, va succeir al de Floridablanca. Durant el seu mandat, es van donar els passos previs a la promulgació de la "Ordenanza general de correos, postas, caminos y demás ramos agregados a la Superintendencia general", reglamentació que es va publicar el 1794, essent Manuel de Godoy y Álvarez de Faria, duc d'Alcúdia, primer secretari d'estat i que va romandre en vigor fins ben entrat el segle XIX. Godoy també fou responsable de la reial ordre a conseqüència de la qual els correus marítics van passar a dependre de l'Armada (1802)⁵⁴⁰. Després del motí d'Aranjuez (19/03/1808) el comte de l'Alcúdia fou empresonat i destituït de tots els seus càrrecs. Un seu cosí polític, Pedro Cevallos Guerra, exercí com a primer secretari d'estat de Carles IV entre el 1800 i el 1808. El 3 d'agost de 1814 José Miguel de Carvajal y Manrique, duc de San Carlos, va assumir les funcions de superintendent general de correus (plaça que només va ocupar fins al mes de novembre d'aquell mateix any). Aleshores Pedro Cevallos va ésser novament designat per al càrrec per Ferran VII. Des del 30 d'octubre de 1816 i fins al 1818 la superintendència de correus fou transferida a José García de León y Pizarro. Finalment, el 15 d'abril de 1820 es va promulgar la reial ordre per mitjà de la qual van desaparèixer tant el superintendent general com la Reial Junta de Correus. A partir d'aquella data, la més alta institució del ram de correus fou la direcció general de correus. I més d'una dècada més tard, l'octubre de 1833, la direcció general del ram de correus i de camins es van separar.

6.2.2 La Reial Junta de Correus

La Real Junta de Correos y Postas de España y de las Indias es va fundar el 1776, arran de la promulgació del Reial Decret de 20 de desembre, amb els trets distintius d'una junta ordinària i la potestat d'un tribunal superior de justícia⁵⁴¹, essent José Moñino y Redondo, comte de Floridablanca, primer Secretario de Estado y del Despacho i Superintendente General de Correos (des del 1747 el primer secretari d'estat

⁵⁴⁰ *Ibid.*, p. 221.

⁵⁴¹ Així la defineix GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas". *Boletín de la ANABAD*, 1999, vol. 49, núm. 2, p. 64.

exercia també com a superintendent general de correus). Fins a la creació d'aquesta institució, corresponia al Consell d'Hisenda atendre els recursos interposats contra les resolucions dels superintendents generals de correus; però a partir de la seva creació, les sentències emeses pels jutges subdelegats, que el superintendent general posava al front de les diferents demarcacions territorials en què es dividia l'Estat espanyol a aquest efecte, eren apel·lables en darrera instància davant la Suprema Junta de Correos. La "Real Orden suprimiendo la Superintendencia general de Correos y Caminos" del 15 d'abril de 1820 va posar fi a l'existència d'aquell tribunal i al càrrec de superintendent general de correus⁵⁴². Hom pot distingir dos grans períodes en la vida de la junta: des del 1776 fins a l'entrada en vigor de la "Ordenanza general de correos, postas, caminos y demás ramos agregados a la Superintendencia general" el 8 de juny de 1794 (reglament que romandrà en vigor fins ben entrat el segle XIX); i des d'aquesta data fins a la seva desaparició⁵⁴³. Aquesta divisió ve motivada, entre d'altres raons, per la vigència de dues ordenances generals de correus diferents: les de 1762, "Ordenanzas que manda el rey observar a los Administradores, Interventores, Oficiales, Carteros, Mozos de los oficios de Correo Mayor del Reino, los Visitadores, y Guardas de la Renta, Maestros de Postas y Postillones, para el buen desempeño de sus encargos", durant el que hem definit com a primer període d'existència de la junta, i les de 1794 al segon. L'any 1785 la Dirección General de Caminos y Posadas i les rendes procedents d'aquells béns que no tenien propietari perquè el legítim havia mort sense fer testament i d'aquelles propietats que no eren reclamades per ningú durant el termini d'un any es van incorporar al ram de correus i postes⁵⁴⁴. L'any 1822 el servei postal espanyol va passar a dependre del Ministeri de la Governació i dels aspectes econòmics s'encarregà el Ministeri d'Hisenda⁵⁴⁵. Entre el 1823 i el 1833, el servei de correus va tornar a les mans del Ministeri d'Estat. Després de la mort de Fernando VII, correus va tornar a

⁵⁴² Julio García-Gabilán, citant al seu torn a Cristóbal Espejo, considera que la Real y Suprema Junta de Correos y Postas es va dissoldre el 1809. Veure GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas", op. cit., p. 66 i ESPEJO, C. "Enumeración y atribuciones de algunas Juntas de la Administración Española desde el siglo XVI hasta el año 1800". *Revista de la Biblioteca, Archivo y Museo de Madrid*, 1931, núm. 32, p. 359. No hem pogut esbrinar encara el motiu d'aquesta datació errònia.

⁵⁴³ Coincidim amb la divisió proposada per GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas", op. cit. p., 66.

⁵⁴⁴ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. "La real junta de correos y postas de España y de las Indias (1776-1820)". A: TORRES AGUILAR, M. (coord.). *Actas del XV Congreso del Instituto Internacional de Historia del Derecho Indiano*. Vol. II. Còrdova: Universidad de Córdoba, 2008, p. 1667.

⁵⁴⁵ *Ibid.*, p. 1679.

pertanyer al Ministeri de la Governació i, per un breu període de temps, al Ministeri de Foment⁵⁴⁶.

D'acord amb el reial decret de 1776, la Junta de Correus era, com ja hem dit, un tribunal superior de justícia independent de la resta de consells i tribunals espanyols i de les colònies americanes. L'Ordenanza General de Correos de 1794 va establir que, contra les sentències dictades per aquest tribunal, no fos possible presentar cap mena de recurs, excepte aquells que, excepcionalment, poguessin dirigir-se al monarca. Els despatxos i ordres que emanaven de la Suprema Junta de Correos eren d'obligat compliment per a tots els jutges i tribunals de la monarquia, de la mateixa manera que ho eren els dels consells⁵⁴⁷. El reglament de 1776 establí que la resolució d'un contenciós en matèria de correus i postes corresponia, en primera instància, al Superintendente General de Correos y Postas i, en darrera instància, a la Suprema Junta. Les ordenances de 1794 atorgaven a la junta competències, no només sobre els correus i les postes, sinó també en el ram de camins i posades i béns immobles vacants, o sense amo conegut, que per llei pertanyessin a l'estat. En el cas d'aquests béns, la junta només podia admetre els recursos de súplica sobre els pronunciaments del subdelegat general i les sentències del tribunal devien ésser consultades amb el rei⁵⁴⁸.

Segons el decret de la seva fundació, la Junta de Correus i Postes estava integrada pels següents membres: el primer secretari d'estat, que era alhora Superintendente General de Correos y Postas i exercia de president de la junta; quatre ministres togats, procedents dels Consells de Castella, de Guerra, d'Índies i d'Hisenda; els directors generals, ministres de capa i espasa del Consell d'Hisenda; el comptador general, en qualitat de secretari i vot instructiu quan els assumptes tractats estiguessin relacionats amb la comptadoria; i el fiscal de la renda de Madrid. Aquesta composició garantia que la Junta de Correus comptés tant amb ministres lletrats, amb coneixements jurídics, com amb títols nobiliaris, representants de les bones famílies de l'època. L'Ordenanza General de Correos introdueix, com a membre de la junta, a l'assessor de la direcció. Com a la resta de juntes de l'estat, els integrants de la de correus eren nomenats per decret reial. Les sessions de la Junta de Correus s'havien de celebrar a la casa o a la residència on s'hostatgés el seu president i, si això no era possible, a la sala

⁵⁴⁶ *Anales de las ordenanzas de correos de España*, tomo I; proemi a cura de Gregorio Cruzada Villaamil. Madrid: Imprenta de Victor Saiz, 1879, p. XL del pròleg.

⁵⁴⁷ GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas", op. cit., pp. 64-65.

⁵⁴⁸ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. "La real junta de correos y postas de España y de las Indias (1776-1820)", op. cit., p. 1672.

d'algun consell (amb el temps es va tendir a prioritzar l'ús d'una sala especialment destinada a aquest efecte a la casa principal de la renda). El reial decret de 1776 no concretava quan ni qui havia de convocar les reunions de la junta. Segons l'Ordenanza General de Correos de 1794, en canvi, corresponia al president de la institució o al ministre togat més antic, en defecte del primer, convocar les reunions del tribunal el dia i hora que els semblés més convenient (i era el secretari de la junta l'encarregat de convocar a la resta de magistrats i interessats). Hom va definir tot un protocol per a dur a terme la convocatòria de les reunions i, arran de la publicació de les ordenances de 1794, per a dirimir quin membre de la junta tenia preferència sobre la resta a l'hora d'asseure's a l'inici dels plens.

El superintendent general exercia «la dirección, gobierno y manejo total de los ramos de correos y postas de España e Indias»⁵⁴⁹; sobre el ram de camins i posades; els béns vacants, abintestats, etc.; la reial impremta; i des de l'entrada en vigor de les ordenances del correu marítim de 1777, s'hi va afegir aquest camp també. En aquests rams i sobre els seus treballadors tenia jurisdicció civil i criminal⁵⁵⁰. Com ja hem dit, el superintendent general actuava com a president de la Junta de Correus i era una atribució exclusiva del seu càrrec proposar al monarca els candidats a ocupar la plaça dels ministres togats quan en quedava alguna vacant. Aquesta competència és especialment rellevant si tenim en compte que els ministres togats eren els únics que percebien una retribució anual (de sis mil reals de *vellón*) en concepte d'ajuda de costa per assistir a les reunions de la junta. També podia proposar candidats per a les ocupacions de directors generals, assessor i fiscal de la junta. Finalment, el superintendent general podia delegar part de les seves funcions sobre d'altres funcionaris de la renda de correus (essencialment, jutges subdelegats i directors generals). Els jutges subdelegats actuaven com a tribunal de primera instància dintre d'una demarcació concreta (entre les circumscripcions en què era dividit el territori espanyol de cara a l'administració de la renda de correus). Les seves funcions quedaren establertes a l'ordenança general de correus de 1794⁵⁵¹. Els directors generals figuraven per sobre de la resta de càrrecs subdelegats (en relació amb l'activitat dels quals havien d'exercir un control) i les seves competències depenien del tipus de delegació que

⁵⁴⁹ GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas", op. cit., p. 70.

⁵⁵⁰ Hom pot obtenir informació més detallada sobre les competències del superintendent general de correus a SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. "La real junta de correos y postas de España y de las Indias (1776-1820)", op. cit., p. 1669-1671.

⁵⁵¹ *Ibid.*, p. 1671.

n'hagués fet el superintendent general, però fonamentalment actuaven tant en assumptes contenciosos com governatius⁵⁵².

L'Asesor de la Dirección General de Correos y Caminos s'encarregava bàsicament d'informar i aconsellar als jutges directors generals. El Fiscal de la Dirección General presentava demandes, formulava sol·licituds, emetia dictàmens, supervisava si directors generals, jutges subdelegats i la resta de treballadors de la direcció general acomplien amb les seves obligacions, controlava l'estat dels diversos assumptes que duia entre mans el superintendent general i en deixava constància per escrit, etc. El fiscal comptava amb l'ajuda d'un agent lletrat per al desenvolupament de totes aquestes tasques. De manera periòdica, directors generals, assessor, fiscal (quan les seves obligacions li ho permetien) i comptadors es reunien en junta de govern per a deliberar sobre aquells assumptes importants relatius al govern de la renda de correus (diàriament, si els afers eren urgents o les ordres procedien directament del monarca; i setmanalment, quan les qüestions a debatre requerien una deliberació prèvia i audiència fiscal). El Contador General portava un registre de totes les resolucions preses en aquestes reunions i actuava com a secretari de la junta de govern (dos oficials de la comptadoria l'ajudaven a desenvolupar les seves funcions)⁵⁵³. Tant els membres de la junta com la resta de treballadors dependents de la renda de correus gaudiren d'una sèrie de beneficis i exempcions (com la de no formar part de les lleves ni del sorteig anual dels reemplaçaments de l'exèrcit i les milícies, ni tenir l'obligació de desenvolupar determinats oficis públics per a l'ajuntament, ni ésser subjectes a la prohibició de portar armes curtes); i les causes civils i criminals en què estiguessin involucrats (tot i que no en tots els casos) eren vistes, en primera instància, pel jutjat de correus i, en cas d'apel·lació, per la Suprema Junta⁵⁵⁴.

6.2.3 La reglamentació del sistema postal

Durant els segles XVIII i primera meitat del XIX foren moltes les normes i instruccions que s'aprovaren amb la finalitat d'ordenar el funcionament del sistema postal espanyol. Tanmateix, en aquest treball de recerca només destacarem aquelles que foren rellevants pel que fa a la reformulació organitzativa del servei de correus. El 23 d'abril de 1720 es va publicar el "Reglamento General para la dirección y gobierno de

⁵⁵² *Ibid.*, p. 1673.

⁵⁵³ *Ibid.*, 1674-1677.

⁵⁵⁴ Més informació a GARCÍA-GABILÁN SANGIL, J. "La Suprema Junta de Correos y Postas", op. cit., pp. 72-75.

los oficios de Correo Mayor, y Postas de España, en los viajes que se hicieren y exenciones que han de gozar y les están concedidas a todos los dependientes de ellos”, les primeres ordenances de correus de l’etapa borbònica. Aquest reglament ordenava el sistema postal espanyol, decretava els drets i els deures dels empleats de correus i les competències del jutge administrador general del ram, establint un fur especial per a la renda de correus. Així mateix, les ordenances de 1720 instauraven les expedicions de correus periòdiques⁵⁵⁵. El 1743 es van promulgar les “Ordenanzas que el Rey manda observar para desde 1.º de Diciembre de este año en los Oficios de Correo mayor de Castilla e Italia en Madrid”, les quals regulaven el funcionament de les oficines centrals de correus (de Castella), les tasques que havien de desenvolupar l’oficial major, el tresorer i la resta de dependents d’una estafeta, així com la manera en què s’havien de despatxar els diversos documents que hi arribaven⁵⁵⁶; i unes instruccions que detallaven algunes funcions específiques del superintendent general i del comptador i relatives a l’arrendament de les oficines de correus. El 1762 es van promulgar les “Ordenanzas que manda el rey observar a los Administradores, Interventores, Oficiales, Carteros, Mozos de los Oficios de Correo Mayor del Reino, los Visitadores, y Guardas de la Renta, Maestros de Postas y Postillones, para el buen desempeño de sus encargos”, completades per mitjà d’altres disposicions posteriors, com les de desembre de 1763 (regulaven l’expedició de plec certificats). Les ordenances de 1762 dividien les administracions de correus entre principals i agregades i establien les competències d’unes i altres. El cap de cada Administració agregada, amb l’ajuda d’un oficial interventor, havia de dur la comptabilitat de la seva oficina i enviar mensualment els resultats a l’administració principal de la qual depenia per a la seva supervisió. Aquesta última feia un recull dels comptes de totes les administracions –principal i agregades– i anualment el lliurava a la comptadoria principal de la renda de correus. A conseqüència de l’aprovació del reglament de 1762, es va reformular el repartiment de la correspondència de manera que al sistema de llistes es va incorporar la possibilitat que un carter distribuís la correspondència a domicili⁵⁵⁷. El 26 de gener de 1777 es va aprovar la Real Ordenanza del Correo Marítimo. Arran de la seva aprovació la direcció general dels correus marítics quedava establerta a Madrid i el superintendent general de

⁵⁵⁵ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. “El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVIII”, op. cit., p. 215.

⁵⁵⁶ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. “La real junta de correos y postas de España y de las Indias (1776-1820)”, op. cit., p. 1666.

⁵⁵⁷ SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. “El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVIII”, op. cit., p. 218.

correus es feia càrrec també del ram dels correus marítims⁵⁵⁸. Aquesta reial ordenança s'ocupa també de l'organització del tràfic marítim postal (detalla les dotacions d'elements tècnics i humans necessaris, les atribucions de l'administrador principal de la Corunya, instruccions per al despatx de la correspondència i els controls duaners, distintius que havien de portar les naus que transportaven el correu, etc.)⁵⁵⁹. El 1794 es va dictar la “Ordenanza general de correos, postas y demás ramos agregados a la Superintendencia General”. Aquestes disposicions s'aplicaren tant a Espanya com a les seves darreres colònies americanes i estigueren vigents bona part del segle XIX. Les ordenances de 1794 regulaven el funcionament del sistema postal espanyol, des de les atribucions de la Real Junta de Correos y Postas, el superintendent general i altres alts càrrecs de l'organització de correus fins a detallar quins (i de quina manera) serveis oferien les diferents administracions de correus; el tipus de bústies o forats on s'havien de dipositar les cartes a cada estafeta; la prohibició d'incloure joies o diners dins la correspondència; institucionalitzaven la utilització del segell negre amb l'escut d'armes de Castella i Lleó; com garantir la seguretat dels plecs certificats; la gratuïtat del franqueig de la correspondència per als treballadors de correus, etc. Així mateix, es va establir que les cartes dels particulars fossin recollides pels carters i no pels administradors de les estafetes, a les quals, devia existir una taula oficial de tarifes i llistes de correus⁵⁶⁰. La Reial Ordre del 6 d'abril de 1802, “Reglas bajo las cuales, según ha determinado S. M., han de quedar reunidas a la Real Armada los correos marítimos”, determinava que la Marina militar espanyola es comencés a fer càrrec dels serveis postals transoceànics.

6.2.4 Rutes, oficines i sistemes de transport del correu

Al llarg del segle XVIII, la corona «va impulsar la construcció de millors carreteres, camins i fondes» sense aconseguir, emperò, que la xarxa viària espanyola estigués en un estat òptim ni arribés a tot arreu⁵⁶¹. El mapa postal i de carreteres espanyol es va articular en sis grans rutes (veure annex 21) que, prenent Madrid com a punt de partida, arribaven a Barcelona i La Jonquera, València, Cadis, Badajoz i la

⁵⁵⁸ CID RODRÍGUEZ, R. “Los correos marítimos a las Indias en el siglo XVIII”. *Rábida*, 1991, núm. 10, pp. 42-43.

⁵⁵⁹ PUERTO BARRIOS, N. “Breve historia de los correos marítimos en España. El primer Correo Mayor de Indias”. *Antena de telecomunicación*, marzo 2008, pp. 40-41.

⁵⁶⁰ CASTILLO GÓMEZ, A. “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”, op. cit., p. 29.

⁵⁶¹ ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 19.

frontera portuguesa, la Corunya e Irún (sistema de comunicacions radial que ha arribat fins als nostres dies). Les diverses rutes comptaven amb cases de postes –estacions establertes a una distància regular dels camins que disposaven de cavalleries i els estris i el personal necessaris per a assegurar el transport de la correspondència– que permetien el relleu i/o el descans dels correus a cavall. El 1720 existien 274 parades de posta distribuïdes al llarg d’aproximadament uns 6.000 quilòmetres de camins radials i transversals importants i el 1844, només a les sis carreres radials principals, que representaven uns 3.000 quilòmetres de la xarxa viària, hi havia 211 parades⁵⁶². El Set-cents, els itineraris transversals eren encara poc desenvolupats (mancaven trajectes a l’interior i a la costa peninsular). Per això l’establiment de *carteros verederos* el 1785, els quals portaven la correspondència des de l’estafeta d’entrada fins als pobles que depenien d’ella, va possibilitar l’arribada del correu als pobles més isolats⁵⁶³. Una dècada abans, el 1775, s’havien nomenat els primers carters urbans de Madrid amb l’encàrrec de dur la correspondència a les llars dels particulars. De forma paral·lela, es van començar a instal·lar als domicilis dels carters i/o a llocs estratègics de les poblacions bústies per a dipositar les cartes. Després de Madrid, s’establiren carters urbans a d’altres ciutats importants, com Barcelona, Sevilla, Bilbao, etc.⁵⁶⁴

Abans del segle XVIII la conducció del correu es feia predominantment a peu o a cavall, però d’aleshores en endavant esdevingué habitual que els encarregats de les postes d’algunes línies comptessin amb vehicles de rodes a aquest efecte⁵⁶⁵. Tot i així, durant tot el Set-cents i bona part del Vuit-cents van continuar emprant-se bous, mules i cavalls com a mitjà de transport de persones i mercaderies (també en el cas de la correspondència). Els èquids es van reservar fonamentalment com a muntura i la legislació coetània establia el nombre d’animals i les condicions en què s’havia de produir el relleu a les parades on eren disponibles⁵⁶⁶. El 1739 es van introduir les cadires de posta als trajectes que connectaven Madrid amb els Reales Sitios (San Ildefonso, El Pardo, Aranjuez i El Escorial). L’empresa d’implantar, progressivament des de llavors, el servei de postes de rodes a la resta de carreres del país va comportar

⁵⁶² MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850. El Tráfico y los servicios*. Vol. 2. Madrid: Colegio de Caminos, Canales y Puertos, Ediciones Turner, 1984, pp. 514 i 518.

⁵⁶³ ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 20.

⁵⁶⁴ MARTÍNEZ LORENTE, G. “Breve historia del correo”, op. cit., p. 67.

⁵⁶⁵ MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*, op. cit., p. 399.

⁵⁶⁶ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C. “Los viajes «a la ligera»: un medio tradicionalmente rápido de transporte, desbancado por el ferrocarril”. *Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea*, 1983, núm. 4, p. 164.

successius intents i fracassos. Tant és així que, a mitjan segle XIX, només funcionava un servei diari d'aquestes característiques per a dur la correspondència i dos passatgers entre Madrid i Badajoz, Barcelona, Baiona, la Corunya, Oviedo, Sevilla i València (i més enllà d'aquesta data el ferrocarril va desbancar aquesta modalitat de transport)⁵⁶⁷. Fins a l'establiment del ferrocarril, córrer la posta *a la ligera*, és a dir, al lloc d'un cavall llogat en alguna de les parades de posta que poblaven les principals vies de comunicació del país, constituïa el mitjà de transport més ràpid i eficaç. El servei de postes a cavall era a disposició dels particulars sempre i quan comptessin amb els permisos i els diners necessaris per cobrir les despeses que suposava córrer la posta d'aquesta manera. Altres dificultats que hom podia trobar en utilitzar aquesta modalitat de transport eren que els correus tenien prioritat sobre la resta de particulars; les parades de posta comptaven amb escasses cavalleries (de dos a vuit al llarg del Set-cents i entre déu i setze al segle XIX); els tràmits burocràtics eren complexos i les tarifes molt altes. Igualment, viatjar en cadira de posta era reservat a l'estat, que en fer servir qualsevol de les dues modalitats de transport gaudia d'exempcions i descomptes significatius, i l'estrat més adinerat de la societat espanyola. Tot i la reducció de les tarifes de les cadires-correu cap a la meitat del Vuit-cents, aquest servei no va poder competir amb les diligències (que acabaren ocupant-se també del trasllat del correu) ni, finalment, el ferrocarril. Aquest nou sistema de transport fou adoptat pel correu a les línies a les quals funcionava fins a suprimir el sistema de postes tradicional al final de la dècada dels cinquanta del segle XIX⁵⁶⁸. A partir de mitjan de la citada centúria, només corrien la posta a cavall els treballadors de correus en aquelles rutes transversals on no arribaven altres mitjans de transport.

A l'alçada de 1735, existien 162 *caxas* o estafetes de correus dintre del territori nacional. Gran part d'aquestes administracions eren concentrades als encontorns de Madrid, dintre del polígon format per Toledo, Àvila, Salamanca, Zamora, Palència, Sòria, Conca⁵⁶⁹ (els antic regnes d'Aragó, Catalunya i València només comptaven amb 12 estafetes de correus). De les estafetes principals o provincials depenien la resta

⁵⁶⁷ MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*, op. cit., p. 520.

⁵⁶⁸ La perfecta imbricació dels ferrocarrils i el servei de correus espanyol es va assolir el 1860 segons BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*, op. cit., p. 78. Altres autors, com Santos Madrazo afirmen que «el ferrocarril fue absorbiendo la circulación de las líneas postales hasta provocar su supresión en 1856». Veure MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*, op. cit., p. 527.

⁵⁶⁹ ARANAZ DEL RIO, F. "Estructura del correo en España durante el primer tercio del siglo XVIII", op. cit., p. 52.

d'administracions que eren la majoria. Com a norma general, a les administracions principals treballaven un administrador general, un comptador, un visitador, un caixer, dos oficials de comptadoria i un escrivà i a les d'inferior categoria, un administrador i entre un i quatre oficials. L'edifici d'una Administració de correus com la de Lima (el Perú), el 1796, tenia diverses estances: un pati, una cambra per a la guàrdia, una sala per a despatxar l'enviament de paquets postals dels particulars, un despatx principal de l'oficina, una peça destinada a la custòdia dels cabdals i la comptadoria, la sala de l'arxiu i l'estança de l'estafeta principal⁵⁷⁰.

Des de mitjan segle XVIII, el número de rutes que cobria el correu i d'expedicions setmanals va anar creixent de forma continuada. El 1764, amb la fundació del Correo Marítimo de Indias, l'estat es va ocupar del sosteniment de les comunicacions entre la Península i les possessions espanyoles d'ultramar i la tramesa de correspondència va esdevenir regular. Entre 1856 i 1865 es va instaurar la distribució diària del correu a tots els ajuntaments del país. La modernització de les infraestructures de transport –millora de les carreteres, utilització dels vaixells de vapor i implantació de la xarxa telegràfica i de ferrocarrils– van contribuir a una millor articulació de les comunicacions dintre i fora del territori peninsular, un augment de la circulació postal i la socialització de l'intercanvi epistolar (en aquest darrer punt va ésser fonamental l'abaratiment de les tarifes postals). Sens dubte, la implantació de la xarxa de ferrocarrils és un dels factors explicatius cabdals de l'augment de l'ús dels serveis de correus al segle XIX. Des de 1855, l'estat va concedir a les empreses ferroviàries la potestat de construir les vies del tren a canvi de la gratuïtat o de tarifes preferencials per a l'acoblament de vagon-correu. Com a resultat d'aquests pactes, es va reduir considerablement el cost del transport del correu i va augmentar la productivitat del servei en utilitzar els vagon-correus com a oficines des d'on s'anava classificant la correspondència⁵⁷¹.

6.2.5 El preu dels ports de la correspondència

Des que, al començament del segle XVIII, el correu va esdevenir una renda reial, l'autoritat competent va vetllar per a què les taxes que es cobraven pel transport de la correspondència produïssin la màxima rendibilitat possible a l'erari públic. El preu

⁵⁷⁰ Informació extreta de DEL CAMINO MARTÍNEZ, C. “Escritura y oficina en el siglo XVIII: la administración de correos de Lima”. *Historia, Instituciones, Documentos*, 2009, núm. 36, p. 77.

⁵⁷¹ BAHAMONDE MAGRO, A. “El estado y las comunicaciones postales en España, 1834-1936”, op. cit., p. 109.

dels ports de les cartes es va calcular, fins el 1845, en base al pes de la correspondència i la distància a recórrer des de l'estafeta d'origen fins a la de destinació. A la coberta de les missives, normalment a l'angle inferior esquerre, els treballadors de correus anotaven l'import que hom havia de pagar quan l'epístola arribava al seu destí. Des del començament del Set-cents es van emprar tampons per a marcar les administracions d'origen, trànsit i destí de la correspondència així com el cost dels ports⁵⁷². El pagament diferit d'aquests ports afavoria el seu efectiu lliurament a mans del destinatari (malgrat el mal estat dels camins, la proliferació de saltejadors, la manca de cavalleries a les cases de postes, els accidents i les inclemències meteorològiques, etc.)⁵⁷³. Malauradament, moltes vegades els receptors de les epístoles no les retiraven de les estafetes de correus per no haver de (o no poder) pagar les tarifes corresponents. Aquest romanent de *cartas sobrantes* afectava negativament les arque de la renda de correus però tots els esforços de l'Administració per solucionar aquest problema van ésser infructuosos. El sistema de pagament diferit del correu es va abandonar cap a la meitat del segle XIX, quan el Govern va imposar una tarifa uniforme per a tot el territori peninsular espanyol que hom havia d'abonar mitjançant la compra de segells. Seguint l'exemple anglès, es va ordenar la utilització del segell de correus com a nova forma de franqueig previ de la correspondència (d'aquesta manera era el remitent qui pagava la tramesa de les cartes i no el destinatari, com havia succeït fins aleshores).

En l'ordre legislatiu, la primera tarifa de correus espanyola pròpiament dita es va establir el 7 de desembre de 1716. Aquesta primera taxa es va calcular tenint en compte el pes i la distància a recórrer fins a lliurar la carta. En funció de la primera variable, les cartes es van classificar en senzilles i dobles dintre del territori peninsular i es va reconèixer una tercera categoria intermèdia, el *medio pliego*, per a la correspondència dirigida a l'estranger. En funció de la distància, Espanya va quedar dividida en 15 districtes agrupats en 5 escales d'acord amb el grau de separació geogràfica existent entre el districte i l'Administració central de correus de Madrid⁵⁷⁴; mentre que, pel que feia als intercanvis epistolars amb Europa, hom va distingir dues zones: Madrid (aquesta zona incloïa les dues Castelles, Viscaia, Navarra, Aragó, València i Catalunya) i Perifèria (les dues Andalusies, Extremadura, Galícia i Portugal). Els països europeus van ésser agrupats en quatre blocs amb una tarifa diferent per a cadascun (França,

⁵⁷² MARTÍNEZ LORENTE, G. "Breve historia del correo", op. cit., p. 66.

⁵⁷³ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C. "Las tarifas postales españolas hasta 1850 (del pago aplazado al franqueo previo)". *Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea*, 1980, núm. 2, p. 111.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, p. 115.

Holanda i Flandes, Anglaterra i Itàlia) mentre que, per a les colònies americanes, hi havia una tarifa única⁵⁷⁵. El sistema tarifari aprovat el 1716 va restar en vigor fins a l'agost de 1779. Tanmateix, només va ésser efectivament aplicat per l'Administració general de correus de Madrid, els preus que es cobraven pels ports de la correspondència a la resta d'estafetes del país variaven segons criteris discrecionals.

Essent superintendent de correus el comte de Floridablanca es van aprovar unes noves tarifes de correus (reglament del 6 d'agost de 1779) que subscrivien la distinció bàsica entre el correu peninsular i l'internacional del sistema tarifari de 1716 i mantenien els criteris de pes i distància a l'hora de calcular el preu dels ports de la correspondència. Segons la normativa de 1779, emperò, hom reconeixia 5 categories de cartes en funció del pes i 32 demarcacions postals amb segell propi. Així mateix, les tarifes postals del 1779 eren més elevades que les decretades el 1716 i les prèviament acordades el 1765⁵⁷⁶. Aquesta tònica d'increment general dels preus, que va persistir fins a la dècada dels vint del segle XIX, és atribuïble a la precària situació financera en què es trobava l'erari públic i a la necessitat del ram de correus d'aconseguir fons per a invertir a d'altres serveis (com la construcció de camins i l'ampliació de les línies de postes)⁵⁷⁷. Les ordenances que es van promulgar el 16 de novembre de 1807 i el 4 de setembre de 1815 recullen, fonamentalment, un augment dels preus. La normativa del 1815 va introduir una sisena categoria de cartes en funció del seu pes⁵⁷⁸. Uns mesos després, el 7 de febrer de 1816, es va aprovar una nova disposició relativa al correu internacional. A partir d'aquella data, França perdia la distinció regional prèvia i esdevenia zona única a l'hora de calcular el preu dels ports de la correspondència i Espanya restava dividida en tres zones, una més que al 1779, pel que feia a l'intercanvi epistolar internacional⁵⁷⁹. El 26 de juny de 1822, les Corts espanyoles van reformar –tot i que amb escassa profunditat– el sistema de tarifes postals preexistent de manera que, en funció de la distància, hom va distingir entre les cartes que circulaven a l'interior de les 51 províncies en què era dividit el territori peninsular espanyol (incloses les Illes Balears), de les epístoles que viatjaven d'una província a una altra. En relació amb la correspondència internacional, les Corts van limitar l'acció de la renda de correus al

⁵⁷⁵ *Ibid.*, p. 117.

⁵⁷⁶ *Ibid.*, p. 130.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, p. 164.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, p. 135.

⁵⁷⁹ *Ibid.*, p. 141.

transport de la mateixa fins a les fronteres francesa i portuguesa⁵⁸⁰. El 16 d'agost de 1845 es van reformular *stricto sensu* els criteris de tarifació postal (a imitació del model anglès). D'aleshores ençà el preu pel trasllat de la correspondència es va establir exclusivament en funció del pes. El canvi de taxes del 1845 només va afectar a l'intercanvi epistolar peninsular, el correu destinat a les Canàries i les colònies americanes es va regir per les disposicions aprovades fins aleshores⁵⁸¹. Finalment, l'1 de desembre de 1850, el Govern espanyol va disposar, encara amb caràcter voluntari, el franqueig previ de la correspondència mitjançant l'ús de segells de correus (els primers que van circular a Espanya reproduïen l'efígie d'Isabel II). La seva utilització va esdevenir obligatòria a partir del 15 de febrer de 1856 (la mesura va entrar en vigor en dates diferents per a la correspondència peninsular i la ultramarina). Només si les epístoles eren franquejades incorrectament, per sota del cost real dels ports, la diferència havia d'ésser sufragada pel destinatari⁵⁸².

Tot i que Espanya fou el primer país d'Europa que va restituir el servei de correus a la corona i el va convertir en un ram més de l'Administració pública, el sistema postal espanyol no va poder contribuir al progrés del país fins a mitjan segle XIX⁵⁸³. La consideració del correu com a renda de la qual era necessari obtenir els màxims beneficis possibles i no com a servei públic va provocar que, al llarg de la primera meitat del Set-cents, les polítiques postals fossin poc coherents i eficaces i que fos precís encara arrendar el servei de correus a particulars. La influència dels polítics il·lustrats es va deixar sentir a la segona meitat de la mencionada centúria: el Govern va apostar fort per l'abaratiment de les tarifes postals, van augmentar i es van modificar les prestacions, els itineraris i el nombre d'expedicions de correus, i es va produir un desenvolupament legislatiu que van fer possible que el servei fos aprofitat per un major nombre d'usuaris. Al final del segle XVIII, la utilització del correu en la seva dimensió econòmica e informativa, lligada al desenvolupament del comerç, començava a guanyar terreny a la domèstica⁵⁸⁴. El Vuit-cents van continuar racionalitzant-se i abaratint-se les taxes dels ports de la correspondència. Tanmateix, la introducció del segell de correus no va suposar, inicialment, un increment considerable del volum de la correspondència privada de la classe obrera (entre la qual l'escriptura de cartes estava més aviat

⁵⁸⁰ *Ibid.*, pp. 143-145.

⁵⁸¹ *Ibid.*, p. 152-153.

⁵⁸² *Ibid.*, p. 161.

⁵⁸³ *Ibid.*, p. 163.

⁵⁸⁴ BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*, op. cit., p. 18.

condicionada pel nivell d'alfabetització). Van ésser les classes mitjanes i les vinculades amb l'activitat comercial les que més es van beneficiar d'una taxa postal plana⁵⁸⁵. La implantació de la xarxa telegràfica a la segona meitat del segle XIX, que es sumava als serveis postals existents, i la pràctica congelació de les tarifes van contribuir a la definitiva socialització d'ambdós serveis⁵⁸⁶.

6.2.6 Itineraris i guies de camins

Segons Horacio Capel, «el viajero por España pudo disponer de algunos recursos bibliográficos auxiliares, en cuanto a guías de caminos y postas y guías de carácter más o menos turístico, así como calendarios y guías de forasteros»⁵⁸⁷. Efectivament, els viatgers dels segles XVIII i XIX que volien recórrer Espanya podien trobar informació pràctica –i alguna nota que podríem considerar de caràcter més turístic– als itineraris i guies de camins de l'època (de l'estil d'*Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España* del qual parlarem a continuació). Tanmateix, aquest tipus de llibres no eren dirigits exclusivament ni principalment als viatgers curiosos, sinó als consumidors en general. Funcionaris (especialment del ram de correus) i persones interessades en conèixer millor el sistema postal espanyol (sobretot per motius professionals, com els comerciants) devien ésser els lectors potencials i els que més utilitat podien extreure d'aquestes obres. El nombre de reedicions que conegueren molts dels títols que referirem a continuació ens fa pensar que gaudiren d'un notable èxit editorial al llarg del Set i el Vuit-cents. Tot i que la necessitat de reeditar amb certa freqüència itineraris i guies de camins també es justifica pel desfasament que amb el temps experimentaven els seus continguts (per la creació de noves administracions de correus, el canvi de les rutes postals, la construcció de noves carreteres i postes, l'establiment de les diligències per al servei de correus i altres millores tecnològiques). Per als investigadors, aquest tipus d'obres han esdevingut una font documental molt valuosa per a l'estudi de la correspondència i de la història del correu.

El segle XVIII, antics repertoris de camins, com *Repertorio de todos los caminos de España* (1546) de Juan Villuga o *Repertorio de caminos* (1576) d'Alonso de

⁵⁸⁵ BRIGGS, A. i BURKE, P. *De Gutenberg a Internet. Una historia social de los medios de comunicación*, op. cit., p. 153.

⁵⁸⁶ MARTÍNEZ LORENTE, G. “Breve historia del correo”, op. cit., p. 68.

⁵⁸⁷ CAPEL, H. “Geografía y arte apodémica en el siglo de los viajes”. *Geocrítica. Cuadernos críticos de geografía humana*, 1985, núm. 56, p. 29.

Meneses, eren obsolets. Calien obres noves que oferissin notícies tant dels camins aleshores existents com dels serveis de postes i correus. L'assumpció de l'administració del servei de correus per part de l'estat al començament del Set-cents va anar acompanyada d'un nou impuls a la publicació tant d'obres que complien la premissa d'oferir informació sobre el sistema postal com de les que recollien itineraris i rutes que podien ésser d'interès per als viatgers⁵⁸⁸. Un exemple notori de la renovació del gènere dels antics repertoris de camins el trobem a *Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España* (1758) de José Matías Escribano, obra publicada en diverses ocasions al llarg de la centúria. Aquest llibre ofereix al lector una relació detallada dels diversos camins que travessaven Espanya partint de Madrid, d'algunes rutes que connectaven altres ciutats espanyoles entre si i dels trajectes que comunicaven el país amb les principals capitals europees (Lisboa, París, Roma, Venècia, Nàpols, Viena, etc.). Aquesta informació es presenta com un llistat de tots els pobles que formaven part de cadascun dels recorreguts –molts dels quals eren emprats pels serveis de correus– i la distància que els separava. A més, *Itinerario español...* inclou, de forma esporàdica, indicacions sobre la presència de rius, barques o ponts a un itinerari concret; on es podia menjar i/o dormir; i «de los mesones donde viene a parar en Madrid los más de los ordinarios, arrieros, caleseros, y carruageros de España»⁵⁸⁹ (els catalans solien parar a la fonda de la Cruz o de la Encomienda que estaven situades al carrer d'Alcalá). El mateix Escribano va comercialitzar un mapa d'Espanya que reflectia la divisió entre regnes i províncies i la situació de les ciutats i els ports més importants de l'època a més de l'entramat de camins. *Nueva guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España y Portugal* (1809) és una actualització corregida de l'itinerari d'Escribano atribuïda a Santiago López. Les diverses reedicions que havien sortit a la llum d'*Itinerario español...* incorrien en múltiples errors en no recollir, segons López, els canvis esdevinguts a la xarxa de camins que comunicaven la Península (objectiu que sí que és assolit a la *Nueva guía de caminos...*). Allò que distingeix fonamentalment els itineraris del segle XVIII i XIX dels repertoris de Villuga o Meneses és la centralitat de Madrid a totes les rutes.

⁵⁸⁸ CAPEL, H. “Geografía y arte apodémica en el siglo de los viajes”, op. cit., pp. 29-30.

⁵⁸⁹ ESCRIBANO, J. M. *Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España*. 2a ed. Madrid: Imprenta de Miguel Escribano, 1760, p. 4r.

A jutjar per les paraules d'Alonso de Arce que reproduïm a continuació el segle XVIII encara hi havia un gran desconeixement del funcionament del servei de correus:

“[...] para el público; ya con el fin de evitar preguntas fastidiosas en las estafetas que muy de ordinario embarazan a los oficiales, llegando a inquirir, quando están más ocupados, qué días y por qué parages se dirigen estas o las otras cartas; ya con el designio de sossegar algunos escrúpulos que se suelen ofrecer en quanto a los portes que se deben pagar, originándose la duda de parecer no se lleva igual uniformidad en todas las caxas”⁵⁹⁰.

Probablement per això era molt habitual que les cartes es perdessin o arribessin amb retard. Orientades a un públic ampli i desconeixedor de la configuració precisa de les diverses rutes postals peninsulars són les obres *Descripción general para escribir a todas las ciudades de España, villas y lugares más remotos de ella, reinos y potencias extranjeras* (1736) del citat primer oficial interventor de l'Estafeta General de Castilla Blas Alonso de Arce; *Itinerario de las carreras de posta de dentro y fuera del Reino* (1761) de Pedro Rodríguez de Campomanes, assessor general de la renda de correus quan es va publicar la seva obra (Campomanes va començar com a Asesor General de la Renta de Correos y Postas el 1755 i en va ésser nomenat administrador general l'any següent, mantenint-se en aquest càrrec fins el 1762⁵⁹¹); i *Dirección general de cartas en forma de diccionario* (1775) i *Guía general de postas y travesías de España* (1784) del també oficial de correus Bernardo Espinalt (el segon títol es va editar fins ben entrat el segle XIX). *Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España* (1830) de Francisco Xavier de Cabanes i *Nueva dirección de cartas e itinerario por orden alfabético de las cuatro provincias de Cataluña* (1835) de Vicente Ballesteros són alguns dels exemples més rellevants del gènere al segle XIX (veure annex 20). Aquestes obres compartien alguns o tots els continguts que enumerem a continuació: un inventari de les diverses rutes postals peninsulars existents, tant de les carreres principals amb origen a Madrid com d'altres de transversals, de les quals hom n'enumerava les diverses

⁵⁹⁰ ALONSO DE ARCE, B. *Descripción general para escribir a todas las ciudades de España, villas y lugares más remotos de ella, reinos y potencias extranjeras*. Madrid: Antonio Sanz, 1936, pp. 2v-3r de la dedicatòria.

⁵⁹¹ Aquesta i d'altra informació sobre Campomanes la podem trobar a l'estudi introductori de l'obra *Itinerario real de las carreras de postas*, a càrrec de Manuel Jesús González i John Reeder, edició facsímil de 1988, publicada pel Ministerio de Transportes, Turismo y Comunicaciones.

estafetes que hi formaven part; els dies de la setmana que el correu entrava i sortia de l'Administració general de correus de Madrid procedent o en direcció a les principals estafetes espanyoles, així com a Itàlia, França i altres països europeus i les colònies americanes; el cost dels ports de la correspondència en funció de la distància i el pes de les epístoles; i/o un mapa postal d'Espanya.

Descripción general para escribir a todas las ciudades de España... aporta, a més a més dels continguts genèrics referits més amunt, notícies sobre el lapse de temps durant el qual les missives eren a disposició dels destinataris i quan començaven a ésser repartides pels carters. *Itinerario de las carreras de posta...* conté un compendi de la història del correu i les postes espanyoles des del segle XVI fins al 1760 basat en l'anàlisi de la legislació vigent en cada moment, les ordenances postals de 1720 i informació sobre monedes estrangeres i sobre el cost del franqueig del correu fora d'Espanya. Com d'altres llibres de Campomanes, *Itinerario de las carreras de posta...* fou editat amb el patrocini de l'estat. Per això Manuel Jesús González i John Reeder especulen amb la possibilitat de què l'obra no fos mai posada a la venda sinó que fos repartida gratuïtament entre els funcionaris (tot i que el seu autor la dirigia al públic en general)⁵⁹². A *Dirección general de cartas...* s'ofereixen algunes dades sobre els dies que eren necessaris per a girar una carta a les places de comerç més importants d'Europa i un voluminós llistat de poblacions i la província a la qual pertanyien o el camí/ruta de correus al qual eren associades. Bernardo Espinalt pretenia que el seu llibre contribuís a «evitar, por medio de este efecto de mi aplicación, los extravíos, las detenciones y pérdidas totales de cartas y documentos, que interesan tal vez el honor, la vida, y la hacienda de mis conciudadanos»⁵⁹³, aportant informació sobre com adreçar correctament una carta. La direcció havia d'incloure el nom i els cognoms de la persona a la qual anava dirigida l'epístola, el carrer i el número de la casa on vivia el destinatari i al peu de la missiva, el nom del poble (i si aquest era poc conegut, el nom de la població més important del seu entorn). Quan l'epístola anava dirigida a l'estranger, el primer que hom havia de consignar al sobreescrit era el nom de la nació⁵⁹⁴. I el segon llibre d'Espinalt mencionat, *Guía general de postas...*, conté els itineraris postals que connectaven Madrid amb els Reales Sitios (San Ildefonso, Aranjuez, el Escorial i el

⁵⁹² RODRÍGUEZ CAMPOMANES, P. *Itinerario real de las carreras de postas*; pròleg a càrrec de Manuel Jesús González i John Reeder. Madrid: Ministerio de Transportes, Turismo y Comunicaciones, 1988, p. 29.

⁵⁹³ ESPINALT GARCÍA, Bernardo. *Dirección general de cartas en forma de diccionario*. Vol. I. Madrid: Pantaleón Aznar, 1775, p. 2 del pròleg.

⁵⁹⁴ Segons J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., p. 8.

Pardo) i el preu dels carruatges que efectuaven aquests recorreguts transportant la correspondència; els que anaven dels Reales Sitios al començament de les principals rutes de correus peninsulars; i els de totes les carreres de posta que sortien de Madrid.

Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España (1830) del brigadier d'infanteria Francisco Xavier de Cabanes segueix el deixant de l'obra de Pedro Rodríguez de Campomanes però n'actualitza els continguts que havien quedat desfasats. Com en el cas d'*Itinerario de las carreras de posta de dentro y fuera del Reino*, l'edició de l'obra de Cabanes també fou patrocinada per la renda de correus. Així mateix, la *Guía general de correos...* de Cabanes inclou un resum de la història del correu i les postes espanyoles (des de l'antiguitat fins al moment que fou escrita); també «dedica otro capítulo al ramo de postas, expresándose con la indispensable extensión cuáles son las carreras generales montadas, las de segunda clase y las de travesía [...] sin omitir la noticia de aquellas que se puede viajar en ruedas o tan solamente a la ligera»⁵⁹⁵; hi és reproduït el reglament general de 1826 i a l'apèndix, Cabanes fa referència a les tarifes del transport i la certificació de les cartes segons el seu pes i la seva procedència i inclou un itinerari de tots els camins d'Espanya i un mapa geomètric de la Península. A diferència de *Itinerario de las carreras de posta...*, l'obra de Cabanes conté una extensa explicació del funcionament de les diverses institucions que constituïen la renda de correus i de les atribucions i privilegis dels seus treballadors (a partir de les ordenances de 1794 i la resta de legislació aleshores vigent); destina un capítol sencer a enumerar els camins de primer i segon ordre existents a la Península i les obres de conservació i millora que s'hi estaven fent i a descriure les obligacions de què eren subjecte els diferents empleats del ram de camins i les disposicions governamentals en matèria d'establiment de posades; un altre capítol sencer al ram de canals, la navegació interior i el reg a la Península; i una relació dels diversos segells aleshores en circulació i les estafetes on havien d'ésser emprats. La *Guía general de correos...*, en canvi, no inclou tantes rutes entre la capital espanyola i les ciutats europees més importants del seu temps; ni cap trajecte que comuniqui dues ciutats del Vell continent entre si; ni aporta tanta informació sobre les mesures espanyoles o les monedes estrangeres i la seva equivalència amb les espanyoles com l'obra de Campomanes.

⁵⁹⁵ CABANES, F. X. de. *Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España*. Madrid: Imp. de D. Miguel de Burgos, 1830, p. 12.

El segle XIX, el servei de correus espanyol continuava mostrant alguns dels problemes (retard i pèrdua de la correspondència) que ja eren comuns a la centúria precedent:

“El Ramo de Correos, al paso que proporciona suma alegría al que tiene una correspondencia seguida, causa también gran tristeza al que, esperando recibir una carta, pasa dos, cuatro o más correos sin el consuelo de leerla, ya por estar mal dirigida o mal escrito su nombre, que sucede con gran frecuencia, como por haber padecido algún extravío”⁵⁹⁶.

L’oficial de correus Vicente Ballesteros excusa els treballadors de correus i atribueix aquests dèficits, a la introducció de *Nueva dirección de cartas e itinerario por orden alfabético de las cuatro provincias de Cataluña* (publicada per primera vegada abans de 1835), al fet que l’emissor de l’epístola no hi escrivís correctament l’adreça o el destinatari no acudís a recollir-la. Per a evitar incórrer en el primer error, Ballesteros recomanava escriure al sobre el nom i cognoms del destinatari i el seu ofici (afegint el nom del carrer i el número de la casa si les cartes anaven dirigides a poblacions molt grans); el nom complet del poble i la província de destinació; i el nom del país a la capçalera quan les missives s’adreçaven a l’estranger (més o menys les mateixes dades que amb anterioritat havia recomanat Espinalt). Com *Dirección general de cartas en forma de diccionario*, l’obra de Ballesteros és fonamentalment un llistat ordenat alfabèticament de tots els pobles de Catalunya i l’estafeta de correus que els pertocava (ampliat amb informació sobre els dies que el correu entrava i sortia de l’estafeta de Barcelona, el preu del port dels impresos i els segells que aleshores s’havien d’emprar a les diferents províncies espanyoles i les colònies americanes).

Altres lectors interessats en conèixer els camins que travessaven Espanya i els pobles i les fondes establerts als mateixos eren els militars. Segons Pere Serra i Bosch, autor de *Prontuario de la mayor parte de los caminos y veredas del Principado de Cataluña* (1814), comptar amb informació sobre els diversos itineraris que comunicaven un territori contribuïa a la seva defensa. Així mateix, obres com la citada anteriorment, produïdes per i per a l’exèrcit podien ésser útils en aquells que només

⁵⁹⁶ BALLESTEROS, V. *Nueva dirección de cartas e itinerario por orden alfabético de las cuatro provincias de Cataluña*. Barcelona: Impremta de Manel Saurí, 1835, p. 4.

volien viatjar per la Península. *Itinerario de Cataluña* (1823) de D. F. C. és un altre exemple. Com l'obra de Serra i Bosch, aquest segon llibre conté una sèrie de taules de les carreres que connectaven les ciutats catalanes més importants entre si, assenyalant la distància que les separava *a paso de tropa* i si eren camins transitables únicament a peu i a cavall o amb carros i carruatges. Amb el títol d'*Itinerario de la mayor parte de los caminos y veredas de las cuatro provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona* (1838) es va reeditar l'obra anterior a la impremta de Manuel Texero. Més proper a l'àmbit de la geografia que no pas al gènere dels itineraris i les guies de camins és *Itinerario descriptivo de Cataluña* (1847) de Tomàs Bertran Soler. Aquest llibre fa una àmplia descripció historicogeogràfica de Catalunya amb un to marcadament vindicatiu i inclou un llistat de 72 itineraris que comunicaven el Principat.

També alguns manuals epistolars –obres destinades a transmetre la teoria epistolar del seu temps fonamentalment a partir de models– que van sortir a la llum els segles XVIII i XIX contenen referències al sistema de postes espanyol, principalment indicacions sobre els dies que les cartes entraven i sortien de l'estafeta general de correus de Madrid; o incloïen una guia dels camins, com és el cas d'un dels manuals més populars d'ambdues centúries a Catalunya, *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas, y de responder a ellas*, obra d'autoria incerta fins que va ésser atribuïda a J. Antonio D. i Begas el 1794 (a partir de l'edició del citat any es continuava fent referència als dies d'arribada i sortida del correu però el llibre ja no contenia la guia). Altres exemples vuitcentistes són: *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas* (1803) d'Antonio Marqués i Espejo i *Novísimo estilo de cartas* (1850) de Joan Sagarra. Al primer títol citat, l'autor dóna informació sobre les principals rutes postals espanyoles, nomenant els pobles, rius, etc. que hom podia trobar pel camí i la distància existent entre les diverses poblacions; i al segon títol, les referències sobre els dies d'entrada i de sortida del correu es centren en l'estafeta general de Barcelona (a més a més d'alguna nota relativa al franqueig de la correspondència).

Però el que trobem fonamentalment als manuals epistolars són consignes relatives a com adreçar correctament una carta i les cortesies que hom havia de mantenir en fer ús del correu. El segon tipus d'instruccions eren més variables i s'adaptaven a les modes del seu temps:

“El franqueo de cartas es una impolítica, a no ser que vayan dirigidas a sujetos pobres o que se dirijan a puntos del extranjero en que sea necesario hacerlo”⁵⁹⁷.

“Es de más atención franquear la carta que echarla al correo sin este requisito, mayormente si la escribimos por nuestro interés y no por el del que la recibe”⁵⁹⁸.

En llengua catalana es va publicar per primera vegada entre la fi del Set-cents i l'inici del Vuit-cents una guia de camins titulada *Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma*, de la qual han arribat exemplars de tres edicions diferents fins als nostres dies⁵⁹⁹. A cap dels tres exemplars conservats ha quedat constància de qui fou l'autor del recull, molt probablement una versió resumida i en català d'altres manuals populars de l'època. La primera part d'aquesta *Guia de camins...* conté una relació de totes les ciutats que formaven part dels itineraris Barcelona-Madrid, Barcelona-Tarragona-València-Granada, Barcelona-Vic, Madrid-Toledo i Sevilla-Toledo, i informació sobre la ruta que connectava Barcelona i Roma. El llistat de ciutats que s'havien de travessar per les diverses rutes va acompanyat d'una sèrie de notes que remetien a les drecceres que havien de seguir els viatgers, els llocs d'interès (esglésies fonamentalment), les poblacions o llogarets on hom podia menjar i dormir, i els rius que s'havien de franquejar i sous que s'havien de pagar per fer-ho. Les darreres deu pàgines de *Guia de camins...* són ocupades per un *Estil d'escriure cartes i respondre a elles*. Així doncs, els lectors potencials d'aquesta guia hi podien trobar tant informació sobre determinat camí com diversos models de cartes (de felicitació de les pasqües, d'enhorabona per un casament o el naixement d'un fill, de condol i amoroses), l'escriptura de les quals podien imitar durant el seu viatge.

6.2 El servei postal d'Ultramar

L'articulació d'un sistema de comunicacions estable i eficaç entre Espanya i Amèrica fou un motiu de preocupació constant per a la corona espanyola des dels temps

⁵⁹⁷ SAGARRA, J. *Novísimo estilo de cartas*, op. cit., p. 9 del pròleg.

⁵⁹⁸ J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*, op. cit., p. 9.

⁵⁹⁹ Manresa, Ignasi Abadal, entre 1769 i 1813; Manresa, Martí Trullàs, ca. 1830; i Vic, Impremta de Valls, 1848. Més informació al capítol “La preceptiva epistolar a les acaballes de l'època moderna i l'inici de la contemporaneïtat”.

de la conquesta (ja que un sistema de transmissió de la informació eficient contribuïa a millorar i estimular el comerç transoceànic i garantia la dependència o integració política i estratègica entre la metròpoli i les seves colònies)⁶⁰⁰. És més, els moments de major esplendor colonial van coincidir amb els de major fluïdesa de les comunicacions⁶⁰¹. Fins a la implantació del telègraf a mitjan segle XIX, les comunicacions transoceàniques es basaven essencialment en l'intercanvi de correspondència. Malauradament és ben coneguda la reiterada ineficiència del sistema postal ultramarí –que s'agreujava durant els períodes de conflicte bèl·lic. D'aquí l'interès dels diversos governs espanyols dels segles XVIII i XIX per a modernitzar el servei (modernització que des del final del Set-cents passava fonamentalment per la substitució dels antics vaixells de vela pels de vapor). Com veurem a continuació, el transport de la correspondència entre Espanya i els seus dominis americans va dependre del Correo Marítimo de Indias des del 1764 (servei que, al llarg del període que abraça aquest estudi, va ésser cedit a companyies privades o va dependre de la Marina reial). Amb anterioritat a aquesta data, el sistema postal americà era a les mans dels correus majors.

Els serveis de correus autòctons d'Amèrica van desaparèixer amb el descobriment i posterior conquesta del continent. Tanmateix, els *chasquis* peruans, els *paguani* mexicans i d'altres correus a peu indígenes que recorrien les extenses i poc conegudes terres (per als colonitzadors) del Nou Món van continuar desenvolupant el seu ofici i transportant el correu reial durant un cert temps⁶⁰². Com a la Península, la responsabilitat i els beneficis associats a la conducció i la distribució de la correspondència van anar a parar a les mans dels correus majors des del 1570. L'ofici de Correo Mayor de las Indias⁶⁰³ va ésser monopoli de Lorenzo Galíndez de Carvajal i els seus descendents durant gairebé tres segles i aquests el van implantar primerament al virregnat del Perú. Durant els segles XVI i XVII el Consejo de Indias es va encarregar

⁶⁰⁰ LÓPEZ BERNAL, J. M. “Las comunicaciones postales en América durante la época colonial (siglos XVI-XVIII)”. A: *El correo español en América*. Madrid: Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas del Ministerio de Cultura, MOPTMA, 1996, p. 23.

⁶⁰¹ Reproduïm la tesi de CID RODRÍGUEZ, R. “Los correos marítimos a las Indias en el siglo XVIII”, op. cit., p. 40.

⁶⁰² Més informació a GUTIÉRREZ ALVÁREZ, S. J. *Las comunicaciones en América: de la senda primitiva al ferrocarril*. Madrid: Fundación Mapfre América, Editorial Mapfre, 1993, pp. 315-344.

⁶⁰³ Des del 1570 les prebendes de l'ofici de correu major de les Índies es van dividir en «vendibles y renunciables» per a Espanya i de propietat perpetua per a les Índies, distingint-se des d'aleshores el càrrec de Correo Mayor de las Indias de la Casa de la Contratación, del Correo Mayor de las Indias. Veure LÓPEZ BERNAL, J. M. “Las comunicaciones postales en América durante la época colonial (siglos XVI-XVIII)”, op. cit., p. 25.

de supervisar el funcionament de les comunicacions postals d'ultramar, essent la Casa de Contratación de Sevilla primer, i el Consulado de la Universidad de Cargadores a Indias a partir de la dècada dels vint del Sis-cents, les institucions que s'ocupaven de despatxar les naus que havien de portar la correspondència. Les deficiències del sistema van impel·lir la corona a encomanar aquesta tasca a un particular, Diego Zárate de Murga, marquès de Montesacro, el 1707. Però aquesta iniciativa no va tenir èxit i el Consulado de Cargadores va continuar assumint aquesta funció fins que, el 1764, Carles III va crear el Correo Marítimo de Indias (empresa estatal que es va fer càrrec del trasllat de la correspondència i, amb el temps, també del transport de mercaderies, cabdals –de la reial hisenda o de particulars– i passatgers). Entre el 1765 i el 1769 es van incorporar a la corona els diversos oficis de correu major de les Índies. En formar part de la renda de correus, el sistema postal ultramarí es va organitzar com una xarxa centralitzada de comunicacions amb un entramat de rutes marítimes i terrestres que posaven en contacte els diversos enclavaments polítics i econòmics d'Amèrica⁶⁰⁴. D'aleshores ençà, l'organigrama i la normativa que regien el servei de correus peninsular –“Reglamento general de Correos y postas” de 1720, “Real ordenanza de correos” de 1762 i “Ordenanza general de correos” de 1794– van tenir efecte també als territoris americans. A més a més, el correu d'ultramar va ésser específicament regulat per mitjà del “Reglamento Provisional del Correo Marítimo de España a sus Indias Occidentales” de 1764, unes “Instrucciones particulares” addicionals del mateix any i la “Real ordenanza del Correo Marítimo” de 1777 (arran de l'entrada en vigor d'aquest darrer reglament, la direcció general de correus va quedar establerta a Madrid; el superintendent general de correus es va fer càrrec del ram de correus marítics; i es va nomenar un administrador principal de correus a La Habana i un altre a Buenos Aires).

Des de la creació del Correo Marítimo de Indias, la correspondència particular i els plects oficials arribaven a Amèrica mensualment a través de dues rutes transoceàniques amb les seves corresponents extensions terrestres: la *carrera* de La Habana (1764) i la de Buenos Aires (a partir de 1767). Des de La Habana es distribuïa el correu a Veracruz i tota Nova Espanya, Florida i Luisiana, Campeche i Yucatán, Puerto Rico i Veneçuela, i els ports de Tierra Firme, des d'on el correu viatjava a Lima per Cartagena i Portobelo. L'al·ludida ciutat cubana es va convertir en el port colonial d'arribada i sortida dels paquebots de correu de tota Amèrica fins a l'obertura de la

⁶⁰⁴ LÓPEZ BERNAL, J. M. “Las comunicaciones postales en América durante la época colonial (siglos XVI-XVIII)”, op. cit., p. 33.

carrera de Buenos Aires. Des de la capital argentina es menava el correu per via terrestre a tota la conca del Riu de la Plata, el Perú i Xile. Les missives dirigides al Perú hi podien arribar per ambdues vies, essent una pràctica habitual de l'època enviar cartes i altres documents per duplicat, dintre d'embarcacions que cobrien un i altre itinerari. Al començament de cada mes sortien del port de la Corunya les naus que cobrien el trajecte de La Habana i Nova Espanya, i els dies 15 de febrer, abril, juny, agost, octubre i desembre les que anaven a Buenos Aires i el Perú des del 1771 (amb anterioritat només hi anaven 4 embarcacions a l'any). El Govern espanyol es va dotar d'un conjunt de fragates específicament destinades al transport de la correspondència que cobrien aquestes rutes. Les fragates-correu eren unes embarcacions de dimensions superiors a les dels *navíos de aviso* i estaven autoritzades a carregar passatgers i mercaderies. Els vaixells que transportaven el correu gaudien del privilegi de no poder ésser interceptats ni detinguts per cap altra embarcació (a excepció dels controls dels guardacostes) i la resta de naus de la Marina mercant i militar estaven obligades a ajudar-los en cas de necessitat⁶⁰⁵. Circumstancialment, les fragates del correu van ésser destinades a usos bèl·lics⁶⁰⁶.

La primera tarifa imposada al correu marítim colonial que recull la legislació espanyola és de 1628, tot i que se sap que des del segle XVI es cobraven els ports pel trasllat de la correspondència entre Espanya i el Nou Món⁶⁰⁷. Al “Reglamento provisional” de 1764 es van establir les primeres taules generals de preus aplicables tant a Espanya com a les seves colònies per aquest servei. Fins a l'entrada en vigor d'aquestes ordinacions, els ports es cobraven en funció del pes de les cartes (llevat del període que comprèn els mesos de maig de 1720 a agost de 1764, durant el qual el transport de la correspondència transoceànica, a mans del Consulado de Cargadores de Indias de la ciutat de Cadis, es va fer lliure de costos). De resultes de l'aplicació de les ordenances de 1764, el franqueig de la correspondència es va fer per avançat i, de l'Administració espanyola, només quedaren exempts d'aquest pagament, el president, els fiscals i els secretaris del Consejo de Indias. El sistema tarifari en direcció Índies-Espanya es va renovar el 1779 mentre que, en sentit contrari i dins el territori americà, va ésser vigent la reglamentació de 1764 fins el 1814 (quan es van reformar les tarifes

⁶⁰⁵ CID RODRÍGUEZ, R. “Los correos marítimos a las Indias en el siglo XVIII”, op. cit., p. 45.

⁶⁰⁶ *Ibid.*, p. 41.

⁶⁰⁷ LÓPEZ BERNAL, J. M. “Tarifas postales para el correo ordinario marítimo colonial (1628-1824)”. *Academvs*, octubre 2000, núm. 1, p. 7. L'article de López Bernal ens ha proporcionat gran part de la informació recollida en aquest apartat sobre el sistema tarifari del correu marítim colonial.

postals de Nova Espanya, Illes de Barlovento i Tierra Firme) o 1898 (en el cas de les darreres colònies americanes). Les taules de preus de 1779 tenien en compte tant el pes de les cartes com la distància que separava el lloc d'origen de les mateixes de la metròpoli. D'acord amb el nou reglament, Amèrica va restar dividida en 9 demarcacions (Buenos Aires, Caracas, Xile, Filipines, Guatemala, Illes de Barlovento, Nova Espanya, Perú i Santa Fe). Des de la instauració de l'ofici de correu major al continent americà, hom havia hagut de pagar una taxa postal interior terrestre a la qual es van sumar els ports marítims associats al trasllat de la correspondència. Aquests *sobrecostos* terrestres van ésser contemplats a la legislació de 1764 i es van continuar aplicant fins al 1814-1824 (excepte a l'Amèrica del Sud on es van reformar parcialment el 1768).

La guerra entre Espanya i Anglaterra del 1796-1804 va trastocar el funcionament del sistema postal ultramarí, alterant les rutes i la freqüència amb què es repartien les cartes i provocant una greu crisi econòmica en la renda de correus. El 1802 la situació dels correus marítims era pràcticament abocada al desastre a causa de la manca d'embarcacions, així que l'Estat espanyol es va veure obligat a encomanar el sosteniment de les comunicacions entre la Península i les colònies americanes a la Real Armada. El Ministeri d'Estat va continuar organitzant les expedicions del correu i el de Marina va proporcionar els vaixells, perfectament equipats i armats. Paral·lelament, el personal de correus va passar a dependre del Ministeri de la Marina i les fragates-correu, a ésser comandades per oficials de l'Armada i de la renda de correus⁶⁰⁸. Acabat el conflicte britànic, noves convulsions polítiques, derivades de la Guerra del Francès (1808-1814) i de l'ocupació gal·la de la Península, unides a l'escassetat de recursos de l'erari públic, van dificultar els contactes amb Ultramar. Entre 1815 i 1818, la necessitat d'enviar tropes a les colònies per combatre el procés emancipador que s'hi havia iniciat va revifar parcialment el tràfec de les comunicacions transatlàntiques. Tot i així, les turbulències politicobèl·liques amb què s'inaugurà el segle XIX espanyol van determinar que la correspondència transoceànica fos conduïda dintre dels bucs de guerra del Ministeri de la Marina durant el període comprès entre 1802 i 1827. Mentre la Marina militar va mantenir les comunicacions marítimes postals, el servei només va funcionar amb regularitat els primers tres anys⁶⁰⁹. Diverses companyies privades es van

⁶⁰⁸ Més informació a CID RODRÍGUEZ, R. "Los correos marítimos a las Indias en el siglo XVIII", op. cit., pp. 48-49.

⁶⁰⁹ PINIELLA CORBACHO, F. "La crisis definitiva de las comunicaciones marítimas postales entre la Península y Ultramar en el período 1805-1823". A: BAHAMONDE, A. MARTÍNEZ, G. i OTERO, L. E.

oferir a menar la correspondència fins a Amèrica sense èxit (a despit que la Marina militar tampoc complia amb els acords establerts amb la renda de correus ni aquesta efectuava els pagaments estipulats a l'Armada). Gairebé a la fi de la dècada dels vint del segle XIX, la Marina militar va paraitzar les expedicions de correus d'Ultramar. La política postal ultramarina dissenyada en època de Carles III s'esfondrà definitivament aleshores com a conseqüència del dèficit de les arques públiques, de la carència de les infraestructures de transport necessàries (especialment de modernes) i de les successives derrotes militars de les tropes espanyoles sofertes al continent americà (la presència espanyola es va circumscriure gairebé exclusivament a les Antilles cap a la meitat de la mencionada dècada dels vint)⁶¹⁰. I en aquestes circumstàncies caldria afegir la manca de seguretat en el transport de la correspondència i dels cabdals provocada per l'actuació de pirates i corsaris.

Com a solució a la situació del sistema postal ultramarí, el 1827 es va fundar l'Empresa de Correos Marítimos de La Habana amb la missió d'arranjar les comunicacions entre Espanya (aleshores governada per Ferran VII) i les Antilles. La companyia havanera Arrieta-Villota i Cia. va ésser l'empresa concessionària encarregada del trasllat del correu entre Cuba, Puerto Rico, les Illes Canàries i Espanya des del mes d'octubre d'aquell mateix any. La correspondència dirigida a l'altra banda de l'oceà viatjava una vegada al mes, eixint des de la Corunya en direcció a Cuba (a partir de 1818) i atracant de tornada a Cadis, un cop feta una escala a Puerto Rico. Els papers oficials i de la Capitania General de Cuba es carregaven lliures de costos i, a canvi, la companyia cubana gaudia del monopoli –i els beneficis que se'n derivaven– del transport de cartes, passatgers, tropes i deportats. No obstant aquests privilegis, l'Empresa de Correos Marítimos no va tenir l'èxit esperat: al llarg de la dècada dels trenta del segle XIX la companyia cubana que n'era concessionària va tenir nombroses pèrdues econòmiques, no va ésser capaç de mantenir en bon estat ni un número suficient d'embarcacions per a dur a terme el servei postal i va ésser objecte de repetides desavinences amb la direcció de correus de Madrid i la Real Junta de Correos de La Habana. La pressió del *lobby* de comerciants i homes de negocis que tenien interessos a Cuba va impedir que l'Empresa de Correos Marítimos se n'anés en orris fins una

(eds.). *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993)*. *Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*, op. cit., p. 322.

⁶¹⁰ CAYUELA FERNÁNDEZ, J. G. "El sistema colonial de comunicaciones en la España del siglo XIX". A: BAHAMONDE, A. MARTÍNEZ, G. i OTERO, L. E. (eds.). *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993)*. *Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*, op. cit., p. 202.

dècada més tard, quan la situació econòmica de l'empresa concessionària era encara més deficitària. Finalment, el 1847 l'Empresa de Correos Marítimos va ésser transferida al Banco de Fomento y Ultramar. El canvi va desembocar en un nou fracàs i, a partir de maig de 1851, la correspondència ultramarina fou novament però transitòriament transportada per la flota militar espanyola. Els intents del Govern espanyol d'esperonar el servei de correus transoceànic subvencionant la construcció dels vapors que haurien de fer servir les empreses navilieres responsables del mateix no van evitar la manca de reeiximent per part de les successives empreses concessionàries.

La primera meitat del segle XIX, algunes agències postals estrangeres, principalment britàniques però també franceses, van establir un servei de correus regular entre Cuba i Europa amb el vist-i-plau de l'Administració espanyola (a excepció dels períodes de friccions diplomàtiques entre Espanya i Anglaterra). La presència d'aquestes agències a l'Amèrica Central va representar una dura competència per a l'Empresa de Correos Marítimos hispano-cubana pel que fa al trasllat de la correspondència entre Amèrica i Europa, sobretot a la dècada dels trenta del segle XIX. L'activitat d'aquestes agències a les Antilles va finalitzar amb l'ingrés de les colònies espanyoles dintre la Unió Postal Universal (1877). Des de mitjan segle XIX i fins a la pèrdua definitiva de la sobirania espanyola sobre les darreres colònies americanes i les Illes Filipines el 1898, diverses cases comercials hispanocubanes, algunes d'origen exclusivament peninsular (incloses de catalanes), i alguna d'anglesa i de francesa s'encarregaren de les comunicacions postals ultramarines, prenent-ne el relleu la Marina espanyola quan aquestes companyies fracassaven.

6.4. La història del correu a Catalunya: dels troters d'origen medieval a la uniformització borbònica i les grans transformacions tecnològiques del s. XIX

Els investigadors catalans que s'han interessat en reconstruir la història del correu a Catalunya han posat sempre èmfasi en la prematura existència d'un servei de correus organitzat d'àmbit comunitari. Josep Maria Civit, funcionari de correus i erudit de la seva història, ho ha formulat de la següent manera: «Catalunya posseeix el mèrit d'haver implantat el primer correu organitzat de tot Europa»⁶¹¹. Sense donar-hi aquesta

⁶¹¹ ESPASA CIVIT, J. M. *La implantació del servei de correus a Catalunya*. Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 2000, p. 7.

rellevància, altres especialistes han reconegut la precocitat de l'existència de referències a un correu ordinari organitzat al Principat i l'han associat amb el dinamisme econòmic del període:

“En Cataluña encontramos las primeras noticias relativas a los servicios de correos en los *troters*, mensajeros al servicio de los comerciantes, que contribuyeron al progreso de la actividad económica”⁶¹².

Aquestes afirmacions es basen en l'existència al Principat, a més dels correus reials, municipals i privats, d'uns correus al servei del *públic* en un sentit més ampli, els denominats troters, dels quals hom ja té referències a les ordenances palatines de Pere II de Catalunya-Aragó el Gran (1276-1285)⁶¹³. Aquests correus disposaven d'unes hostatgeries a punts fixos dels camins on podien descansar i avituallar-se i alhora recollir la correspondència. L'amo d'aquells establiments, denominat hostaler o trobador de correus i, amb posterioritat, hoste de correus, lliurava als troters o correus les cartes aplegades entre els vilatans i en distribuïa les rebudes. Els correus o troters s'encarregaven de dur les cartes d'un indret a un altre mantenint una comunicació regular entre la Cort i les batllies i vegueries de Catalunya. A Barcelona, hostes i troters s'organitzaren com a companyia i fundaren una confraria amb seu a la capella d'en Marcús sota l'advocació de Santa Maria durant el segle XIV i, des del XVIII, de la Mare de Déu de la Guia⁶¹⁴. La confraria de correus de Barcelona perdé la seva primacia a partir de 1518, quan Carles V (1500-1558) nomenà els germans Baptista i Mateu de Tassis mestres majors d'hostes, postes i correus dintre el territori espanyol del seu imperi. En temps de Felip II de Castella (1527-1598) es va organitzar un sistema regular d'estafetes pel correu a «utilitat del públic», emprant una expressió de J. M. March⁶¹⁵, i els nombrosos guanys que el nou sistema va produir van redundar en benefici del monarca. Des del començament del segle XVII els Tassis es preocuparen d'arranjar estafetes regulars al llarg de la ruta postal que unia Madrid amb València i Barcelona. El

⁶¹² GUTIÉRREZ ALVÁREZ, S. J. “Las comunicaciones en América: de la senda primitiva al ferrocarril”, op. cit., p. 316.

⁶¹³ RIERA CAMPS, F. X. *Historia postal de Calella: siglos XVIII y XIX*. Calella: Cercle Filatèlic i Numismàtic de Calella, Filateum 86. Calella: 1986, p. 11.

⁶¹⁴ Els primers investigadors en la matèria van donar per fet que la patrona de la confraria de correus amb seu a la capella d'en Marcús era la Mare de Déu de la Guia des de l'inici de la seva existència. Espasa i Civit, entre d'altres, s'han encarregat de rectificar aquesta conclusió. Veure ESPASA CIVIT, J. M. *La implantació del servei de correus a Catalunya*, op. cit., pp. 101-103.

⁶¹⁵ MARCH, J. M. “La confraria dels correus de la ciutat de Barcelona sota la invocació de la Verge Maria en la capella d'en Marcús”. *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1931, núm. 6, p. 5.

1706 Felip V de Castella (1683-1746) va posar fi al monopoli de la família d'origen bergamasc i el 1716 el servei de correus peninsular va ésser definitivament incorporat a la corona com a renda reial. L'arribada dels borbons al poder va suposar que les postes catalanes quedessin plenament integrades dins l'organització postal de la Monarquia Hispànica i que es regissin per les seves mateixes normes. Tot i així, algunes particularitats, com la variació del valor de les monedes existent entre l'antic regne d'Aragó, València i Catalunya i la corona espanyola, encara van haver d'ésser contemplades a les ordenances de 1720⁶¹⁶. La confraria de correus de Barcelona, tradicionalment dita d'en Marcús, va subsistir i va obrar en l'auxili mutu dels seus associats fins a la fi del segle XVIII.

Com a part del procés de centralització i uniformització política emprès per la nova dinastia borbònica, el segle XVIII es van establir les primeres administracions de correus servides directament per empleats de l'estat (tot i que en alguns casos les postes encara foren arrendades a particulars fins al final de la referida centúria). Al llarg del segle XVIII, els serveis de correus peninsulars van millorar i es van ampliar substancialment, de la mateixa manera que ho feren les postes i el tipus de vehicles que s'hi podien trobar (cadires de posta de dos i quatre rodes, berlines tirades per cavalls o mules...). La citada centúria no es va produir encara la definitiva separació espacial i funcional entre les estafetes de correus i les hostatgeries que servien de refugi als correus i els viatgers en general. F. X. Riera i Camps descriu l'hostal de Calella que servia de punt de descans a la carretera que unia Barcelona amb Girona a mitjan segle XVIII com un edifici de dues plantes, la superior de les quals estava destinada a l'allotjament dels viatgers i a la inferior de les quals hi havia el menjador i la cotxera⁶¹⁷. Aquesta fonda era de propietat municipal i s'arrendava per mitjà d'un sistema de subhastes fins que l'estat va concedir a Salvador Roca el títol de mestre de postes i la potestat d'oferir menjar i alberg als viatgers⁶¹⁸. A Catalunya es va crear una Administració general o principal de correus, amb seu a Barcelona, que era servida per un administrador i diversos oficials de correus, i supeditades a aquesta, un entramat d'estafetes agregades o subalternes i carteries (Burgueño i Gras han comptabilitzat 33

⁶¹⁶ CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña. Resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*. Barcelona: José Porter Editor, 1951, pp. 128-129.

⁶¹⁷ RIERA CAMPS, F. X. *Historia postal de Calella: siglos XVIII y XIX.*, op. cit., p. 14.

⁶¹⁸ *Ibid.* p. 18.

oficines de correus l'any 1765)⁶¹⁹. L'últim terç del Set-cents sortien expedicions de l'estafeta general de Barcelona en direcció a la resta d'estafetes del Principat i de la Península dos dies per setmana. La matinada dels dimarts i els divendres arribava a l'estafeta principal de correus de Madrid la correspondència de Catalunya i es despatxava de tornada els dimecres i els dissabtes a mitjanit⁶²⁰ (el correu de Madrid a Barcelona podia passar per Saragossa, amb 35 postes intermèdies i 106 llegües, o per València, amb 28 postes i 112 llegües). La ruta postal que passava per Catalunya enllaçava també amb Itàlia. L'estafeta més important d'aquesta ruta era Barcelona.

A partir del primer terç del segle XVIII fou preceptiu a Espanya timbrar les cartes amb una marca indicadora de l'estafeta d'origen de les mateixes. Aquest tipus de marques es denominem prefilatèliques perquè el seu ús va precedir el del segell de correus i la més antiga que es coneix és de Barcelona i data del 17 de gener de 1717⁶²¹. Al Principat s'emprava el nom de la demarcació postal «CATALVÑA», escrit en majúscules i tinta de color negre i emmarcat en un cartutx de cantonades arrodonides, al final del Set-cents. Entre 1779 i el començament del segle XIX hom va utilitzar dues marques prefilatèliques diferents: una amb la paraula «Cataluña», que usaven les estafetes de Barcelona, Martorell, Igualada, Tàrraga, Cervera, Lleida i Tortosa; i una altra amb l'expressió «Principado de Cataluña» per a Girona, Figueres, Mataró, Vic, Olot, Sabadell, Manresa, Solsona, Vilanova, Vilafranca, Tarragona, Reus, Seu d'Urgell i Tremp (totes elles poblacions que al segle XVIII comptaven amb una oficina de correus pròpia). Seguint el model francès, el 1802 es va introduir a Catalunya un nou tipus de marca postal que contenia, a la línia superior, un número per a indicar el lloc correlatiu que ocupava l'estafeta a la qual feia referència l'estampa entre totes les que hi havia aleshores al Principat ordenades alfabèticament seguit de la inicial del poble on era ubicada l'oficina de correus des d'on sortia la carta; i a la línia inferior, el mot «CATALUÑA». A partir de 1822 aquesta marca postal es va estampar en diverses tonalitats de vermell per a fer-la més visible, abans s'havia fet servir la tinta negra. A més a més de la marca postal de l'estafeta d'origen que hom timbrava a la part del davant de les cartes i de la que feia referència a l'estafeta de destí que es posava al dors, a les cobertes de l'època trobem també estampes del cost dels ports. El 1842, el tipus de

⁶¹⁹ BURGUEÑO RIVERO, J. i GRAS MAGRIÑÀ, M. M. *Atlas de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*. Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Rafael Dalmau Editor, 2014, p. 204.

⁶²⁰ Aquestes dades només són certes fins al final del primer terç del segle XIX, abans que s'instaurés el tercer correu setmanal.

⁶²¹ RIERA CAMPS, F. X. *Historia postal de Calella: siglos XVIII y XIX.*, op. cit., p. 24.

marques anteriorment descrites va ésser substituït pel timbre de data prefilatèlic (el de 1842 es coneix com a datador Baeza perquè Juan Baeza, aleshores director general de correus, en va impulsar el seu ús). Aquest timbre constava de dos cercles concèntrics dintre dels quals hi havia impresa la següent informació: nom de la població de l'estafeta d'origen a la part superior; «CATALUÑA» a la part inferior; el número 5, que es corresponia amb la demarcació postal del Principat, a ambdós costats; i al centre, la data, indicant el dia, el mes i l'any⁶²². L'1 de gener de 1850 es va posar en circulació el primer segell adhesiu del correu espanyol, instaurant-se obligatòriament aquesta modalitat de franqueig previ de la correspondència l'1 de juliol de 1856 (amb anterioritat els ports depenien del pes i de la distància a la qual havien d'ésser enviades les cartes i a partir del 1845, només del seu pes). Des del 1850, el timbre Baeza es va utilitzar com a mata-segells (s'estampava sobre el segell per anul·lar la seva validesa i evitar així una nova utilització).

La Guerra del Francès va condicionar el devenir històric del començament del segle XIX. Durant el temps que Barcelona estigué ocupada per l'Exèrcit gal, la sortida de postes es va establir a Sant Cugat del Vallès. El correu entre aquesta ciutat i Barcelona era conduït de manera clandestina⁶²³. Per iniciativa d'un particular anomenat Pere Estrany es va organitzar aleshores un servei de correus entre Sant Cugat i Manresa. En acabar la guerra, Estrany va ésser nomenat mestre de postes i el càrrec va passar al seu fill, Pere Estrany i Gabriel, després de la seva mort (i aquest últim va ésser el darrer mestre de postes de la Ciutat comtal). Entre la primera i la segona dècades del segle XIX, una companyia de diligències, denominada Sociedad de Cataluña, va posar en marxa un servei regular de carruatges entre Barcelona i Reus i entre la capital del Principat, València i Madrid. La mateixa companyia va intentar que l'estat li concedís llicència per a conduir el correu de Barcelona a Saragossa, topant per això amb la frontal oposició dels mestres de postes del Principat. Les companyies de diligències representaven una dura competència per al servei tradicional de postes i a no gaire llarg termini, van acabar encarregant-se del trasllat de la correspondència i dels passatgers. Tanmateix, els canvis més significatius que es van produir al sistema postal espanyol durant el Vuit-cents són relacionats amb les innovacions tecnològiques: el ferrocarril, que va conviure durant un cert temps amb el servei de diligències, però que el va acabar

⁶²² Hom pot trobar més informació sobre marques i timbres postals del segle XIX a RIERA CAMPS, F. *X. Historia postal de Calella: siglos XVIII y XIX.*, op. cit., pp. 9-61.

⁶²³ CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña. Resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*, op. cit., p. 146.

substituint, i la telegrafia elèctrica. El 1848 va circular el primer tren de la Península entre Barcelona i Mataró i el 1853 es va instituir, per R. O. de 10 de desembre, l'ús del ferrocarril per al transport de la correspondència (tot i que aquesta circulació ja es produïa efectivament des del 1851).

El primer terç del segle XIX, Catalunya comptava amb dues administracions postals principals: la de Barcelona i la de Lleida. De l'estafeta de la Ciutat comtal depenien 22 oficines de correus agregades (les de Berga, Besalú, Calella, Camprodon, Cardona, Castelló d'Empúries, Figueres, Girona, Granollers, Hostalric, La Bisbal de l'Empordà, Mallorca, Manresa, Maó, Mataró, Moyà, Olot, Puigcerdà, Ripoll, Sant Feliu de Guíxols, Solsona i Vic); i de la de Lleida 23 (Agramunt, Alforja, Artesa, Balaguer, Calaf, Cervera, Espluga, Geltrú, Igualada, Martorell, Montblanc, Mora, Reus, Sitges, Talam, Tarragona, Tàrraga, Tortosa, Torredembarra, Valls, Vilafranca, Vilanova i Urgell). A l'alçada de 1830 continuava havent a Espanya sis carreres de postes generals, entre elles una que enllaçava Madrid amb Barcelona passant per Saragossa; i nou carreres de postes secundàries, part del trajecte de dos de les quals transitava per Catalunya (la que anava de Barcelona a França per la Jonquera i la que unia València amb Barcelona). A més a més d'aquestes carreres, hi havia els camins transversals que unien les administracions principals del Principat amb d'altres d'agregades repartides arreu del territori (veure annex 21). Dins del territori català, la xarxa d'itineraris postals es va desenvolupar uniformement al voltant d'un eix central situat a Barcelona (almenys fins «els primers decennis del segle XIX, quan la xarxa de distribució pirinenca s'orientà cap a la nova Administració principal de correus establerta a la capital de Ponent»)⁶²⁴. La conducció de la correspondència a les Illes Balears (Mallorca i Eivissa exclusivament, ja que Menorca va ésser en poder dels anglesos tot el segle XVIII) depenia de l'Administració barcelonina i es feia en tres vaixells que sortien de la Ciutat comtal els dies 10, 20 i 30 de cada mes mentre que la data de tornada restava subjecta a les contingències climatològiques. Fins a la dècada dels trenta del segle XIX hi havia dues expedicions de correus setmanals en dies i hores fixes, però hom té notícies de la circulació d'un tercer correu setmanal entre Cadis i Barcelona i entre Madrid i Barcelona l'any 1835. Aquest va ésser suprimit i tornat a recuperar el 1841, en ordenar-

⁶²⁴ BURGUEÑO RIVERO, J. i GRAS MAGRIÑÀ, M. M. *Atlas de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*, op. cit., p. 209.

se la circulació d'un tercer correu a totes les línies generals i transversals del regne⁶²⁵. Cap a la meitat del segle XIX el correu va començar a circular diàriament a la major part de les carreres de postes. La correspondència de Madrid, les dues Castelles, Galícia, Astúries, Extremadura, Andalusia, Aragó, Portugal, Àfrica, Amèrica, i Lleida, Cervera i Igualada arribava a l'Administració principal de correus de Barcelona els dilluns i els dijous al matí i sortia els dimecres i els dissabtes a migdia. El correu de la costa (La Bisbal, Lloret, Blanes, Calella, Arenys, Mataró i Badalona) entrava els dimecres i dissabtes a la tarda i eixia els dimarts i divendres al matí. Les cartes adreçades a França i Itàlia, així com les de Figueres, Girona, Hostalric, Besalú i Banyoles ingressaven a l'estafeta barcelonina els dilluns i els dijous a la tarda i sortien els dimarts i els divendres a primera hora de la nit. Els correus de València i Múrcia i de Vic, Olot, Ripoll, Puigcerdà, Manresa, Terrassa, Granollers, Cardona, Berga, Solsona, Moyà, Castellterçol, Tortosa, Reus i Tarragona entraven els dimarts i els divendres a primeríssima hora del matí i marxaven els dimarts a la tarda i els dissabtes a migdia (veure annex 20).

6.5 Referències al correu que trobem a les cartes

Les referències al correu són molt abundants a les correspondències dels segles XVIII i primera meitat del XIX que han estat objecte del nostre estudi. Un exemple notable d'aquesta presència el trobem a les cartes intercanviades entre Josep Aparici i Fins (1654-1731) i el seu fill, Josep Innocenci Aparici i Fontbayona (1694-1778). Com mostren les cartes dels Aparici era una pràctica molt habitual de l'època enviar una carta dintre d'una altra dirigida a una tercera persona, coneguda d'ambdós interlocutors. D'aquesta manera hom aconseguia que l'epístola arribés correctament o amb més promptitud al seu destí i/o, de passada, l'emissor s'estalviava diners.

“Las cartas no puedo verlas hasta el martes, con que es preciso el que se sirva v[uestra] m[erced] mandar poner la cubierta a d[o]n Estevan d[e] María, contador pr[incip]al de la Casa d[e] la Contratación, sin poner otra alguna para mí. Solamente para q[ue] el criado conozca ser mía se podrá

⁶²⁵ CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña. Resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*, op. cit., p. 153.

poner “Por Madrid/Cádiz” y con esto la tendré los lunes, a todo tardar, por la noche” (carta del 20 de gener de 1728)⁶²⁶.

“Sírvasse v[uestra] m[erced] embiar mi carta con cubierta a d[o]n Fran[cisc]o de Otamendi a Madrid, q[ue] yo haré lo mismo y nos ahorraremos en los portes, q[ue] aquí se paga al entregar y recibir” (carta del 19 de maig de 1727)⁶²⁷.

Quan s’enviava una epístola dins d’un altra adreçada a una tercera persona generalment s’empraven dues cobertes o sobres, una per a cada escrit, especialment si aquesta tercera persona no era de molta confiança. Hom donava instruccions precises als seus corresponsals de com i per mitjà de qui li havien de remetre el correu.

“Las que en lo succesivo me manden las dirigirán a d[on] Dionisio José de Velasco, cónsul de s[u] m[ajestad] c[atólica] en Veracruz, con un carpeta como lo hacían con Suriá en la Habana. Y el sobre de dentro pongan al r[everendo] p[adre] f[ranciscano] Lorenzo José para entregar a fr[ay] Jacinto Torrent en Orizaba” (carta de Pere Torrent i Vila dirigida a la seva mare, Manuela Vila, del 13 de maig de 1839)⁶²⁸.

Les missives s’enviaven a la residència habitual del seu destinatari/a. Quan aquest/a no hi era i el seu retorn no es preveia en breu, altres parents solien redirigir-li la correspondència a la localitat on aleshores es trobava. Així ho posen de manifest els següents paràgrafs extrets dels epistolaris de les famílies Moragas i Barraquer:

“Muy bien que Narciso le mandase a v[sted] la carta que le dirigí a Tarragona, y a este y a Fran[cis]co será regular los viese v[sted] ya el jueves” (carta de Fidel Moragas adreçada a la seva mare, Rosa Dot, del 20 de febrer de 1830)⁶²⁹.

“Dirígeme siempre las cartas a Gerona q[u]e tu mamá cuidará de enviármelas en donde yo me halle y escribe luego” (carta de Josep Antoni

⁶²⁶ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpeta 2.

⁶²⁷ *Ibid*, Carpeta 1.

⁶²⁸ *Dipòsit Pons-Guri*, AFF, General, lligall 360-12.

⁶²⁹ *Fons de la família Moragas*, AHPT, 36 Arxius patrimonials, Lligall 3231.

de Barraquer i Llauder destinada a la seva filla Manuela del 4 de juliol de 1847)⁶³⁰.

En el cas que l'emissor i/o el receptor de la correspondència estiguessin a una i altra banda de l'oceà Atlàntic, era molt freqüent que les epístoles es trametessin per duplicat per por a què el correu no arribés a la seva destinació. A la pràctica el que hom feia era enviar la carta original i una còpia de la mateixa o una altra versió de molt similar carregades en dos vaixells diferents i en dos moments del temps distints però molt propers⁶³¹.

“No permitan que pase correo, después del recibo de la presente, sin que me den contestación, remitiéndola a Surià a la Habana, a cuyo s[eño]r aviso en esta misma f[ec]ha a dónde me la ha de dirigir a Veracruz. Esta se la mandaré duplicada por estar muy expuesta a perderse y lo mismo podrá hacer v[sted]. Esto es: a los quince días de haberme remitido la contestación, la repiten dirigiéndola por el mismo conducto de d[on] Pedro Surià” (carta de Pere Torrent i Vila adreçada al seu oncle, Pere Pons del 16 d'abril de 1838)⁶³².

Les cartes que havien de travessar l'Atlàntic s'enviaven «en todas las oportunidades, en todas las embarcaciones que salían y a todos los destinatarios posibles»⁶³³, ja fos dins les valises d'amics o coneguts dels destinataris o directament a les seves mans, quan alguns d'aquests viatjaven des de o a la Península. Si no es podia assegurar la seguretat del transport de les missives d'aquesta manera, «se intentaba que las cartas llegaran a su destino pagándose portes elevados, que también actuaban como seguro en el transporte»⁶³⁴. Dins la Península i a despit de les millores dels camins i del sistema de correus, encara molts epistològrafs, al començament del segle XIX, preferien

⁶³⁰ *Fons de la família Barraquer*, ANC, 954 Arxius patrimonials, Lligall 36.

⁶³¹ Escriure sempre que fos possible i duplicar (o fins i tot triplicar) les cartes enviant-les per diferents conductes va ésser una pràctica molt freqüent durant tot el període modern. En parlen TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. “«De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna”, op. cit., p. 782.

⁶³² *Dipòsit Pons-Guri*, AFF, General, lligall 360-12.

⁶³³ SÁNCHEZ RUBIO, R. i TESTÓN NÚÑEZ, I. *Lazos de tinta, lazos de sangre. Cartas privadas entre el Nuevo y el Viejo Mundo (siglos XVI-XVIII)*, op. cit., p. 29.

⁶³⁴ *Ibid.*, p. 36.

fer arribar les cartes als seus destinataris per mitjà de coneguts (missatgers certs)⁶³⁵, com posa de manifest el següent fragment d'una carta de l'epistolari de la família Rosés de Girona:

“[...] por el biaxe próximo de Pistolet tendrás un pliego con una carta q[ue], según su letra, es de Salbi Xicota. No la enbío por el correo porque será más segura por Pisto[let]” (carta de Francesca Roig per al seu espòs, Miquel Rosés, del 9 de març de 1826)⁶³⁶.

Al citat període, les diligències ja havien començat a competir amb el sistema tradicional de transport del correu. Tot i així, són molt poques les al·lusions a l'ús d'aquell mitjà que hem trobat a les fonts que nodreixen aquest estudi.

“Y contesto a su siempre estimada del 16 con la que me dice había recibido la que le había escrito por vía de la dilig[enci]a” (carta de Fidel Moragas dirigida a la seva mare, Rosa Dot, del 17 d'agost de 1829)⁶³⁷.

Una altra pràctica habitual de l'època era escriure a *vuelta de correo*, és a dir, un cop rebuda una missiva s'escrivia la seva resposta immediatament per tal que aquesta pogués sortir amb el primer servei de tornada. Com molt sovint el correu arribava amb retard, els corresponents havien de respondre sense haver llegit prèviament la carta a la qual donaven contestació (especialment si existia un pacte epistolar entre els interlocutors). En aquest cas les cartes solien ésser més breus.

“[...] son cerca d[e] las 8 de la noche y no me han trahído las cartas, no obstante q[ue] me las partan sin ponerlas a la lista, con que sólo diré q[ue] gozo salud” (carta de Josep Innocenci Aparici per al seu pare del 3 de gener de 1729)⁶³⁸.

⁶³⁵ Aquells que Testón i Sánchez han definit com a persones de l'entorn familiar i relacional de l'emissor de l'epístola que la lliuraven en mà o la feien arribar al seu destinatari/a. Veure TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. “«De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna”, op. cit., pp. 783-785.

⁶³⁶ *Fons de la família Rosés de Girona*, AHG, 362 Arxius patrimonials, Lligall 9/66.

⁶³⁷ *Fons de la família Moragas*, AHPT, 36 Arxius patrimonials, Lligall 3231.

⁶³⁸ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, carpeta 3.

Per a pal·liar en part els efectes dels continus retards del correu ordinari existien els anomenats *alcances*, serveis de correu extraordinaris que es despatxaven amb l'objectiu d'abastar el primer.

“Todavía no he visto carta d[e] v[uestra] m[erced], q[ue] no las darán hasta por la tarde, y va esta por el alcance” (carta que Josep Innocenci Aparici envià al seu pare el 9 de febrer de 1728)⁶³⁹.

El desig i/o la necessitat imperiosa de comunicar-se amb d'altres persones compel·lia els epistològrafs a posar tots els recursos al seu abast (tan públics com privats) per a fer arribar les cartes al seu destí. L'existència de correus extraordinaris no només contribuïa a minimitzar les deficiències del sistema postal espanyol dels segles XVIII i primera meitat del XIX sinó que, a més a més, ampliava les ocasions per a què els corresponals es cartegessin.

“[...] por si esta llega a tus manos antes del correo, he querido darte mis noticias, no homitiendo ocasión por el extraordinario, participándote mi salud que a Dios gras[ia]s la mantengo pa[ra] servirte” (carta de Joan Escofet i Palau per a la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, del 12 de desembre de 1757)⁶⁴⁰.

A la major part dels conjunts epistolars estudiats són nombroses les queixes pel retard o la pèrdua total de la correspondència. Aquest tipus d'incidències es produïen normalment per causes naturals, com les inclemències meteorològiques, però també eren atribuïdes per la ciutadania a errors dels treballadors de correus.

“Es tan grande el temporal que hace que el correo no podrá venir del Puerto de Santa María por mar, con que, aunque llegue oy por tierra, no veremos las cartas hasta mañana. Si hubiere cosa especial, responderé a ella y si no, hasta el correo que viene” (carta de Josep Innocenci Aparici adreçada al seu pare del 13 de març de 1730)⁶⁴¹.

⁶³⁹ *Íbid.*, carpeta 2.

⁶⁴⁰ *Fons Joan Escofet i Palau*, ANC, 1021 Arxius personals, Lligall 64.

⁶⁴¹ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpeta 4.

“Ya recibí el pliego, aunque fue entre semana. No sé cómo se extravían las cartas. Discurro es picardía o poco cuidado del correo” (carta de Josep Inocenci Aparici dirigida al seu pare del 22 de juny de 1727)⁶⁴².

Aquest tipus d'incidències generaven més neguit als corresponsals que es trobaven més lluny de la seva terra natal, com és el cas de Pere Torrent i Vila, motiu pel qual aquest remetia cartes de contingut idèntic o semblant al de les que pressuposava perdudes:

“Que ya con esta son cuatro las cartas que les tengo escritas y que para mí es un arcano el cómo se han estraviado, pues me consta que el sugeto que tenemos en Veracruz para los negocios del colegio es muy activo y eficaz. Pero recelando yo también, visto el silencio de v[stede]s, que se habrían perdido, les escribí el mes pasado la que supongo habrán ya recibido” (carta del 20 de novembre de 1840)⁶⁴³.

Entre les missives analitzades també hem trobat alguna referència als dies que arribava i sortia el correu. D'acord amb aquestes al·lusions, molt útils per a l'estudi de la història i el funcionament del sistema postal espanyol, a la dècada dels quaranta del segle XIX circulaven dos correus setmanals entre Barcelona i Vic.

“Envíamelas, si puedes, por el correo del domingo o del viernes para recibirlas yo el martes o sábado, que, como son días de mercado en Vich, siempre hay ordinarios de S[an] Boy” (carta de Joaquim Salarich Verdaguer per a Pepita Jiménez del 20 de setembre de 1844)⁶⁴⁴.

Els epistològrafs dels segles XVIII i primera meitat del XIX coneixien molt bé els dies que el correu entrava i sortia de les estafetes que els hi eren més properes. Aquesta informació determinava el temps que hom tenia per a escriure si volia respondre *a vuelta de correo*. En moltes ocasions, els corresponsals es comprometien, amb anterioritat al seu desplaçament o essent ja un o una dels dos fora de casa, a escriure's tots els correus (o el que és el mateix *a vuelta de correo*) o, com a mínim,

⁶⁴² *Ibid.*, Carpeta 1.

⁶⁴³ *Dipòsit Pons-Guri*, AFF, General, Lligall 360-12.

⁶⁴⁴ *Fons de la família dels doctors Salarich*, ACOS, 47 Arxius patrimonials, Lligall 301.

amb una regularitat pactada. Això és el que els especialistes han batejat com a pacte epistolar⁶⁴⁵. Indicar, al començament de les missives, l'última carta rebuda fent referència a la seva data o utilitzar expressions com «hace tres correos» servia als epistològrafs de l'època per a mesurar el temps que feia que no tenien notícies dels seus interlocutors i a nosaltres, els historiadors, per a establir una cronologia epistolar *a posteriori*.

“[...] yo voy alternando, un correo sí, otro no, y v[ste]d, desde q[u]e me dejó, q[u]e hace hoy un mes y 6 días, no me ha escrito más que dos veces”
(carta de Jaume Tió i Noè per al seu pare del 6 de desembre de 1834)⁶⁴⁶.

D'acord amb la teoria epistolar vuitcentista, era un gest de compliment franquejar una carta abans de la seva tramesa, indispensable en el cas de les missives dirigides a l'estranger⁶⁴⁷. Tanmateix, les referències a aquesta qüestió que hem trobat a les cartes analitzades apunten a què aquesta pràctica també degué ésser usual entre els corresponents que vivien a Catalunya.

“Disimula que te haga gastar tantos cuartos y dineros, yo ya te las franquearía sino que... etc., etc.” (carta de Joaquim Salarich Verdager destinada a Pepita Jiménez del mes de setembre de 1844)⁶⁴⁸.

Pel que sembla, que una carta es franquegés o no (abans de la implantació del segell) era una qüestió econòmica. Una carta pagada en el moment de la seva expedició no representava cap cost per al destinatari/a de la mateixa i per tant era un benefici per ell/a, sempre i quan, és clar, l'emissor es pogués fer càrrec d'aquesta despesa, com no era el cas, pel que hem vist, de Joaquim Salarich Verdager.

⁶⁴⁵ SAÍZ CERREDA, M del P. “La dimensión dialogística de la carta: una lectura del pacto epistolar en la correspondencia de Antoine de Saint-Exupéry”. *Cuadernos de Investigación Filológica*, 2001-2002, núm. 27-28, pp. 323-338; ANTÓN PELAYO, J. “La práctica epistolar, pública y privada, de Giovanni Querini, embajador de la república de Venecia en España (1768-1773)”, op. cit., p. 275; –*La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., pp. 12-13.

⁶⁴⁶ *Jaume Tió i Noè*, BC, Ms. 3529/1.

⁶⁴⁷ Aquests eren els preceptes més difosos. Tanmateix, Joan Sagarra, autor de *Novísimo estilo de cartas* (1850), recomanava que només es franquegessin les cartes dirigides a l'estranger o a persones pobres. En qualsevol altra circumstància, considerava que el franqueig era una manca de polidesa.

⁶⁴⁸ *Fons de la família dels doctors Salarich*, ACOS, 47 Arxius patrimonials, Lligall 301.

Quan les cartes arribaven a l'estafeta de destinació es penjaven unes llistes amb els noms de tots els seus receptors. Dins les mostres epistolars estudiades hi ha diverses al·lusions al mal funcionament d'aquest sistema de distribució del correu.

“[...] no he podido registrar bien la lista, que nos la sacan sin abecedario por llegar muy tarde el correo, lo q[ue] atrasa la correspondencia porq[ue] no ha t[iem]po p[a]ra responder, y para evitarme este trabajo y el q[ue] me pillen otro pañuelo blanco, como me ha sucedido oy, sup[li]co a v[uestra] m[erced] me remita su carta con cubierta a D[o]n Estevan a q[ui]e[n] se las separan” (carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare del 16 de juny de 1727)⁶⁴⁹.

“[...] habiendo enbiado al parte oy a las onze se ha encontrado mi nombre a la lista, pero an dicho a Pepe que abían sacado la carta. He buuelto a enbiar después hasta dos vezes y no he podido recoger dicha carta, de modo que sabiendo que [a] abido carta, me quedo sin saber que contiene” (carta de Joan Escofet i Palau adreçada a la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, del 15 de maig de 1773)⁶⁵⁰.

Per això, si els receptors comptaven amb algun conegut al qual li separessin el correu, preferien fer servir aquesta via per assegurar-se'n la recepció.

En casos com el dels germans Sans i Barutell –si més no en el de Joan, Ramon i Josep–, que eren membres de les forces armades espanyoles i que, per tant, estaven embarcats durant llargs períodes de temps, hom solia deixar alguna persona encarregada del seu correu (de recollir les seves cartes i de llegir-les, si convenia):

“[...] q[ue] de jo ya a mi A[n]toni[o] Bordas encargado de q[ue] habra mis cartas” (carta del 27 de juliol de 1795)⁶⁵¹.

Un costum molt arrelat als segles XIII i primera meitat del XIX consistia en dirigir una mateixa carta a més d'un corresponsal. Al destinatari primer de la carta se li encarregava, aleshores, que lliurés o llegís aquesta a d'altres persones (a les que podríem considerar destinatàries secundàries de la citada epístola).

⁶⁴⁹ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpeta 1.

⁶⁵⁰ *Fons de Joan Escofet i Palau*, ANC, 1021 Arxius personals, Lligall 64.

⁶⁵¹ *Fons del marquesat de Saudín*, BC, Arxius patrimonials, 8º 377 (Lligall I).

“No escribo a mi querida m[adr]e pues supongo que v[sted] le entregará la presente y así que la reciba como si se la dirigiese a ella misma y dígale v[sted] que, con mis letras, reciba también mi corazón, pues no obstante la inmensa distancia que nos separa, siempre me acuerdo de ella” (carta de Pere Torrent i Vila per al seu oncle, Pere Pons, del 18 d’octubre de 1840)⁶⁵².

Conjuntament amb les cartes i fent servir el mateix mitjà de transport, hom podia remetre tot tipus de productes. Amb molta freqüència, els autors de missives del Set i el Vuit-cents demanaven als seus corresponents diaris de l’època per a mantenir-se al corrent de les novetats esdevingudes a la seva terra natal.

“Si sale algún diario bueno, mándalo, pero no con pliego, con crus y adentro pones la carta, y así no paga sino la mitad. Y no m[e] escribes nada porque registran muchas cartas. Ya lo puedo ver con lo pasado” (carta de Jaume Tió i Noè dirigida al seu pare del 18 de març de 1835)⁶⁵³.

⁶⁵² *Dipòsit Pons-Guri*, AFF, General, Lligall 360-12.

⁶⁵³ *Jaume Tió i Noè*, BC, Ms. 3529/1.

**Capítol 7. Funció social de la
correspondència entre el final de
l'època moderna i el començament
de la contemporaneïtat: els usos de
la carta familiar**

7.1 Introducció: motius per a escriure

La pròpia definició del que és una carta, tal i com va ésser concebuda ja pels clàssics⁶⁵⁴, inclou la que és, en essència, la principal motivació per a escriure'n una: la necessitat de comunicar-se amb els absents. Aquesta necessitat ve condicionada tant pels sentiments existents entre l'emissor i el receptor de les missives com per d'altres raons de caràcter més pragmàtic⁶⁵⁵. Armando Petrucci, reconegut expert en la matèria, ha arribat a la conclusió que, si bé els emissors, destinataris i suports escripturals així com els vehicles o mitjans a través dels quals viatjava la correspondència van canviar substancialment amb el pas de les centúries, les motivacions per a escriure han estat essencialment les mateixes. El desig de comunicar determinada informació, de donar i rebre notícies, de transmetre disposicions o ordres des de la distància, d'expressar pensaments, afectes, de mantenir contactes útils, d'aconseguir algun favor o recomanació, i d'altres de similars han estat i continuen essent alguns dels principals motius per a escriure una carta⁶⁵⁶. Motius que poden encabir-se perfectament dins dels dos grans grups al·ludits al començament d'aquest paràgraf. Les disposicions que dicta el cor i les que dicta la raó solen, tanmateix, barrejar-se, especialment en el cas de la correspondència familiar. Unes i altres devien obrar per a què Marianna Victòria de Borbó (1718-1781) enviés més d'un miler i mig de cartes als seus pares, Felip V i Isabel de Farnesio, entre 1721 i 1766, malgrat que escassament hi havia conviscut. Amb tres anys, la filla gran de Felip V es va traslladar a la cort francesa arran del pacte matrimonial, acordat amb l'aleshores regent Felip d'Orleans, que la va unir amb Lluís XV i als onze, a Portugal, en contraure matrimoni, desfet l'anterior contracte en morir el regent francès, amb el futur Josep I de Portugal. Segons Vanda Anástacio, qui ha estudiat aquest epistolari amb deteniment, el desig d'establir un vincle que no existia amb els seus progenitors devia ésser l'incentiu primordial de Marianna per a escriure'ls assíduament⁶⁵⁷ i nosaltres hi afegiríem la conveniència de fer-ho (ja fos per complir amb

⁶⁵⁴ La definició més reeixida és la de Ciceró: «solo uno de ellos [gèneres de cartes] es indiscutible (por su causa fue inventada la epístola): aquél por el que informamos a los ausentes de los asuntos que, bien tocantes a nosotros, o bien tocantes a ellos mismos, puede interesar que conozcan». Traducció de MARTÍN BAÑOS, P. "Familiar, retórica, cortesana: disfraces de la carta en los tratados epistolares renacentistas", op. cit., p. 16.

⁶⁵⁵ En paraules de Carmen Rubalcaba Pérez, «La necesidad de la escritura epistolar es doble, por una parte necesidad afectiva, emocional, por otra, necesidad práctica». Veure RUBALCABA PÉREZ, C. *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander, s. XIX*, op. cit., p. 376.

⁶⁵⁶ PETRUCCI, A. *Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*, op. cit., p. IX.

⁶⁵⁷ Veure ANASTÁCIO, V. "Entre líneas. Función e intención en la correspondencia de doña Mariana Victoria de Borbón (1718-1781)". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-*

les normes de cortesia socialment establertes o per satisfer determinats interessos polítics, de classe o personals).

Tot i que els investigadors tractem d'identificar les motivacions que porten a algú a agafar la ploma per a dirigir-se a una altra persona, com posa de manifest la més que encertada síntesi de Petrucci citada més amunt, les raons particulars que impel·leixen (i han impel·lit) els individus a escriure són tan variades com les circumstàncies de la vida que les van determinar. Allò que podem detectar amb més facilitat són aquells elements de l'escriptura epistolar (materials, temàtics, etc.) comuns a un col·lectiu i/o un període de temps determinat atesa la seva reincident aparició dins els epistolaris conservats. Coincidències que depenen, en gran mesura, de l'estatus socioeconòmic i cultural dels corresponents i/o al context històric en què van viure⁶⁵⁸ ja que, en paraules de Cécile Dauphin, l'escriptura epistolar «se plie à une nécessité sociale, à une demande externe, à des circonstances, précises, variables»⁶⁵⁹. Al llarg del període modern, l'augment de la mobilitat geogràfica que van provocar les guerres, les migracions, etc., va incentivar que cada cop més gent tractés de salvar les distàncies que aquests fenòmens produïen a través de la correspondència⁶⁶⁰. Javier Antón Pelayo afirma que la correspondència, com a mitja de comunicació, es va veure afavorida, en el cas català, per l'estructura socioeconòmica característica del territori, així com per la diàspora que, des del segle XIII, propiciaren les ambaixades, els desterraments i l'emigració voluntària, i pel creixent índex d'alfabetització de la població⁶⁶¹. Esdeveniments «tan decisivos en la vida de cualquier persona como la emigración, la guerra, la prisión, la represión o el exilio»⁶⁶² que, plenament vigents amb l'adveniment de la contemporaneïtat i esperonats per l'increment generalitzat de l'alfabetització, convertiren l'escriptura epistolar en un mitjà de comunicació de masses (almenys fins a

Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX), op. cit., pp. 243-256.

⁶⁵⁸ O, com ho ha formulat Sierra Blas: «Las funciones que las cartas desempeñan son tantas como diversas las situaciones y las razones que conducen a cada toma de la escritura, siempre en vinculación directa con la condición de quien escribe y las concretas motivaciones por las que lo hace». Veure SIERRA BLAS, V. «Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo», op. cit., p. 125.

⁶⁵⁹ DAUPHIN, C. «Tenir une correspondance, écrire des lettres, est-ce écrire sa vie?». A: MESSERLI, A. i CHARTIER, R. (eds.). *Scripta volant, verba manent. Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900*, op. cit., p. 415.

⁶⁶⁰ Argument de CASTILLO GÓMEZ, A. ««Hablen cartas y callen barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro», op. cit., pp. 117-118, repetit per d'altres autors, entre ells i molt recentment, per ESCRIBANO PÁEZ, J. M. ««Amigo y querido Legasa». Escribir cartas y mantener redes entre la Corte y la aldea en el siglo XVIII». A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*, op. cit., p. 232.

⁶⁶¹ ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., pp. 13-15.

⁶⁶² SIERRA BLAS, V. «Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo», op. cit., p. 124.

la irrupció del telègraf i el telèfon). En aquest capítol pretenem identificar, a partir de la informació que hem extret dels fons epistolars estudiats, els usos que hom donà preeminentment a l'escriptura de cartes als segles XVIII i primera meitat del XIX (i contrastar aquesta informació amb les hipòtesis que sobre aquesta mateixa qüestió han realitzat altres especialistes). Amb aquest propòsit, parlarem primer de les funcions que va complir la correspondència epistolar al període mencionat i a continuació, distingirem les que considerem específiques d'un carteig familiar. A més a més, de dedicar una especial atenció a la les característiques pròpies dels intercanvis epistolars entre els membres de les classes subalternes enfront dels de les classes benestants i l'epistolografia femenina.

7.2 Usos de la correspondència

Generalment, les raons personals que originen l'escriptura d'una carta determinen els fins als quals servirà, però no sempre motivacions i usos coincideixen. La comunicació epistolar implica almenys a dues persones diferents –emissor i receptor–, posant en joc dues voluntats que poden ésser divergents, de tal manera que la finalitat perseguida pel redactor de la missiva pot veure's complida o no (o fins i tot materialitzar-se de forma inesperada) en arribar al seu destinatari. Afortunadament, tant de les unes com dels altres podem trobar alguna al·lusió a les cartes que han arribat a les nostres mans efectuada pels mateixos epistològrafs, així com als manuals contemporanis sobre la matèria.

“La necesidad de comunicarse los miembros de esta sociedad es ejecutivo: a unos en cumplimiento de los preceptos que exige la urbanidad y política con sus iguales; a otros el cumplimiento y pererogación [sic] con quien necesitan o pueden necesitar; a otros por razón de sus negocios y comercio; y en fin, a todos obligan sus preceptos por no vivir juntos, aunque todos compongan una sociedad, no pudiendo ser esta comunicación social por otro medio que por cartas, esquelas o papeles”⁶⁶³.

Entre els elements que caracteritzen l'escriptura epistolar d'un període històric determinat hi ha els usos socialment establerts (en quant que generalitzats) d'aquest

⁶⁶³ D. i BEGAS, J. A. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia*, op. cit., pp. 1 i 2 de l'advertència al lector.

mitjà de comunicació i com a tal percebuts (en la major part dels casos) pel conjunt de la societat del seu temps. D'acord amb el fragment reproduït més amunt, a les acaballes del segle XVIII, hom recorria a les cartes per a comunicar-se amb aquelles persones amb les quals no convivia. J. Antonio D. i Begas, l'autor de l'obra d'on ha estat extret el citat fragment, destacava, entre les múltiples raons per a escriure, la deferència amb què s'havia de tractar els iguals, el compliment que es devia en aquells que hom podria necessitar (habitualment els superiors) i la gestió dels negocis i el comerç. Els especialistes en història de la cultura escrita han formulat diverses tesis sobre quines funcions va desenvolupar la correspondència privada entre els nostres avantpassats i la majoria ha coincidit en assenyalar el sosteniment de les relacions i/o els llaços d'unió entre els individus com a principal valor de la mateixa:

“Estas [les cartes] reflejan el recurso a la escritura para establecer lazos de unión en la distancia, así como un lugar propicio para las confidencias y las informalidades, aunque con tonos distintos según lo fuera la condición de los emisores y destinatarios de las mismas”⁶⁶⁴.

Podem qualificar l'anterior com a principal funció simbòlica del bescanvi epistolar entre els segles XVIII i primera meitat del XIX. Intercanvi que, en primera instància i en un sentit pragmàtic, contribuïa a la transmissió d'informació. Les cartes informaven tant de les novetats esdevingudes a la vida de l'emissor i/o dels familiars i coneguts d'ambdós interlocutors com d'altres d'interès general. En el segon cas, especialistes italianes en la matèria, com Maria Luisa Betri i Daniela Maldini, han afirmat que «il bisogno di supplire alla scarsità di notizie delle gazzette e dei giornali stimolava un ricco e vivace scambio di scritti epistolari fra politici, studiosi, eruditi, scianziati, filosofi»⁶⁶⁵ (necessitat que nosaltres faríem extensiva als particulars en general, tot i que pogués ésser més acusada en funció de la condició social i/o les ocupacions dels corresponsals). La correspondència privada propiciava tant la permuta d'afectes i confidències com la d'idees⁶⁶⁶, especialment entre els membres de

⁶⁶⁴ CASTILLO GÓMEZ, A. “Entre la necesidad y el placer. La formación de una nueva sociedad del escrito (SS. XII-XV)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. (coord.). *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*, op. cit., p. 203.

⁶⁶⁵ BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «Dolce dono graditissimo». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*, op. cit., p. 8.

⁶⁶⁶ Idea recentment recuperada per ESCRIBANO PÁEZ, J. M. “«Amigo y querido Legasa». Escribir cartas y mantener redes entre la Corte y la aldea en el siglo XVIII”, op. cit., p. 237.

determinats cercles científics i culturals. Però potser encara més important que això, per a molts epistològrafs, les epístoles vehiculaven des de la distància l'administració del seu patrimoni i/o d'altres afers que emissor i receptor duguessin entre mans (ja fossin de caràcter econòmic com polític, judicial o de relació amb les administracions). Una correspondència privada sostinguda en el temps reforçava els lligams afectius i/o d'altra naturalesa existents entre els dos o més corresponents que hi participaven directament i que alhora formaven part d'una xarxa de relacions (tant d'índole familiar com estamental o professional) més àmplia que s'autoalimentava a través de l'intercanvi d'informacions i notícies, així com de productes materials que circulaven conjuntament amb les missives, «regalos que tenían por fin trabar y mantener los vínculos entre los miembros de una red»⁶⁶⁷. Així doncs, podem concloure que l'intercanvi epistolar també contribuïa al manteniment d'aquestes xarxes de relacions més o menys interessades. O el que Elena Chicharro ha batejat com a comunitats epistolares:

“[...] mediante la correspondencia se creaban comunidades epistolares compuestas por diversos miembros, entre los que se hallaban tanto los destinatarios y autores de las misivas como los familiares y conocidos de su entorno, para los que también se escribía”⁶⁶⁸.

Malgrat que ni l'estructura de les missives ni les motivacions per a escriure'n una es varen transformar radicalment amb el pas dels segles, sí que es van produir alguns canvis, amb l'adveniment de la contemporaneïtat, que cal assenyalar: a través de les cartes els individus començaren a prendre consciència de si mateixos, a descriure la seva intimitat i a explorar la construcció de la seva pròpia subjectivitat. Les epístoles esdevingueren, per als epistològrafs contemporanis, el mitjà més adequat per a reproduir les seves experiències interiors i per arribar a descobrir al mateix temps la subjectivitat de l'altre⁶⁶⁹. Cécile Dauphin creu que

“Les usages traditionnels de l'épistolaire, politiques, administratifs, religieux, littéraires, privés se trouvent démultipliés et renouvelés en profondeur. Un nouveau public d'épistoliers, à l'instar des nouveaux

⁶⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁶⁸ CHICHARRO CRESPO, E. “La correspondencia familiar en el ámbito conventual femenino: cartas de María de Jesús de Ágreda a la duquesa de Albuquerque”, op. cit., pp. 205-207.

⁶⁶⁹ SIERRA BLAS, V. “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo”, op. cit., p. 126.

lecteurs, vient braconner sur les terres déjà bien balisées des lettrés et des gens d'affaires. Ce public expérimente une pratique qui devient nécessaire et ordinaire, dans tous les domaines et sur tous les fronts; à l'armée, dans les relations avec le pouvoir, dans la gestion d'une entreprise, des biens, du lien familial. L'instrument privilégié et banalisé de la communication écrite à distance produit des manières nouvelles de penser et de vivre le lien social. L'échange épistolaire offre alors une palette inédite de ressources rhétoriques pour négocier, pour se présenter sur la scène sociale⁶⁷⁰.

Les cartes, tant les reals com sobretot les fictícies que figuraven com a models als manuals epistolars de l'època, han estat una eina d'aprenentatge gramatical de singular importància (ja des de l'Antiguitat, com ens recorda Pedro Martín Baños)⁶⁷¹ a despit de no ésser aquesta la seva raó d'existir. Dins l'àmbit català, el segle XIX es publicaren diversos llibres destinats a l'exercitació de la lectura que empraven les missives com a material d'aprenentatge⁶⁷². A més a més, les epístoles que es conserven esdevenen, amb el pas del temps, un testimoni amb caràcter probatori de determinats fets del passat o simplement evocadores de records, pensaments, inquietuds i passions per als seus factors i/o els descendents d'aquests⁶⁷³. I des del darrer terç del segle XX, s'han erigit en una font i un objecte d'estudi històric de rellevància creixent.

7.3 Usos de les cartes familiars

Especialistes en la matèria, com Cécile Dauphin, Pierrette Lebrun-Pézerat i Danièle Pouban, han identificat com a finalitat principal de la correspondència familiar el manteniment de la unió i la solidaritat entre els corresponents⁶⁷⁴. Per a d'altres autors, com el català Daniel Piñol, les cartes familiars «sirven de medio de comunicación entre los familiares ausentes y [per a] mantener los lazos entre aquellos parientes más

⁶⁷⁰ DAUPHIN, C. "Tenir une correspondance, écrire des lettres, est-ce écrire sa vie?", op. cit., pp. 406-407.

⁶⁷¹ Veure MARTÍN BAÑOS, P. "Literatura escolar renacentista: la carta. Aproximación al epistolario del bachiller de la Pradilla". A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*, op. cit., p. 66.

⁶⁷² *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos* (1845), *Guía del artesano* (1852) i *Miscelánea general de documentos con arreglo a las leyes vigentes, usos y costumbres* (1862) d'Esteve Paluzie i Cantalozella foren els més exitosos.

⁶⁷³ Sobre aquesta darrera qüestió reflexiona MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*, op. cit., pp. 1-9.

⁶⁷⁴ DAUPHIN, C., LEBRUN-PÉZERAT, P. i POUBLAN, D. *Ces bonnes lettres. Une correspondance familiale au XIX siècle*, op. cit., p. 192.

alejados»⁶⁷⁵. I Carmen Rubalcaba destaca la contribució de l'intercanvi epistolar al reforçament de la cohesió del nucli familiar i de la pròpia consciència de pertànyer a un⁶⁷⁶. En síntesi, totes aquestes anàlisis de les funcions que va complir la correspondència familiar al tombant del període modern i l'inici de la contemporaneïtat al·ludeixen a les necessitats comunicatives dels interlocutors i d'establir llaços d'unió entre els mateixos. El segle XIX, la correspondència familiar esdevingué «un dovere familiare [una mostra de cortesia ineludible] e sociale e le stesse famiglie ne insegnarono le regole e ne sollicitarono la pratica sin dall'infanzia»⁶⁷⁷. A través de les cartes, hom «narrò, descrisse, educò, raccomandò, sollicitò risposte, impose attenzione, recò omaggi, impartì ordini, esprime stati d'animo, manifestò sentimenti»⁶⁷⁸.

La documentació estudiada posa de manifest els usos que hom va donar a la carta familiar entre els segles XVIII i la primera meitat del XIX dins l'àmbit territorial català (no gaire diferents, en realitat, dels descrits a l'apartat precedent per a la correspondència privada en general). El bescanvi de notícies entre els membres d'una mateixa família solia ésser canalitzat pel cap natural de la mateixa⁶⁷⁹ (habitualment l'hereu, en el cas català), ja que aquest era el principal receptor de les missives dels altres parents. Les dones escrivien menys i, en el cas de la parentela política, acostumaven a cartejar-se amb d'altres dones. A diferència d'altres tipus de correspondències privades, la freqüència de l'intercanvi epistolar entre familiars era major⁶⁸⁰, així com el nombre de línies que es dedicaven als temes de naturalesa domèstica. La regularitat del carteig entre els parents era tant important o més que el contingut de les pròpies missives, que moltes vegades era superflu i repetitiu, a causa del seu «valor simbólico como muestra de afecto y de obligación familiar»⁶⁸¹.

Per a aquelles persones que es trobaven separades de les seves famílies i de la seva terra natal les epístoles constituïen la principal via d'informació. A través de les cartes circulaven tot tipus de notícies, tant d'interès general com personal. En paraules

⁶⁷⁵ PIÑOL ALABART, D. "La correspondencia de la familia Moragas (Valls, S. XIX)", op. cit., p. 352.

⁶⁷⁶ RUBALCABA PÉREZ, C. *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander*, s. XIX, op. cit., pp. 427 i 459.

⁶⁷⁷ BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «Dolce dono graditissimo». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*, op. cit., p. 8.

⁶⁷⁸ *Ibid.*

⁶⁷⁹ RUBALCABA PÉREZ, C. *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander*, s. XIX, op. cit., p. 418.

⁶⁸⁰ *Ibid.*, p. 420.

⁶⁸¹ *Ibid.*, p. 422.

de l'oncle de Ramon Jover i Nadal, les seves missives servien per a tenir-lo al corrent del que passava:

“Querido Ramon, són cosa de les 5 de la tarde quant me poso a e[s]criure estas línias, vuy dilluns, y quant actualment arribo de casa de la vila de pendre posesió de nostre rejutorat, y me alegro de tenir esta ocasió del Lluch, q[ue] parteix demà, sols per dir-te lo q[ue] pasa” (carta de l'oncle Josep per a en Ramon Jover i Nadal del 3 de març de 1727)⁶⁸².

El plançó dels Aparici (Josep Innocenci Aparici) tractava de mantenir informat al seu progenitor dels esdeveniments més importants que es produïen a Cadis –a través de les seves cartes– i al corrent de les seves activitats diàries, especialment de les relacionades amb la seva ocupació, i d'aquells successos més excepcionals que també tenien lloc a la seva vida. Però, fonamentalment, les seves missives contribuïen al despatx dels assumptes que pare i fill duïen entre mans –des de l'encàrrec de determinats productes d'ús personal i la transmissió de missatges per a terceres persones, fins a la gestió d'interessos econòmics i negocis comuns. Reconeix el propi Josep Innocenci en una ocasió el paper que jugaven les cartes en aquest sentit:

“En lo que me dice v[uestra] m[erced] de que no deje la silla sin muy fuerte permiso por no hallarla después ocupada y que sólo será gana de pasear, pues por arduo que sea el negocio, cartas y personas bastan para decidirlo” (carta de Josep Innocenci Aparici adreçada al seu pare de l'11 de setembre de 1730)⁶⁸³.

Desplaçar-se a Madrid o a Cadis per resoldre qualsevol tràmit burocràtic o gestionar un negoci era una empresa que suposava temps i diners i per tant, poc habitual. Era molt més pràctic i rendible comptar amb algun agent o corresponsal de confiança –gairebé sempre un familiar o paisà– que actués en nom de l'interessat.

La prioritària funció informativa que, a jutjar pels exemples precedents, desenvolupava la correspondència familiar al segle XVIII continuava vigent una centúria més tard.

⁶⁸² *Fons de la família de Jover*, AHL, 76 Arxius patrimonials, Capsa 16, Expedients 711-720.

⁶⁸³ *Fons del baró de Castellet*, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, carpeta 4.

“[...] dado caso que yo prevalezca a esta desastrosa guerra que nos amenaza, tendré cuidado de escribirle mi paradero y situación, sea próspera o adversa” (carta de Pere Torrent i Vila destinada al seu cosí, Bonaventura Pons, del 6 de gener de 1839)⁶⁸⁴.

Ni que fos únicament per a comunicar els corresponsals que tot romania en ordre durant la seva absència, com solien fer les dones que es quedaven al càrrec de la casa mentre els seus marits eren fora, generalment atenent algun negoci.

“En esta tu casa no hay novedad. Es quanto se me ofrese a esta tu esposa q[u]e de todo corazón te estima” (carta de Francesca Roig dirigida al seu espòs, Miquel Rosés, del 12 de setembre de 1831)⁶⁸⁵.

Les cartes servien, com ja hem avançat en referir-nos a l'epistolari dels Aparici, per a remetre instruccions, circumstància que habitualment es donava entre pares i fills, entre els cònjuges o entre l'hereu i els germans que tutelava. Les comandes podien ésser de tot tipus, tant materials com de serveis (lligats principalment a l'administració dels béns i les empreses familiars, però també a la transmissió d'encàrrecs per a terceres persones, a la intercessió davant d'altres particulars o de les institucions, etc.), o consells sobre la manera d'obrar o comportar-se.

“[...] y os encargo, a todas tres, que procuréis y os esmeréis con vuestro buen comportamiento y aplicación a darme consuelos y satisfacciones de q[u]e tanto necesito, junto a vuestra mamá, pues ya veis los sacrificios que por vosotras hacemos y el amor que os profesamos” (carta de Josep Antoni de Barraquer i Llauder per a la seva filla Manuela de l'11 de novembre de 1847)⁶⁸⁶.

L'altra cara de la moneda d'aquesta utilitat notificativa de què gaudia la correspondència familiar (tant si només es tractava d'informar com de comunicar determinades instruccions als parents) la constitueix el control de la parentela. El bescanvi epistolar amb els propis desplaçats i/o terceres persones va esdevenir un

⁶⁸⁴ *Dipòsit Pons-Guri*, AFF, General, lligall 360-12.

⁶⁸⁵ *Fons de la família Rosés de Girona*, AHG, 362 Arxius patrimonials, lligall 244/34.

⁶⁸⁶ *Fons de la família Barraquer*, ANC, 954 Arxius patrimonials, lligall 36.

instrument d'observança de la seva actuació en la distància, així com de verificació del grau de compliment de les disposicions i els consells prèviament emesos (especialment en el cas de pares i fills i de les dones en general).

“El P[adre] Antón, en fecha del 24 del pasado, ya me ynsinúa alguna cosa y me dice estoi mui cierto q[u]e Jaime aprovecha el tiempo. Si podías hir un rato, sólo él te diría alguna cosa, porque me dice q[u]e cuando bas, no se puede esplicar por no tener satisfacció del compañero” (carta de Jaume Tió pare per al seu fill del 12 d'abril de 1835)⁶⁸⁷.

Simbòlicament i en el pla de les emocions, les cartes intercanviades entre els familiars complien primordialment la funció de consolar i pal·liar els efectes de la manca de contacte amb aquells o aquelles que eren lluny.

“[...] procura vengan siguras tus cartas que es para mí el único consuelo tengo en esta tan dilatada ausencia” (carta de Francesc Sans de Miquel i Mont-rodon, exiliat a Viena, adreçada al seu fill Ramon del 4 de gener de 1730)⁶⁸⁸.

Entre els membres d'una mateixa nissaga també circulaven cartes de compliment (felicitations d'aniversari, del sant, de les pasqües, etc.), sense una finalitat pragmàtica o emotiva específica. Aquest tipus d'intercanvi epistolar, conjuntament amb el preceptiu enviament de records d'altres parents, tanmateix, contribuïa a reforçar les relacions preexistents entre els interlocutors i la seva consciència de pertànyer a un mateix grup familiar.

“[...] quiero cumplir en que de mi parte, acompañado de madre, muger, hermana, hijos y demás de tu casa las goces con todas felicidades y así mismo un feliz principio de año nuevo” (carta que envià Joan d'Homdedéu al seu germà Josep del 26 de desembre de 1776)⁶⁸⁹.

⁶⁸⁷ *Jaume Tió i Noè*, BC, Ms. 3529/1.

⁶⁸⁸ *Fons del Marquesat de Saudín*, BC, Arxius patrimonials, Saud. 8º 139-II.

⁶⁸⁹ *Fons de la família Homdedéu de Riudecanyes*, ACBC, 68 Arxius patrimonials, Lligall 144.

A banda de les funcions descrites, que impliquen a més d'un corresponsal, la correspondència privada de les acaballes del segle XVIII i el principi del segle XIX posa de manifest el paper de les cartes com a canals d'expressió voluntària de «la privadesa d'un subjecte que la hi transmet a un altre»⁶⁹⁰. L'escriptura epistolar ofereix als seus autors un ús molt més particular i íntim lligat a la manifestació del seu fur intern (somis, desitjos, emocions). Encara que Josep Innocenci Aparici, per exemple, no parlava molt sobre si mateix o els seus sentiments, sí que va fer referència a les seves missives a dos assumptes més personals: la seva obra i el seu desig de contreure matrimoni.

En síntesi, podríem dir que les cartes familiars eren bàsicament un mitjà de comunicació entre els mateixos (esperonat per motius que, com ja hem vist, tant podien ésser essencialment afectius com pràctics)⁶⁹¹; i, simultàniament, alimentaven i sostenien una xarxa de relacions socials basades en el parentiu (xarxes de sociabilitat, d'ajuda mútua i de contribució a la millora de la posició socioeconòmica tant dels seus membres com del llinatge familiar en el seu conjunt). Les cartes servien per a crear vincles entre les persones. Alguns dels quals podien ésser essencialment afectius i uns altres buscar, a més, algun profit. En el cas de les cartes intercanviades entre parents ambdues sociabilitats estan presents, tant la basada en els llaços afectius que unien els corresponsals i els desplaçats amb el seu lloc d'origen, com la que buscava generar estratègies de promoció social conjunta. No obstant això, la sociabilització a través de les cartes així entesa era una pràctica gairebé exclusiva de les classes privilegiades i instruïdes. Les missives dels membres de les classes subalternes no acostumaven a dirigir-se a familiars o iguals sinó que s'enviaven als poderosos, els senyors i/o les institucions⁶⁹². L'enviament ocasional de cartes als superiors o a les administracions respon a unes necessitats de gestió o de rendiment de comptes que no són equiparables a teixir una sociabilitat epistolar de llarga durada.

La correspondència com a mitjà de comunicació i sociabilitat va assolir la seva època de màxim esplendor durant la segona meitat del segle XVIII i el segle XIX a conseqüència, fonamentalment, de l'increment de la taxa d'alfabetitzats i del

⁶⁹⁰ PULIDO TIRADO, G. “La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica”, op. cit., p. 436.

⁶⁹¹ La barreja dels assumptes pràctics i afectius dins la correspondència privada ha estat tractada per ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 45; —*La sociabilidad epistolar de la familia Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 15.

⁶⁹² *Ibid.*, pp. 51 i 16 respectivament.

desenvolupament del sistema de correus⁶⁹³. En el cas català, aquest boom contemporani de l'activitat epistolar es veu reflectit al gran nombre de cartes conservades i d'epistolaris de catalans il·lustres dels segles XIX i XX publicats (Carles Riba, Joan Maragall, Josep Pijoan, J. V. Foix, Josep Carner, Gabriel Ferrater, Helena Valentí, Josep Pla, etc.) i a la més que notable producció de manuals epistolars.

7.3.1 Entre els membres de les classes populars

Si bé és cert que, fins fa relativament poc, historiadors i filòlegs mostraven més interès per donar a conèixer els epistolaris dels nostres il·lustres avantpassats, en l'actualitat, comptem ja amb valuosíssimes aportacions sobre la pràctica epistolar de les classes subalternes⁶⁹⁴. Les cartes privades i familiars de les classes populars durant l'Antic Règim, les seves particularitats i usos, s'estudien, fonamentalment, a partir de la correspondència ultramarina (dels emigrants a Índies). Aquest tipus de correspondència es troba, majoritàriament, a l'Archivo General de Indias, formant part de processos de l'Administració, tals com petició de mercès, llicències, plets o causes judicials⁶⁹⁵. Alguns dels estudis més importants que s'han publicat sobre aquesta temàtica es basen en les cartes que s'adjuntaven als expedients administratius que s'havien d'obrir per a tramitar el permís d'emigració o en les dels processos per bigàmia que va encausar la Inquisició americana⁶⁹⁶. Els emigrats que van escriure les primeres solien enviar diners als seus familiars residents a la Península i/o els animaven a creuar l'Atlàntic a la recerca de noves i millors oportunitats. En el segon cas, són, sobretot, les dones

⁶⁹³ *Íbid.*, pp. 15-16. I un mitjà de comunicació de masses durant el primer terç del segle XX segons CASTILLO GÓMEZ, A. ««Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)», op. cit., p. 43.

⁶⁹⁴ Antonio CASTILLO GÓMEZ és editor de l'obra *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, op. cit., i coordinador de *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*, op. cit., llibre en el qual també participa Verónica SIERRA BLAS. Aquesta és autora, al seu torn, d'*Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*, op. cit. Jordi CURBET HEREU examina les cartes de la gent del poble a *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX): treball d'investigació*, op. cit. I Carmen RUBALCABA PÉREZ analitza les pràctiques populars de la cultura escrita al segle XIX a *Entre las calles vivas de las palabras: prácticas de cultura escrita en el siglo XIX*, op. cit.

⁶⁹⁵ FRANCO FIGUEROA, M. «Cartas de mujeres en documentos americanos coloniales». *Boletín de Filología*, 2011, tom XLVI, núm. 2, p. 60.

⁶⁹⁶ GONZÁLEZ DE CHÁVEZ, J. «Notas para la historia de la emigración Canaria a América. Cartas de emigrantes canarios, siglo XVIII», op. cit.; OTTE, E. *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1617*, op. cit.; MORALES PADRÓN, F. i MACÍAS, I. *Cartas desde América: 1700-1800*, op. cit.; USUNÁRIZ, J. M. *Una visión de la América del siglo XVIII. Correspondencia de emigrantes guipuzcoanos y navarros*, op. cit.; MÁRQUEZ MACÍAS, R. *Historias de América: la emigración española en tinta y papel*, op. cit.; SÁNCHEZ RUBIO, R. i TESTÓN NÚÑEZ, I. *El hilo que une: las relaciones epistolares en el Viejo y el Nuevo Mundo, siglos XVI-XVIII*, op. cit.; MURILLO, M. D. *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba. Estudio de las mentalidades y valores en el siglo XIX*, op. cit. Hom pot trobar més informació bibliogràfica al capítol «Una aproximació a l'estat de la qüestió».

abandonades a la Península les que escriuen als seus marits. Algunes ho van fer blasmant les accions dels seus cònjuges i unes altres, perdonant el delictes comès pels esposos. Però totes les epístoles estan impregnades de certa tristesa i decepció perquè representen l'altra cara –la cara amarga– de l'emigració.

En concordança amb els usos ja descrits de les cartes familiars en general, la funció que, en essència, desenvoluparen les missives que ara ens ocupen fou mantenir en contacte els parents d'una i altra riba de l'oceà. Segons Isabel Testón i Rocío Sánchez, les cartes intercanviades entre els emigrats i els seus familiars actuaven «como un bálsamo que curaba las heridas causadas por el desarraigo y la ausencia de los seres queridos»⁶⁹⁷. Les cartes que viatjaven des d'Amèrica a la Península i en sentit contrari contribuïen a mantenir informats uns parents sobre l'estat de salut i els avatars de les vides dels altres. Hom esperava amb anhel la recepció d'epístoles amb aquest tipus de notícies i la seva carència provocava recel⁶⁹⁸. Els corresponents temien, aleshores, que les missives s'haguessin perdut, «pero también en la posible muerte del ser querido y en algo casi tan duro como la muerte: el olvido»⁶⁹⁹. En aquesta vessant afectiva, gairebé terapèutica, de la correspondència epistolar, les citades autores hi afegeixen un ús molt més pragmàtic, lligat a la gestió del patrimoni i altres afers administratius. Les cartes dels emigrats a les Índies, tant si eren parents com amics o coneguts dels seus interlocutors peninsulars, vehiculaven l'organització dels viatges al Nou Món, facilitaven l'enviament tant de diners com de productes i possibilitaven la gestió de negocis entre un i altre cantó de l'Atlàntic⁷⁰⁰. La seva conservació era molt important, ja fos per motius exclusivament sentimentals com pel seu valor testimonial i documental, especialment en el cas dels processos al·ludits més amunt o en el de la transmissió de les darreres voluntats d'un membre de la família, generalment dels progenitors, així com del repartiment efectiu del béns testats⁷⁰¹.

L'emigració, la guerra i l'exili han estat els episodis històrics que han generat més estudis al voltant de (o prenent com a font) la correspondència privada d'època

⁶⁹⁷ TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. ««De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna», op. cit., p. 795.

⁶⁹⁸ *Ibid.*, p. 777.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, p. 793.

⁷⁰⁰ *Ibid.*, p. 777.

⁷⁰¹ TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. ««Quien quiere, tarde olvida». Cartas privadas de familias extremeñas entre España y América, siglos XVI-XVIII». A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Letres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*, op. cit., p. 425.

contemporània de les classes populars⁷⁰². Tot i així, l'estudi de les missives bescanviades entre els emigrats a Amèrica i els seus parents, amics o coneguts de la Península ha continuat donant nombrosos fruits⁷⁰³, sobretot des del punt de vista de la seva capacitat de crear i sostenir xarxes de solidaritat i ajuda mútua entre els emigrants, així com de canalitzar el contacte i les relacions afectives entre els familiars d'una i altra banda de l'Atlàntic. Amb l'adveniment de la contemporaneïtat, les cartes de *reclamo o llamada* van continuar permetent que «miles de personas cruzaran el océano con la garantía de ser apoyados económica y emocionalmente en su nuevo destino por amigos o familiares»⁷⁰⁴. Les cartes que ordinàriament circulaven entre els desplaçats i els seus parents també servien en aquest objectiu; aportaven informació personal sobre la situació dels emigrats i les possibilitats materials i laborals que oferia iniciar una nova vida a Amèrica; i/o acompanyaven trameses de diners o regals amb els quals hom contribuïa a pal·liar la gairebé sempre precària situació econòmica dels membres de la família que vivien a Espanya⁷⁰⁵. Les epístoles bescanviades entre els emigrats i els seus parents no només eren útils com a mitjà de comunicació de les novetats sinó també de control de la conducta i sobretot de les relacions afectives que fills i germans establien al Nou Món⁷⁰⁶ (ateses les implicacions econòmiques que tenia contraure matrimoni).

Especialistes en la matèria, com Verónica Sierra Blas, afirmen que els membres de les classes populars empraven les cartes amb fins molt més quotidians que els membres de les elits, fonamentalment amb l'objectiu d'obtenir notícies d'aquells que es trobaven lluny o com a instàncies dirigides al poder⁷⁰⁷. Entre els estaments privilegiats

⁷⁰² Dins l'àmbit espanyol comptem, entre d'altres, amb els treballs de RUBALCABA PÉREZ, C. ««Escribo aquello que no sabría decirle a nadie»: la escritura en reclusión», op. cit.; SIERRA BLAS, V. ««En espera de su bondad, comprensión y piedad»: cartas de súplica en los centros de reclusión de la guerra y posguerra españolas (1936-1945)», op. cit.; —«Escribir en campaña: cartas de soldados desde el frente», op. cit.; —«Entre armas y letras: un testimonio de la alfabetización en las trincheras», op. cit.

⁷⁰³ MARTÍNEZ MARTÍN, L. «La correspondencia de la emigración en la época contemporánea: una mirada historiográfica». *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el Estudio de los Exilios y Migraciones Ibéricos Contemporáneos*, 2008, núm. 9, pp. 135-150; —«Escribir en cadena. Solidaridad y control en las cartas de los emigrantes». A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*, op. cit., pp. 445-463; BLASCO MARTÍNEZ, R. M. i RUBALCABA PÉREZ, C. «Para hablarte a tan larga distancia...». *Correspondencia de una familia montañesa a ambos lados del Atlántico (1855-1883)*, op. cit.; RUBALCABA PÉREZ, C. ««De esta manera se engendra el cariño»: el papel de la correspondencia en la constitución de una red de afinidad entre emigrantes», op. cit.; SIERRA BLAS, V. i MARTÍNEZ MARTÍN, L. ««Guardar silencio...». El secreto del epistolario de la emigración», op. cit.

⁷⁰⁴ OTTE, E. *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1616*, op. cit., p. 25.

⁷⁰⁵ MARTÍNEZ MARTÍN, L. «Escribir en cadena. Solidaridad y control en las cartas de los emigrantes», op. cit., pp. 450-454.

⁷⁰⁶ *Ibid.*, p. 458.

⁷⁰⁷ SIERRA BLAS, V. «Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo», op. cit., p. 123. La mateixa historiadora ens recorda, en aquest article, que el tema de les cartes dirigides als poderos ha

de la societat catalana d'època moderna el carteig s'adreçava als familiars o als homòlegs dins l'escalafó social. En canvi, les missives dels membres de les classes més populars anaven generalment dirigides als poderosos, als senyors o a les institucions (per exemple administradors o treballadors del camp que informaven al propietari de les terres sobre les collites, les vendes o les eventualitats sobrevingudes). La correspondència entre iguals de les classes subalternes va ésser molt escassa fins a mitjan segle XIX (només es conserven mostres relatives a situacions de conflicte, deutes o amenaces)⁷⁰⁸. La correspondència, en ambdós casos, barrejava les notícies relatives als interessos econòmics i la gestió del patrimoni dels corresponsals amb noves sobre la casa i els familiars (especialment si els masovers eren, a més a més, parents dels propietaris de les terres).

7.3.2 Entre els membres de les classes benestants

Com anunciàvem a l'apartat precedent, han estat els homes i dones més privilegiats econòmicament o intel·lectualment, donat que van tenir accés a l'ensenyament de l'escriptura, els que han deixat en un major nombre d'ocasions el seu rastre per escrit i els que han comptat més sovint amb l'atenció dels especialistes. Els nobles del segle XVII i les seves pràctiques escripturals han estat objecte d'estudi per part de Fernando J. Bouza Álvarez entre d'altres⁷⁰⁹. El catedràtic d'història moderna de la Universidad Complutense de Madrid ha arribat a la conclusió que l'escriptura de cartes fou un exercici indispensable per als nobles d'ofici que al segle XVII desenvolupaven tasques de govern per a la Monarquia Hispànica (com a ambaixadors, virreis, governadors, militars, etc.). Tant si ho feien de pròpia mà com si es limitaven a dictar les missives als seus secretaris, com succeïa més habitualment, aquests nobles havien de mantenir informada la corona de les seves accions i també per carta rebien les ordres de la cort. Els poderosos necessitaven informació segura i continuada d'allò que es coïa (moltes vegades de forma subreptícia) a la capital, de la qual els allunyaven les

estat ampliament tractat a Itàlia i cita com a exemple l'obra de ZADRA, C. i FAIT, G. (eds.). *Deferenza, rivendicazione, supplica. Le lettere ai potenti*, op. cit.

⁷⁰⁸ ANTÓN PELAYO, J. "Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen", op. cit., p. 92. Veure també CURBET HEREU, J. *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX)*, op. cit., pp. 13-14.

⁷⁰⁹ La bibliografia més recent sobre aquest qüestió inclou els treballs de BORREGO, M. "La nobleza en las Cartas de Almansa: parentescos nobiliarios y estrategias de poder". *Studia Aurea: Revista de Literatura Española y Teoría Literaria del Renacimiento y Siglo de Oro*, 2010, núm. 4, pp. 175-189; BARANDA LETURIO, C. "Las cartas de Francisco López de Villalobos: redes sociales, origen converso y solidaridad vertical". *Libros de la Corte.es*, 2012, núm. 5, pp. 9-30; o ESCRIBANO PÁEZ, J. M. "«Amigo y querido Legasa». Escribir cartas y mantener redes entre la corte y la aldea en el siglo XVIII", op. cit., pp. 229-242.

seves ocupacions, per a mantenir la seva posició de poder i/o obtenir noves i millors prebendes⁷¹⁰. En segon lloc, la comunicació epistolar va esdevenir cabdal per a instrumentalitzar la gestió dels patrimonis senyorials. Per mitjà de la correspondència, els aristòcrates trametien les instruccions pertinents als majordoms o d'altres oficials que tenien cura dels seus béns⁷¹¹. I finalment, l'escriptura de cartes «les valió [als membres de l'estament nobiliari] tanto para forjar relaciones de grupo como para dar signos de su egregia diferencia estamental»⁷¹². La distintiva sociabilitat aristocràtica de l'època es va intentar traslladar al paper bastint un estil epistolar característic i exclusiu de l'estament nobiliari, «como un *hortus conclusus* cerrado para muchos y abierto para pocos»⁷¹³.

Tot i que, en principi, hom podia escriure a qualsevol persona, no es podia sostenir una *verdadera* correspondència (una correspondència continuada) amb algú que hom no coneixia prèviament i amb qui no existia una tracte amistós o familiar que, com a tal, fos reconegut per ambdós corresponsals. Als interlocutors familiars no se'ls podia desatendre deixant de respondre un escrit sense un motiu molt ben justificat⁷¹⁴. Els epistolaris nobiliaris del Segle d'Or es regien per unes estrictes regles de cortesia i civilitat que es manifestaven, per exemple, en el nombre de línies autògrafes que es dedicaven al destinatari. Si el corresposal pertanyia a un estament social inferior o era un subordinat, l'emissor només li dedicava unes quantes línies al final del text. Si aquest era un igual amb el qual hom mantenia una relació d'amistat o un familiar, calia que l'autor de la correspondència es disculpés si no podia escriure unes poques lletres de pròpia mà i havia de recórrer a un secretari⁷¹⁵. Que la carta fos escrita o no de pròpia mà i la major o menor extensió de l'holografia a les postdates eren, en definitiva, signes de deferència. Els epistolaris nobiliaris d'època moderna reflecteixen les pautes i les formes de la comunicació oral. Aquest fenomen és especialment evident a la correspondència familiar perquè no estava mal vist que els corresponsals intercalessin la llengua de la seva terra nadiua amb el castellà en aquest tipus de documents, talment

⁷¹⁰ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. “La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1884)”, op. cit., p. 134.

⁷¹¹ *Ibid.*

⁷¹² *Ibid.*

⁷¹³ *Ibid.*, p. 135.

⁷¹⁴ *Ibid.*

⁷¹⁵ *Ibid.*, p. 152. Aquest aspecte ja fou tractat per BOUZA ÁLVAREZ, F. J. *Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro*, op. cit., pp. 138-139; i també s'hi ha referit DE CRUZ MEDINA, V. “Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI”, op. cit., p. 173.

com si mantinguessin una conversa per escrit amb els seus familiars o amics⁷¹⁶. Dins l'univers cortesà del tombant del període modern, la carta va esdevenir la via a través de la qual s'intercanviaven tot tipus d'informacions, incloses aquelles imprescindibles per a bellugar-se adequadament en societat. Per això Bouza considera que, llegides en el seu conjunt, les correspondències nobiliàries de l'època complien una mena de funció pedagògica, actuant «como un auténtico manual para la vida de corte»⁷¹⁷.

El pas del temps no va alterar substancialment els usos que els nobles donaren a la correspondència: les cartes els continuaren servint per a mantenir-se al corrent (i en contacte) d'allò que succeïa a la cort i a les seves possessions senyoriales; els proporcionaven informació sobre com comportar-se a la cort; sostenien i reforçaven el sentiment de pertinença en una xarxa social privilegiada (els membres de la qual també eren mobilitzats per mitjà d'aquest tipus d'escrits quan calia); i constituïen una eina imprescindible per a la gestió de la seva economia domèstica⁷¹⁸. El fet de formar part d'aquestes xarxes de relacions o de contactes obligava els seus membres a escriure missives amb assiduïtat, especialment quan la distància impossibilitava altres tipus de sociabilitats que reafirmessin la cohesió de grup⁷¹⁹ i que permetessin els epistològrafs continuar prenent part del «gran juego de la Corte»⁷²⁰. Tant per als membres de les classes subalternes com per als poderosos, la circulació de noves a través de les cartes facilitava la gestió de tot tipus d'afers. Les epístoles actuaven, a més a més, com a creadores i sostenidores de les citades xarxes de col·laboració i suport mutu (malgrat que el tipus de col·laboració demandada fos ben diferent en cada cas). Els especialistes han posat més èmfasi en el manteniment dels lligams afectius en el cas de l'intercanvi epistolar entre membres de les classes subalternes, però els sentiments també tenien cabuda dins les cartes dels aristòcrates dels segles XVII i XVIII. La diferència més gran entre les funcions que acomplia la correspondència entre un i altre grup social es troba, al nostre parer, en la voluntat dels nobles de convertir l'escriptura de cartes en quelcom distintiu de la seva classe.

⁷¹⁶ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. *Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro*, op. cit., p. 141.

⁷¹⁷ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. “La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1884)”, op. cit., p. 144.

⁷¹⁸ Veure ESCRIBANO PÁEZ, J. M. “«Amigo y querido Legasa». Escribir cartas y mantener redes entre la corte y la aldea en el siglo XVIII”, op. cit., pp. 232-240.

⁷¹⁹ *Ibid.*, p. 235.

⁷²⁰ *Ibid.*, p. 240.

7.4 Epistolografia femenina

Seguint una evolució més o menys paral·lela a la de la recerca al voltant de l'epistolografia popular, els estudis sobre la correspondència des d'una perspectiva de gènere no van proliferar fins als darrers lustres del segle passat⁷²¹. Generalment, aquest tipus de treballs comparteixen uns mateixos objectius: analitzar les particularitats de l'escriptura femenina, fonamentalment de les cartes privades però també de les destinades a ésser difoses públicament, la singularitat del seu contingut i el context i les dificultats amb què es trobaren les dones a l'hora d'escriure, sotmeses als dictàmens d'una societat patriarcal. Al marge de voluntats i necessitats personals, l'escriptura d'una carta depèn, en primer lloc, de posseir la capacitat per a poder fer-ho. En el cas de les dones, l'accés a l'ensenyament de la lectura i l'escriptura fou tardà i condicionat per les desigualtats socials i polítiques de gènere imperants dins la societat espanyola fins ben entrat el segle XX. L'alfabetització de les dones que formaven part de les classes populars va ésser encara més complexa. Durant l'Antic Règim, per a les famílies humils, especialment les de l'àmbit rural, era gairebé impensable invertir recursos econòmics en l'educació de les filles i molt poc útil. Tanmateix, les dones de les classes populars van poder accedir al món de l'escrit per altres vies i algunes van aprendre a llegir i escriure en fer-se monges⁷²². A l'interior dels convents les dones van trobar els medis i el temps per a escriure cartes i per a aprendre a fer-ho⁷²³, sense deslliurar-se de la supervisió exercida pels homes, en el seu cas, pels confessors. Un altra circumstància

⁷²¹ GOLDSMITH, E. (ed.). *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature*, op. cit.; KENYON, O. *800 Years of Women's Letters*, op. cit.; DYABELL, J. (ed.). *Early Modern Women's Letter Writing, 1450-1700*, op. cit.; FRANKLIN, C. (ed.). *Women's Travel Writing: 1750-1850*. Londres: Taylor and Routledge, Synapse, 2006; DOGLIO, M. L. *Lettera e donna: scrittura epistolare femminile tra quattro e cinquecento*, op. cit.; ZARRI, G. *Per lettera: la scrittura epistolare femminile tra archivio e tipografia, secoli XV-XVII*, op. cit.; PANIZZA, L. et al.(eds.). *A History of Women's Writing in Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000; NICO, M. G. «*Me son missa a scriver questa lettera...*»: *lettere e altre scritture femminili tra Umbria, Toscana e March nei secoli XV-XVI*, op. cit.; PLANTÉ, C. (dir.) *L'épistolaire, un genre féminin?*, op. cit.; JENSEN, K. A. *Lettres de femmes: textes inédites et oubliés du XVIe au XVIIIe siècle*, op. cit.; DURAN, E. i SOLERVICENS, J. *Renaixement a la carta*, op. cit.; TORRAS FRANCÈS, M. A. *Tomando cartas en el asunto: las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*, op. cit.; BAQUERO ESCUDERO, A. L. *La voz femenina en la narrativa epistolar*, op. cit.; BARANDA LEUTERIO, N. "Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable", op. cit.; DE CRUZ MEDINA, V. "Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI", op. cit., pp. 161-185; GÓNZALEZ DE LA PEÑA, M. del V. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*, op. cit.

⁷²² BARANDA LEUTERIO, N. "Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable", op. cit., pp.67-70.

⁷²³ CHICHARRO CRESPO, E. "La correspondencia familiar en el ámbito conventual femenino: cartas de María de Jesús de Ágreda a la duquesa de Alburquerque", op. cit., pp. 192-193. Aquest article i el de CASTILLO GÓMEZ, A. "Cartas desde el convento. Modelos epistolares femeninos en la España de la Contrarreforma". *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2014, XIII, pp. 141-168 analitzen l'escriptura conventual femenina del segle XVII i, més concretament, els epistolaris de María de Jesús de Ágreda i Santa Teresa de Jesús.

que va incentivar que les dones apreguessin a llegir i escriure fou la separació de marits, fills i familiars associada a l'emigració⁷²⁴. Pel que fa a les dones de les classes privilegiades o de la societat urbana, tot i que ho tingueren més fàcil per a aprendre a llegir i a escriure, pares, germans, confessors o d'altres membres masculins del seu entorn supervisaren les seves lectures i ho tingueren molt més difícil per a escriure i publicar els seus treballs. La correspondència privada d'aquestes dones també fou controlada i limitada pels homes de la seva família en considerar que «dotaba a la mujer de esa peligrosa libertad que podía poner en peligro el honor y la fama de su familia»⁷²⁵. Les famílies properes al món de la cultura i de la universitat foren les més propenses a ensenyar a llegir i a escriure les seves descendents en considerar aquestes habilitats com una distinció social o quelcom que podria ésser útil a les seves filles en un futur⁷²⁶. L'alfabetització de les dones es va començar a produir de forma massiva (i extensiva a totes les classes socials) a partir del segle XIX. D'aleshores ençà la necessitat de recórrer a l'escriptura en la vida quotidiana també es va generalitzar.

Si l'accés de les dones espanyoles al món de l'escriptura de difusió pública es tardà (segle XVII), la redacció de missives és un terreny «donde es posible encontrar significativas presencias de mujeres, puesto que se trata de una actividad privada que no alteraba ninguna de las convenciones sociales impuestas por la mentalidad patriarcal»⁷²⁷. El gènere epistolar fou l'instrument de comunicació que més utilitzaren les dones d'època moderna donat que la seva participació dins l'esfera pública era molt restringida. Les cartes representaven, per a aquelles dones, tant una manera d'expressar-se com de relacionar-se amb d'altres membres del sexe femení i sortir del seu «silencio social»⁷²⁸. A diferència de l'escriptura masculina, les dones solien barrejar, en els seus escrits, les seves inquietuds públiques amb les rutines domèstiques i altres assumptes de caire més personal. Àdhuc aquelles que van ocupar espais de poder combinaven a les seves cartes els afers públics amb els privats. Segons Vanessa de Cruz Medina, «aunque

⁷²⁴ *Ibid.*, pp. 71-73.

⁷²⁵ DE CRUZ MEDINA, V. "Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI", op. cit., p. 165.

⁷²⁶ BARANDA LEUTERIO, N. "Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable", op. cit., p. 75.

⁷²⁷ CASTILLO GÓMEZ, A. "Entre la necesidad y el placer. La formación de una nueva sociedad del escrito (SS. XII-XV)", op. cit., p. 203. Altres especialistes, com Verónica Sierra Blas, coincideixen en aquest punt. Veure SIERRA BLAS, V. "Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo", op. cit., p. 127.

⁷²⁸ VILACOBRA RAMOS, K. M. "Cartas familiares de una reina: relaciones epistolares de María Teresa de Francia y las descalzas reales". A: GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del V. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*, op. cit., p. 199.

encontramos escritoras de todo tipo de cartas es, fundamentalmente, en el ámbito de la *familiar* donde la mujer moderna parece producir un mayor número de textos, llegando incluso a identificarse este género con la condición femenina»⁷²⁹. Des del segle XVII, esdevingué un lloc comú considerar la carta com un gènere pròpiament femení⁷³⁰ i s'associaren reiteradament a l'escriptura femenina adjectius com dolça, fàcil o lleugera⁷³¹. La legitimitat socialment donada a la carta com a espai on les dones podien desenvolupar l'escriptura es consolida amb l'adveniment de la contemporaneïtat. D'acord amb Verónica Sierra Blas, bona prova d'això és la creixent publicació de manuals epistolars, sobretot a partir del segle XIX, exclusivament dirigits a les dones (obres que també s'interessaven en la seva educació i comportament social)⁷³².

Com anunciàvem més amunt, durant l'Antic Règim, l'accés de les dones de les classes populars a l'alfabetització i l'escriptura epistolar fou molt limitat (fonamentalment monges, camperoles o dones de les classes menestrals que s'havien d'ocupar del negocis dels seus marits difunts, mullers d'emigrats, etc.). Tant en el cas dels processos migratoris d'època moderna com de contemporània, les dones, malgrat no ésser-ne en moltes ocasions les protagonistes, sí que foren «activas articuladoras y conservadoras de las redes tejidas en los circuitos migratorios, estimulando la escritura de misivas y el intercambio de bienes»⁷³³. Entre les dones de les classes subalternes el recurs a l'escriptura delegada fou molt més freqüent⁷³⁴. En el cas de les dones que formaven part de l'estament nobiliari durant l'època moderna, estudiat per Vanessa de Cruz Medina, l'intercanvi epistolar possibilitava la circulació de tot tipus de notícies, especialment la d'aquelles que afectaven directament els interessos de les epistològrafes o les seves famílies, així com una participació discreta del sexe femení dins l'esfera pública del seu temps⁷³⁵; les cartes eren útils com a mitjà de supervisió de la conducta de les filles, germanes, esposes, etc., ahora que servien per a instruir-les en la vida

⁷²⁹ DE CRUZ MEDINA, V. “Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI”, op. cit., p. 163.

⁷³⁰ NAVARRO GALA, M. J. “Los modelos discursivos femeninos en la preceptiva epistolar: la «Cosa nueva» de Gaspar de Texeda”. *Estudios humanísticos. Filología*, 2011, núm. 33, p. 2.

⁷³¹ *Ibid.*, p. 32.

⁷³² SIERRA BLAS, V. “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo”, op. cit., p. 127.

⁷³³ MARTÍNEZ MARTÍN, L. “Escribir en cadena. Solidaridad y control en las cartas de los emigrantes”, op. cit., p. 456.

⁷³⁴ SANMARTÍ ROSET, M. i SANMARTÍ ROSET, C. “La cultura de las mujeres de la familia Baldrich a través de sus cartas. Valls en el siglo XIX”, op. cit., p. 234.

⁷³⁵ *Ibid.*, p. 170. BARANDA LEUTERIO, N. “Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable”, op. cit., p. 80.

cortesana⁷³⁶; finalment, la «carta femenina constituye un instrumento para la definición de la identidad, tanto individual o personal como de grupo»⁷³⁷. Com en el cas dels homes, el bescanvi epistolar esdevingué un dels principals canals de la sociabilitat nobiliària i una eina imprescindible per a la creació i sosteniment de xarxes a tal efecte.

La tendència a barrejar els assumptes públics o de gestió amb els domèstics es manté quan la correspondència femenina era familiar. En el cas, per exemple, de les dones de la família Baldrich (Valls, segle XIX), les epístoles eren una eina per a notificar les bones noves (naixements, casaments, etc.), posar al dia la família sobre la pròpia salut i preguntar per la dels altres parents, relatar problemes domèstics (servei, alimentació, roba, etc.), explicar anècdotes de viatges i diversions, etc., però també per a tractar afers de negocis⁷³⁸. A través de les cartes les dones es feien presents en la distància, especialment en els moments més difícils per a d'altres membres de la família (com la pèrdua d'un fill); però les missives també servien per a compartir «els momentos agradables e intercambiar informaciones y experiencias diversas»⁷³⁹; i, sobretot, per a mantenir els llaços familiars preexistents⁷⁴⁰. Com en el cas dels homes, l'escriptura epistolar femenina estigué lligada a la pràctica professional i a la necessitat. Utilitzant les paraules de Nieves Baranda: «la diferencia con los varones estriba en que para las mujeres ambos campos son muy reducidos»⁷⁴¹.

⁷³⁶ *Ibid.*, p. 183.

⁷³⁷ *Ibid.*, p. 168.

⁷³⁸ SANMARTÍ ROSET, M. i SANMARTÍ ROSET, C. “La cultura de las mujeres de la familia Baldrich a través de sus cartas. Valls en el siglo XIX”, op. cit., pp. 228-229.

⁷³⁹ *Ibid.*, p.229.

⁷⁴⁰ TORRAS FRANCÈS, M. *Tomando cartas en el asunto. Las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*, op. cit., pp. 49-73.

⁷⁴¹ *Ibid.*, p. 82.

Conclusions

Una visió de conjunt

Estimat/da lector/a,

Si fóssim parents i aquesta carta s'hagués escrit al llarg del segle XVIII o de la primera meitat del segle XIX, hauria de començar fent referència a la darrera epístola rebuda i/o enviada. Amb aquesta informació el destinatari o destinatària de la present missiva podria contextualitzar-la tant temporalment com temàticament i assegurar-se de què no s'ha perdut cap correu. A continuació, l'emissor al·ludiria al seu estat de salut i s'interessaria pel del seu interlocutor, sobretot si un o tots dos fossin malalts, i/o li desitjaria que déu se la conservés bona. La tramesa regular d'informació sobre aquesta qüestió tranquil·litzava als corresponents mentre que l'absència de notícies era motiu de neguit respecte el benestar (o fins i tot la supervivència) dels familiars i els amics. Altres temes que, amb tota seguretat, mencionariem a la nostra carta serien els naixements, casaments, malalties, defuncions, ascensos i altres novetats esdevingudes entre la parentela. El mateix tipus d'anuncis, però relacionats amb els amics, veïns o coneguts dels interlocutors, també hi tindrien cabuda (aquest tipus de notificacions eren molt importants per a mantenir connectats els corresponents amb la seva terra nadiua). Les notícies d'actualitat als segles XVIII i primera meitat del XIX formarien part dels afers tractats a la nostra suposada epístola (alguns de gran transcendència històrica, com les guerres, els aldarulls o les epidèmies del període, i altres d'interès purament local). Tanmateix, el tema o un dels temes centrals de la nostra correspondència serien, sens dubte, els negocis i/o els assumptes de caràcter econòmic en un sentit ampli, ja que a l'època estudiada els interlocutors que romanien al lloc d'origen solien proporcionar informació o gestionar aquestes matèries en nom i interès del desplaçats. Als destinataris de les missives també se'ls solia fer encàrrecs de determinats productes o demanar que trametessin salutacions o missatges a d'altres membres de la família i/o als coneguts. Quant més estreta era la relació entre l'emissor i el receptor de la correspondència, més espai dedicava el primer a narrar l'esdevenir de les seves ocupacions quotidianes i del seu temps de lleure o a demanar com anaven els quefers diaris del seu interlocutor (particularment en el cas de pares i fills i marits i mullers atesa l'autoritat moral i real que la societat del seu temps els concedia per a fer-ho).

Que els temes mencionats anteriorment eren els que, amb més assiduïtat, apareixien a les correspondències del Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents és una de les primeres conclusions a què hem arribat arran de la nostra recerca al voltant de la

correspondència familiar de l'època. Una recerca centrada, tal i com la definíem als primers capítols d'aquest estudi, en les cartes creuades entre els membres d'una mateixa nissaga. A diferència d'altres modalitats d'escriptura epistolar privada, el carteig entre familiars es caracteritza per ésser periòdic (en molts casos subjecte a una periodicitat prèviament pactada entre els corresponsals) i més durador en el temps; perquè a les missives intercanviades entre els parents s'especifica (sempre o gairebé sempre) la relació de parentiu existent entre ells; perquè el seu to és més afectuós o, com a mínim, denota l'existència d'una relació d'igualtat/proximitat entre els corresponsals; perquè existeixen referents compartits (històries, llocs, persones o coses conegudes i rememorades per ambdós interlocutors); i perquè contribueix a mantenir i potenciar els lligams d'afecte i cooperació existents entre els diferents membres de la família. L'afany de millorar la posició social i augmentar la riquesa personal i familiar, les obligacions professionals (sobretot en el cas dels militars i els eclesiàstics), els viatges d'estudis i de plaer i, en molt menor grau, una conjuntura històrica adversa són algunes de les circumstàncies que ocasionaven l'allunyament dels epistològrafs/es del seu país d'origen. La comunicació epistolar assegurava, aleshores, el contacte i la recepció d'informació relacionada amb les persones i l'indret de procedència i la gestió del patrimoni i/o altres assumptes lligats a aquells. Dins l'àmbit territorial català era l'hereu qui centralitzava, en la major part dels casos, la comunicació epistolar de la nissaga i s'esperava que, almenys les relacions dels membres del nucli domèstic, es basessin en la confiança, el socors mutu i la contribució dels descendents a la millora de la casa paterna (econòmica i en prestigi). Aquesta contribució es duia a terme, fonamentalment, mitjançant la participació dels parents en negocis o empreses comunes i la intercessió per aconseguir càrrecs, privilegis i bons matrimonis (especialment en el cas de les filles i germanes). Aquest i d'altres aspectes relacionats amb la idiosincràsia dels vincles familiars són observables a partir d'un estudi intensiu de la correspondència.

L'anàlisi dels epistolaris que conformen la base documental d'aquesta recerca ens ha permès establir els trets formals característics de l'escriptura epistolar dels segles XVIII i primera meitat del XIX. Les cartes senzilles, d'estil familiar, acostumaven a escriure's en quartilles o plec de paper de les mateixes mides aproximadament. El paper de cartes del segle XVIII era més gruixut que el d'ús corrent la centúria següent. A més a més, el segle XIX el mercat va posar a disposició dels redactors de missives fulls de color blau, verd, rosat, crema, etc., amb ratlles o sense, i amb un rivet de color

negre per a les cartes de condol⁷⁴². Existien diversos dispositius formals que denotaven deferència envers el receptor de les epístoles, com deixar un espai en blanc a la part superior i/o al lateral esquerra (des del punt de vista del lector) del paper. El més habitual fou que, fins a mitjan segle XVIII, hom deixés una o dues línies sense escriure entre l'encapçalament de la carta i la salutació amb què arrencava l'escrit. El marge lateral en blanc solia ocupar entre 3 i 5,5 centímetres. La proximitat o llunyania del grau de parentiu i la distinció amb què l'emissor volgués tractar al receptor de la missiva determinaven les mides d'ambdós espais. El segle XIX va desaparèixer el marge lateral en blanc de les epístoles familiars de forma generalitzada. Fins al final de la dècada dels cinquanta del segle precedent, les missives s'encapçalaven ordinàriament amb el símbol de la creu, que es col·locava al capdamunt i al centre de la primera fulla del plec de paper, mentre que la informació sobre el lloc i la data d'emissió de les cartes apareixia al final de l'escrit, just abans de la subscripció. La referida imatge va deixar d'aparèixer al capdamunt de les epístoles a partir de la dècada dels vint del segle XIX, a excepció de a les cartes dels eclesiàstics. Una dècada més tard es va estendre la pràctica de fer menció de la persona a la qual anava dirigida l'epístola a l'angle superior esquerre de la primera fulla de paper i una línia per sota i a l'altre cantó, s'annotava el lloc i la data.

Tot al llarg del Set-cents i de la primera meitat del Vuit-cents, les lletres començaven amb una fórmula de salutació que contenia un o varis termes afectuosos i el nom propi del destinatari de l'epístola o el lligam de parentiu existent entre ambdós corresponents (o una juxtaposició d'ambdós). A l'interior de l'escrit, hom emprava el tractament de cortesia més adient amb l'edat, la posició i el vincle de parentiu que l'unia amb l'interlocutor. Durant el segle XVIII, el més habitual fou que els esposos i els germans es tutejessin mentre que entre els cosins era més freqüent l'ús de la fórmula «vostra mercè». Els pares i els oncles tutejaven als seus fills i nebots respectivament. Per contra, els segons feien servir el tractament de «vostra mercè» amb els seus predecessors generacionals. A Catalunya, com posen de manifest les correspondències analitzades, s'utilitzà preferentment el sintagma «vostra mercè» en la seva fórmula abreujada (v. m.) fins al començament del segle XIX. De la dècada dels vint de la citada centúria ençà, s'imposà l'ús de «v./vd.» (vostè). Les expressions de cortesia del comiat i la rúbrica s'escriuien una mica per sota del darrer paràgraf de l'escrit. Els comiats eren més afectuosos i senzills quan eren els pares qui els adreçaven als seus fills i no a

⁷⁴² CASTILLO GÓMEZ, A. ««Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)», op. cit., pp. 38-41.

l'inrevés i a les cartes intercanviades entre els germans i els cònjuges. Tant al segle XVIII com a la primera meitat del segle XIX el tipus d'acomiadament que els fills dedicaven als seus pares o el que s'emprava amb la parentela més llunyana solia ésser molt respectuós i incloure, en la major part dels casos, la fórmula del besamans. Tanmateix, el protocol de la subscripció es va simplificar progressivament al llarg del Vuit-cents. El mateix paper on s'escrivia la carta servia de coberta, convenientment doblegat i tancat amb lacre o trossets d'una massa de farina i aigua cuita en motlle (*obleas*). La utilització d'una altra fulla de paper com a embolcall va esdevenir una pràctica d'ús freqüent entre els membres de tots els grups socials a partir del tombant del segle XVIII. Des del final del primer terç del segle XIX, aquest tipus de coberta va ésser substituïda pel sobre⁷⁴³. A la cara blanca exterior de la missiva un cop doblegada, del seu embolcall o, amb posterioritat, del sobre on es guardava, hom hi anotava l'adreça a la qual es dirigia l'escrit. Tot al llarg del Set-cents, el sobreescrit contingué una traça del símbol de la creu, el nom i cognoms del destinatari de l'epístola, la manifestació del desig de l'emissor de què déu guardés molts anys al receptor i la població on aquest residia. Durant la primera meitat del segle XIX, emperò, les dades emplaçades al sobreescrit experimentaren diversos canvis de consideració (alguns dels quals ja s'havien començat a introduir el darrer terç del segle XVIII): va desaparèixer el símbol de la creu i esdevingué ordinària la inclusió, a l'adreça, del nom del carrer i el número del pis o la casa a on es remetia la carta.

A partir de mitjan segle XVI, van sortir a la llum tot un conjunt d'obres en llengua vernacla que tractaven sobre *com* s'havia d'escriure una epístola correctament. Tot i ésser hereves de l'art epistolar medieval, aquestes obres es distingien pel seu caràcter marcadament pragmàtic. Els manuals epistolars d'època moderna i encara els del segle XIX eren uns llibrets d'edició senzilla i petites dimensions que proporcionaven models i algunes nocions teòriques bàsiques de redacció epistolar que havien d'orientar els lectors amb pocs coneixements sobre la matèria (la més important de les quals era utilitzar un registre adequat a la dignitat dels corresponents i el protocol que marcaven els temps). Un subconjunt dels mateixos, els anomenats «secretaris» eren i es presentaven com quelcom més que una simple antologia de cartes i, originàriament, tingueren en els professionals de l'escriptura els seus principals destinataris. Aquest tipus de llibres abordaven, entre d'altres aspectes, la definició del concepte d'epístola i

⁷⁴³ *Ibid.*, p. 37. ANTON PELAYO, J. "Les pràctiques epistolares (segles XV-XIX)", op. cit., p. 51.

les seves característiques, les parts en què es dividia una carta i l'estil que havien d'adoptar les missives en funció de les espècies i subespècies en què es catalogaven les mateixes, tot oferint-ne alguns exemples pràctics. Amb el pas del temps, la major part de les obres titulades «secretaris» van esdevenir simples formularis de cartes. Al llarg del segle XVIII es van (re)imprimir a Catalunya dos manuals epistolars de la primera categoria i va sortir a la llum un «secretari»: *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas* del prevere de la ciutat de Còrdova Juan Páez de Valenzuela y Castillejo (formulari publicat per primera vegada l'any 1630); *Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno conforme al uso que hoy se practica* d'autor o autor-editor d'atribució dubtosa (obra de la qual en va circular una versió actualitzada de J. Antonio D. i Begas entre el tombant del segle XVIII i la primera meitat del XIX); i *Práctica de secretarios que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas* (1714) del secretari Gaspar de Ezpeleta i Mallol. El segle XIX el nombre de tractats de naturalesa epistolar editats al Principat es va multiplicar i, per primera vegada des del segle XVI, aparegueren al mercat alguns volums íntegrament escrits en català. Els estils de cartes amb més difusió de la mencionada centúria foren la ja citada versió de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* (1794) de J. Antonio D. i Begas; *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos y objetos* (1849) de Santiago Àngel Saura i Mascaró⁷⁴⁴; i *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos* (abans de 1853) de J. M. Quant als manuals de secretari, els dos títols sorgits de les premses catalanes durant el segle XIX foren *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas* (1803) d'Antonio Marqués i Espejo i *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* (1819) de Melchor de Sas. Les tres obres escrites en català, parcialment o totalment dedicades (en l'últim cas) a la tractadística epistolar, que al·ludíem més amunt foren: *Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma* (publicada per primera vegada al final del Set-cents o el principi del Vuit-cents); *Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels*

⁷⁴⁴ Aquest manual va aparèixer al mercat el 1848 com a obra de Jacobo Berenguer de Mongat, pseudònim de Santiago Àngel Saura i Mascaró.

cultivadors (1855), obra de Narcís Fagès de Romà; i *Novíssim estil d'escriure cartes en català* (entre 1880 i 1894) d'Antoni Bulbena i Tusell. A més a més, el Vuit-cents es publicaren diversos llibres destinats a l'exercitació de la lectura que empraven les cartes com a material d'aprenentatge. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos* (1845) és un dels primers llibres d'aquestes característiques editat a Catalunya i una de les obres més conegudes del seu autor, Esteve Paluzie i Cantalozella.

Algunes de les disposicions que recollien aquests manuals eren del tipus de quin paper s'havia d'utilitzar per a escriure cartes; quines eren l'extensió i la disposició òptimes de l'escrit sobre el paper; quin l'estil que havia d'adoptar l'escriptura epistolar; quin el tractament de cortesia que calia emprar amb el destinatari i la informació que s'havia d'incloure al sobreescrit, etc. Com a norma general, amb les persones a qui hom devia respecte s'havia d'emprar preferiblement el paper de cartes més fi i de majors dimensions que es trobés al mercat. Tan sols era preceptiu que el paper de cartes tingués un filet negre quan l'emissor o el receptor de la correspondència portessin dol. La major part dels tractadistes de l'època recomanaven que no s'utilitzés un únic full de paper ni un tros del plec per a escriure una carta, però eren partidaris, per contra, d'aprofitar bé tot l'espai. Les cartes no havien d'ésser massa llargues ni feixugues per a no cansar els destinataris ni contenir esborralls o ratlles. Els espais en blanc que hom deixés al capdamunt i al marge lateral esquerre de les missives eren una mostra de deferència envers el receptor de les mateixes (més blanc quant més distingit fos el corresponçal o més distinció hom li volgués donar). L'etiqueta de l'època demanava que la manera d'expressar-se dels epistològrafs fos senzilla, clara i natural, similar a la d'una conversa. Tot i així, l'estil podia ésser més elevat si la condició social del destinatari o el tipus d'epístola ho exigia. Tots els tractadistes insistien en la importància de fer servir les fórmules i el tractament de cortesia que més s'adiessin amb l'autoritat dels corresponçals (tant a la salutació i el comiat com dins del cos de l'epístola). Segons els manuals epistolars setcentistes i vuitcentistes, només amb els superiors calia utilitzar un segon paper com a coberta i l'adreça havia de contenir, de forma generalitzada a partir del segle XIX, el nom i els cognoms de la persona a la qual es dirigia la missiva, el carrer i el número de la casa on vivia i al peu, el poble. Si les cartes es remetien a un país estranger, no podia faltar la denominació del referit país i si l'epístola s'enviava a una població poc coneguda de l'Estat espanyol o que es pogués confondre amb una

altra, s'havia d'indicar el nom de la ciutat, poble o vila més coneguts dels seus encontorns.

Amb el pas del temps, alguns dels preceptes als quals hem estat fent referència van canviar, els temes que més habitualment es desenvolupaven a les cartes-model es van adaptar al context de la seva publicació i va augmentar la representativitat de les corresponsals femenines⁷⁴⁵, però no tant com l'extensió cronològica del període analitzat ens podria fer pensar ja que, si alguna cosa caracteritza el gènere epistolar i posen de manifest els llibres sobre la matèria que hem estudiat, és la perdurabilitat de moltes de les fórmules i regles que han regit l'escriptura de cartes. Entre les modificacions més significatives que es van produir amb l'adveniment de la contemporaneïtat caldria assenyalar la no recomanació de deixar un marge d'espai en blanc al capdamunt o als costats dels escrits (amb l'única excepció de les cartes adreçades als superiors i els memorials); la prescripció de consignar la datació a l'encapçalament de les epístoles en lloc de al final de l'escrit, conjuntament amb el nom del destinatari i de les localitats on es trobaven l'emissor i el receptor de la correspondència; i la relaxació de les fórmules de cortesia (de forma progressiva es va anar substituint el *vostè* pel *tu* i s'adoptaren expressions més properes i sintètiques a les salutacions i els comiats)⁷⁴⁶. La fórmula del besamans com a mostra d'una consideració especial envers el corresposnal va sobreviure, emperò, a l'entrada del segle XIX i el seu ús es va popularitzar. A partir de la segona meitat del segle XVII, la preceptiva epistolar espanyola va deixar d'emmirallar-se en els models epistologràfics italians i es van adoptar preferiblement els francesos. En el trànsit cap a la contemporaneïtat es diversificaren els materials continguts als manuals, els quals, de forma habitual des de la fi del Set-cents, incorporaren documentació de tipus administratiu, i escrits de caràcter jurídic, del segle XIX endavant (guies de camins, direccions de cartes, regles i problemes d'aritmètica, normes d'ortografia, felicitacions en vers, llenguatge de les flors i dels colors, etc.).

Quant als corresponsals i els temes desenvolupats a les epístoles, encara al segle XVIII, les mostres contingudes als manuals representaven predominantment un

⁷⁴⁵ SÁNCHEZ ESPINOSA, G. "Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII", op. cit., pp. 112, 114 i 123.

⁷⁴⁶ CASTILLO GÓMEZ, A. "«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)", op. cit., p. 32. GARCÍA-GODOY, M. T. "Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas", op. cit., p. 372.

intercanvi epistolar propi de l'àmbit cortesà⁷⁴⁷. La centúria següent, en canvi, tant els uns com els altres esdevingueren més populars, sense depositar completament el llenguatge de compliment/oferiment característic de l'escriptura epistolar. Les matèries tractades als models epistolars vuitcentistes continuaren reflectint la mentalitat d'una societat on la moralitat cristiana i el respecte als superiors (jeràrquics, amos, parents) eren valors cabdals. Les cartes reproduïdes als manuals a manera d'exemple deixaren de recrear un intercanvi epistolar entre els membres de les altes jerarquies civils, militars i eclesiàstiques per a representar, principalment, a partir del segle XIX, la correspondència que circulava entre familiars i iguals. Quant als potencials lectors/consumidors d'aquell tipus d'obres, els pròlegs dels mateixos llibres al·ludien al prototipus de lectors als quals es dirigien i el seu ventall va augmentar amb el pas del temps. Als segles XVI i XVII els manuals epistolars s'adreçaven fonamentalment a secretaris, buròcrates i professionals de l'escriptura; al segle XVIII, a les persones poc instruïdes en la matèria; i també als nens de forma sistemàtica a partir del segle XIX. L'estudiat tipus de literatura va passar de divulgar-se gairebé de forma exclusiva dins el món aristocràtic –en què secretaris i altres professionals de l'escriptura desenvolupaven les seves tasques durant l'època moderna– a fer-ho dins el de la burgesia durant el segle XIX i finalment, entre les classes populars al segle XX⁷⁴⁸. Aquest canvi va anar acompanyat d'una transformació de les característiques materials i el contingut de les obres (grans tirades, preus baixos i reducció considerable de les mides dels llibres). Al començament del Set-cents, el perfil del tractadista epistolar es va ampliar: als secretaris se'ls sumaren els gramàtics i els comerciants com a autors de manuals de correspondència⁷⁴⁹.

En el cas català, els llibres per aprendre a escriure cartes correctament s'han trobat preferentment a les biblioteques conservades de mercaders, notaris i artesans⁷⁵⁰ i nosaltres creiem que aquests devien ésser molt probablement també els seus principals consumidors tot al llarg del període modern (a més dels eclesiàstics, els advocats i els membres del que podríem anomenar aristocràcia menestral tal i com ha comprovat

⁷⁴⁷ CASTILLO GÓMEZ, A. “Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en la Época Moderna”, op. cit., p. 96; i GARCÍA-GODOY, M. T. “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”, op. cit., p. 361.

⁷⁴⁸ SIERRA BLAS, V. “¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX”, op. cit., p. 291.

⁷⁴⁹ GARCÍA-GODOY, M. T. “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”, op. cit., pp. 361-362.

⁷⁵⁰ PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, op. cit., pp. 128 i 129.

Javier Antón Pelayo a Girona)⁷⁵¹. No hi ha diferències substancials entre els manuals epistolars editats a Catalunya i els que sortiren a la llum a la resta de territoris de l'Estat espanyol. L'única particularitat de la tractadística catalana analitzada en aquest treball de recerca és la inclusió, a alguns dels títols publicats al Principat, de vocabularis català-castellà i de taules d'equivalències entre les monedes, les mesures de pes i les mètriques castellanes i catalanes (continguts orientats amb tota probabilitat a un públic autòcton i poc destre en l'ús del castellà) i l'existència de diversos llibres sobre (o relacionats amb) la matèria escrits en català a partir del segle XIX. Les obres que han arribat a les nostres mans apunten, això sí, a la importància creixent dels autors i dels editors catalans com a productors de manuals epistolars i, consegüentment, com a promotors de la doctrina epistolar del seu temps. El primer terç del segle XX, Barcelona va capitalitzar la producció de manuals de correspondència dins l'Estat espanyol i les editorials que publicaven aquest tipus d'obres es van especialitzar alhora en la producció de llibres escolars⁷⁵².

Seguint la recomanació de Vanessa de Cruz Medina⁷⁵³, hem tingut en compte el desenvolupament del servei de correus durant el període que abraça la nostra recerca epistologràfica (1700-1850). Un segle i mig singularment rellevant pel que fa a la història del sistema postal espanyol. Acabada la Guerra de Successió (1702-1714), Felip V i els funcionaris del seu govern van emprendre una sèrie de reformes entre les quals es va incloure la supressió de l'ofici de correu major (responsable últim de l'organització de la conducció i la distribució de la correspondència i beneficiari de les prebendes d'aquesta activitat des del temps d'Isabel la Catòlica) i la transformació d'aquesta ocupació/servei en una renda reial. Tot i així, l'administració postal no va passar a dependre efectivament de la corona fins el 1716. Des d'aleshores i fins el 1820 el funcionament del servei de correus va ésser a les mans d'un superintendent general, càrrec que va ocupar sempre un membre de les famílies més poderoses de l'època, i de la Reial Junta de correus, amb potestats pròpies d'un tribunal superior de justícia. A partir de la dècada dels vint del segle XIX, la més alta institució del ram de correus fou la direcció general de correus. El mapa postal i de carreteres espanyol es va articular de forma radial en sis grans rutes que, prenent Madrid com a epicentre, arribaven a

⁷⁵¹ ANTÓN PELAYO, J. "La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII", op. cit., p. 92.

⁷⁵² SIERRA BLAS, V. "¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX", op. cit., pp. 285-286.

⁷⁵³ DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op.cit., p. 49.

Barcelona i La Jonquera, València, Cadis, Badajoz i la frontera portuguesa, la Corunya e Irún. Cadascuna d'aquestes rutes comptava amb cases de postes que disposaven de cavalleries i del personal necessari per a assegurar el transport de la correspondència. Entre el 1700 i el 1850 es van produir millores cabdals a la xarxa de camins i postes espanyoles sense aconseguir, emperò, que aquesta estigués en un estat òptim ni arribés a tot arreu⁷⁵⁴. La irrupció del ferrocarril, mitjà de transport més ràpid i eficaç, va acabar fent desaparèixer el sistema de postes tradicional traspasat mig segle XIX⁷⁵⁵. Només per aquelles rutes transversals per on no hi circulaven altres transports rodats (com les diligències) ni els trens, el correu va continuar essent transportat a cavall durant un cert temps més. Fins el 1845, el preu del port de les cartes es va calcular en base al pes de les mateixes i a la distància que separava l'estafeta d'origen de la de destí. Aquest sistema de pagament diferit de la correspondència fou substituït, cap a mitjan segle XIX, per un altre de pagament anticipat (el segell) i una tarifa uniforme per a tot el territori peninsular espanyol. L'aposta continuada dels diferents governs de la centúria per abaratir les tarifes, crear nous itineraris i prestacions, augmentar les trameses setmanals i regular el funcionament del sistema va contribuir a posar (finalment) el servei de correus espanyol a l'abast d'usuaris de tots els estrats socials⁷⁵⁶.

Com a particularitat pròpia del servei de correus dins del territori català, els especialistes han assenyalat la prematura existència al Principat, a més dels correus reials, municipals i privats, d'uns correus al servei del *públic* en un sentit ampli, els denominats troters (els quals s'encarregaven fonamentalment de mantenir una comunicació postal regular entre la Cort i les batllies i vegueries de Catalunya). Des del començament del segle XVII i fins a la seva incorporació a la corona, al començament del segle XVIII, els Tassis es van encarregar del transport de la correspondència entre Madrid, València i Barcelona. D'aleshores ençà les postes catalanes van ésser completament integrades en l'organització postal de la Monarquia Hispànica i es van regir per les mateixes normes. A Barcelona es va establir una Administració general de correus, amb un administrador i diversos oficials de correus, i, amb posterioritat, s'hi va sumar en aquesta una segona Administració postal principal ubicada a Lleida. La Ciutat comtal formava part d'una de les sis carreres de postes generals que partien de Madrid i

⁷⁵⁴ ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 19.

⁷⁵⁵ BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*, op. cit., p. 78; MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*, op. cit., p. 527.

⁷⁵⁶ MARTÍNEZ LORENTE, G. "Breve historia del correo", op. cit., p. 66.

travessaven radialment tota la Península (la que també passava per Saragossa) i dues de secundàries, la que anava de Barcelona a França per la Jonquera i la que unia València amb Barcelona. A més a més d'aquestes carreres, hi havia els camins transversals que connectaven les administracions principals del Principat amb d'altres d'agregades o subalternes i de carteries que cobrien tot el territori (incloses les Illes Balears). L'últim terç del Set-cents sortien dues expedicions setmanals de la citada Administració barcelonina en direcció a la resta d'estafetes del Principat i de la Península. El temps que la Ciutat comtal estigué ocupada per l'Exèrcit gal, durant l'anomenada Guerra del Francès (1808-1814), les postes eixien des de Sant Cugat del Vallès i el correu entre aquesta ciutat i Barcelona era conduït de manera clandestina⁷⁵⁷. A partir de mitjan segle XIX el correu va començar a circular diàriament a la major part de les carreres de postes.

Fins a l'actualitat la història del correu s'ha escrit a partir de la informació extreta de la legislació coetània sobre la matèria i de la continguda en d'altres textos, com «direccions de cartes», «itineraris» o «guies de camins». Tanmateix, l'examen tant de la correspondència com dels manuals epistolars del període pot aportar noves i interessants dades sobre les pràctiques quotidianes de la gent i el funcionament real del correu. Bona part dels manuals epistolars publicats entre els segles XVIII i primera meitat del XIX contenen referències al sistema de postes espanyol, principalment indicacions sobre els dies que les cartes entraven i sortien de l'estafeta general de correus de Madrid; les rutes postals peninsulars; i/o consignes relatives a com adreçar bé una carta i les cortesies que hom havia de respectar en fer ús del correu (l'etiqueta de l'època demanava, per exemple, que la carta fos franquejada per l'emissor si l'enviament de la mateixa responia als seus interessos, es remetia a un destinatari pobre o a determinats països estrangers). Les referències al funcionament del servei de correus i/o a qüestions relatives a la tramesa de les epístoles són molt nombroses dins els epistolaris que conformen la base documental d'aquest estudi. El contingut de les cartes analitzades ens permet inferir que era una pràctica molt habitual del període enviar una missiva dintre d'un altra adreçada a un tercera persona, coneguda d'ambdós corresponsals, per a aconseguir que aquesta arribés correctament i/o amb més promptitud al seu destí i abaratir els costos del seu transport. Per aquesta i d'altres raons, com el trasllat o l'absència temporal del lloc de residència, els epistològrafs dels

⁷⁵⁷ CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña. Resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*, op. cit., p. 146.

segles XVIII i primera meitat del XIX solien donar instruccions precises als seus interlocutors de com i per mitjà de qui els hi havien de remetre la correspondència. Si hom no havia tingut aquesta prevenció i les cartes no arribaven al lloc on aleshores es trobaven el seus destinataris sinó al seu domicili habitual, altres familiars o coneguts s'encarregaven de redirigir-les-hi. Especialment entre els membres de les forces armades, els quals eren lluny de la seva terra nadiua durant llargs períodes de temps, era una pràctica freqüent deixar una persona encarregada de recollir i, si calia, llegir les seves cartes. Quan el destinatari de la correspondència era en sòl americà, hom solia enviar-li la correspondència per duplicat, aprofitant tots els vaixells que travessaven l'Atlàntic. La por a què les missives no arribessin al seu destí feia que, també dintre la Península, moltes persones preferissin enviar la seva correspondència per mitjà de coneguts (missatgers certs)⁷⁵⁸.

Una altra pràctica molt habitual del segle XVIII i de la primera meitat del XIX era que al destinatari que constava al sobreescrit de la missives se li encarregués que lliurés o llegís les mateixes a d'altres persones (les veritables destinatàries del contingut de les epístoles o receptores secundàries d'aquestes). Conjuntament amb les cartes i fent servir el mateix mitjà de transport, hom podia remetre tot tipus de productes. Així mateix, era molt freqüent escriure a *vuelta de correo*, és a dir, que un cop rebuda i llegida la missiva, s'escrivia la seva resposta amb la intenció que aquesta pogués sortir amb el primer servei de tornada. Els epistològrafs dels segles XVIII i primera meitat del XIX coneixien molt bé els dies que el correu entrava i sortia de les estafetes que els hi eren més properes. Aquesta informació determinava el temps que hom tenia per a respondre, sobretot si es volia fer a *vuelta de correo*. En moltes ocasions, el retard amb què solia circular el correu a l'època obligava els autors de missives a redactar les seves respostes sense haver llegit prèviament la carta a la qual donaven contestació (especialment si existia un pacte epistolar entre els interlocutors). Quan existia aquest pacte els corresponents es comprometien, amb anterioritat al seu desplaçament o essent ja un/a dels dos fora de casa, a escriure's tots els correus o, com a mínim, amb una regularitat preestablerta. A gran part dels conjunts epistolars estudiats hem trobat queixes per la demora amb què arribava el correu o per la pèrdua de la correspondència. Aquest tipus d'incidències es produïen normalment per causes naturals, com les

⁷⁵⁸ TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. ««De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna», op. cit., pp. 783-785.

inclemències meteorològiques, però els usuaris contemporanis també les atribuïen a errades dels treballadors del ram. Per a contrarestar els efectes negatius del reiterat endarreriment del correu ordinari existien els anomenats *alcances*, serveis de correu extraordinaris que es despatxaven amb l'objectiu d'abastar el primer. Quan les cartes arribaven a l'estafeta de destinació es penjaven unes llistes amb els noms de les persones a les quals anaven dirigides. Dins les mostres epistolars analitzades també hi ha diverses al·lusions al mal funcionament d'aquest sistema de distribució del correu. Per això, si els receptors comptaven amb algun conegut al qual li separessin el correu, preferien fer servir aquesta via per assegurar-se'n la recepció. Pel que sembla, que una carta es franquegés o no (abans de la implantació del segell), era una qüestió econòmica. Una carta pagada en el moment de la seva expedició no representava cap cost per al destinatari/a de la mateixa i per tant era un benefici per ell/a, sempre i quan, és clar, l'emissor es pogués fer càrrec d'aquesta despesa.

L'examen de la correspondència dels nostres avantpassats ens permet fer observacions de caràcter lingüístic de gran rellevància, bàsicament relacionades amb la llengua parlada ja que tradicionalment (i prescriptivament) l'estil de l'escriptura epistolar s'ha assimilat al de la conversa. El present estudi no aprofundeix intencionadament en aquestes qüestions perquè no som especialistes en la matèria però sí que hem volgut comprovar en quina llengua o llengües s'escriu les cartes dins l'àmbit territorial català al llarg del Set-cents i de la primera meitat del Vuit-cents. El segle XVIII, sobretot durant la segona meitat de la centúria, català i castellà convisqueren com a llengües de comunicació epistolar. L'espanyol, emperò, va anar guanyant terreny al català fins a acabar essent, a la fi de l'esmentada centúria, la llengua majoritàriament utilitzada en aquest tipus d'escriptura⁷⁵⁹. Això no obstant, entre les múltiples cartes conservades del segle XIX encara en trobem de redactades en català, però és poc habitual que sigui de manera sistemàtica. La progressiva substitució de la llengua catalana per la castellana no fou conseqüència únicament d'unes polítiques i una legislació que, des dels decrets de Nova Planta, havien contribuït a convertir l'espanyol en la llengua d'ús oficial i de l'ensenyament, sinó que també va dependre de la voluntat dels epistològrafs coetanis. La política centralista dels borbons i la tenacitat amb què els successius governs liberals van tractar de convertir el castellà en la llengua nacional van acabar donant els seus fruits. Tanmateix, els membres de les classes dirigents catalanes

⁷⁵⁹ Substitució que també es va produir a Mallorca d'acord amb ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 366.

(sobretot de la noblesa i de l'alta burgesia) van fer servir el castellà en la seva correspondència també pel prestigi social i cultural que representava fer servir el mateix idioma que els poders establerts⁷⁶⁰. Per contra, els membres de les classes populars van continuar usant predominantment el català, àdhuc a les cartes dirigides als poderosos, perquè no coneixien el castellà i, de fet, no l'aprengueren fins que, ja ben entrat el segle XIX, s'imposà l'ensenyament obligatori de la llengua castellana a les escoles⁷⁶¹. Malgrat el predomini del castellà com a llengua escrita, les cartes dels segles XVIII i primera meitat del XIX que hem estudiat evidencien que el català va continuar essent l'idioma amb què habitualment parlaven els catalans de tots els estrats socials.

Si tenim en compte aspectes com l'edat, el sexe, la professió, la posició social o el lloc de residència podem afirmar, d'acord amb la informació extreta de les fonts que nodreixen la nostra recerca, que els corresponents més vells empraven preferentment el català puix que aquesta era la llengua que coneixien i que, amb tota probabilitat, havien après (ni que fos de forma rudimentària) a les escoles de primeres lletres mentre que els més joves, ja educats en espanyol, ho feien en aquesta segona llengua. En comparació amb els homes, les dones del nostre estudi van fer servir més el català que el castellà a les seves cartes (i ho van fer durant més temps) per desconeixement de la llengua castellana. La ignorància de l'espanyol s'associa, en el seu cas, al seu menor grau d'instrucció i a la subordinació al sexe masculí de què eren objecte dins la societat del seu temps⁷⁶². La professió per si sola no sembla haver estat un factor determinant de l'elecció d'un o altre idioma a l'hora de redactar una missiva. En canvi, sí que ho fou la posició social, com demostra el fet que els membres de les classes instruïdes –altes i mitjanes– foren els primers a castellanitzar-se⁷⁶³ i la influència del castellà és més acusada en l'entorn urbà que en el rural⁷⁶⁴. A més a més, les correspondències estudiades del segle XVIII posen de manifest com els epistològrafs que escrivien des de Catalunya ho feien, generalment, en català, mentre que aquells que es trobaven a d'altres indrets de l'Estat espanyol i sobretot els que eren a Amèrica, fossin o no

⁷⁶⁰ ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., p. 14.

⁷⁶¹ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 50; —*La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., pp. 22-23; i PIÑOL ALABART, D. “La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)”, op. cit., pp. 357-358.

⁷⁶² MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 354.

⁷⁶³ ANTÓN PELAYO, J. “Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”, op. cit., p. 50. Argument recuperat per PIÑOL ALABART, D. “La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)”, op. cit., pp. 357-358.

⁷⁶⁴ ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”, op. cit., p. 370.

catalans, acostumaven a fer-ho en castellà. El grau d'instrucció dels epistològrafs condicionava la qualitat de la seva escriptura en castellà. Per descurt, per influència del català –llengua en què la majoria dels redactors de missives pensaven i parlaven– o per desconeixement de l'espanyol, els catalanismes són abundants dins els epistolaris conservats dels segles XVIII i primera meitat del XIX. Amb molta freqüència, hom pot trobar oracions senceres i/o frases fetes escrites en català (gairebé sempre subratllades per a remarcar que els autors de les missives eren conscients d'aquesta circumstància).

A més a més de caracteritzar formalment i temàticament les epístoles catalanes dels segles XVIII i primera meitat del XIX i de contrastar la pràctica d'escriptura epistolar amb els preceptes continguts als tractats específicament dedicats en aquesta matèria del citat període, aquest estudi ha tingut com a objectiu determinar els usos socialment establerts (en quant que generalitzats) d'aquest mitjà de comunicació. Si bé és cert que ni l'estructura de les missives ni les motivacions per a escriure'n una van canviar substancialment amb el pas del temps, també ho és que, amb l'adveniment de la contemporaneïtat, és van produir algunes alteracions significatives. Tal i com assenyala Armando Petrucci a *Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*, entre les motivacions ancestrals per a escriure una carta s'hi troba el desig de comunicar determinada informació, de donar i rebre notícies, de transmetre disposicions o ordres des de la distància, d'expressar pensaments, afectes, de mantenir contactes útils, d'aconseguir algun favor o recomanació i d'altres de semblants⁷⁶⁵. D'acord amb la major part dels especialistes en història social de la cultura escrita, la carta, entesa com a una conversa diferida en el temps i l'espai entre dos interlocutors privats, ha acomplert diverses funcions: l'intercanvi epistolar ha contribuït i contribueix, en primer lloc, a la transmissió de tot tipus d'informacions i en un pla més simbòlic, de sentiments, confidències i idees (especialment en el cas dels membres de determinats cercles científics i culturals); les epístoles han servit per a gestionar, des de la distància, béns, negocis i/o altres afers de caràcter econòmic, polític, judicial o de relació amb les institucions que emissor i receptor duguessin entre mans; i, per últim, una correspondència privada sostinguda en el temps ha estat útil per a reforçar els lligams afectius i/o d'altra naturalesa (generalment vinculada amb interessos comuns) existents entre els dos o més corresponents que hi participaven directament i que allora conformaven una xarxa de relacions tant d'índole familiar com estamental o

⁷⁶⁵ PETRUCCI, A. *Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*, op. cit., p. IX.

professional. El reconegut traductor Jordi Arbonès es referia, dins una carta que va enviar a l'escriptora Montserrat Roig, a la importància d'aquests lligams de la següent manera:

“Reconec que en sóc d'impacient, –escrivia als anys noranta a Montserrat Roig–, sobretot pel que fa a la correspondència. Jo crec que la causa és la llunyania i l'enyor de la terra, dels amics, i les cartes són com un lligam, de manera que quan no arriben sento com si aquest lligam s'afluixés, i aleshores m'agafa una gran angoixa”⁷⁶⁶.

A partir del segle XIX i de forma creixent, les epístoles esdevingueren, endemés, el mitjà més adequat per a reproduir les experiències interiors dels epistològrafs i per a arribar a descobrir la dels seus interlocutors⁷⁶⁷. Com a document, les missives van ésser una eina d'aprenentatge gramatical de singular importància al llarg del Vuit-cents; han estat molt útils com a testimonis amb caràcter probatori de determinats fets del passat; són evocadores de records, pensaments, inquietuds i passions viscudes pels seus autors⁷⁶⁸; i per als investigadors, especialment des del darrer terç del segle XX, s'han erigit en una font i un objecte d'estudi històric de gran rellevància.

Pel que fa a la correspondència estrictament familiar, objecte d'aquest estudi, hom en va fer ús principalment, entre els segles XVIII i primera meitat del XIX, per a donar i rebre informació. Ni que fos només per a tranquil·litzar els corresponents sobre l'estat de salut dels parents i/o comunicar-los que tot romanía en ordre durant la seva absència. Les epístoles servien també per a transmetre instruccions (de vegades, només recomanacions) de pares a fills, entre els cònjuges o entre l'hereu i els germans que assistia; per a fer comandes de tot tipus, tant materials com de favors (sobretot lligats a l'administració del patrimoni i de les empreses familiars però també a la comunicació de missatges o salutacions per a terceres persones o a la intercessió davant d'altres particulars o de les administracions); com a instrument de control de l'actuació dels parents desplaçats i del grau de compliment dels encàrrecs o pactes acordats amb els epistològrafs; per a mantenir el contacte (en un pla afectiu) entre els absents i els seus familiars i la terra d'origen, reforçant així la seva consciència de pertinença a un mateix

⁷⁶⁶ UDINA, D. “La correspondència de Jordi Arbonès”. *Quaderns. Revista de traducció*, 2005, núm. 12, p. 26.

⁷⁶⁷ SIERRA BLAS, V. “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo”, op. cit., p. 126.

⁷⁶⁸ MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*, op. cit., pp. 1-9.

llinatge; i, finalment, per a crear, alimentar i sostenir una xarxa de relacions socials basades en el parentiu (xarxes de sociabilitat, d'ajuda mútua i de contribució a la millora de la posició socioeconòmica tant dels seus membres com del grup familiar en el seu conjunt).

Entre els membres dels estaments privilegiats de la societat catalana de l'Antic Règim el carteig es produïa entre els familiars o els homòlegs dins l'escalafó social. Com ha estat àmpliament estudiat per Fernando J. Bouza Álvarez, en el cas dels nobles castellans del Segle d'Or, els poderosos necessitaven informació abundant i continuada d'allò que succeïa a la cort per a mantenir la seva posició de poder i/o obtenir noves i millors prebendes, dirigir l'administració dels seus vastos patrimonis, forjar relacions de grup i consolidar una imatge de distinció pròpia a la seva posició social⁷⁶⁹. En canvi, les missives dels membres de les classes populars s'adreçaven fonamentalment als poderosos, als senyors o a les institucions (com, per exemple, les que administradors i/o treballadors del camp enviaven als propietaris de les terres per a informar-los de l'estat de les collites, les vendes o les eventualitats sobrevingudes a les seves hisendes). L'enviament ocasional de cartes als superiors o a les administracions responia a unes necessitats de gestió o de rendiment de comptes que no són equiparables a teixir una sociabilitat epistolar de llarga durada. La correspondència entre iguals en el cas dels membres les classes subalternes va ésser molt escassa fins a mitjan segle XIX (a Catalunya només es conserven vestigis escrits relatius a situacions de conflicte, deutes o amenaces)⁷⁷⁰. Una de les grans diferències que hi ha entre les funcions que acomplia l'intercanvi epistolar entre els poderosos i entre els membres de les classes subalternes és, al nostre parer, la voluntat del nobles de crear un estil de comunicació epistolar propi i distintiu de la seva classe.

Per a les dones la carta no fou un terreny del tot prohibit, malgrat la supervisió per part dels homes del seu entorn de la qual foren objecte durant centúries. És més, des del segle XVII, hom va considerar l'escriptura epistolar com un gènere pròpiament femení⁷⁷¹ a la qual s'associaren repetidament adjectius com dolça, fàcil o lleugera⁷⁷². Les epístoles foren el principal mitjà a través del qual les dones pogueren comunicar-se,

⁷⁶⁹ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. "La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1884)", op. cit., p. 134.

⁷⁷⁰ ANTÓN PELAYO, J. "Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen", op. cit., p. 92. Veure també CURBET HEREU, J. *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX)*, op. cit., pp. 13-14.

⁷⁷¹ NAVARRO GALA, M. J. "Los modelos discursivos femeninos en la preceptiva epistolar: la «Cosa nueva» de Gaspar de Texeda", op. cit., p. 2.

⁷⁷² *Ibid.*, p. 32.

relacionar-se i participar indirectament en la vida pública durant l'època moderna i l'inici de la contemporània ateses les restriccions socialment establertes en aquesta participació. Les cartes representaren, per a les nostres avantpassades, tant una manera d'expressar-se com de vincular-se (sobretot) amb d'altres dones i de sortir del seu mutisme social⁷⁷³. A diferència de l'escriptura masculina, les dones solien barrejar, dins dels seus escrits, les seves inquietuds públiques amb les rutines domèstiques i altres assumptes de naturalesa més personal. Com en el cas dels homes, l'escriptura epistolar femenina estigué molt lligada a la seva pràctica professional i a les necessitats del moment tot i l'abast limitat, en el seu cas, tant de l'una com de les altres⁷⁷⁴. Dins l'àmbit familiar, era habitual que les dones es cartegessin entre elles, ja que compartien rols, ocupacions i tribulacions.

El camí que manca per recórrer...

Com anunciàvem al capítol primer d'aquesta recerca, abans del darrer terç de la passada centúria la documentació de caràcter privat (autobiografies, memòries, diaris, epistolaris, llibres de comptes, etc.) no era tinguda en compte ni analitzada com una font documental de primer ordre. Dins la historiografia espanyola i catalana, els conjunts epistolars dels nostres avantpassats que han arribat a les nostres mans van començar a ésser revaluats com a font de coneixement i objecte d'estudi en si mateixos des de la dècada dels vuitanta del segle XX ençà. Influenciats, sobretot, pel canvi heurístic i metodològic que va propiciar el "naixement" de la denominada història social de la cultura escrita i per les propostes dels especialistes italians i francesos, els investigadors espanyols han centrat la seva anàlisi en les característiques materials de les cartes i els usos i les apropiacions socials associades a l'intercanvi epistolar⁷⁷⁵. L'examen de les cartes és (i ha estat) útil a diverses disciplines –antropologia, filosofia, ciència, etc.– però són (i han estat) la història, la filologia i la literatura les que més profit han tret de l'anàlisi de les correspondències atès que proporcionaven informació rellevant sobre els autors de les missives i els seus corresponents –habitualment personatges il·lustres de la societat del seu temps.

⁷⁷³ VILACOBIA RAMOS, K. M. "Cartas familiares de una reina: relaciones epistolares de María Teresa de Francia y las descalzas reales", op. cit., p. 199.

⁷⁷⁴ *Ibid.*, p. 82.

⁷⁷⁵ DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op. cit., p. 52.

Aquesta nova manera d'estudiar la documentació de caràcter privat es va introduir a Espanya a través de les universitats de València i Alcalá de Henares (la més activa pel que fa a l'estudi de la correspondència d'època moderna i contemporània). Però en l'actualitat són més els centres que participen en el desenvolupament de la història social de la cultura escrita i tres bàsicament les línies d'estudi plantejades al voltant de la correspondència: aquella que considera les cartes com a mitjà de comunicació en expansió i manifestació genuïna de la cultura escrita durant l'Edat Moderna, encapçalada per historiadors com Antonio Castillo Gómez (des de la Universidad de Alcalá); aquella que pren les epístoles com a font principal d'anàlisi de les xarxes socials del citat període, com posen de manifest els treballs de José María Imízcoz Beunza i els seus deixebles (Universidad del País Vasco); i finalment, aquella que interpreta les cartes des d'una òptica comunicativa i com a instrument decisiu per a la sociabilitat en la distància que lidera, dins l'àmbit català, Javier Antón Pelayo (Universitat Autònoma de Barcelona).

A Catalunya comptem amb un ric patrimoni documental de naturalesa privada. Després d'Itàlia, Catalunya és un dels territoris que més documentació vinculada a la memòria personal ha generat i ha conservat de tota Europa. Des del tombant del segle passat, han augmentat els estudis, els llibres i els articles científics centrats en aquesta matèria que han tret a la llum múltiples diaris, memòries i epistolars dels nostres cèlebres i no tan cèlebres avantpassats. Pel que fa al gènere epistolar, s'han publicat principalment els epistolars de personatges amb una certa rellevància històrica i han estat els filòlegs qui més s'han dedicat en aquest tasca. En paral·lel amb aquesta intensificació de la producció científica, s'han desenvolupat diversos projectes relacionats amb la conservació, la catalogació i l'estudi de la documentació catalana de caràcter privat. Des de 1994, la Universitat de Barcelona alberga la "Unitat d'Estudis Biogràfics", fundada amb l'objectiu d'aplegar memòries, cartes i records personals de tots aquells particulars que n'han anat fent donació i dedicada a la recerca al voltant de l'escriptura autobiogràfica. Dins el departament d'història medieval d'aquest mateix centre universitari treballen els investigadors del projecte "Arquibanc" cercant, identificant i posant a l'abast de la comunitat científica fonts arxivístiques procedents d'arxius patrimonials i privats catalans. L'any 1998 es va crear l'Arxiu de la Memòria Popular de La Roca del Vallès a fi de recopilar i custodiar testimonis autobiogràfics i documentació oficial produïda de la dècada dels setanta del segle XX ençà. I a la Universitat Autònoma de Barcelona, l'equip investigador "Grup de Recerca d'Història

Moderna Manuscrits”, dirigit per Antoni Simon i Tarrés, s’ocupa de localitzar i inventariar les memòries i els diaris personals catalans conservats d’època moderna. De moment, els esforços d’aquest grup d’investigadors ja han donat com a fruit la creació de l’Arxiu de la Memòria Personal, una base de dades que recull documentació escrita de caràcter personal –diataris, autobiografies, etc.–, de Catalunya i la resta de territoris de parla catalana. Javier Antón Pelayo, director del present treball de recerca, forma part d’aquest darrer grup i és l’historiador que millor coneix la correspondència catalana del segle XVIII i qui més publicacions i estudis ha dut a terme sobre el tema des de la perspectiva de la història social de la cultura escrita dins l’àmbit català. Fins a la dècada dels vuitanta del segle passat els historiadors i els filòlegs catalans feien servir els corpus epistolars d’època moderna i contemporània preservats fonamentalment com a font documental. Els treballs de Javier Antón Pelayo han contribuït a invertir aquesta tendència i prioritzen el valor de les cartes com a objecte d’estudi per si mateixes.

Durant el temps que ha durat la nostra investigació, hem fet autèntiques troballes, com la correspondència de Pere Fizes, encarregat del govern, la defensa i la jurisdicció del castell de Terrassa, que es conserva dins el fons de la Castlania de Terrassa (869 cartes comercials, familiars i personals de 1649 a 1679 a les quals s’hi afegeixen 21 interessants missives que Baptista Fizes i Dull va enviar al seu home i fill de l’anterior, Pere Fizes Menor el 1679)⁷⁷⁶. En el futur, esperem que altres investigadors (o nosaltres mateixos) puguin dedicar temps i esforços al seu estudi. Semblants en aquest conjunt epistolar, hem hagut de descartar altres fons dels segles moderns i contemporanis que hem descobert durant la nostra recerca arxivística perquè no s’adien amb els criteris de selecció que ens havíem marcat (descrits a l’apartat de la metodologia) i, en última instància, perquè un estudi acurat de tota la correspondència privada catalana preservada dels nostres avantpassats (no parlem ja de la diplomàtica o la institucional) és un projecte inabastable per a una sola persona. Per això no volem concloure aquest treball de recerca sense insistir en la necessitat de continuar investigant sobre la matèria. Cal localitzar i inventariar de forma exhaustiva totes les cartes conservades als arxius públics i privats catalans, així com les que romanen en mans dels particulars. Cal donar a conèixer i editar, en la mesura que sigui possible i aconsellable, aquestes cartes, tant de les que ja hem tingut alguna notícia com les encara inèdites. S’han d’estudiar els epistolaris de forma intensiva o extensiva (xarxes) com han estat

⁷⁷⁶ *Fons de la Castlania de Terrassa*, ACVOC, Arxius patrimonials, Lligalls 3/1, 3/2, 3/3, 4/1, 4/2, 4/3, 5/1, 5/2, 5/3, 6/1, 6/2, 6/3, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4 i 8/1.

fent els especialistes fins ara i encetar noves vies d'anàlisi que no menystinguin la importància que el contingut de les missives pot aportar al coneixement històric en general. S'ha d'aprofundir en l'anàlisi de les epistolografies femenina, popular, carcerària, infantil i d'altres tradicionalment marginades de l'àmbit acadèmic i el mercat editorial (mancaça anunciada per Armando Petrucci ja fa uns quants anys):

“Por desgracia no existen muchas investigaciones profundas de tipo cualitativo sobre el material escrito de los miembros de las clases subalternas del Setecientos-Ochocientos: firmas, cuentas, cartas, diarios, escrituras murales, etc. Se trata en general de un material disperso, no individualizado ni inventariado, de verdaderos y auténticos fragmentos supervivientes a una actuación de destrucción indiferente (si no hostil)”⁷⁷⁷.

I en el coneixement d'aspectes encara força desconeguts vinculats amb la correspondència com és el funcionament del correu i la seva evolució al llarg del període modern i contemporani.

Un altre reconegut especialista en la matèria, Antonio Castillo Gómez, ens recordava recentment que

“[...] les recherches, présentes et à venir, devront affronter est pour vérifier et pour combiner les dispositions contenues dans les manuels et les traités épistolaires avec la solution pratique trouvée par chaque écrivain de lettres, naturellement en tenant toujours compte des propres circonstances de chaque acte d'écriture. En ce qui concerne la matérialité, il ne s'agit pas tant de séparer les lettres de leurs éléments diplomatiques comme l'a toujours fait cette discipline avec les lettres publiques des puissants, mais il me semble beaucoup plus intéressant de déplacer la connaissance du protocole épistolaire vers la manière avec laquelle la lettre est disposée sur le papier et encore plus vers les recours d'ordre linguistique utilisés”⁷⁷⁸.

Aquest treball de recerca ha atès (en part) aquesta crida puix que hem tractat de contrastar les normes contingudes als manuals dels segles XVIII i XIX amb la manera d'escriure que reflecteixen les cartes preservades del període. No hem estudiat, emperò,

⁷⁷⁷ PETRUCCI, A. “Escrituras marginales y escribientes subalternos”, op. cit., p. 71.

⁷⁷⁸ CASTILLO GÓMEZ, A. “Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l'époque contemporaine”, op. cit., pp.45-46.

els recursos d'ordre lingüístic emprats pels epistològrafs de l'època en considerar que aquesta és una tasca per als especialistes. Tanmateix, esperem que aquest treball de recerca compensi en part algunes de les mancances referides en aquest darrer apartat, bàsicament circumscrites al territori català, i que constitueixi un punt de partida en aquest *camí que manca per recórrer*.

Una salutació cordial,

L'autora.

**Résumé et conclusions pour
l'obtention de l'accréditation de la
mention Docteur
européen/international**

Sous l'Ancien Régime, les lettres remplissaient diverses fonctions, parmi lesquelles celles d'informer, d'instruire, d'amuser et de divulguer certaines idées ou certains discours parmi la population. La deuxième moitié du XVIIIe et du XIXe siècle représentent l'époque de plus grande splendeur de la correspondance en tant que moyen de communication et de sociabilité, fondamentalement à la suite de l'augmentation du taux d'alphabétisés et du développement du système de poste espagnol. Les lettres privées de nos ancêtres, conçues sans intention littéraire ni dans l'idée d'être publiquement distribuées sont devenues, au fil du temps, des documents historiques très précieux susceptibles d'être examinés à partir de différents points de vue et/ou domaines scientifiques. Ce sont les documents littéraires ou linguistiques et aussi historiques qui ont pour l'instant donné le jour au plus grand nombre d'études et de publications, mais l'examen de la correspondance a été (et reste) utile à d'autres disciplines telles que l'anthropologie, la sociologie, la paléographie, la diplomatie, la philosophie et surtout la science. Les spécialistes en histoire sociale de la culture écrite analysent la lettre en tant que produit écrit et observent, à travers les différentes utilisations, fonctions et modalités de ces missives, le langage emprunté à ces dernières ou l'extension et l'utilité sociale du genre. Bien que la Catalogne ait été un territoire particulièrement fertile en ce qui concerne la production et la conservation de la correspondance épistolaire, on n'y a pas encore localisé, catalogué ni donné à connaître la totalité de ce riche patrimoine documentaire et l'on n'a pas non plus développé suffisamment les études d'ensemble en la matière. Le but ultime qui sous-tend notre recherche est de couvrir, en partie, le vide existant actuellement concernant les études relatives à la théorie et à la pratique de l'écriture épistolaire circonscrites au cadre territorial catalan, et par la même occasion de faire découvrir certaines correspondances jusqu'à présent inédites. Dans cet objectif, nous avons examiné une quinzaine d'épistolaires ou de recueils de lettres familiales (échangées entre les membres d'une même lignée) provenant du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe, en utilisant une méthode d'analyse des données qualitative, diachronique et fondée sur la sélection d'un échantillon représentatif de lettres et sur l'observation d'une série d'items. Notre étude porte une attention particulière aux caractéristiques formelles et thématiques des lettres, dans l'intention d'établir dans quelle mesure la pratique épistolaire respecte les dispositions théoriques du moment, de connaître les principaux thèmes dont parlaient les lettres, et à partir de ces informations,

d'inférer quels usages étaient attribués à la correspondance épistolaire pendant ces siècles et d'approcher (avec toutes les précautions possibles) l'idiosyncrasie des relations familiales.

Une vision d'ensemble

Cher lecteur, chère lectrice,

Si nous étions parents et que cette lettre avait été écrite au XVIIIe siècle ou dans la première moitié du XIXe, elle devrait commencer par faire référence à la dernière lettre reçue et/ou envoyée. Grâce à cette information, le destinataire de cette même missive pourrait la situer dans un contexte temporel et thématique et être sûr qu'aucun courrier n'ait été perdu. Par la suite, l'émetteur ferait référence à son état de santé et s'intéresserait à celui de son interlocuteur, surtout dans le cas où l'un des deux –ou les deux– seraient malades, et/ou il lui souhaiterait que Dieu le préserve en bonne santé. La transmission régulière d'informations sur ce thème tranquillisait les correspondants alors que l'absence de nouvelles était motif d'inquiétude au sujet de la santé (et même de la survie) des parents et amis. D'autres thèmes que nous mentionnerions en toute certitude dans notre lettre seraient celui des naissances, mariages, maladies, décès, promotions et autres nouvelles concernant la famille. On pourrait aussi y trouver le même type d'annonces concernant les amis, les voisins ou les connaissances des interlocuteurs (ce type de notifications était très important pour que les correspondants gardent le contact avec leur terre natale). Au XVIIIe siècle et dans la première moitié du XIXe siècle, les nouvelles d'actualité feraient partie de notre supposée missive (certaines très importantes sur le plan historique, comme les guerres, les turbulences ou les épidémies de l'époque, et d'autres d'intérêt purement local). Cependant, le thème ou l'un des thèmes centraux de notre correspondance serait, sans aucun doute, les affaires et/ou les aspects économiques au sens large, vu qu'à l'époque qui nous intéresse, les interlocuteurs qui restaient à leur lieu d'origine fournissaient habituellement des informations ou géraient ces affaires au nom de et dans l'intérêt des déplacés. Il était aussi habituel de commander des produits déterminés aux destinataires des missives, ou encore de leur demander de transmettre des salutations ou des messages à d'autres membres de la famille et/ou aux connaissances. Plus la relation entre l'émetteur et le récepteur de la correspondance était étroite, plus le premier consacrait d'espace à la narration de ses occupations quotidiennes et de ses loisirs, ou à s'enquérir des affaires quotidiennes de son interlocuteur (plus particulièrement dans le cas de parents et enfants ou de maris et femmes, étant donné l'autorité morale et réelle que la société de l'époque leur concédait en la matière).

L'une des premières conclusions à laquelle nous sommes arrivée dans notre recherche sur la correspondance familiale de l'époque est que les thèmes mentionnés précédemment étaient ceux qui apparaissaient le plus fréquemment dans les correspondances du XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe. Comme nous l'avons défini dans les premiers chapitres de cette étude, notre recherche se centrait sur les lettres échangées entre les membres d'une même lignée. À la différence d'autres modalités d'écriture épistolaire privée, l'échange de lettres entre membres d'une même famille se caractérise par sa périodicité (souvent pactée au préalable entre les correspondants) et sa plus grande durée dans le temps, parce que dans les missives échangées entre parents on spécifie (toujours ou presque toujours) la relation de parenté existante, parce que le ton y est plus affectueux ou, au minimum, dénote l'existence d'une relation d'égalité/proximité entre les correspondants, parce qu'il existe des référents partagés (histoires, lieux, personnes ou choses connues et dont les deux interlocuteurs se souviennent), et parce que cet échange contribue à maintenir et à potentialiser les liens d'affection et de coopération existant entre les différents membres de la famille. Le désir d'améliorer sa position sociale et d'augmenter la richesse personnelle et familiale, les obligations professionnelles (surtout dans le cas des militaires et des ecclésiastiques), les voyages d'études et de plaisir et, à un moindre degré, une conjoncture historique adverse constituent certaines des circonstances qui occasionnaient l'éloignement des épistolographes de leur pays d'origine. La communication épistolaire assurait alors le contact et la réception d'informations en relation avec les personnes et le lieu d'origine, la gestion du patrimoine et/ou d'autres affaires liées à tout ceci. Dans le cadre territorial catalan, c'était l'héritier qui centralisait dans la plupart des cas la communication épistolaire de la lignée et l'on attendait que les relations des membres du noyau familial soient au minimum fondées sur la confiance, l'aide mutuelle et la contribution des descendants à l'amélioration (économique et sur le plan du prestige) de la maison paternelle. Cette contribution se réalisait fondamentalement par la participation des parents aux affaires ou aux entreprises communes et par l'intercession pour obtenir des charges, des privilèges et de bons mariages (plus particulièrement dans le cas des filles et des sœurs). Cet aspect, ainsi que d'autres en relation avec l'idiosyncrasie des liens familiaux, sont observables à partir d'une étude intensive de la correspondance.

L'analyse des épistolaires qui constituent la base documentaire de cette recherche nous a permis d'établir les traits formels caractéristiques de l'écriture

épistolaire du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe. Les lettres simples, de style familial, étaient habituellement écrites sur des feuilles ou des notes de papier de la même taille approximativement. Le papier des lettres du XVIIIe siècle était plus épais que le papier utilisé habituellement au siècle suivant. En outre, au XIXe siècle, le marché a fourni aux rédacteurs de missives des feuilles de couleur bleue, verte, rose, crème, etc., avec ou sans rayures, et avec un ruban de couleur noire pour les lettres de condoléances⁷⁷⁹. Divers dispositifs formels existaient qui indiquaient de la déférence envers le récepteur des missives, comme le fait de laisser un espace en blanc dans la partie supérieure ou latérale gauche (selon le point de vue du lecteur) du papier. Le plus habituel jusqu'à la moitié du XVIIIe siècle était que l'on laisse une ou deux lignes en blanc entre l'en-tête de la lettre et la salutation qui initiait l'écrit. La marge latérale en blanc occupait habituellement entre 3 et 5,5 centimètres. La proximité ou la distance dans le degré de parenté ainsi que la distinction avec laquelle l'émetteur voulait traiter le récepteur de la missive déterminaient les mesures de ces deux espaces. Au XIXe siècle, la marge latérale en blanc a disparu des lettres familiales de manière généralisée. Jusqu'à la fin des années cinquante du siècle précédent, l'en-tête des lettres portaient ordinairement le symbole de la croix, placée en haut au centre du premier feuillet, alors que la mention du lieu et de la date d'émission apparaissait à la fin de l'écrit, juste avant la signature. Cette image a disparu de l'en-tête des lettres dans les années vingt du XIXe siècle, à l'exception des lettres des ecclésiastiques. Une décennie plus tard, la pratique consistant à mentionner la personne à laquelle était adressée la lettre dans l'angle supérieur gauche du premier feuillet s'est étendue, et l'on notait alors le lieu et la date une ligne au-dessous et de l'autre côté.

Tout au long du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe, les lettres commençaient par une formule de salutation contenant un ou plusieurs termes affectueux ainsi que le prénom du destinataire de la lettre ou le lien de parenté existant entre les deux correspondants (ou encore une juxtaposition des deux). À l'intérieur de l'écrit, on utilisait le traitement de courtoisie le plus adéquat selon l'âge, la position ou le lien de parenté qui unissait avec l'interlocuteur. Pendant le XVIIIe siècle, le plus habituel était que les époux et les frères et sœurs se tutoient alors qu'entre cousins, il était plus fréquent d'utiliser la formule «vostra mercè». Les parents et les oncles et tantes tutoyaient respectivement leurs enfants et neveux. À l'inverse, ces derniers

⁷⁷⁹ CASTILLO GÓMEZ, A. ««Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)», op. cit., pp. 38-41.

utilisaient le traitement de «vostra mercè» avec leurs prédécesseurs générationnels. En Catalogne, comme en témoignent les correspondances analysées, on utilisait de préférence le syntagme «vostra mercè» sous sa formule abrégée (v. m.) jusqu'au début du XIXe siècle. À partir des années vingt de ce même siècle, l'usage de «v./vd.» (vostè) s'est imposé. Les formules de salutation finale et la signature étaient écrites un peu au-dessous du dernier paragraphe de l'écrit. Les salutations finales étaient plus affectueuses et simples quand c'étaient les parents qui s'adressaient aux enfants plutôt que l'inverse, ainsi que dans les lettres échangées entre frères et sœurs et entre conjoints. Au XVIIIe siècle tout comme dans la première moitié du XIXe siècle, le type de salutation finale que les enfants adressaient à leurs parents ou utilisé avec les parents plus éloignés était habituellement très respectueux et comprenait dans la plupart des cas la formule du baisemain. Cependant, le protocole de la signature s'est progressivement simplifié au long du XIXe siècle. La feuille même où l'on écrivait la lettre servait de couverture, convenablement pliée et cachetée à la cire ou avec une pâte constituée de farine et d'eau cuite dans un moule (*obleas*). L'utilisation d'une autre feuille de papier comme couverture est devenue une pratique fréquente parmi les membres de tous les groupes sociaux à partir de la fin du XVIIIe siècle. À partir de la fin du premier tiers du XIXe siècle, ce type de couverture a été remplacé par l'enveloppe⁷⁸⁰. Sur la face blanche extérieure de la missive une fois pliée, de sa couverture ou, postérieurement, de l'enveloppe qui la contenait, on notait l'adresse à laquelle était dirigé l'écrit. Tout au long du XVIIIe siècle, l'adresse contenait une trace du symbole de la croix, le prénom et les noms du destinataire de la lettre, la manifestation du souhait de l'émetteur que Dieu garde le récepteur en bonne santé durant de longues années et la ville où ce dernier résidait. Pendant la première moitié du XIXe toutefois, les informations consignées sur cette face ont vu plusieurs changements de considération (dont certains avaient déjà été introduits dans le dernier tiers du XVIIIe siècle): le symbole de la croix a disparu et il est devenu habituel d'inclure dans l'adresse le nom de la rue et le numéro de l'appartement ou de la maison où l'on envoyait la lettre.

À partir de la moitié du XVIe siècle, tout un ensemble d'œuvres en langue vernaculaire ont vu le jour qui décrivaient *comment* on devait écrire correctement une lettre. Bien qu'elles soient les héritières de l'art épistolaire médiéval, ces œuvres se distinguaient par leur caractère manifestement pragmatique. Les manuels épistolaires de

⁷⁸⁰ *Ibid.*, p. 37. ANTON PELAYO, J. "Les pratiques epistolars (segles XV-XIX)", op. cit., p. 51.

l'époque moderne et même ceux du XIXe siècle étaient des livrets d'édition simple et de petites dimensions, qui fournissaient des modèles et quelques notions théoriques de base de rédaction épistolaire qui devaient orienter les lecteurs ayant peu de connaissance en la matière (notions dont la plus importante était d'utiliser un registre en adéquation avec la dignité des correspondants et le protocole de l'époque). Un sous-ensemble de ces derniers, appelés «secrétaires» étaient et se présentaient comme quelque chose de plus que de simples anthologies de lettres et, originellement, les professionnels de l'écriture en constituaient les principaux destinataires. Ce type de livres abordait, entre autres aspects, la définition du concept d'*epistola* et ses caractéristiques, les parties qui constituaient une lettre et le style qui devait y être adopté, en fonction des types et sous-types selon lesquels elles étaient cataloguées, tout en offrant quelques exemples pratiques. Au fil du temps, la majorité des œuvres intitulées «secrétaires» sont devenues de simples formulaires de lettres. Dans le courant du XVIIIe siècle, on a (ré)imprimé en Catalogne deux manuels épistolaires de la première catégorie et un «secrétaire» a vu le jour: *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas*, écrit par le prêtre de la ville de Cordoue Juan Páez de Valenzuela y Castillejo (formulaire publié pour la première fois en 1630); *Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno conforme al uso que hoy se practica* dont l'auteur ou l'auteur-éditeur est d'attribution douteuse (œuvre dont une version actualisée de J. Antonio D. i Begas a circulé entre la fin du XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe); et *Práctica de secretarios que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas* (1714) du secrétaire Gaspar de Ezpeleta i Mallol. Le XIXe siècle a vu la multiplication du nombre de traités de nature épistolaire édités dans la Principauté et, pour la première fois depuis le XVIe siècle, quelques volumes intégralement écrits en catalan sont apparus sur le marché. Les styles de lettres les plus diffusés à l'époque étaient la version de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* (1794) de J. Antonio D. i Begas, déjà cité; *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos y objetos* (1849) de Santiago Àngel Saura i Mascaró⁷⁸¹; et *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos* (avant 1853) de

⁷⁸¹ Ce manuel est apparu sur le marché en 1848 en tant qu'œuvre de Jacobo Berenguer de Mongat, pseudonyme de Santiago Àngel Saura i Mascaró.

J. M. Quant aux manuels de secrétaire, deux titres ont vu le jour dans les imprimeries catalanes au XIXe siècle: *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas* (1803) d'Antonio Marqués i Espejo et *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* (1819) de Melchor de Sas. Les trois œuvres écrites en catalan, partiellement ou totalement consacrées (dans le dernier cas) à la tractadistique épistolaire et auxquelles nous nous faisons référence ci-dessus étaient: *Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma* (publiée pour la première fois à la fin du XVIIIe siècle ou au début du XIXe); *Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels cultivadors* (1855), œuvre de Narcís Fagès de Romà; et *Novíssim estil d'escriure cartes en català* (entre 1880 et 1894) d'Antoni Bulbena i Tusell. En outre, le XIXe siècle vit la publication de plusieurs livres destinés à l'entraînement à la lecture, qui utilisaient les lettres comme matériel d'apprentissage. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos* (1845) est l'un des premiers livres présentant ces caractéristiques édité en Catalogne et l'une des œuvres les plus connues de son auteur, Esteve Paluzie i Cantalozella.

Certaines des dispositions exposées dans ces manuels concernaient le type de papier à utiliser pour écrire des lettres; l'extension et la disposition optimales de l'écrit sur le papier; le style que devait adopter l'écriture épistolaire; le traitement de courtoisie à utiliser avec le destinataire et les informations à inclure dans l'adresse, etc. Comme norme générale, avec les personnes auxquelles on devait du respect, il fallait de préférence employer le papier à lettres le plus fin et de plus grandes dimensions que l'on puisse trouver sur le marché. Il fallait utiliser un papier à lettres avec un ruban noir quand l'émetteur ou le récepteur de la correspondance portait le deuil. La majorité des auteurs de traités de l'époque recommandaient de ne pas utiliser une seule feuille de papier, ni une partie du pli pour écrire une lettre, mais ils étaient au contraire partisans de bien profiter de tout l'espace. Les lettres ne devaient être ni trop longues ni trop lourdes, pour ne pas fatiguer les destinataires, et elles ne devaient contenir ni tache d'encre ni rayures. Les espaces en blanc laissés au-dessus et dans la marge latérale gauche des missives constituaient une marque de déférence envers le récepteur de ces dernières (plus le correspondant était important ou plus on voulait lui accorder de marque de distinction, plus important était l'espace en blanc). L'étiquette de l'époque indiquait que les épistolographes devaient s'exprimer de manière simple, claire et naturelle, similaire à celle d'une conversation. Cependant, le style pouvait être plus

raffiné si la condition sociale du destinataire ou le type de lettre l'exigeait. Tous les auteurs de traités insistaient sur l'importance d'utiliser des formules et le traitement de courtoisie qui correspondait le mieux à l'autorité du correspondant (pour les salutations initiale, finale comme pour le corps de la lettre). Selon les manuels épistolaires du XVIIIe et du XIXe siècles, on ne devait utiliser qu'avec les supérieurs une deuxième feuille pour servir de couverture, et l'adresse devait comprendre, de manière généralisée à partir du XIXe siècle, le prénom et les noms de la personne à laquelle la lettre était destinée, le nom de la rue et le numéro de la maison où elle vivait, et en bas, le village. Si les lettres étaient envoyées à un pays étranger, il fallait mentionner la dénomination de ce pays, et si elles étaient envoyées à un village peu connu de l'état espagnol ou pouvant être confondu avec un autre, il fallait indiquer le nom de la ville, du village ou du bourg le plus connu dans les alentours.

Au fil du temps, certains des préceptes que nous avons mentionnés ont changé, les thèmes développés le plus souvent dans les lettres-modèles se sont adaptés au contexte de leur publication et la représentativité des correspondantes féminines a augmenté⁷⁸², moins cependant que l'extension chronologique de la période analysée pourrait nous le laisser envisager, car si quelque chose caractérise le genre épistolaire que mettent en évidence les livres en la matière que nous avons étudiés, c'est la durabilité de nombreuses formules et règles qui régissaient l'écriture des lettres. Parmi les modifications les plus significatives qui se sont produites avec l'avènement de la contemporanéité, il faudrait signaler la non recommandation de laisser une marge d'espace en blanc au-dessus ou sur les côtés des écrits (avec l'unique exception des lettres adressées aux supérieurs et des mémoriaux); la prescription de consigner la date à l'en-tête des lettres plutôt qu'à la fin de l'écrit, ainsi que le nom du destinataire et des localités où se trouvaient l'émetteur et le récepteur de la correspondance; et le relâchement des formules de courtoisie (progressivement, le *tu* a remplacé le *vostè* et l'on a adopté des expressions plus proches et plus synthétiques dans les salutations initiale et finale)⁷⁸³. La formule du baisemain en tant que marque d'une considération spéciale envers le correspondant a cependant survécu à l'orée du XIXe siècle et son utilisation s'est popularisée. À partir de la deuxième moitié du XVIIe siècle, les

⁷⁸² SÁNCHEZ ESPINOSA, G. "Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII", op. cit., pp. 112, 114 et 123.

⁷⁸³ CASTILLO GÓMEZ, A. "«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)", op. cit., p. 32. GARCÍA-GODOY, M. T. "Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas", op. cit., p. 372.

préceptes épistolaires espagnols ont cessé de refléter les modèles épistolographiques italiens et ont préféré adopter les modèles français. Dans le passage à la contemporanéité, les contenus des manuels se sont diversifiés, et ces derniers ont incorporé de manière habituelle depuis la fin du XVIIIe siècle des documents de type administratif, et à partir du XIXe siècle des écrits à caractère juridique (guides de chemins, adresses de lettres, règles et problèmes d'arithmétique, normes orthographiques, félicitations en vers, langage des fleurs et des couleurs, etc.).

En ce qui concerne les correspondants et les thèmes développés dans les lettres, les échantillons contenus dans les manuels représentaient encore de manière prédominante au XVIIIe siècle un échange épistolaire caractéristique du cadre de la cour⁷⁸⁴. Les uns comme les autres sont en revanche devenus plus populaires au siècle suivant, sans renoncer complètement au langage de compliment/d'offrande caractéristique de l'écriture épistolaire. Les matières traitées dans les modèles épistolaires du XIXe siècle ont continué à refléter la mentalité d'une société où la morale chrétienne et le respect envers les supérieurs (hiérarchiques, patrons, parents) jouaient un rôle clé. Les lettres reproduites dans les manuels à titre d'exemple ont cessé de recréer un échange épistolaire entre les membres des hautes hiérarchies civiles, militaires et ecclésiastiques pour principalement représenter, à partir du XIXe siècle, la correspondance qui circulait entre les parents et les pairs. Quant aux potentiels lecteurs/consommateurs de ce type d'œuvres, les prologues des mêmes livres faisaient référence au prototype de lecteurs auxquels ils se dirigeaient, et l'éventail de ces prototypes s'est accru au fil du temps. Aux XVIe et XVIIe siècles, les manuels épistolaires s'adressaient fondamentalement à des secrétaires, des bureaucrates et des professionnels de l'écriture; au XVIIIe siècle, ils s'adressaient aux personnes peu instruites en la matière, et aussi aux enfants, de manière systématique à partir du XIXe. Le type de littérature étudiée, qui était divulgué presque exclusivement au sein du monde aristocratique –au sein duquel les secrétaires et autres professionnels de l'écriture développaient leur travail à l'époque moderne–, l'a ensuite été au sein de la bourgeoisie du XIXe siècle, et finalement parmi les classes populaires du XXe siècle⁷⁸⁵. Ce changement a été accompagné d'une transformation des caractéristiques matérielles

⁷⁸⁴ CASTILLO GÓMEZ, A. "Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en la Época Moderna", op. cit., p. 96; et GARCÍA-GODOY, M. T. "Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas", op. cit., p. 361.

⁷⁸⁵ SIERRA BLAS, V. "¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX", op. cit., p. 291.

et du contenu des œuvres (grandes tirages, prix réduits et réduction considérable du format des livres). Au commencement du XVIIIe siècle, le profil de l'auteur de traité épistolaire s'est élargi: les grammairiens et les commerçants se sont joints aux secrétaires en tant qu'auteurs de manuels de correspondance⁷⁸⁶.

Dans le cas de la Catalogne, on a surtout trouvé les livres pour apprendre à écrire correctement des lettres, conservés dans les bibliothèques de marchands, de notaires et d'artisans⁷⁸⁷ et nous croyons que ces derniers devaient aussi très probablement être leurs principaux consommateurs tout au long de la période moderne (en plus des ecclésiastiques, des avocats et des membres de ce que nous pourrions appeler aristocratie bureaucrate, comme Javier Antón Pelayo l'a vérifié à Gérone)⁷⁸⁸. Il n'y a pas de différences substantielles entre les manuels épistolaires édités en Catalogne et ceux qui ont vu le jour sur le reste de territoires de l'état espagnol. L'unique particularité de la tractadistique catalane analysée dans ce travail est l'inclusion dans certains des titres publiés dans la Principauté de lexiques catalan-espagnol, de tables d'équivalence entre les monnaies, les mesures de poids et les métriques espagnoles et catalanes (contenus destinés, sans aucun doute, à un public autochtone et peu habile dans l'usage de l'espagnol) ainsi que l'existence de plusieurs livres sur (ou en relation avec) la matière écrits en catalan à partir du XIXe siècle. Les œuvres qui nous sont arrivées soulignent, par contre, l'importance croissante des auteurs et des éditeurs catalans en tant que producteurs de manuels épistolaires et, par conséquent, comme promoteurs de la doctrine épistolaire de leur temps. Pendant le premier tiers du XXe siècle, Barcelone était à la tête de la production de manuels de correspondance dans l'état espagnol et les maisons d'édition qui publiaient ce type d'ouvrages se sont en même temps spécialisées dans la production de livres scolaires⁷⁸⁹.

Suivant la recommandation de Vanessa de Cruz Medina⁷⁹⁰, nous nous sommes intéressée au développement du service de postes pendant la période correspondant à notre recherche épistolographique (1700-1850), soit un siècle et demi particulièrement important en ce qui concerne l'histoire du système postal espagnol. Après la Guerre de

⁷⁸⁶ GARCÍA-GODOY, M. T. "Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas", op. cit., pp. 361-362.

⁷⁸⁷ PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, op. cit., pp. 128 i 129.

⁷⁸⁸ ANTÓN PELAYO, J. "La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII", op. cit., p. 92.

⁷⁸⁹ SIERRA BLAS, V. "¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX", op. cit., pp. 285-286.

⁷⁹⁰ DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op. cit., p. 49.

Succession (1702-1714), Philippe V et les fonctionnaires de son gouvernement ont entrepris une série de réformes, parmi lesquelles la suppression de l'office de correo mayor (responsable ultime de l'organisation de la conduite et de la distribution de la correspondance et bénéficiaire des prébendes liées à cet office depuis l'époque d'Isabelle la Catholique) et la transformation de cette occupation/de ce service en une rente royale. Malgré tout, l'administration postale n'a commencé à dépendre effectivement de la couronne qu'à partir de 1716. Depuis lors et jusqu'en 1820, le fonctionnement du service de poste est resté aux mains d'un surintendant général, poste toujours occupé par un membre des familles les plus puissantes de l'époque, et de la Real Junta de Correos, aux pouvoirs dignes d'un tribunal supérieur de justice. À partir des années vingt du XIXe siècle, l'institution la plus importante dans le secteur des postes est devenue la direction générale des postes. La carte postale et routière espagnole était articulée de manière radiale autour de six grandes routes, Madrid en étant l'épicentre. Ces routes arrivaient à Barcelone et La Jonquera, Valence, Cadix, Badajoz et la frontière portugaise, La Corogne et Irun. Chacune de ces routes comprenait des bureaux de postes qui disposaient de cavaleries et du personnel nécessaire pour assurer le transport de la correspondance. Entre 1700 et 1850, des améliorations importantes ont affecté le réseau de chemins et de postes espagnoles sans pour autant atteindre un état optimal ni que la poste puisse arriver partout⁷⁹¹. L'arrivée de la voie ferrée, moyen de transport plus rapide et plus efficace, a fini par faire disparaître le système de postes traditionnel dans la deuxième moitié du XIXe siècle⁷⁹². Le courrier a continué à être transporté à cheval pendant un certain temps mais seulement sur les routes transversales où ne circulaient pas d'autres transports à roues (comme les diligences) ni les trains. Jusqu'en 1845, le prix de port des lettres était calculé en fonction du poids de ces dernières et de la distance qui séparait le bureau de poste d'origine de celui de destination. Ce système de paiement différé de la correspondance a été remplacé vers la moitié du XIXe siècle par un autre système, de paiement anticipé (le timbre) et avec un tarif uniforme pour tout le territoire péninsulaire espagnol. La volonté continue des différents gouvernements du siècle de rendre les tarifs plus économiques, de créer de nouveaux itinéraires et de nouvelles

⁷⁹¹ ANTÓN PELAYO, J. *La sociabilidad epistolar de la familia Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., p. 19.

⁷⁹² BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. et OTERO CARVAJAL, L. E. (éds.). *Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*, op. cit., p. 78; MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*, op. cit., p. 527.

prestations, d'augmenter les transmissions hebdomadaires et de réguler le fonctionnement du système a contribué à (finalement) mettre le système de poste espagnol à la portée de toutes les couches sociales⁷⁹³.

Comme particularité caractéristique du service de courrier sur le territoire catalan, les spécialistes ont signalé l'existence précoce dans la Principauté d'un service de poste au service du public au sens large, en plus des postes royales, municipales et privées: les *troters* (trotteurs), qui se chargeaient fondamentalement de maintenir une communication postale régulière entre la Cour et les *battlies* et *vegueries* (régions) de Catalogne. Depuis le début du XVIIe siècle jusqu'à son incorporation à la couronne au début du XVIIIe siècle, les *Tassis* se sont chargés du transport de la correspondance entre Madrid, Barcelone et Valence. À partir de ce moment-là, les postes catalanes ont été complètement intégrées dans l'organisation postale de la monarchie hispanique et régulées par les mêmes règlements. Une administration générale des postes a été établie à Barcelone, avec un administrateur et plusieurs bureaux de poste et, plus tard, on y a ajouté une deuxième administration postale principale située à Lérida. Barcelone faisait partie de l'une des six routes de postes générales qui partaient de Madrid et traversaient radialement toute la Péninsule (route qui passait aussi par Saragosse) et de deux routes secondaires: celle qui allait de Barcelone à la France en passant par La Jonquera, et celle qui unissait Valence à Barcelone. En plus de ces routes, il y avait des chemins transversaux qui connectaient les administrations principales de la Principauté à d'autres administrations détachées ou subalternes qui couvraient tout le territoire (dont les Îles Baléares). Lors du dernier tiers du XVIIIe siècle, deux expéditions hebdomadaires sortaient de l'administration barcelonaise en direction du reste des bureaux de poste de la Principauté et de la Péninsule. Lorsque Barcelone était occupée par l'armée française, pendant la Guerre d'Indépendance Espagnole (1808-1814), les postes sortaient de Sant Cugat del Vallès et le courrier était conduit clandestinement entre cette ville et Barcelone⁷⁹⁴. À partir de la moitié du XIXe siècle, le courrier a commencé à circuler quotidiennement sur la majeure partie des routes de postes.

Jusqu'à aujourd'hui, l'histoire des postes a été écrite à partir des informations extraites de la législation contemporaine en la matière et de celles contenues dans d'autres textes, comme les «directions de lettres», «itinéraires» ou «guides de chemins».

⁷⁹³ MARTÍNEZ LORENTE, G. "Breve historia del correo", op. cit., p. 66.

⁷⁹⁴ CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña: resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*, op. cit., 146.

Cependant, l'examen de la correspondance aussi bien que celui des manuels épistolaires de l'époque peut apporter des informations nouvelles et intéressantes sur les pratiques quotidiennes des gens ainsi que sur le fonctionnement réel du courrier. Une grande partie des manuels épistolaires publiés entre le XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe contiennent des références au système de postes espagnol, principalement des indications sur les jours où les lettres arrivaient et partaient du bureau général des postes à Madrid, sur les routes postales péninsulaires et/ou des consignes expliquant comment bien écrire l'adresse d'une lettre ou sur les règles de courtoisie qu'il fallait respecter dans le courrier (l'étiquette de l'époque voulait par exemple que la lettre soit affranchie par l'expéditeur si l'envoi de cette dernière répondait à ses intérêts, si elle était adressée à un destinataire pauvre ou dans certains pays étrangers). Les références au fonctionnement du service de postes et/ou à des questions relatives à la transmission des lettres sont très abondantes dans les épistolaires qui constituent la base documentaire de cette étude. Le contenu des lettres analysées nous permet d'inférer qu'il était très habituel à l'époque d'envoyer une missive à l'intérieur d'une autre adressée à une tierce personne, connue par les deux correspondants, pour s'assurer que cette lettre arrive correctement et/ou plus rapidement à destination et pour réduire le coût de son transport. Pour cette raison, entre autres, telles que le déménagement ou l'absence temporelle du lieu de résidence, les épistolographes du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe donnaient habituellement des instructions précises à leurs interlocuteurs pour expliquer comment et par l'intermédiaire de qui ils devaient remettre la correspondance. Si l'on n'avait pas pris cette précaution et que les lettres n'arrivaient pas au lieu où leurs destinataires se trouvaient alors mais à leur domicile habituel, d'autres parents ou connaissances se chargeaient de les leur renvoyer. Il était plus particulièrement fréquent parmi les membres des forces armées, qui étaient éloignés de leur terre natale pendant de longues périodes, de charger une personne de récupérer et le cas échéant de lire leurs lettres. Quand le destinataire de la correspondance se trouvait sur le sol américain, il était habituel d'envoyer la correspondance en deux exemplaires, en profitant de tous les bateaux qui traversaient l'Atlantique. La peur que les missives n'arrivent pas à destination expliquait aussi le fait que dans la Péninsule beaucoup de gens préféraient envoyer leur correspondance par l'intermédiaire de connaissances (messagers sûrs)⁷⁹⁵.

⁷⁹⁵ TESTÓN NÚÑEZ, I. et SÁNCHEZ RUBIO, R. ««De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna», op. cit., pp. 783-785.

Une autre coutume très habituelle du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe était de charger le destinataire dont le nom figurait sur la couverture des lettres de transmettre ou de lire ces dernières à d'autres personnes (les véritables destinataires du contenu des lettres, ou réceptrices secondaires de ces dernières). Avec les lettres, en utilisant le même moyen de transport, on pouvait envoyer tous types de produits. Ainsi, il était de même très fréquent d'écrire par *vuelta de correo* (par retour du courrier), c'est-à-dire qu'une fois que la lettre avait été reçue et lue, on écrivait sa réponse dans l'intention que celle-ci puisse partir avec le premier service postal de retour. Les épistolographes du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe connaissaient très bien les jours où le courrier arrivait et partait des bureaux de poste les plus proches. Cette information déterminait le temps dont on disposait pour répondre, surtout si l'on voulait le faire *par retour du courrier*. Souvent, le retard dans la circulation du courrier de l'époque obligeait les auteurs des lettres à rédiger leurs réponses sans avoir lu au préalable la lettre à laquelle elles répondaient (plus particulièrement s'il existait un pacte épistolaire entre les interlocuteurs). Lorsque ce pacte existait, les correspondants s'engageaient, avant leur déplacement ou lorsque l'un des deux avait déjà quitté son domicile, à s'écrire tous les courriers, ou au minimum avec une régularité préétablie. Dans une grande partie des ensembles épistolaires étudiés, nous avons trouvé des plaintes concernant le retard avec lequel le courrier arrivait, ou la perte de la correspondance. Ce type d'incidents se produisait normalement pour des causes naturelles, comme les inclémences météorologiques, mais les usagers contemporains les attribuaient aussi à des erreurs des employés du secteur. Pour pallier les effets négatifs du retard réitéré du courrier ordinaire, on trouvait les *alcances*, services de courrier extraordinaires qui fonctionnaient dans l'objectif de d'assurer ce dernier. Lorsque les lettres arrivaient au bureau de destination, on affichait des listes avec les noms des personnes auxquelles elles étaient adressées. Dans les échantillons épistolaires analysés, on trouve aussi diverses allusions au mauvais fonctionnement de ce système de distribution du courrier. Pour cette raison, si les récepteurs connaissaient quelqu'un à qui l'on séparait le courrier, ils préféraient utiliser ce moyen pour en assurer la réception. Il semble que le fait d'affranchir ou pas une lettre (avant l'implantation du timbre) relevait d'une question économique. Une lettre payée au moment de l'expédier ne représentait aucun coût pour son destinataire, et constituait donc un bénéfice pour ce dernier, à condition bien sûr que l'émetteur puisse payer cette dépense.

L'examen de la correspondance de nos ancêtres nous permet de faire des observations linguistiques de grande importance concernant essentiellement la langue parlée, étant donné que le style de l'écriture épistolaire a été assimilé traditionnellement (et obligatoirement) à celui de la conversation. Intentionnellement, notre étude n'approfondit pas ces questions parce que nous ne sommes pas spécialistes en la matière mais nous avons par contre voulu vérifier dans quelle langue ou quelles langues on écrivait les lettres dans le cadre territorial catalan tout au long du XVIIIe siècle et dans la première moitié du XIXe. Au XVIIIe, surtout dans la deuxième moitié du siècle, le catalan et l'espagnol ont cohabité en tant que langues de la communication épistolaire. L'espagnol a pourtant gagné du terrain sur le catalan pour devenir finalement à la fin de ce siècle la langue majoritairement utilisée dans ce type d'écriture⁷⁹⁶. Malgré tout, parmi les multiples lettres conservées du XIXe siècle, on trouve encore des lettres rédigées en catalan, mais il est peu habituel que cela soit de manière systématique. Le progressif remplacement de la langue catalane par l'espagnol n'a pas uniquement été la conséquence de la politique et d'une législation qui, depuis les décrets de Nueva Planta, avaient contribué à convertir l'espagnol en la langue d'usage officiel et de l'enseignement, mais il provenait aussi de la volonté des épistolographes de l'époque. La politique centraliste des Bourbons et la ténacité avec laquelle les gouvernements successifs ont tenté de convertir l'espagnol en la langue nationale ont fini par porter leurs fruits. Cependant, les membres des classes dirigeantes catalanes (surtout de la noblesse et de la haute-bourgeoisie) ont aussi utilisé l'espagnol dans leur correspondance pour le prestige social et culturel que représentait l'utilisation de la même langue que le «pouvoir central»⁷⁹⁷. Par contre, les membres des classes populaires ont continué à utiliser de manière prédominante le catalan, même dans les lettres destinées aux puissants, parce qu'ils ne parlaient pas espagnol –ils ne l'ont en fait pas appris tant que l'enseignement obligatoire de la langue espagnole n'ait été imposé dans les écoles, bien après le début du XIXe siècle⁷⁹⁸. Malgré la prédominance de l'espagnol en tant que langue écrite, les lettres du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe que nous avons étudiées montrent que le catalan a continué à être la langue dans laquelle les Catalans de toutes les couches sociales se parlaient habituellement.

⁷⁹⁶ Remplacement qui s'est aussi produit à Majorque selon ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 366.

⁷⁹⁷ ANTÓN PELAYO, J. *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*, op. cit., p. 14.

⁷⁹⁸ ANTÓN PELAYO, J. "Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)", op. cit., p. 50; — *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*, op. cit., pp. 22-23; et PIÑOL ALABART, D. "La correspondència de la família Moragas (Valls, S. XIX)", op. cit., pp. 357-358.

Si l'on considère des aspects comme l'âge, le sexe, la profession, la position sociale ou le lieu de résidence, nous pouvons affirmer, selon les informations extraites des fonds épistolaires qui constituent la base documentaire de notre recherche, que les correspondants les plus âgés utilisaient de préférence le catalan, qui était la langue qu'ils connaissaient et qu'ils avaient très probablement apprise (même si de manière rudimentaire) dans les écoles élémentaires, alors que les plus jeunes, déjà éduqués en espagnol, le faisaient dans cette deuxième langue. Si on les compare avec les hommes, les femmes de notre étude ont plus utilisé le catalan que l'espagnol dans leurs lettres (et l'ont fait pendant une durée plus large), de par leur méconnaissance de la langue espagnole. La méconnaissance de l'espagnol s'associe dans leur cas à leur moindre degré d'instruction et à la subordination au sexe masculin dont elles faisaient l'objet dans la société de leur temps⁷⁹⁹. La profession considérée seule ne semble pas avoir été un facteur déterminant dans le choix d'une langue ou d'une autre pour rédiger une lettre. En revanche, la position sociale était déterminante, comme le démontre le fait que les membres des classes instruites –hautes et moyennes– ont été les premiers à s'espagnoliser⁸⁰⁰ et que l'influence de l'espagnol est plus accusée en environnement urbain qu'en environnement rural⁸⁰¹. En outre, les correspondances du XVIIIe siècle que nous avons étudiées montrent la manière dont les épistolographes qui écrivaient depuis la Catalogne le faisaient généralement en catalan, alors que ceux qui se trouvaient à d'autres endroits de l'état espagnol et surtout ceux qui étaient en Amérique, qu'ils soient catalans ou non, le faisaient habituellement en espagnol. Le degré d'instruction des épistolographes conditionnait la qualité de leur écriture en espagnol. Par inattention, par influence du catalan –langue dans laquelle la majorité des rédacteurs de lettres pensaient et parlaient– ou par méconnaissance de l'espagnol, les catalanismes sont abondants dans les épistolaires conservés du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe. On peut très fréquemment trouver des phrases entières et/ou des expressions idiomatiques écrites en catalan (presque toujours soulignées pour remarquer que les auteurs des lettres étaient conscients de cette circonstance).

En plus de l'objectif de caractériser sur le plan formel et thématique les lettres catalanes du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe, ainsi que de confronter les

⁷⁹⁹ MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, op. cit., p. 354.

⁸⁰⁰ ANTÓN PELAYO, J. "Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)", op. cit., p. 50; PIÑOL ALABART, D. "La correspondencia de la familia Moragas (Valls, S. XIX)", op. cit., pp. 357-358.

⁸⁰¹ ENRIQUE-ARIAS, A. "Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza", op. cit., p. 370.

pratiques d'écriture épistolaire avec les préceptes contenus dans les traités spécifiquement consacrés à cette matière pendant cette période, notre étude s'est donné comme autre objectif de déterminer les usages socialement établis (dans la mesure où ils étaient généralisés) de ce moyen de communication. S'il est vrai que ni les structures des lettres ni les motivations pour en écrire une n'ont changé radicalement au fil du temps, il faut tout de même dire qu'avec l'avènement de la contemporanéité, certaines altérations significatives se sont produites. Comme le signal Armando Petrucci dans *Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*, parmi les motivations ancestrales pour écrire une lettre, on trouve le désir de communiquer des informations déterminées, de donner et de recevoir des nouvelles, de transmettre des dispositions ou des ordres depuis la distance, d'exprimer des pensées, des sentiments, de maintenir des contacts utiles, d'obtenir une faveur ou une recommandation et d'autres motivations similaires⁸⁰². Selon la majorité des spécialistes en histoire sociale de la culture écrite, étant considérée comme une conversation différée dans le temps et l'espace entre deux interlocuteurs privés, la lettre a rempli diverses fonctions: l'échange épistolaire a contribué et contribue, en premier lieu, à la transmission de tous types d'informations et à un niveau plus symbolique, de sentiments, de confidences et d'idées (plus particulièrement dans le cas des membres de certains cercles scientifiques et culturels); les lettres ont servi à gérer depuis la distance des biens, des négoce et/ou d'autres affaires à caractère économique, politique, judiciaire ou liées aux institutions qu'émetteur et récepteur devaient diriger; et, finalement, une correspondance privée soutenue dans le temps était utile pour renforcer les liens affectifs et/ou d'autre nature (généralement liée à des intérêts communs) existant entre les deux correspondants –ou plus– qui y participaient directement et qui formaient en même temps un réseau de relation de nature familiale, sociale ou professionnelle. Le traducteur de renom Jordi Arbonès faisait référence de la manière suivante à ces liens dans une lettre envoyée à l'écrivaine Montserrat Roig:

“Reconec que en sóc d'impacient, –escrivia als anys noranta a Montserrat Roig–, sobretot pel que fa a la correspondència. Jo crec que la causa és la llunyania i l'enyor de la terra, dels amics, i les cartes són com un lligam, de manera que quan no arriben sento com si aquest lligam s'afluixés, i aleshores m'agafa una gran angoixa”⁸⁰³. [Je reconnais que je suis impatient,

⁸⁰² PETRUCCI, A. *Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*, op. cit., p. IX.

⁸⁰³ UDINA, D. “La correspondència de Jordi Arbonès”, op. cit., p. 26.

–écrivait-il dans les années quatre-vingt-dix à Montserrat Roig–, surtout en ce qui concerne la correspondance. Je crois que la cause en est l'éloignement et le mal du pays, des amis, et les lettres sont comme un lien, de manière que lorsqu'elles n'arrivent pas je sens ce lien se dissiper, et je suis alors pris d'une grande angoisse].

À partir du XIXe siècle, les lettres sont devenues, de manière croissante, le moyen le plus adéquat de reproduire les expériences intérieures des épistolographes et d'arriver à découvrir celle de ses interlocuteurs⁸⁰⁴. Comme document, les missives ont constitué un outil d'apprentissage grammatical d'une importance singulière tout au long du XIXe siècle; elles se sont révélées très utiles en tant que témoignages à caractère probatoire de faits déterminés du passé; elles évoquent des souvenirs, pensées, inquiétudes et passions vécues par leurs auteurs⁸⁰⁵; et pour les chercheurs, plus particulièrement dans le dernier tiers du XXe siècle, elles ont été érigées en tant que source et objet d'étude historique d'une grande importance. En ce qui concerne la correspondance strictement familiale, objet de cette étude, au XVIIIe siècle et dans la première moitié du XIXe, elle a principalement été utilisée pour donner et recevoir des informations, ou même seulement pour tranquilliser les correspondants sur l'état de santé des parents et/ou leur communiquer que tout était en ordre pendant leur absence. Les lettres servaient aussi à transmettre des instructions (parfois seulement des recommandations) des parents aux enfants, entre époux ou entre l'héritier et ses frères qu'il assistait, ou encore à faire des commandes de tous types, de matériel ou de services (surtout liés à l'administration du patrimoine et des entreprises familiales, mais aussi à la communication de messages ou de salutations à des tiers ou à l'intercession auprès d'autres particuliers ou des administrations), comme instrument de contrôle des actions des parents déplacés et du degré d'exécution des commandes ou pactes accordés avec les épistolographes; pour garder le contact (sur un plan affectif) entre les absents, leurs parents et la terre d'origine, renforçant ainsi leur conscience d'appartenir à une même lignée et, finalement, à créer, alimenter et soutenir un réseau de relations sociales fondées sur la parenté (réseaux de sociabilité, d'aide mutuelle et de contribution à l'amélioration de la position socioéconomique de ses membres tout comme du groupe familial dans son ensemble).

⁸⁰⁴ SIERRA BLAS, V. "Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo", op. cit., p. 126.

⁸⁰⁵ MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*, op. cit., pp. 1-9.

Pour les membres des classes sociales privilégiées de la société catalane de l’Ancien Régime, l’échange de lettres se produisait entre les membres de la famille ou leurs homologues dans la hiérarchie sociale. Comme Fernando J. Bouza Álvarez l’a largement étudié, dans le cas des nobles espagnols du Siècle d’Or, les puissants avaient besoin d’informations nombreuses et continues sur ce qui se passait à la cour pour maintenir leur position de pouvoir et/ou pour obtenir de nouvelles ou de meilleures prébendes, diriger l’administration de leurs vastes patrimoines, forger des relations de groupe et consolider une image de distinction propre à leur position sociale⁸⁰⁶. En revanche, les lettres des membres des classes populaires s’adressaient fondamentalement aux puissants, aux seigneurs ou aux institutions (comme par exemple les lettres que les administrateurs et/ou travailleurs ruraux envoyaient aux propriétaires terriens pour les renseigner sur l’état des récoltes, les ventes ou les événements survenus sur leurs domaines). L’envoi occasionnel de lettres aux supérieurs ou aux administrations répondait à des besoins de gestion ou pour rendre des comptes, ce qui n’impliquait pas de tisser une sociabilité épistolaire de longue durée. La correspondance entre pairs dans le cas des membres des classes subalternes a été très réduite jusqu’à la moitié du XIXe siècle (en Catalogne, on conserve seulement des vestiges écrits relatifs à des situations de conflit, de dettes ou de menaces)⁸⁰⁷. Une des grandes différences dans les fonctions que l’échange épistolaire remplissait chez les puissants et chez les membres des classes subalternes est selon nous la volonté des nobles de créer un style de communication épistolaire qui leur était propre et constituait un distinctif de leur classe.

Pour les femmes, la lettre n’a jamais constitué un terrain interdit, malgré la supervision des hommes de leur entourage dont elles ont fait l’objet pendant des siècles. Qui plus est, à partir du XVIIe siècle, on a considéré l’écriture épistolaire comme un genre particulièrement féminin⁸⁰⁸, en y associant de manière réitérée des adjectifs tels que douce, facile ou légère⁸⁰⁹. Les lettres constituaient le principal moyen grâce auquel les femmes pouvaient communiquer, établir des relations et participer indirectement à la vie publique pendant l’époque moderne et au début de l’époque contemporaine, étant

⁸⁰⁶ BOUZA ÁLVAREZ, F. J. “La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1884)”, op. cit., p. 134.

⁸⁰⁷ ANTÓN PELAYO, J. “Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”, op. cit., p. 92. Voir aussi CURBET HEREU, J. *Epistolografía popular a l’Alt Empordà (s. XIX)*, op. cit., pp. 13-14.

⁸⁰⁸ NAVARRO GALA, M. J. “Los modelos discursivos femeninos en la preceptiva epistolar: la «Cosa nueva» de Gaspar de Texeda”, op. cit., p. 2.

⁸⁰⁹ *Ibid.*, p. 32.

donné les restrictions à cette participation qui étaient socialement établies. Les lettres représentaient pour nos ancêtres féminines une manière de s'exprimer ainsi qu'une manière d'être en relation (surtout) avec d'autres femmes et de sortir de leur silence social⁸¹⁰. À la différence de l'écriture masculine, dans leurs écrits les femmes mêlaient habituellement leurs inquiétudes publiques aux routines domestiques et à d'autres affaires de nature plus personnelle. Comme dans le cas des hommes, l'écriture épistolaire féminine était très liée à leur pratique professionnelle ainsi qu'aux besoins du moment, malgré la portée limitée, dans leur cas, de ces deux aspects⁸¹¹. Dans le cadre de la famille, il était habituel que les femmes s'écrivent mutuellement, étant donné qu'elles partageaient des rôles, des occupations et des tribulations.

Le chemin qui reste à parcourir...

Comme nous l'avons annoncé dans le premier chapitre de cette recherche, avant le dernier tiers du siècle dernier on ne considérait et on n'analysait pas la documentation à caractère privé (autobiographies, mémoires, journaux, épistolaires, livres de comptes, etc.) en tant que source documentaire de premier ordre. Dans l'historiographie espagnole et catalane, les ensembles épistolaires de nos ancêtres qui sont arrivés jusqu'à nous ont commencé à être réévalués en tant que source de connaissance et objet d'étude à partir des années quatre-vingts du siècle dernier. Surtout influencés par le changement heuristique et méthodologique à la suite de la «naissance» de l'histoire sociale de la culture écrite et par les propositions des spécialistes italiens et français, les chercheurs espagnols ont centré leur analyse sur les caractéristiques matérielles des lettres et sur les usages et les appropriations sociales associées à l'échange épistolaire⁸¹². L'examen des lettres est (et a été) utile à diverses disciplines –anthropologie, philosophie, science, etc.– mais ce sont (et ont été) l'histoire, la philologie et la littérature qui ont le plus tiré profit de l'analyse des correspondances, vu que ces dernières fournissaient des informations précieuses sur les auteurs des lettres et sur leurs correspondants –habituellement des personnages illustres de la société de leur temps.

Cette nouvelle manière d'étudier la documentation à caractère privé a été introduite en Espagne par les universités de Valence et d'Alcalá de Henares (la plus

⁸¹⁰ VILACOBBA RAMOS, K. M. "Cartas familiares de una reina: relaciones epistolares de María Teresa de Francia y las descalzas reales", op. cit., p. 199.

⁸¹¹ *Ibid.*, p. 82.

⁸¹² DE CRUZ MEDINA, V. "Missivas mensageras: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española", op. cit., p. 52.

active en ce qui concerne l'étude de la correspondance d'époque moderne et contemporaine). Mais il y a actuellement plus de centres participant au développement de l'histoire sociale de la culture écrite, et il y a fondamentalement trois voies d'études autour de la correspondance: celle qui considère les lettres comme moyen de communication en expansion et comme manifestation authentique de la culture écrite à l'Âge Moderne, avec à sa tête des historiens tels qu'Antonio Castillo Gómez (depuis l'Université d'Alcalá); celle qui considère les lettres comme source principale des réseaux sociaux de cette même période, comme le mettent en évidence les travaux de José María Imízcoz Beunza et de ses disciples (Universidad del País Vasco); et finalement celle qui interprète les lettres dans une optique communicative et comme instrument décisif pour la sociabilité à distance, dirigée, dans le cadre catalan, par Javier Antón Pelayo (Universitat Autònoma de Barcelona).

En Catalogne, nous disposons d'un riche patrimoine documentaire de nature privée. Après l'Italie, la Catalogne est l'un des territoires qui a généré et conservé le plus de documentation liée à la mémoire personnelle dans toute l'Europe. Depuis la fin du siècle dernier, on a assisté à une augmentation des études, des livres et des articles scientifiques centrés sur cette matière qui ont mis à jour de multiples journaux, mémoires et épistolaires de nos ancêtres célèbres et moins célèbres. En ce qui concerne le genre épistolaire, on a principalement publié des épistolaires de personnages ayant une certaine importance historique, et ce sont les philologues qui se sont le plus consacrés à cette tâche. Parallèlement à cette intensification de la production scientifique, différents projets ont été développés, concernant la conservation, le catalogage et l'étude de la documentation catalane à caractère privé. Depuis 1994, l'Université de Barcelone héberge l'«Unitat d'Estudis Biogràfics», fondée dans l'objectif de réunir des mémoires, des lettres et des souvenirs personnels de tous les particuliers qui en ont fait donation, et qui se consacre à la recherche autour de l'écriture autobiographique. Dans le département d'histoire médiévale de ce même centre universitaire travaillent les chercheurs du projet «Arquibanc» qui recherchent, identifient et mettent à la portée de la communauté scientifique des sources d'archives provenant d'archives patrimoniales et privées catalanes. En 1998, l'Arxiu de la Memòria Popular de La Roca del Vallès a été créé dans le but de réunir et de conserver des témoignages autobiographiques et la documentation officielle produite depuis la décennie des années soixante-dix du siècle dernier. Et à l'Universitat Autònoma de Barcelona, l'équipe de recherche «Grup de Recerca d'Història Moderna Manuscrits»,

dirigée per Antoni Simon i Tarrés, s'occupe de localiser et d'inventorier les mémoires et les journaux personnels catalans conservés d'époque moderne. Pour le moment, les efforts de ce groupe de recherche a déjà porté leurs fruits avec la création de l'Arxiu de la Memòria Personal, une base de données qui recueille la documentation écrite à caractère personnel –journaux, autobiographies, etc.– de la Catalogne et du reste de territoires de langue catalane. Javier Antón Pelayo, directeur de ce travail de recherche, fait partie de ce dernier groupe, il en est l'historien qui connaît le mieux la correspondance catalane du XVIIIe siècle et celui qui a réalisé le plus de publications et d'études sur ce thème depuis la perspective de l'histoire sociale de la culture écrite dans le cadre catalan. Jusqu'aux années quatre-vingts du siècle dernier, les historiens et les philologues catalans utilisaient les corpus épistolaires d'époque moderne et contemporaine fondamentalement préservés comme source documentaire. Les travaux de Javier Antón Pelayo ont contribué à renverser cette tendance et accordent la priorité à la valeur des lettres en tant qu'objet d'étude pour elles-mêmes.

Pendant le temps de notre recherche, nous avons fait d'authentiques trouvailles, comme la correspondance de Pere Fizes, délégué du gouvernement, de la défense et de la juridiction du château de Terrassa, conservée dans le fonds de la Castlania de Terrassa (869 lettres commerciales, familiales et personnelles de 1649 a 1679 auxquelles s'ajoutent 21 missives intéressantes que Fizes i Dull a envoyé à son mari, lui-même fils de Pere Fizes, Pere Fizes Menor en 1679)⁸¹³. Nous espérons que dans le futur d'autres chercheurs (ou nous-mêmes) pourront consacrer leur temps et leurs efforts à son étude. Nous avons dû écarter d'autres fonds des siècles modernes et contemporains semblables à cet ensemble épistolaire, que nous avons découverts au cours de notre recherche archivistique mais qui ne correspondent pas aux critères de sélection que nous avons choisis (décrits dans la partie de méthodologie), et en dernière instance parce que l'étude en profondeur de toute la correspondance privée catalane préservée de nos ancêtres (sans parler de la correspondance diplomatique ou institutionnelle) constitue un projet irréalisable par une seule personne. Pour cette raison, nous ne voulons pas conclure ce travail de recherche sans insister sur la nécessité de continuer à faire de la recherche sur cette matière. Il faut localiser et inventorier de manière exhaustive toutes les lettres conservées dans les archives publiques et privées catalanes, ainsi que celles qui restent aux mains de particuliers. Il faut donner à

⁸¹³ *Fons de la Castlania de Terrassa*, ACVOC, Arxius patrimonials, Lligalls 3/1, 3/2, 3/3, 4/1, 4/2, 4/3, 5/1, 5/2, 5/3, 6/1, 6/2, 6/3, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4 i 8/1.

connaître et éditer ces lettres, dans la mesure du possible et de ce qui est recommandable, que ce soit celles qui ont déjà été portées à notre connaissance ou celles qui sont encore inédites. Il faut étudier les épistolaires de manière intensive et extensive (réseaux) comme l'ont fait jusqu'à présent les spécialistes et ouvrir de nouvelles voies d'analyse qui ne sous-estiment pas l'importance de ce que le contenu des missives peut apporter à la connaissance historique en général. Il faut approfondir l'analyse des épistolographies féminine, populaire, carcérale, infantile et autres qui ont été traditionnellement mises en marge du domaine académique et du marché éditorial (manque déjà annoncé par Armando Petrucci il y a plusieurs années):

“Por desgracia no existen muchas investigaciones profundas de tipo cualitativo sobre el material escrito de los miembros de las clases subalternas del Setecientos-Ochocientos: firmas, cuentas, cartas, diarios, escrituras murales, etc. Se trata en general de un material disperso, no individualizado ni inventariado, de verdaderos y auténticos fragmentos supervivientes a una actuación de destrucción indiferente (si no hostil)”⁸¹⁴. [Il existe malheureusement peu de recherches approfondies de type qualitatif sur le matériel écrit par les membres des classes subalternes des XVIIIe–XIXe siècles: signatures, comptes, lettres, journaux, écrits muraux, etc. Il s'agit en général d'un matériel dispersé, non individualisé ni inventorié, de vrais et d'authentiques fragments qui ont survécu à une action de destruction indifférente (voire hostile)].

Cela s'applique aussi à la connaissance d'aspects encore peu connus et liés à la correspondance tels que le fonctionnement du courrier et son évolution tout au long de la période moderne et contemporaine.

Un autre spécialiste reconnu en la matière, Antonio Castillo Gómez, nous rappelait récemment que

“[...] les recherches, présentes et à venir, devront affronter est pour vérifier et pour combiner les dispositions contenues dans les manuels et les traités épistolaires avec la solution pratique trouvée par chaque écrivain de lettres, naturellement en tenant toujours compte des propres circonstances de chaque acte d'écriture. En ce qui concerne la matérialité, il ne s'agit pas

⁸¹⁴ PETRUCCI, A. “Escrituras marginales y escribientes subalternos”, op. cit., p. 71.

tant de séparer les lettres de leurs éléments diplomatiques comme l'a toujours fait cette discipline avec les lettres publiques des puissants, mais il me semble beaucoup plus intéressant de déplacer la connaissance du protocole épistolaire vers la manière avec laquelle la lettre est disposée sur le papier et encore plus vers les recours d'ordre linguistique utilisés"⁸¹⁵.

Ce travail de recherche a (partiellement) répondu à cette attente puisque nous avons tenté de confronter les normes contenues dans les manuels des XVIIIe et XIXe siècles avec la manière d'écrire reflétée par les lettres préservées de cette période. Nous n'avons cependant pas étudié les ressources d'ordre linguistique utilisées par les épistolographes de l'époque, considérant que cela relevait du travail de spécialistes. Nous espérons néanmoins que ce travail de recherche compense d'une certaine manière les manques que nous avons évoqués dans cette dernière partie, fondamentalement circonscrits au territoire catalan, et qu'il constitue un point de départ sur ce *chemin qui reste à parcourir*.

Salutations cordiales,

L'auteure.

⁸¹⁵ CASTILLO GÓMEZ, A. "Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l'époque contemporaine", op. cit., pp.45-46.

Quadre I. Els fons estudiats

Quadre II. Llengua en què foren escrites les cartes estudiades

Arxius i biblioteques

Fons de la família de Jover, AHL, 76 Arxius patrimonials, Capsa 16, Expedients 711-720.

Fons del baró de Castellet, BC, Arxius patrimonials, Lligall 46, Carpetes 1, 2, 3 i 4.

Fons de la família Homdedéu de Riudecanyes, ACBC, 68 Arxius patrimonials, Lligalls 79 i 144.

Fons de Joan Escofet i Palau, ANC, 1021 Arxius personals, Lligalls 32, 64 i 66.

Fons del marquesat de Saudín, BC, Arxius patrimonials, 8º 377 (Lligall I i II).

Cartas al cabildo. Año 1678 i Sant Lluç. Cartes 1772, ACG, Capítular, Secció correspondència

Fons de la família Rosés de Girona, AHG, 362 Arxius patrimonials, Lligalls 244/34, 245/34, 246/34 i 9/66.

Fons Josep Arrau i Barba, AHCB, Arxius personals, 5D.6-14.

Correspondència rebuda per Jaume Tió i Noè, escriptor romàntic tortosí, de familiars i amics [Manuscrit], BC, Ms. 3529.

Fons de la família Moragas, AHT, 36 Arxius patrimonials, Lligalls 3231 i 451(1), 451(2) i 451(3).

Dipòsti Pons-Guri, AHFF, General, Lligall 360-12.

Fons de la família dels doctors Salarich, ACOS, 47 Arxius patrimonials, Lligalls 301 i 308.

Fons de la família Barraquer, ANC, 954 Arxius patrimonials, Lligall 36.

Documents diversos, rebuts, pagarés..., AHCB, Arxius patrimonials, Sèrie VIII-1B i *Cartes familiars...*, AHCB, Arxiu patrimonials, Sèrie VIII-1C.

Cartes de família de Josep Erasme de Janer, AHCB, Arxius personals, Carpeta 31 bis-Lligall A i Carpeta 32- Lligall A.

Webs

Diccionari de la llengua catalana. Segona edició [en línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Disponible a <<http://dlc.iec.cat/>>.

Diccionario de la lengua castellana. 22ª edición [en línia]. Madrid: Real Academia Española. Disponible a <<http://www.rae.es/recursos/diccionarios/drae>>.

Enciclopèdia.cat [en línia]. Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana. Disponible a <http://www.enciclopedia.cat/>.

Obres anteriors al segle XX

Anales de las Ordenanzas de Correos de España. Pròleg de Gregorio Cruzada Villaamil. 5 vols. Madrid: Ministerio de la Gobernación, Dirección General de Correos y Telégrafos, 1879-1881.

ANÒNIM. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*. Barcelona: Rafael Figueró, 1756 o post.

—*Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno*. Girona: Narcís Oliva, 1759.

—*Ídem*. Barcelona: Maria Àngela Martí, 1763.

—*Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder en ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno*. Barcelona: Jaume Osset, 1765.

—*Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*. Barcelona: Tomàs Piferrer, ca. 1770.

ARAÑÓ, M. *Manuscrito para ejercitar progresiva y metódicamente a los niños y niñas en la lectura de varias clases de letra manuscrita*. Barcelona: l'Autor, entre 1860 i 1887.

ARRAU I BARBA, J. *Apuntes para mi biografía [Manuscrit]*. S. l.: [s. n.], ca. 1900.

BALLESTEROS, V. *Nueva dirección de cartas e itinerario por orden alfabético de las cuatro provincias de Cataluña*. Barcelona: Impremta de Manel Saurí, 1835.

BASTINOS, A. *Mosaico literario epistolar para ejercitarse los niños en la lectura de manuscritos*. 28 ed. Barcelona: Llibreria d'Antonio J. Bastinos, 1893.

BERENGUER DE MONGAT, J. *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc., para toda clase de asuntos y objetos*. Barcelona: Taller d'Esteve Pujal i Impremta de Lluís Tasso, 1848.

BORI I FONTESTÀ, A. *El manuscrito metódico. Colección de cartas, documentos mercantiles y oficiales autógrafos y trabajos literarios propios para ejercitar a los niños y niñas en la lectura de manuscritos*. Barcelona: Llibreria de Montserrat de Herederos de J. Roca y Bros, ca. 1894.

BULBENA I TUSELL, A. *Novísim estil d'escriure cartes en català*. Barcelona: Successor d'Antoni Bosch, entre 1880 i 1894.

CABANES, F. X. *Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España*. Madrid: Impremta de Miguel de Burgos, 1830.

D. I BEGAS, J. A. *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia*. Barcelona: Josep Doblado, 1794.

- Ídem*. Barcelona: Mateu Barceló, 1796.
- Ídem*. Barcelona: Consortes Sierra y Martí, 1796.
- D. I. M. A. *Pequeño y completo formulario para escribir cartas, esquelas y memoriales*. Igualada: Impremta i llibreria de Joaquim Jover, 1846.
- El secretario moderno: estilo para escribir cartas y memoriales*. Barcelona: Impremta de Llorens, ca. 1880.
- El secretario de sí mismo y de los niños o modelo para escribir sin ayuda de maestro*. Barcelona: Impremta de Manel Saurí, 1844.
- Ídem*. 1848 i 1853.
- ESCRIBANO, J. M. *Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España y para ir de unas ciudades a otras y a algunas cortes de Europa*. Madrid: Impremta de Miguel Escribano, 1757.
- Itinerario español o guía de caminos para ir desde Madrid a todas las ciudades y villas más principales de España*. 2a ed. Madrid: Impremta de Miguel Escribano, 1760.
- ESPINALT GARCÍA, B. *Dirección general de cartas en forma de diccionario*. Madrid: Oficina de Pantaleón Aznar, 1775.
- Dirección general de cartas en forma de diccionario*. Reformador José Freire. Madrid: Impremta de Pedro Sanz, 1835.
- EZPELETA, G. de. *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*. Barcelona: Teresa Piferrer, 1758.
- Ídem*. Barcelona: Jaume Osset, 1764.
- FAGÈS DE ROMÀ, N. *Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels cultivadors*. Figueres: Impremta de Gregori Matas de Bodallés, 1855.
- Formulario nuevo y estilo de escribir cartas, memoriales y esquelas al uso moderno*. Lleida: Impremta de la C. de Corominas, 1847.
- Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma*. Manresa: Ignasi Abadal, entre 1769 i 1813.
- Ídem*. Manresa: Martí Trullàs, ca. 1830.
- Ídem*. Vic: Impremta de Valls, 1848.
- J. M. *Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos*. Barcelona: Impremta de Joan Roger, 1853.
- Ídem*. Narciso Ramírez, 1858.
- Ídem*. Francisco Sánchez, 1864.
- Ídem*. Vidua i fills de Gaspar, 1866.

—*Ídem.* «La Anticuaria», llibreria dels germans Llordachs, 1869, 1872, 1874, 1878, 1881, 1882, 1886 i 1898.

—*Ídem.* Joan Llordachs, 1907.

MARQUÉS I ESPEJO, A. *Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas*. Girona: Impremta d'Antoni Oliva, 1824.

—*Ídem.*, 1828.

MASVIDAL i PUIG, N. *Guía epistolar español o manuscrito para niños*. Barcelona: Impremta i Llibreria d'Àngels Rosals, 1894.

—*Ídem.*, 1899.

MENESES, A. *Repertorio de caminos*. Alcalá de Henares: Sebastián Martínez, 1576.

No pudiendo tolerar esta Delegación por más tiempo el abuso que se está cometiendo en el ramo de Correos, valiéndose los particulares para trasladar su correspondencia de los coches, carruajes, trajineros y otros medios.... Olot: s.n., 1874.

Nuevo manual para escribir cartas de amor: con versos para felicitar los días y tarjetas de regalos y otras cartas de varios asuntos particulares, esquelas, memoriales, recibos, pagarés, etc. Lleida: Impremta i Llibreria de Llorenç Corominas, 1884.

—*Ídem.*, 1884 i 1894.

Ordenanza general de correos, postas y demás ramos agregados a la Superintendencia General. Madrid: Impremta Real, 1794.

PÁEZ DE VALENZUELA Y CASTILLEJO, J. *Para secretarios de señores y todo género. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Josep Forcada, 1677.

—*Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Josep Llopis, 1699.

—*Ídem.*, 1711.

—*Ídem.* Barcelona: Joan Piferrer, 1717.

PALUZIE I CANTALozELLA, E. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos*. Barcelona: l'Autor, 1845.

—*Guía del artesano: obra que contiene toda clase de documentos necesarios muchas veces en el discurso de la vida y 220 caracteres de letras para facilitar la lectura de los manuscritos tan útil a los niños y adultos*. Barcelona: Litografía de l'autor, 1852.

—*Ídem.*, 1857, 1859, 1861, 1863, 1864, 1867 i 1869.

—*Ídem.* Barcelona: Litografía de los S. S. Paluzie, 1872, 1873, 1874 i 1878.

—*Ídem.* Barcelona: Litografía de Faustino Paluzie, 1881, 1882, 1891, 1897 i 1898.

—*Miscelánea general de documentos con arreglo a las leyes vigentes, usos y costumbres*. Barcelona: Litografía de l'autor, 1862.

—*Ídem.*, 1864 i 1868.

—*Ídem.* Barcelona: Litografía de Faustino Paluzie, 1875, 1886 i 1895.

PASCUAL DE SANJUÁN, P. *Epistolario manual para las señoritas. Modelos de cartas propias para la niña, la joven y la mujer*. Barcelona: Llibreria de Juan i Antonio Bastinos, 1877.

—*Manual epistolar para las señoritas*. Barcelona: Antonio J. Bastinos Editor, 1904.

PELIGER, J. V. *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas, y responder a ellas en cualquier género de conceptos, negocios y coyunturas conforme a la nueva Pragmática de España*. Barcelona: Jerònim Margarit, 1630.

Pequeño manual de cartas familiares: escritas para el uso de las escuelas de primera educación de ambos sexos y formadas bajo un plan sencillo y suficiente para cimentar en la juventud este importante ramo tan necesario a la vida social. Girona: Llibreria de Joaquim Grases, 1838.

PERPINYÀ, T. de. *Estil d'escriure a qualsevol persona amb un breu sumari de comptes per a breument saber a raó de tantes lliures l'any quan ve lo mes i quan lo dia*. Barcelona: Pere Monpesat, 1562.

SAGARRA, J. *Novísimo estilo de cartas*. Barcelona: Impremta d'Agustí Marcobal, 1850.

—*Ídem.* Barcelona: Ramon Llordachs, 1850.

SAS, M. de. *Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc.* Barcelona: Oficina de Tomàs Gorchs, 1819.

SAURA I MASCARÓ, S. A. *Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas, esquelas, etc. para toda clase de asuntos y objetos*. Barcelona: Taller d'Esteve Pujal i Impremta de Lluís Tasso, 1848 (amb pseudònim).

—*Ídem.* Barcelona: Impremta i Llibreria d'Esteve Pujal, 1849, 1850, 1852, 1856, 1859, 1864, 1884.

—*Ídem.* Barcelona: Vidua i fills d'Esteve Pujal, 1887.

—*Novísimo secretario-español o colección completa de modelos de cartas, esquelas, memoriales, etc. para toda clase de asuntos*. Barcelona: Impremta i Llibreria d'Esteve Pujal, 1857.

SERRA I CAMPDELACREU, J. *Bosquejo biográfico de don Joaquín Salarich y Verdaguer: con noticias expositivas, críticas y bibliográficas de sus obras*. Vic: Impremta de Ramon Anglada i Pujals, 1885.

VILLUGA, J. *Repertorio de todos los caminos de España, hasta ahora nunca visto, en el que hallará cualquier viaje que quiera andar muy provechoso para todos los caminantes*. Medina del Campo: Pedro Castro, 1546.

Obres del segle XX en endavant

AGUILAR PIÑAL, F. *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. I. Madrid: CSIC, 1981.

—*Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. X. Madrid: CSIC, 2001.

AGUILAR SALAS, M. L. “Imagen de las Indias en cartas escritas por mujeres en el siglo XVI”. A: SEGURA GRAÑO, C. (ed.). *La voz del silencio*. Vol. I. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, 1992, pp. 157-172.

AGUILÓ, A. “Aplec de lletres íntimes a Marià Aguiló”. *Revista de Catalunya*, gener 1926, núm. 19, pp. 40-56.

—“Aplec de lletres íntimes a Marià Aguiló”. *Revista de Catalunya*, febrer 1926, núm. 20, pp. 155-166.

—“Lletres íntimes a M. Aguiló”. *Revista de Catalunya*, maig 1926, núm. 23, pp. 515-533.

—“Lletres íntimes a M. Aguiló”. *Revista de Catalunya*, juny 1926, núm. 24, pp. 626-643.

ALBERT, P. (ed.). *Correspondre, jadis et naguère*. París: Éditions du CTHS, 1997.

ALCOVER, A. M. i MOLL, F. de B. *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana*. Palma de Mallorca: Moll, 1930-1962.

ALONSO DE ARCE, B. *Descripción general para escribir a todas las ciudades de España, villas y lugares más remotos de ella, reinos y potencias extranjeras*. Madrid: Antonio Sanz, 1936.

ALTMAN, J. G. *Epistolarity: Approaches to a Form*. Columbus: Ohio State University Press, 1982.

—“Pour une histoire culturelle de la lettre. L'épistolaire et l'État sous l'Ancien Régime”. A: BOSSIS, M. i PORTER, C. A. (eds.). *L'épistolarité à travers les siècles. Geste de communication et/ou d'écriture*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990, pp. 106-115.

—“L'évolution des manuels épistolaires en France et en Angleterre au XVIIIe siècle: reflet des mentalités?”. A: BÉRUBÉ, G. SILVER, M. F. *La lettre au XVIIIe siècle et ses avatars*. Toronto: Éditions du GREF, 1996, pp. 21-33.

AMELANG, J. S. i CASTILLO GÓMEZ, A. (comps.). *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*. Barcelona: Gedisa, 1999.

AMOR LÓPEZ, S. “Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII)”. *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 65-84.

AMORÓS I GONELL, F. “L’epistolari del doctor Joan Francesc Rossell: una crònica política del segle XVI”. *Separata de Pedralbes. Revista d’Història Moderna*, 1984, núm. 4.

—*Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617: una crònica de la cort de Felip III*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1992.

ANASTÁCIO, V. “Entre líneas. Función e intención en la correspondencia de doña Mariana Victoria de Borbón (1718-1781)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014, pp. 243-256.

ANGULO MORALES, A. “«Nire Jaun eta Jabea». La expresión de las formas protocolarias en la correspondencia epistolar del setecientos”. A: BARROS, C. (ed.). *Historia a debate. Retorno del sujeto*. Vol. II. Santiago de Compostela: Historia a debate, 1995, pp. 159-172.

ANTÓN PELAYO, J. “Els avatars del llibre a Catalunya”. *L’Avenç*, 1999, núm. 235, pp. 22-28.

—“Les pràctiques epistolars (segles XV-XIX)”. A: *M’escriuràs una carta?* Girona: Museu d’Art de Girona, 2000, pp. 44-51.

—*La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*. Girona: Cercle d’Estudis Històrics i Socials, 2005.

—“Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen”. A: MANTECÓN, T. A. (ed.). *Bajtín y la historia de la cultura popular*. Santander: Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2008, pp. 71-96.

—“La difusión social de los manuales epistolares: Girona, siglo XVIII”. *Manuscripts. Revista d’història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 85-94.

—“La práctica epistolar, pública y privada, de Giovanni Querini, embajador de la república de Venecia en España (1768-1773)”. *Cuadernos Dieciochistas*, 2013, núm. 14, pp. 261-282.

—*La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.

ANTONELLI, G. *Tipologia linguistica del genere epistolare nel primo Ottocento. Sondaggi sulle lettere familiari di mittenti colti*. Roma: Edizioni dell’Ateneo, 2003.

—“La grammatica epistolare nell’Ottocento”. A: ANTONELLI, G., CHIUMO, C., PALERMO, M. (coords.). *La cultura epistolare nell’Ottocento. Sondaggi sulle lettere del CEOD*. Roma: Bulzoni, 2004, pp. 27-49.

—i CHIUMO, C., PALERMO, M. (coords.). *La cultura epistolare nell’Ottocento. Sondaggi sulle lettere del CEOD*. Roma: Bulzoni, 2004

—i PALERMO, M., POGGIOGALLI, D. i RAFFAELLI, L. (eds.). *La scrittura epistolare nell'Ottocento. Nuovi sondaggi sulle lettere del CEOD*. Rávena: Giorgio Pozzi, 2009.

ARAGÓ, N. J. i CLARA, J. (eds.). *Els epistolaris de Carles Rahola. Antologia de cartes de cent corresponsals (1901-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

ARANAZ DEL RÍO, F. “Estructura del correo en España durante el primer tercio del siglo XVIII”. A: BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993). Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1995, pp. 47-84.

ARBELO GARCÍA, A. I. “La correspondencia privada como fuente para el estudio de la Historia Social de Canarias durante la Edad Moderna: el ejemplo del montañés don Francisco Gutiérrez Caballero, apoderado del consulado gaditano y visitador de la renta del tabaco en Canarias (1733-1754)”. A: MORALES, F. (coord.). *Felipe V y el Atlántico: III centenario del advenimiento de los Borbones. XIV Coloquio de Historia Canario-Americana*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 2002, pp. 1261-1289 (edición digital en CD-ROM).

—“Milicia, fortificaciones y vida cotidiana en la Isla de La Palma durante el setecientos: una visión socio-política a través de la correspondencia privada (1764-1767)”. *Revista de historia canaria*, 2003, núm. 185, pp. 7-27.

—“Propietarios absentistas y administradores emprendedores: una mirada a la sociedad canaria del siglo XVIII desde la correspondencia privada de don Agustín García Bustamante”. *Revista de historia canaria*, 2006, núm. 188, pp. 11-44.

—*Los Massieu Monteverde de La Palma. Familia, relaciones sociales y poder político en Canarias durante el siglo XVIII*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, 2009.

—(ed.). «Al recibo de esta...». *Relaciones epistolares canario-americanas del siglo XVIII*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, 2010.

ARCOS PEREIRA, T. “La teoría epistolar de Fernando Manzanares”. *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 1996, núm. 10, pp. 177-180.

—“A. Dati y N. Perotti como fuentes de la obra *Flores Rhetorici* de Fernando Manzanares”. *Habis*, 1997, núm. 28, pp. 253-261.

—“El *De Conscribendis epistolis* de Francisco Juan Bardaxí, un manual para la segunda clase de gramática de la Universidad de Valencia”. A: GRAU I CODINA, F. (ed.). *La Universitat de València i l'Humanisme. Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i el Nou Món*. València: Universitat de València, Departament de Filologia Clàssica, 2003, pp. 221-229.

ARGELICH, R. *Correos: reseña histórica*. Barcelona: Emeuve, 1968.

ARROYO RUIZ, L. “Redes de influencia: relaciones privilegiadas en el comercio colonial a finales del siglo XVIII: los Marticorena y su correspondencia epistolar”. *Nuevo mundo, mundos nuevos*, 2007, núm. 7.

—“La casa Marticorena: economía doméstica y redes sociales en el comercio colonial de la segunda mitad del siglo XVIII”. A: IMÍZCOZ BEUNZA, J. M. i OLIVERI KORTA, O. (coords.). *Economía doméstica y redes sociales en el Antiguo Régimen*. Madrid: Sílex ediciones, 2010, pp. 357-392.

ATIENZA HERNÁNDEZ, I. “Teoría y administración de la casa, linaje, familia extensa, ciclo vital y aristocracia en Castilla (ss. XVI-XIX)”. A: CHACÓN JIMÉNEZ, F., HERNÁNDEZ FRANCO, J. i PEÑAFIEL RAMÓN, A. (eds.). *Familia, grupos sociales y mujer en España (ss. XV-XIX)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1991, pp. 13-47.

BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Las comunicaciones en la construcción del Estado contemporáneo en España, 1700-1936. El correo, el teléfono y el telégrafo*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1993.

—(eds.). *Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993). Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1995.

—*Atlas histórico de las comunicaciones en España, 1700-1998*. Madrid: Dirección de Correos y Telégrafos, Editorial Lunwerg, 1998.

BALIUS, R. “El gimnàs i la gimnàstica higiènica del senyor Ramis”. *Apunts. Medicina de l'esport*, 1985, núm. 22, pp. 109-112.

BALLARÍN DOMINGO, P. “El regeneracionismo de Pilar Pascual de Sanjuán”. A: RUIZ, J., BERNAT, A., DOMÍNGUEZ, M. R. i JUAN, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*. Vol. I. Madrid; Saragosa: Sociedad Española de Historia de la Educación, Ministerio de Educación y Cultura; Universidad de Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1999, pp. 87-96.

BALMES, J. *Epistolario*. Edició crítica, ordenada i anotada d'Ignasi Casanovas. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1925.

BANKS, D. (ed.). *Le texte épistolaire du XVIIe siècle à nos jours: aspects linguistiques*. París: L'Harmattan, 2013.

BAQUERO ESCUDERO, A. L. *La voz femenina en la narrativa epistolar*. Cadis: Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, 2003.

BARANDA LETURIO, C. “Las cartas de Francisco López de Villalobos: redes sociales, origen converso y solidaridad vertical”. *Librosdelacorte.es*, 2012, núm. 5, pp. 9-30.

BARANDA LEUTERIO, N. “Mujeres y escritura en el Siglo de Oro: una relación inestable”. *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 61-83.

- BARONA, J. LL., GÓMEZ, X., MICÓ, J. A. i SOLER, A. *La correspondencia entre A. von Haller y Antonio Capdevila*. València: Seminari d'Estudis sobre Ciència, 1996.
- BARTOLI LANGELI, A. *Scrittura e parentela autografia collettiva, scritture personali, rapporti familiari in una fonte italiana quattro-cinquecentesca*. Brescia: Grafo, 1989.
- *Storia dell'alfabetismo come storia degli scriventi: gli usi della scrittura in Italia tra medioevo ed età moderna*. Florència: Università, Dipartimento di storia, 1989.
- *Scritture e libri da Alcuino a Gutenberg*. Perusa: Università degli studi, Dipartimento di scienze storiche, [1994?].
- *La scrittura dell'italiano*. Bologna: Il Mulino, 2003.
- *Notai: scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006.
- i PETRUCCI, A. "Alfabetismo e cultura scritta con alcuni contributi su psicologia e storia". A *Quaderni storici*. Bologna: Il Mulino, 1978, núm. 38, pp. 437-795.
- i TOSCANI, X. *Istruzione, alfabetismo, scrittura: saggi di storia dell'alfabetizzazione in Italia (sec. XV-XIX)*. Milà: Franco Angeli, 1992.
- BARTON, D. i HALL, N. (eds.). *Letter Writing as Social Practice*. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, 2000.
- BATLLORI, M. (ed.). *Cartas del padre Pou al cardenal Despuig*. Mallorca: Moll, 1946.
- BEAUREPAIRE, P. Y. *La Plume et la toile: pouvoirs et réseaux de correspondance dans l'Europe des Lumières*. Arras: Artois Presses Université, 2002.
- BERMEJO, J. (ed.). *Epistolario pasivo de Sant Antonio María Claret*. Madrid: Archivo Histórico Claretiano, 1992-1995.
- *San Antonio María Claret: cartas selectas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1996.
- BERTOMEU SÁNCHEZ, J. R. i VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (eds.). *Autobiografia. Correspondència (1805-1815)*. Volum I. Palma de Mallorca; Maó: Institut d'Estudis Baleàrics; Institut Menorquí d'Estudis, 2011.
- BERTRAN I ROIGÉ, P. i CASAS NADAL, M. "Epistolari d'una monja solsonina al voltant de 1800". A: ALOY, J. M. et al. *Miscel·lània homenatge a Josep Vallverdú: vida, obra i treballs dedicats*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1987.
- BETRI, M. L. i MALDINI, D. (coords.). «*Dolce dono graditissimo*». *La lettera privata dal Settecento al Novecento*. Milà: Franco Angeli, 2000.
- BLASCO BARDAS, A. M. (ed.). *Joan Maragall i Josep Pijoan: edició i estudi de l'epistolari*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.
- BLASCO MARTEL, Y. *Epistolari de Jaume Badia: el pensament bancari en el segle XIX*. Torredembarra: Arxiu Municipal de Torredembarra, 2009.

BLASCO MARTÍNEZ, R. M. i RUBALCABA PÉREZ, C. “«Sueño de una sombra»: escritura y clases populares en Santander en el siglo XIX”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. (ed.). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*. Oiartzun (Gipúscoa): Sendoa, 2001, pp.109-133.

—«Para hablarte a tan larga distancia...». *Correspondencia de una familia montañesa a ambos lados del Atlántico (1855-1883)*. Santander: Estvdio, 2003.

—“Las escrituras del yo en los libros de cuentas de Pedro Jado (1844-1879)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (coords.). *El legado de Mnemosyne. Las escrituras del yo a través del tiempo*. Gijón: Trea, 2007, pp. 55-74.

BOADAS, J. *et al.* “Conceptes generals i tipologies de fons privats”. *Lligall*, 2000, núm. 16, pp. 299-314.

BORREGO, M. “La nobleza en las *Cartas* de Almansa: parentescos nobiliarios y estrategias de poder”. *Studia Aurea: Revista de Literatura Española y Teoría Literaria del Renacimiento y Siglo de Oro*, 2010, núm. 4, pp. 175-189.

BORRUEL I LLOVERA, A. “Dos exemples epistolars referents al vi entorn de la família Veciana, comandants de les esquadres de Catalunya”. A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (coord.). *Vinyes i vins, mil anys d' història*. Vol. I. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993, pp. 325-331.

—*Els mossos d'esquadra. Aportació documental a la seva història (1741-1821)*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1998.

BOSCH PORTELL, M. i GIFRE RIBAS, P. “Els llibres mestres dels arxius patrimonials. Una font per a l'estudi de les estratègies patrimonials”. *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, pp. 155-182.

BOSSIS, M. (dir.). *La lettre à la croisée de l'individuel et du social*. París: Kimé, 1994.

—i PORTER Ch. A. (eds.). *L'épistolarité à travers les siècles. Geste de communication et/ou d'écriture*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990.

BOU I ROS, J. *Correspondència entre Benet de Llanza i Joan Mañé i Flaquer: epistolari social, polític i cultural (1847-1862)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

BOUZA ÁLVAREZ, F. J. *Del escribano a la biblioteca: la civilización escrita europea en la Alta Edad Moderna (siglos XV-XVII)*. Madrid: Síntesis, 1992.

—*Cartas de Felipe II a sus hijas*. Madrid: Akal, 1998.

—*Comunicación, conocimiento y memoria en la España de los siglos XVI y XVII*. Salamanca: Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, 1999 (traduït a l'anglès com a *Communication, Knowledge and Memory in Early Modern Spain*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2004).

—“La estafeta del bufón: cartas de gente de placer en la España de Velázquez”. *Revista de arte, geografía e historia*, 1999, núm. 2, pp. 95-123.

—*Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid: Marcial Pons, 2001.

—«*Aun en lo material del papel e impresión*»: sobre la cultura escrita en el siglo de Gracián. Saragossa: Gobierno de Aragón, 2001.

—*Usos de la escritura: libelos populares, traslados manuscritos*. Còrdova: Publicaciones Obra Social Cajasur, 2001.

—“Escribir en la corte: la cultura de la nobleza cortesana y las formas de comunicación en el Siglo de Oro”. A: BENASSAR, B. *et al.* *Vivir el Siglo de Oro: poder, cultura e historia en la época moderna. Estudios homenaje al profesor Ángel Rodríguez Sánchez*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2003, pp. 77-100.

—“Letra de España: la nueva fábrica tipográfica de Pedro de Disses (1685)”. *Hispania. Revista Española de Historia*, 2005, vol. 65/3, núm. 221, pp. 957-972.

—“La correspondencia del hombre práctico. Los usos epistolares de la nobleza española del Siglo de Oro a través de seis años de cartas del tercer conde de Fernán Núñez (1679-1684)”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 129-154.

—“Usos cortesanos de la escritura: sobre lo escrito en los espacios áulicos del Siglo de Oro”. *Cultura escrita & sociedad*, 2006, núm. 3, pp. 9-14.

—*Hétérographies. Formes de l'écrit au siècle d'or espagnol*. Madrid: Casa de Velázquez, 2010.

BRAIDA, L. “Modelli letterari, eterodossia e autocensura nelle antologie epistolari. Il primo libro delle *Lettere volgari* (Venezia, 1542)”. A: MESSERLI, A. i CHARTIER, R. (dirs.). *Scripta volant, verba manent. Schrifkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900. Les cultures de l'écrit en Europe entre 1500 et 1900*. Basel: Schwabe, 2007, pp. 315-335.

—“La norma e la pratica della scrittura epistolare: «*Del segretario*» di Francesco Sansovino (Venezia, 1564)”. *Bibliologia. An International Journal of Bibliography*, 2007, núm. 2, pp. 21-40.

—*Libri di lettere: le raccolte epistolari del Cinquecento tra inquietudini religiose e buon volgare*. Roma; Bari: GLF editori Laterza, 2009.

BRAVO LLEDÓ, P. “Las mujeres en Indias a través de sus cartas”. A: SEGURA GRAÑO, C. (ed.). *La voz del silencio*. Vol. I. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, 1992, pp. 151-156.

BRIGGS, A. i BURKE, P. *De Gutenberg a Internet. Una historia social de los medios de comunicación*. Madrid: Santillana, 2002.

BROTEL, J. F. *Les aveugles colporteurs d'imprimés en Espagne*. París: E. de Boccard, 1974.

—*Pour une histoire littéraire de l'Espagne (1868-1914)*. Lille: Université de Lille III, Atelier National de Reproduction des Thèses, 1985.

—*Le diffusion du livre en Espagne (1868-1914): les libraires*. Madrid: Casa de Velázquez, 1988.

—*Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*. Traduit per David Torra Ferrer. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Pirámide, 1993.

—*El género de cordel*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Departamento de Antropología de España y América, 2000.

—*Gaspar y Roig et le rêve américain des éditeurs espagnols (1845-1861)*. Motpellier: Université Paul Valéry, 2003.

—“Barcelona i el mercat del llibre al segle XIX”. *Monografies de Barcelona, metròpolis mediterrània*, 2006, núm. 7, pp. 29-34.

BURGUEÑO RIVERO, J. i GRAS MAGRIÑÀ, M. M. *Atles de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*. Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Rafael Dalmau Editor, 2014.

BURKE, P. (ed.). *Formas de hacer Historia*. Madrid: Alianza, 1993.

—*Hibridismo cultural*. Madrid: Akal, 2010.

BUTINYÀ JIMÉNEZ, J. *Una visió de la dona catalana en el segle XIX*. Barcelona: R. Dalmau, 1982.

—“De l'epistolari entre Pere Alsius i el pare Butinyà”. *Homenatge a Pere Alsius i Torrent. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1986-1987, pp. 73-82.

— “En el centenari de Francesc Xavier Butinyà, autor de la Renaixença”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1999, núm. 40, pp. 287-307.

CABALLÉ, F. *La formació del casal de Can Barraquer: recerca històrica documental. Memòria*. Informe tècnic de l'Arxiu Històric Municipal de Sant Boi de Llobregat. Sant Boi de Llobregat: [s.n.], 1996.

CABRÉ MONNÉ, R. *Epistolari Josep Yxart-Narcís Oller*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Centre de Publicacions, Intercanvi Científic i Extensió Universitària, 1985.

CAHNER, M. *Epistolari del Renaixement*. València: Albatros, 1977-1978.

CALASSANÇ, J. *Epistolario di San Giuseppe Calasanzio*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1950-1955.

—*Epistolario di San Giuseppe Calasanzio*: Roma: Editiones Calasancianae, 1956.

—*Epistulae ad S. Iosephum Calasancium ex Europa centrali (1625-1648)*. Roma: Editiones Calasancianae, 1969.

—*Epistulae ad S. Iosephum Calasancium ex Hispania et Italia (1616-1648)*. Roma: Calasancianae, 1972.

—*Epistolarium coetaneorum S. Josephi Calasancii, 1600-1648*. Roma: Editiones Calasancianae, 1977-1981.

CALDERS, P. *Cartes d'amor*. A cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62, 1996.

CALPE, H. “Geografía y arte apodémica en el siglo de los viajes”. *Geo-crítica. Cuadernos críticos de geografía humana*, 1985, núm. 56, pp. 3-59.

CAMARA BASTOS, M. H., SANTOS CUNHA, M. T i VENANCIO MIGNOT, A. C. *Destinos das letras: história, educação e escrita epistolar*. Passo Fundo (Brasil): Universidade de Passo Fundo, 2002.

CAMPINS DE CODINA, J. *El correo en Cataluña: resumen histórico. Algunos datos para la historia postal de España*. Barcelona: José Porter, 1951.

CANYAMERES, F. *Obra Completa VI. Epistolari (1939-1951)*. A cura de Montserrat Canyameres i Casals. Barcelona: Columna, 1996.

CARRERA PUJAL, J. *Historia política y económica de Cataluña: siglos XVI al XVIII*. Barcelona: Bosch, 1947.

CARRERAS ARTAU, J. “Noticies sobre X. Llorens a través de l'epistolari de Milà”. A: *Miscel·lània Fontserè*. Barcelona: Gustavo Gili, 1961, pp. 115-121.

CASANOVAS, I. *Reliquias literarias de Balmes*. Barcelona: Eugenio Subirana, 1910.

—*Biografía y epistolario*. Madrid: La Editorial Católica, 1948.

CASAS NADAL, M. *Juan Mañé y Flaquer, crónicas de un viaje a Italia (1862)*. Lleida: Promociones Públicas Universitarias, 1997.

CASTILLO GÓMEZ, A. *Escrituras y escribientes: prácticas de la cultura escrita en una ciudad del Renacimiento*. Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias, Fundación de Enseñanza Superior a Distancia, 1997.

—“Un archivpiélagos desconocido: archivos y escrituras de la gente común”. *Archivamos. Revista trimestral de la Asociación de Archiveros de Castilla y León*, 2000, núm. 38, pp. 6-11.

—“«Hablen cartas y callen barbas». Escritura y sociedad en el Siglo de Oro”. *Historiar: revista trimestral de historia*, 2000, núm. 4, pp. 116-129.

—“Notas sobre escritura y memoria popular en Italia”. *Boletín de la Unidad de Estudios Biográficos*, 2001, núm. 5, pp. 51-59.

—(ed.). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*. Oiartzun (Guipúscoa): Sendoa, 2001.

—“Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII”. A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.) *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002, pp. 79-108.

- (coord.). *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*. Gijón: Trea, 2002.
- “Entre la necesidad y el placer. La formación de una nueva sociedad del escrito (ss. XII-XV)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. (coord.). *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*. Gijón: Trea, 2002, pp. 179-270.
- (coord.). *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*. Gijón: Trea, 2002.
- “Escrito en prisión: las escrituras carcelarias en los siglos XVI y XVII”. *Península: revista de estudios ibéricos*, 2003, núm. 0, pp. 147-170.
- Historia mínima del libro y la lectura*. Madrid: Siete Mares, 2004.
- Das tabuinhas ao hipertexto. Uma viagem na história da cultura escrita*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 2004.
- “El mejor retrato de cada uno: la materialidad de la escritura epistolar en la sociedad hispana de los siglos XVI y XVII”. *Hispania: Revista Española de Historia*, 2005, vol. 65, núm. 221, pp. 847-876.
- i SIERRA BLAS, V. (eds.). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*. Gijón: Trea, 2005.
- Entre la pluma y la pared: una historia social de la escritura*. Madrid: Akal, 2006.
- i SIERRA, V. “Si mi pluma valiera tu pistola: adquisición y usos de la escritura en los frentes republicanos durante la Guerra Civil”. *Ayer*, 2007, núm. 67, pp. 179-205.
- i SIERRA BLAS, V. (eds.). *Senderos de ilusión: lecturas populares en Europa y América Latina*. Gijón: Trea, 2007.
- i SIERRA BLAS, V. (eds.). *El legado de Mnemosyne. Las escrituras del yo a través del tiempo*. Gijón: Trea, 2007.
- i SIERRA BLAS, V. (coords). *Mis primeros pasos: alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*. Gijón: Trea, 2008.
- “Les écrits du for privé en Espagne de la fin du Moyen Âge à l'époque contemporaine. Bilan et perspectives”. A: BARDET, J. P., ARNOUL, E. i RUGGIU, F. J. (dirs.). *Les écrits du for privé en Europe (du Moyen Âge à l'époque contemporaine)*. Pessac: Presses Universitaires de Bordeaux, 2010.
- “«Me alegraré que al recibo de ésta...». Cuatrocientos años de prácticas epistolares (siglos XVI a XIX)”. *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 19-50.
- Leggere nella Spagna moderna: erudizione, religiosità e svago*. Bolonya: Pàtron editore, 2013.
- “De reglas y sentimientos. Comunicación y prácticas epistolares en la España del siglo XVIII”. A: PADRÓN, R. (ed.). *Las cartas las inventó el afecto. Ensayos sobre epistolografía en el Siglo de las Luces*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2013, pp. 133-174.

—i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas: historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014.

—“Sociedad y cultura epistolar en la historia (siglos XVI-XX)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas: historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 25-53.

—i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014.

—“Cartas desde el convento. Modelos epistolares femeninos en la España de la Contrarreforma”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2014, XIII, pp. 141-168.

CASTRO DE CASTRO, J. D. “El *De Conscribendis epistolis* de Juan de Santiago: edición y estudio”. A: VALVERDE, M., CALDERÓN, E. A. i MORALES, A. (coords.). *Koinòs Lògos. Homenaje al profesor José García López*. Murcia: Universidad de Murcia, 2006, pp. 171-180.

CAYUELA FERNÁNDEZ, J. G. “El sistema colonial de comunicaciones en la España del siglo XIX”. A: BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Las comunicaciones entre Europa i Amèrica (1500-1993). Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1995, pp. 201-213.

CHAMAYOU, A. *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*. París: Presses Universitaires de France, 1999.

CHARTIER, R. *Cultural history: Between Practices and Representations*. Cambridge: Polity Press, 1988.

—“Le monde comme représentation”. *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 1989, vol. 44, núm. 6, pp. 1505-1520.

—“El mundo como representación”. *Historia social*, 1991, núm. 10, pp. 163-175.

—*La correspondance: les usages de la lettre au XIXe siècle*. París: Fayard, 1991.

—“Des «secrétaires» pour le peuple? Les modèles épistolaires de l’Ancien Régime entre littérature de cour et libre de colportage”. A: CHARTIER, R. (dir.). *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*. París: Fayard, 1991, pp. 159-207.

—*El mundo como representación: estudios sobre historia cultural*. Traduït per Claudia Ferrari. Barcelona: Gedisa, 1992.

—*Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*. Madrid: Alianza Editorial, 1993.

—“Los secretarios. Modelos y prácticas epistolares”. A: CHARTIER, R. *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*. Madrid: Alianza Editorial, 1993, pp. 284-314.

—*Forms and Meanings: Texts, Performances and Audiences from Codex to Computer*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 1995.

—*Sociedad y escritura en la Edad Moderna: la cultura como apropiación*. Mèxic: Instituto Mora, 1995.

—*Culture écrite et société. L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle)*. París: Albin Michel, 1996.

—i BOUREAU, A. i DAUPHIN, C. *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1997.

—*Escribir las prácticas: discurso, práctica, representación*. València: Fundació Cañada Blanch, 1998.

—*Inscrire et effacer: culture écrite et littérature, XIe-XVIIIe siècle*. París: Le Seuil, Gallimard, 2005.

CHEMELLO, A. *Alla lettera: teorie e pratiche epistolari dai Greci al Novecento*. Milà: Guerini studio, 1998.

CHICHARRO CRESPO, E. “La correspondencia familiar en el ámbito conventual femenino: cartas de María de Jesús de Ágreda a la duquesa de Alburquerque”. *Via Spiritus*, 2013, núm. 20, pp. 191-213.

CID RODRÍGUEZ, R. “Los correos marítimos a Indias, una empresa de la Ilustración”. *Revista de Humanidades*, 1991, núm. 2, pp. 50-68.

—“Los Correos Marítimos en las Indias en el siglo XVIII”. *Rábida*, 1991, núm. 10, pp. 40-51.

CLARA, J., CORNELLÀ, P., MARINA F. i SIMON, A. (eds.). *Epistolari de Jaume Vicens Vives*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1998.

COLOMER CARLES, O. i RODRÍGUEZ, J. (eds.). *Josep Torras i Bages: filosofia i darrer epistolari fins ara inèdit*. Barcelona: La Costa, 2012.

COMAS I GÜELL, M. *Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1842-1868*. Barcelona; Vilanova i la Geltrú: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei de Biblioteques i del Patrimoni Bibliogràfic; Biblioteca-Museu Balaguer, 1986.

—*Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1869*. Vilanova i la Geltrú; Barcelona: Ajuntament de Vilanova, Biblioteca-Museu Balaguer; Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei de Biblioteques i del Patrimoni Bibliogràfic, 1990.

—*Epistolari de Víctor Balaguer: aproximació a un catàleg, 1870*. Vilanova i la Geltrú; Barcelona: Biblioteca-Museu Balaguer; Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1992.

—*Epistolari de Víctor Balaguer [recurs electrònic]: catàleg de 1871*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca-Museu Balaguer, 1997.

COMPANYS I FARRERONS, I. i PIQUÉ I PADRÓ, J. *Catàleg de les cartes reials i dels lloctinents generals (1321-1734)*. Tarragona: Arxiu Històric de Tarragona, Ajuntament de Tarragona, 1999.

CONTINI, A. i SCATTIGNO, A. (eds.) *Carte di donne. Per un censimento regionale della scrittura delle donne dal XVI al XX secolo*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2005.

CRABBÉ ROCHA, A. *A epistolografia em portugal*. Coimbra: Livraria Almedina, 1965.

CURBET HEREU, J. *Epistolografia popular a l'Alt Empordà (s. XIX)*. Treball d'investigació dirigit per Xavier Luna-Batlle. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, 2004.

—i PEREA, M. P. (eds.). *Esplais de la meva llarga vida* [Fitxer informàtic]. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell, Arxiu Municipal de Palafrugell, *et. al.*, 2008.

—“Epistolografia popular: una projecció en geolingüística diacrònica”. *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 2001, núm. 29, pp. 95-105.

DADSON, T. J. *Libros, lectores y lecturas. Estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*. Madrid. Arcos, 1998.

DAUMAS, M. *La tendresse amoureuse XVIe-XVIIIe siècles*. París: Hachette, 1996.

—“Ce que disent les lettres”. A: DAUMAS, M. *La tendresse amoureuse XVIe-XVIIIe siècles*. París: Hachette, 1996, pp. 119-146.

DAUPHIN, C. LEBRUN-PÉZERAT, P. i POUBLAN, D. *Ces bonnes lettres: une correspondance familiale au XIXe siècle*. París: Albin Michel, 1995.

DAUPHIN, C. “Les manuels épistolaires au XIX siècle”. A: PLANTÉ, C. (dir.), *L'épistolaire, un genre féminin?* París: H. Champion, 1998, pp. 179-199.

—«Prête-moi ta plume...». *Les manuels épistolaires au XIXe siècle*. París: Kimé, 2000.

—“Tenir une correspondance, écrire des lettres, est-ce écrire sa vie?”. A: MESSERLI, A. i CHARTIER, R. (eds.). *Scripta volant, verba manent. Schriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900. Les cultures de l'écrit en Europe entre 1500 et 1900*. Basel: Schwabe, 2007, pp. 405-416.

—i POUBLAN, D. “La correspondencia familiar como objeto histórico”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Universidad de Huelva, 2014, pp. 203-222.

DE AHUMADA BATLLE, E. (ed.). *Epistolaris d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2003.

—“Correspondència privada: la història entre línies”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2003-2004, núm. 49, pp. 463-472.

—“Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d’Estefania «glòria i honor de les dones» a Mencía «suprema dama catalana»”. A: MIRALLES, E. i SOLERVICENS, J. *El (re)descobriment de l’edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007, pp. 63-81.

—“La carta privada a l’època moderna: un epistolari conventual femení inèdit”. *Manuscrits. Revista d’història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 51-64.

DE CRUZ MEDINA, V. “La educación de las meninas en la corte de Felipe II a través de las cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona”. A: CALVO DE LEÓN, R. *et al.* (coords.). *Etnohistoria de la escuela*. Burgos: Universidad de Burgos, 2003, pp. 523-534.

—“Manos que escriben cartas: Ana de Dietrichstein y el género epistolar en el siglo XVI”. *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 161-185.

—“*Missivas mensageras*: la carta de la Edad Moderna en la historiografía española”. *Revista de Historiografía*, 2005, núm. 3, pp. 48-54.

—“«Y porque sale la Reyna a senar acabo, que es mi semana de serbir»: La vida en Palacio de la reina Ana, las infantas Isabel Clara Eugenia y Catalina Micaela en las cartas de Ana de Dietrichstein”. A: LÓPEZ-CORDÓN, M. V. i FRANCO, G. (coords.). *La reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna, 2005, pp. 427-445.

—*Una dama en la corte de Felipe II: cartas de Ana de Dietrichstein a su madre, Margarita de Cardona* [A Lady-in-Waiting at the Court of Philip II: Ana de Dietrichstein’s Letters to her Mother, Margarita de Cardona]. Praga: Iberoamericana Praguensia, Charles University of Prague, 2013.

DE FREDE, C. *Della corrispondenza epistolare*. Nàpols: Istituto Italiano per gli Studi Storici, 2001.

DECKER, W. M. *Epistolary practices: Letter Writing in America before Telecommunications*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998.

DEL CAMINO MARTÍNEZ, C. “Escritura y oficina en el siglo XVIII: la administración de correos de Lima”. *Historia, Instituciones, Documentos*, 2009, núm. 36, pp. 73-110.

DIAZ, B. *L’épistolaire ou la pensée nomade. Formes et fonctions de la correspondance dans quelques parcours d’écrivains au XIXe siècle*. París: Presses Universitaires de France, 2002.

—i SIESS, J. (eds.). *L’épistolaire au féminin. Correspondances de femmes (XVIIIe-XXe siècle)*. Caen: Presses Universitaires de Caen, 2006.

Diccionario de autoridades. Madrid: Gredos, 1964.

DÍEZ DE REVENGA, P. i IGUALADA, D. A. “Sobre la lengua jurídica del siglo XVI. El *Manual de escribientes* de Antonio de Torquemada”. A: ECHENIQUE, M.T. *et al.* (eds.). *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Vol. II. Madrid: Gredos, 2002, pp. 2029-2038.

DOGLIO, M. L. *Lettera e donna: scrittura epistolare femminile tra Quattro e Cinquecento*. Roma: Bulzoni, 1993.

—*L'arte delle lettere: idea e pratica della scrittura epistolare tra Quattro e Seicento*. Bologna: Il mulino, 2000.

D'OLWER, LI. N. (ed.). *Epistolari d'en Milà i Fontanals. Volum I. Anys 1840-1874*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1922.

—*Epistolari de M. Milà i Fontanals. Volum II. Anys 1875-1880*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1932.

—*Epistolari de M. Milà i Fontanals. Volum III. Anys 1881-1884*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1939.

—*Epistolari de M. Milà i Fontanals*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995.

DUCHÊNE, R. “Manuels et modèles”. A: DUCHÊNE, R. *Comme une lettre à la poste. Le progrès de l'écriture personnelle sous Louis XIV*. París: Fayard, 2006, pp. 45-51.

DURAN, M. *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas: correspondència entre 1866 i 1904*. Selecció, notes i estudi introductor de Borja de Riquer i Permanyer. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

DURAN, M. i ALBET, M. (eds.). *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

DURAN, E. i SOLERVICENS, J. *Renaixement a la carta*. Barcelona; Vic: Departament de Filologia Catalana, Secció Literatura de la Universitat de Barcelona; Eumo, 1996.

DYABELL, J. (ed.). *Early Modern Women's Letter Writing, 1450-1700*. New York: Palgrave-ST. Martin's Prees, 2001.

ENRIQUE-ARIAS, A. “Lengua y escritura en la Mallorca del siglo XVIII: el archivo epistolar de Cecilia Zaforteza”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 359-374.

ESCOLANO BENITO, A. “Los manuscritos escolares”. A: ESCOLANO BENITO, A. (coord.). *Historia ilustrada del libro escolar en España: del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Pirámide, 1997, pp. 345-372.

—(coord.). *Historia ilustrada del libro escolar en España: de la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998.

ESCRIBANO PÁEZ, J. M. “«Amigo y querido Legasa». Escribir cartas y mantener redes entre la Corte y la aldea en el siglo XVIII”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS,

V. (dirs.). *Cartas-Letres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014, pp. 229-242.

ESPASA CIVIT, J. M. *La implantació del sistema de correos a Catalunya*. Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 2000.

ESTELLÉS GONZÁLEZ, J. M. “Joan Lluís Vives: *De Conscribendis epistolis, libellus uere aureus*. ¿Un Erasmo camuflado?”. A: SÁNCHEZ, E., MERINO, L. i LÓPEZ, S. (eds.). *La recepción de las artes clásicas en el siglo XVI*. Càceres: Universidad de Extremadura, 1996, pp. 607-614.

FERNÁNDEZ COLL, V. *Els edificis de correus de Girona: segles XIX-XX-XXI*. Girona: Ajuntament de Girona, 2005.

FERNÁNDEZ TRABAL, J. “Els arxius personals i patrimonials”. *Dovella*, primavera 2009, pp. 19-24.

FERRANDO FRANCÈS, A. i NICOLÁS AMORÓS, M. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic, UOC, 2005.

FERRATER, G. *Cartes a l'Helena i residu de materials dispersos*. Edició a cura de Joan Ferraté i José Manuel Martos. Barcelona: Empúries, 1995.

FERRER I COSTA, J. i PUJADES I MARQUÈS, J. (eds.). *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial, 1993.

—(eds.). *Epistolari Joan Corominas & Manuel Sanchis Guarner*. Barcelona: Fundació Pere Corominas, 2006.

FERRER I CASADEVALL, F. *El general de Cadaquès*. Barcelona: Sirpus, 2006.

FINESTRES I DE MONSALVO, J. *Epistolari*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1933-1969.

—*Epistolari. Suplement: addicions a la correspondència amb I. de Dou i de Solà, G. Mayans i Siscar, G. Meerman, P. Serra i Postius, G. Lagomarsini i el Comte de Lumiares, discursos acadèmics i doctorals*. Barcelona: Balmes, 1969.

FONT I GAROLERA, J. *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761-1935)*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1999.

FONTANA, J. “La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)”. A: VILAR, P. (dir.). *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62, 1988-1989.

FONTANALS, R. “El fons del Marquesat de Saudín de la Biblioteca de Catalunya”. *El cartipàs*, 2006, núm. 3, p. 2.

—“Erasmus de Gònima, l'Oberkampf català”. *Barcelona quaderns d'història*, 2011, núm. 17, pp. 221-236.

FRANCO FIGUEROA, M. “Cartas de mujeres en documentos americanos coloniales”. *Boletín de Filología*, 2011, tom XLVI, núm. 2, pp. 59-84.

FRANKLIN, C. (ed.). *Women's Travel Writing: 1750-1850*. Londres: Taylor and Routledge, Synapse, 2006.

GABRIELLI, P. *Mondi di carta. Lettere, autobiografie, memorie*. Arezzo: Protagon Editori Toscani, 2000.

GARCÍA-GABILÁN SAN GIL, J. “La Suprema Junta de Correos y Postas”. *Boletín de la ANABAD*, 1999, vol. 49, núm. 2, pp. 57-75.

GARCÍA-GODOY, M. T. “Una tradición textual en el primer español moderno: los tratados de misivas”. *Études romanes de Brno*, 2012, núm. 1, pp. 357-376.

GARCÍA GONZÁLEZ, F. (coord.). *La historia de la familia en la Península Ibérica: balance regional y perspectivas. Homenaje a Peter Laslett*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008.

GARCÍA MOUTON, P. de “Las mujeres que escribieron cartas desde América (siglos XVI-XVII)”. *Anuario de lingüística hispánica*, 1996-1997, vol. 12-13, núm. 1, pp. 319-326.

—“Tratamientos en las cartas de Indias”. A: FORASTIERI BRASCHI, E., CARDONA, J., LÓPEZ MORALES, H. i MORALES DE WALTERS, A. (coords.). *Estudios de lingüística hispánica: homenaje a María Vaquero*. Puerto Rico: Universidad de Puerto Rico, 1999, pp. 263-276.

—“Humor en las cartas privadas de emigrantes a Indias (1540-1616)”. *Cuadernos del CEMYR*, 2004, núm. 12, pp. 139-154.

GAROLERA, N. “Contribució a l'epistolari de Jacint Verdaguer: quinze cartes inèdites”. *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs*, 2001, núm. 147, pp. 511-524.

GENOVESE, G. *La lettera oltre il genere: il libro di lettere, dall'Aretino al Doni, e le origini dell'autobiografia moderna*. Roma; Padova: Antenore, 2009.

GHANIME, A. i CAO COSTOYA, D. *Antoni Giberga i el liberalisme progressista a Barcelona durant la minoria d'edat d'Isabel II*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2013.

GIL, J. M. (ed.). *Epistolario de San Antonio María Claret*. Madrid: Coculsa, 1970-1987.

GIL DURAN, N. (ed.). *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, 2009.

GIMENO BLAY, F. M. *La escritura en la diócesis de Segorbe. Una aproximación al estudio del alfabetismo y la cultura escrita en el Alto Palancia (1383-1458)*. Tesis doctoral dirigida per José Trenchs Odena. València: Universitat de València, Departament de Paleografia i Diplomàtica, 1984.

—*La escritura gótica en el País valenciano después de la conquista del siglo XIII*. València: Universitat de València, Departament de Paleografia i Diplomàtica, 1985.

—i MANDINGORRA LLAVATA, M. L. (eds.). “Los muros tienen la palabra”. *Materiales para una historia de los «graffiti»*. València: Universitat de València, 1997.

—*Scripta manent: materiales para una historia de la cultura escrita*. València: Seminari Internacional d’Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1998.

—*De las ciencias auxiliares a la historia de la cultura escrita*. València: Seminari Internacional d’Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1999.

—*Scripta Manent de las ciencias auxiliares a la Historia de la cultura escrita*. Granada: Universidad de Granada, 2008.

GOLDSMITH, E. C. (ed.). *Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature*. Boston: Northeastern University Press, 1989.

GÓMEZ GARCÍA, V. T. *Pedro Almató y Ribera, O. P., Mártir del Tonkin (1830-1861): correspondencia familiar*. Madrid: Instituto Pontificio de Teología/Misionología, 1987.

GOMIS, J. A. *Marian Aguiló i la Renaixença, a través d'un epistolari de 266 cartes a Tomàs Forteza (1867-1897)*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1966.

GONZALBO AIZPURU, P. “La intimidad divulgada. La comunicación escrita en la vida privada en la Nueva España”. *Estudios de Historia Novohispana*, 2002, núm. 27, pp. 17-58.

GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. i MARQUÉS SUREDA, S. “El libro escolar en catalán”. A: ESCOLANO BENITO, A. (coord.). *Historia ilustrada del libro escolar en España: del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Ediciones Pirámide, 1997, pp. 549-578.

GONZÁLEZ DE CHÁVEZ, J. *Notas para la historia de la emigración Canaria a América. Cartas de emigrantes canarios, siglo XVIII*. A: MORALES, F. (coord.). *V Coloquio de Historia Canario-Americana (1982)*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1985, pp. 111-140.

GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del V. (coord.). “Aspectos gráficos y visuales de las cartas de profesión monásticas”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1997, núm. 4, pp. 67-78.

—*Mujer y cultura gráfica: las reverendas madres bernardas de Alcalá de Henares (siglos XVIII-XIX)*. Alcalá de Henares: Institución de Estudios Complutenses (CSIC-CECEL), 2001.

—(coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*. Gijón: Ediciones Trea, 2005.

—(coord.). *Estudios en Memoria del Profesor Dr. Carlos Sáez. Homenaje*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2007.

—“Lectoras y escritoras en la iconografía moderna española”. *Páginas de Guarda. Revista de Lenguaje, Edición y Cultura Escrita*, 2011, núm. 11, pp. 130-143.

GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, J. A. *L'escriptor tortosí Jaume Tió i Noè segons les seves obres*. Tortosa: UNED, 2005.

GONZÁLEZ SÁNCHEZ, C. A. "Cultura escrita y nueva historia cultural: paradigmas y realidades". *Erebea. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*, 2012, núm. 2, pp. 5-27.

GRAELL, G. D. *Juan Mañé y Flaquer: su biografía*. Barcelona: Tipografía de Domingo Casanovas, 1903.

GRASSI, M. C. "L'écriture épistolaire au XVIIIe siècle". A: MONTANDON, A. (dir.). *Etiquette et politesse*. Clermont-Ferrand: Association des Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Clermont-Ferrand, 1992.

—*L'art de la lettre au temps de la nouvelle Héloïse et du romantisme*. Ginebra: Editions Slatkine, 1994,

—"L'écriture". A: GRASSI, M. C. *L'art de la lettre au temps de la nouvelle Héloïse et du romantisme*. Ginebra: Editions Slatkine, 1994, pp. 163-167.

—*Lire l'épistolaire*. París : Dunod, 1998.

—"La lettre en archives: approche methodologique". A: SOHN, A. M. (coord.). *La correspondance, un document pour l'histoire*. Rouen: Publications de l'Université de Rouen, 2002, pp. 73-81.

GUARDIOLA, C. J. (ed.). *Cartes de Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, La Magrana, 1989-2005.

GUÉDET, G. *L'art de la lettre humaniste*. Textes réunis par Francine Wild. París: Champion, 2004.

GUILLÉN, C. "Al borde de la literalidad: literatura y epistolaridad". *Tropelías. Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada*, 1991, núm. 2, pp. 71-92.

—"El pacto epistolar: las cartas como ficciones". *Revista de Occidente*, 1997, núm. 197, pp. 76-98.

—"La escritura feliz: literatura y epistolaridad". A: GUILLÉN, C. *Múltiples moradas. Ensayo de literatura comparada*. Barcelona: Tusquets, 1998, pp. 177-233.

—"Para el estudio de la carta en el Renacimiento". A: LÓPEZ BUENO, B. (ed.). *La epístola: V Encuentro Internacional sobre Poesía del Siglo de Oro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2000, pp. 101-127.

GUINOVART, J. *Las postas españolas con especial referencia a las de Cataluña*. Barcelona: Academia Hispánica de Filatelia, 1983.

GUISADO, M. *Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari a la seva mare, la comtessa de Palamós*. Barcelona: la Sal, 1987.

GUTIÉRREZ ÁLVAREZ, S. J. *Las comunicaciones en América: de la senda primitiva al ferrocarril*. Madrid: Mapfre, 1993.

HAROCHE-BOUZINAC, G. *L'épistolaire*. París: Hachette, 1995.

HIDALGO NUCHERA, P. (ed.). *Entre Castro del Río y México: correspondencia privada de Diego de la Cueva y su hermano Juan, emigrante en Indias (1601-1641)*. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 2006.

HOOCK-DEMARLE, M. C. *L'Europe des lettres: réseaux épistolaires et construction de l'espace européen*. París: Albin Michel, 2008.

HUREL, D. O. *Correspondance et sociabilité*. Rouen: Université de Rouen, 1994.

—*Regards sur la correspondance: de Cicéron à Armand Barbès*. Rouen: Presses Universitaires, 1996.

IGLÉSIES, J. *L'epistolari de Pròsper de Bofarull a Salvador Brocà*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1960.

IMÍZCOZ BEUNZA, J. M. “La historia continúa: de las cartas que John mandó de América a la prima Rosa y otros contactos”. A: ANDRÉS GALLEGU, J. (coord.). *Navarra y América*. Madrid: Fundación Mapfre, 1992, pp. 497-508.

—“Actores sociales y redes de relaciones en las sociedades del Antiguo Régimen. Propuestas de análisis en historia social y política”. A: BARROS GUIMERANS, C. (coord.). *Historia a debate*. Vol. II. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1995, pp. 341-354.

—*Élites, poder y red social: las élites del País Vasco y Navarra en la Edad Moderna (estado de la cuestión y perspectivas)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 1996.

—“El patrocinio familiar: parentela, educación y promoción de las élites vasco-navarras en la monarquía borbónica”. A: CHACÓN JIMÉNEZ, F. i HERNÁNDEZ FRANCO, J. (eds.). *Familias, poderosos y oligarquías*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2001, pp. 93-130.

—*Redes familiares y patronazgo: aproximación al entramado social del País Vasco y Navarra en el Antiguo Régimen (siglos XV-XIX)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 2001.

—“Parentesco, Amistad y Patronazgo: la economía de las relaciones familiares en la Hora Navarra del siglo XVIII”. A: FERNÁNDEZ ROMERO, C. i MORENO ALMÁRCEGUI, A. (coords.). *Familia y cambio social en Navarra y País Vasco: siglos XIII al XX*. Pamplona: Instituto de Ciencias para la Familia, 2003, pp. 165-216.

—*Casa, familia y sociedad (País Vasco, España y América, siglos XV-XIX)*. Vitòria: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 2004.

—“Élites administrativas, redes cortesanas y captación de recursos en la construcción social del Estado Moderno”. *Trocadero. Revista de historia moderna y contemporánea*, 2007, núm. 19, pp. 11-30.

—“Las élites vasco-navarras y la Monarquía Hispánica: construcciones sociales, políticas y culturales en la Edad Moderna”. *Cuadernos de Historia Moderna*, 2008, núm. 33, pp. 89-119.

—“Familia y redes sociales en la España Moderna”. A: LORENZO PINAR, F. J. (coord.). *La familia en la historia*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2009, pp. 135-186.

—“Redes, grupos, clases. Una perspectiva desde el análisis relacional”. A: MOLINA PUCHE, S. i IRIGOYEN LÓPEZ, A. (coords.). *Territorios distantes, comportamientos similares: familias, redes y reproducción social en la Monarquía Hispánica (siglos XIV-XIX)*. Murcia: Universidad de Murcia, 2009, pp. 45-88.

—“Las redes sociales de las élites: conceptos, fuentes y aplicaciones”. A: SORIA MESA, E., BRAVO CARO, J. J. i DELGADO BARRADO, J. M. (coords.). *Las élites en la época moderna: la monarquía española*. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de publicaciones, 2009, pp. 77-112.

—i OLIVERI KORTA, O. (coords.). *Economía doméstica y redes sociales en el Antiguo Régimen*. Madrid: Sílex ediciones, 2010.

—“Las redes de la monarquía: familias y redes sociales en la construcción de España”. A: CHACÓN JIMÉNEZ, F. i BESTARD COMAS, J. (coords.) *Familias: historia de la sociedad Española (del final de la Edad Media a nuestros días)*. Madrid: Cátedra, 2011, pp. 393-444.

—“De las fronteras de la comunidad a las redes de la nación: construcción de identidades y de exclusiones en la vieja Europa”. A: BERTRAND, M. i PLANAS, N. (coords.). *Les sociétés de frontière. De la Méditerranée à l'Atlantique (XVIe-XVIIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2011, pp. 107-124.

JANÉ CHECA, O., MIRALLES JORI, E. i FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (eds.). *Memòria personal. Una altra manera de llegir la història*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.

JENSEN, K. A. *Lettres de Femmes: textes inédites et oubliés du XVIe au XVIIIe siècle*. París: Champion, 2005.

JULIÀ CAPDEVILA, LL. (ed.). *Epistolari de Joaquim Ruyra*. Barcelona: Curial, 1995.

KENYON, O. *800 Years of Women's Letters*. Boston: Faber and Faber, 1993.

LECUYERE, M. C. “Algunos aspectos de la sociabilidad en España hacia 1840”. *Estudios de Historia Social*, 1989, núm. 50-51, pp. 145-159.

LIZARRAGA ECHAIDE, J. M. “Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII: la correspondencia del I Duque de San Carlos”. *Pecia Complutense*, núm. 12, 2010.

LLABRÉS QUINTANA, G. *Aplech de cartes per l'epistolari català: segles XIII a XIX*. Barcelona: Imprenta La Acadèmia de Serra germans i Russell, [19--?].

LLEAL, C. *Breu història de la llengua catalana*. Barcelona: Barcanova, 1992.

- LLORENS, M. *Industrials i polítics del segle XIX*. Barcelona: Teide, 1958.
- LLUCH, E. “Producció de llibres en català (1476-1860): la historia de la «morta viva»”. *L’Avenç*, 1995, núm. 189, pp. 22-27.
- LONGO, N. *Letteratura e lettere: indagine nell’epistolografia cinquecentesca*. Roma: Bulzoni, 1999.
- LÓPEZ BERNAL, J. M. *El correo marítimo colonial (1764-1824): rutas y tarifas postales*. Madrid: Real Academia Hispánica de Filatelia, 2011.
- “Tarifas postales para el correo ordinario marítimo colonial (1628-1824)”. *Academvs*, 2000, núm. 1, pp. 7-21.
- “Las comunicaciones postales en América durante la época colonial (siglos XVI-XVIII)”. A: *El correo español en América*. Madrid: Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, 1996, pp. 23-34.
- LUJÁN ATIENZA, A. L. *Contribución al estudio de las retóricas españolas del siglo XVI: el foco de Valencia*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense, 1997.
- LUNA-BATLLE, X. i LUNA I BALAGUER, J. *Llibreta de notes i cartes (1838-1846) de Narcís Batlle, masover de Montiró*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2014.
- MADRAZO, S. *El sistema de transportes en España, 1750-1850*. 2 vols. Madrid: Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Ediciones Turner, 1984.
- MADURELL MARIMON, J. M. i RUBIÓ BALAGUER, J. *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremio de Editores y Libreros y Maestros Impresores, 1955.
- MAIANS I SISCAR, G. *Epistolario*. València: Ajuntament d’Oliva, 1972-2001.
- Epistolario: Mayans y el Barón de Schönberg*. Transcripció i estudi preliminar de Santiago Aleixos i Antoni Mestre. València: Departament d’Història Moderna, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 2002.
- MALPARTIDA TIRADO, R. “El sueño de la imprenta engendra monstruos: la búsqueda de un nuevo lector en el *Manual de escribientes* de Antonio de Torquemada”. A: MATAS, J., ALONSO, J. J. i TRABADO, J. M. (eds.). *La maravilla escrita, Antonio de Torquemada y el Siglo de Oro*. Lleó: Universidad de León, 2005, pp. 489-502.
- MANDINGORRA LLAVATA, M. L. *La escritura humanística en Valencia. Su introducción y difusión en el siglo XV*. València: Universitat de València. Departament d’Història de la Antiguitat i de la Cultura Escrita, Unitat Docent de Paleografia i Diplomàtica, 1986.
- Leer en la Valencia del Trescientos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*. Tesis doctoral. 2 vols. València: Universitat de València, Servei de Publicacions, 1990.

- Leer a Jane Austen desde la Historia de la Cultura Escrita*. València: Episteme, 1996.
- Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*. València: Universitat de València, 2000.
- i GARCIA PORCAR, J. *Memòria familiar i projecció personal. El dietari de Gaspar Gasset, paraire (1513-1586)*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 2011.
- MANENT, A. i MEDINA, J. (eds.). *Epistolari de Josep Carner*. Barcelona: Curial, 1994-2000.
- MARAGALL, J. *Biografia de D. Joan Mañé y Flaquer*. Barcelona: Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1912.
- Epistolari*. Barcelona: Sala Parés Llibreria, 1930-1936.
- Com si entrés en una pàtria: cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i notes autobiogràfiques (1885-1910)*. Edició i pròleg de Glòria Casals. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- Cartes del festeig*. Edició i introducció a cura de Glòria Casals. Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2011.
- MARCET, P. i SOLÀ, J. *Història de la lingüística catalana 1775-1990*. Vol. I. Girona: Eumo, Universitat de Girona, Universitat de Vic, 1998.
- MARCH, J. M. “La confraria dels correus en la ciutat de Barcelona sota la invocació de la verge Maria en la capella d'en Marcús”. *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1931, núm. 6, pp. 107-126.
- Niñez y juventud de Felipe II*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1941-1942.
- MARFANY, J. Ll. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*. Barcelona: Empúries, 2001.
- MARÍN PINA, M. C. “Las cartas de amor caballerescas como modelos epistolares”. A: ETIENVRE, J. P. i ROMERO TOBAR, L. *La recepción del texto literario*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1988, pp. 11-24.
- MÁRQUEZ MACÍAS, R. “La emigración a Indias a través de la correspondencia de los emigrantes 1765-1824”. *Rábida*, 1988, núm. 4, pp. 45-54.
- Historias de América: la emigración española en tinta y papel*. Huelva: Ertoil, 1994.
- “Cartas de amor y silencios: la correspondencia privada entre Buenos Aires y España en el siglo XVIII”. *Fundación*, 2004-2005, núm. 7, pp. 229-242.
- “Cartas de mujeres emigrantes: nostalgias y recuerdos (siglos XVIII-XIX)”. A: CHIVITE DE LEÓN, M. J., HERNÁNDEZ PÉREZ, M. B. i MONZÓN, M. E. (eds.). *Frontera y género. En los límites de la multidisciplinariedad*. Madrid: Plaza & Valdés, 2011, pp. 171-185.

MARTÍ, C. *L'orientació de Pi i Margall cap al socialisme i la democràcia: la correspondència entre Pi i Margall i el duc de Solferino (1856-1865)*. Barcelona: Recerques, 1974.

—*La Correspondència de Joan Mañé i Flaquer amb Benet de Llança, Duc de Solferino (1847-1862)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1989.

MARTÍ BONET, J. M. i MONTSERRAT RECODER, T. *Epistolario del Dr. Joaquín Masmitjà*. Hospitalet de Llobregat: Archivo Diocesano, Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, 1982.

MARTÍ COLL, A. *Don Joaquín Martí y Moner, 1828-1864: cartas de ultramar*. Mataró: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Mataró, 1961.

—*Cartes d'un mestre veler (1770-1794)*. Mataró: Caixa d'Estalvis de Mataró, 1967.

—“Informació sobre l'arquitecte Miquel Garriga i Roca existent en un arxiu particular: cartes (1844-1848) i croquis de la façana de Santa Maria de Mataró”. *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, gener 1992, núm., 42, pp. 8-21.

MARTÍ I VILÀ, C. *Antecedents d'història santboiana*, 1952, p. 3-10.

—“Agraïment”. *Revista Vida Samboyana*, 1959, núm. 49, p. 7.

MARTÍN BAÑOS, P. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2005.

—“Familiar, retórica, cortesana: disfraces de la carta en los tratados epistolares renacentistas”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 15-30.

—“La carta en el renacimiento y el barroco: guía bibliogràfica”. *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos*, 2005, núm. 4, pp. 187-201.

—“Preceptos epistolares e 'imitatio' a comienzos del siglo XVI: edición y estudio de la *Epithome artis epistolares ad formulam Tullianam introducens* (1512) atribuida a Urbanus Rhegius”. *Humanistica lovaniensia: journal of neo-latin studies*, 2005, núm. 54, 2005, pp. 101-155.

—“Fuentes de la doctrina epistolar del *Manual de escribientes* (c. 1551-1559) de Antonio de Torquemada: materiales para una edición anotada”. A: MAESTRE MAESTRE, J. M., PASCUAL BAREA, J. i CHARLO BREA, L. (coords.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Antonio Prieto*. Vol. I. Madrid: CSIC, 2008, pp. 1409-1428

—“Literatura escolar renacentista: la carta. Aproximación al epistolario del bachiller de la Pradilla”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 57-76.

MARTÍNEZ, M. del C. (ed.). *Cartas y memoriales*. Lleó: Universidad de León, 2003.

—“Cartas privadas de Hernán Cortés al Licenciado Núñez”. *Anales del Museo de América*, 2004, núm. 12, pp. 81-102.

—“Cartas de Alonso del Castillo Maldonado desde México”. A: GUTIÉRREZ ESCUDERO, A. i LAVIANA CUETOS, M. L. (coords.). *Estudios sobre América, siglos XVI-XX. Actas del Congreso Internacional de Historia de América*. Sevilla: Asociación Española de Americanistas, 2005, pp. 197-214.

—“Plata y minería en la correspondencia privada de Indias”. A: PANIAGUA PÉREZ, J. i SALAZAR SIMARRO, N. (coords.). *Ophir en las Indias: estudios sobre la plata americana (siglos XVI-XIX)*. Lleó: Universidad de León, Servicio de Publicaciones, 2010, pp. 25-42.

MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. *Próspero de Bofarull y Próspero de Mérimée: una amistad ejemplar*. Reus: Rosa de Reus, 1954.

MARTÍNEZ LORENTE, G. “Breve historia del correo”. A: *M'escriràs una carta?* Girona: Museu d'Art de Girona, 2000, pp. 64-69.

—“Padre de las postas”. *Revista del Ministerio de Fomento. Monográfico Campomanes (1723-1802): padre de los caminos y las postas*, 2002, núm. 513, pp. 20-27.

MARTÍNEZ MARTÍN, L. “La correspondencia de la emigración en la época contemporánea: una mirada historiográfica”. *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el Estudio de los Exilios y Migraciones Ibéricos Contemporáneos*, 2008, núm. 9, pp. 135-150.

—“Escribir en cadena. Solidaridad y control en las cartas de los emigrantes”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014, pp. 445-463.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, M. A. “Breu assaig sobre la mentalitat religiosa a l'Antic Règim: els casos de Vilanova i la Geltrú i Martorell al segle XVIII [Recurs electrònic]”. *Miscel·lània penedesenca*, 1993, núm. 16, 189-210.

MARTOS, A. i VIVAS, A. “Cultura escrita e Historia de la cultura”. *Álabe*, 2010, núm. 2, pp. 1-32.

MAS I VIVES, J. “L'epistolari entre Marià Aguiló i Bartomeu Muntaner, font per a l'estudi de la Renaixença”. *Randa*, 1991, núm. 30, p. 177-192.

MATAS, J. i CONGOST, R. “La família Rosés i les seves cartes”. A: *M'escriràs una carta?* Girona: Museu d'Art de Girona, 2000, pp. 102-111.

MATAS, J., PRAT, E. i VILA, P. *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*. Palafrugell: Arxiu Municipal de Palafrugell, Diputació de Girona, 2002.

MERCADER, J. “Nuevos datos sobre la personalidad del geógrafo José Aparici”. *Estudios geográficos*, 1951, núm. 43, pp. 351-357.

MESTRE I NOË, F. *Temps, vida i obres del polígraf D. Jaume Tió i Noé (1816-1844)*. Barcelona: Balmes, 1927.

MOLINIÉ BERTRAND, A. i RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, P. (eds.). *A través del tiempo. Diccionario de fuentes para la historia de la familia*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2000, pp. 53-56.

MOLL BLANES, I. "Historia de la familia. Una reflexión historiográfica". *Ayer*, 2000, núm. 40, pp 227-237.

MORABITO, R. *Lettere e letteratura: studi sull'epistolografia volgare in Italia*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2001.

MORALES PADRÓN, F. i MACÍAS, I. *Cartas de América: 1700-1800*. Sevilla: 1991.

MUÑOZ, M. N. "Sobre artes epistolares jesuíticas: los tratados de Bartolomé Bravo, Juan de Santiago y Bartolomé de Alcázar". *Actas do Congresso Humanismo Novilatino e Pedagogia*. Braga: Centro de Estudos Clássicos da Faculdade de Filosofia, Universidade Católica Portuguesa, 1999, pp. 349-366.

MUÑOZ PAIRET, I. (ed.). *Epistolari de Víctor Català*. Girona: CCG Edicions, 2005-2009.

MURILLO, M. D. *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba. Estudio de las mentalidades y valores en el siglo XIX*. Cadix; Sevilla: Universidad de Cádiz; Aconcagua Libros, 1999.

NAVARRO BONILLA, D. "Escribir y dibujar en libros y registros: impulsos y prácticas privadas (siglos XIV-XVIII)". *Gutenberg-Jahrbuch*, 2001, núm. 2001, pp. 261-268.

— "Todo por escrito: prácticas administrativas y conciencia documental en la España moderna". *Boletín de la ANABAD*, 2003, vol. 53, núm. 1, pp. 91-112.

— *La imagen del archivo: función y representaciones en España (siglos XVI-XVII)*. Gijón: Trea, 2003.

— "Las huellas de la lectura: marcas y anotaciones manuscritas en impresos de los siglos XVI a XVIII". A: CASTILLO GÓMEZ, A. (ed.). *Libro y lectura en la Península Ibérica y América: siglos XIII a XVIII*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 2003, pp. 243-288.

— "Los archivos del sentimiento: función y representación de billetes y papeles de amor en la Edad Moderna". *Pliegos de bibliofilia*, 2003, núm. 22, pp. 11-32.

— *Del corazón a la pluma: archivos y papeles privados femeninos en la Edad Moderna*. Salamanca: Prensas Universitarias, 2004.

— *Los archivos del espionaje: información, razón de estado y servicios de inteligencia durante la Monarquía Hispánica (siglos XVI y XVII)*. Salamanca: Caja Duero, 2004.

— "Del manejo del imperio a la gestión doméstica: archivos y depósitos documentales en Madrid en torno a 1600". *Cultura escrita & sociedad*, 2006, núm. 3, pp. 133-158.

—“El mundo como archivo y representación: símbolos e imagen de los poderes de la escritura”. *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática*, 2008, núm. 14, pp. 19-44.

NAVARRO GALA, M. J. “Los modelos discursivos femeninos en la preceptiva epistolar: la «Cosa nueva» de Gaspar de Texeda”. *Estudios humanísticos. Filología*, 2011, núm. 33, pp. 219-243.

NICO, M. G. *Me son missa a scriver questa lettera...: lettere e altre scritture femminili tra Umbria, Toscana e March nei secoli XV-XVI*. Nàpols: Liguori, 2006.

NOGUER, T. *Biografía del Siervo de Dios Muy Ilustre Dr. D. Joaquín Masmitjá y de Puig*. Girona: Tipografía Ariel, 1952.

NONELL I MAS, J. *Vida y virtudes de la Venerable Madre Joaquina de Vedruna de Mas, fundadora del Instituto de las Hermanas Carmelitas de la Caridad*. Manresa: Tip. San José, 1905.

NOGUEIRA GALVÃO, W. i BATTELLA GOLTIB, N. (eds.). *Prezado senhor, prezada senhora. Estudos sobre cartas*. São Paulo: Companhia das Letras, 2000.

OLIVÉ SERRET, E. “Vida quotidiana i peripècies d'un estudiant de Cervera (1789-1798)”. A: *Història de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1990, pp. 169-183.

—*Els Moragas. Història d'una família de notables (1750-1868). Privacitat i família en la crisi de l'antic règim a Catalunya*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1998.

OTTE, E. *Cartas privadas de emigrantes a Indias, 1540-1617*. Cadis; Sevilla: V Centenario, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía; Escuela de Estudios Hispano Americanos de Sevilla, 1988.

PAGÈS-RANGEL, R. “La construcción pública de una identidad privada: Juan Valera en Rusia desde sus cartas”. A: PAOLINI, C. J. (coord.). *La Chispa '95: Selected Proceedings*. Nova Orleans: Tulane University, 1995, pp. 269-280.

—*Del dominio público: itinerarios de la carta privada*. Amsterdam: Rodopi, 1997.

—“Para una sociología del escándalo: la edición y la publicación de las cartas privadas de Gertrudis Gómez de Avellaneda”. *Revista hispánica moderna*, 1997, vol. 50, núm. 1, pp. 22-36.

—“Poética epistolar o sobre la hechura de las cartas”. *Siglo diecinueve*, 1997, núm. 3, pp. 137-149.

PALAU i DULCET, A. *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona: l'Autor, 1948-1977.

PALERMO, M. “El CEOD: un archivo de la escritura epistolar italiana del siglo XIX”. *Manuscripts. Revista d'història moderna*, 2011, núm. 29, pp. 107-114.

PANIZZA, L. et al.(eds.). *A History of Women's Writing in Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Lleida: Milenio, 1996.
- PÉREZ LATRE, M. “El fons de la família Barraquer ingressat a l’ANC. Les vicissituds de Rafael Casanova i els seus descendents en els segles XVIII i XIX”. *Butlletí de l’Arxiu Nacional de Catalunya*, octubre 2010, núm. 27, pp. 2-5.
- PETRUCCI, A. *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento: guida storica e critica*. Bari: Laterza, 1979.
- La scrittura: ideologia e rappresentazione*. Torí: Giulio Einaudi, 1986.
- Breve storia della scrittura latina*. Roma: Bagatto Libri, 1992.
- i GIMENO BLAY, F. M. (eds.). *Escribir y leer en Occidente*. València: Universitat de València, Departament d’Història de l’Antiguitat i de la Cultura Escrita, 1995.
- Historia de la escritura e historia de la sociedad*. València: Seminari Internacional d’Estudis sobre la Cultura Escrita, Universitat de València, 1999.
- Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona: Gedisa, 1999.
- “Escrituras marginales y escribientes subalternos”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2000, núm. 7, pp. 67-75.
- La ciencia de la escritura: primera lección de paleografía*. Traduit per Luciano Padilla López. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica de Argentina, 2003.
- Scrittura ed epistolografia*. Roma: Gangemi, 2004.
- Scrivere lettere: una storia plurimilenaria*. Bari: Laterza, 2008.
- PICANYOL, LI. *Le prime lettere di San Giuseppe Calalsanzio (1588-1599): con introduzione e cenni storici*. Roma: Editiones Calasanctianae, 1951.
- PINIELLA CORBACHO, F. *La Empresa Mercantil de Correos Marítimos de la Habana (1827-1851). Aproximación a los usos náuticos en la primera mitad del siglo XIX*. Cadis: Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, 1995.
- “La crisis definitiva de las comunicaciones marítimas postales entre la Península y Ultramar en el período 1805-1823”. A: BAHAMONDE MAGRO, A., MARTÍNEZ LORENTE, G. i OTERO CARVAJAL, L. E. (eds.). *Las comunicaciones entre Europa i Amèrica (1500-1993). Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Secretaría General de Comunicaciones, 1995, pp. 321-328.
- PIÑOL ALABART, D. “La correspondencia de la familia Moragas (Valls, S. XIX)”. A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002, pp. 349-360.
- PIQUER I JOVER, J. J. “Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)”. *Analecta Sacra Tarraconensia: revista de ciencias histórico-eclesiásticas*, 1964, vol. 37, pp. 139-230.

—“Cartes catalanes de l'epistolari de P. Palau”. *Separata de Analecta Sacra Tarraconensia*, 1983, vols. 53-54, p.117-134.

PLA, J. *Cartes a Pere*. A cura de Xavier Pla. Barcelona: Destino, 1996.

PLANES I CLOSA, J. M. *La nissaga Jover de Tàrrega: les primeres generacions (1649-1739)*. Tàrrega: Ajuntament de Tàrrega, 1997.

PLANTÉ, C. *L'épistolaire, un genre féminin?* París: Champion, 1998.

POBLADURA, M. de i ALONSO FERNÁNDEZ, A. M. (eds.). *Epistolario*. Vitòria: Vedruna, 1969.

POIRRIER, Ph. (ed.). *La historia cultural. ¿Un giro historiográfico mundial?* València: Publicacions de la Universitat de València, 2012.

PONSATI, A. i PONSATI, A. (eds.). *Correspondència Foix-Obiols*. Barcelona: Quaderns Crema, 1994.

POSTER, C. i MITCHELL, L. C. *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present: Historical and Bibliographic Studies*. Colúmbia: University of South Carolina Press, 2007.

POU I RIUS, R. “Tres cartes i una nota bibliogràfica inèdites de Jaume Balmes”. *Ausa. Revista trimestral del Patronat d'Estudis Ausonencs*, 1995, núm. 135, pp. 357-362.

PUERTO BARRIOS, N. “Breve historia de los correos marítimos en España. El primer Correo Mayor de Indias”. *Antena de telecomunicación*, marzo 2008, pp. 37-41.

PUIG I REIXACH, M. *Esteve Paluzie i Cantalozella passió per l'escola, la història i la llibertat (1806-1873)*. Olot: Ajuntament d'Olot, 2006.

PUIG I TÀRRECH, R. “Correspondència d'un cadet des de l'Acadèmia militar de Poblet durant la Guerra del Francès (1813-1814)”. *Aplec de treballs*, 2006, núm. 24, pp. 123-132.

PULIDO TIRADO, G. “La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica”. *Signa. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 2001, núm. 10, pp. 434-447.

QUONDAM, A. *Le carte «messaggiere». Retorica e modelli di comunicazione epistolare: per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*. Roma: Bulzoni, 1981.

REDFORD, B. *The Converse of the Pen: Acts of Intimacy in the Eighteenth Century Familiar Letter*. Chicago: University of Chicago Press, 1986.

RETUERTA JIMÉNEZ, M. L. *La fam de terra dels fabricants de Barcelona. El cas d'Erasmus de Gònima al Baix Llobregat 1790-1821*. Sant Feliu de Llobregat: Edicions del Llobregat, 2010.

RIERA CAMPS, F. X. *Historia postal de Calella: siglos XVIII y XIX*. Calella: Cercle Filatèlic i Numismàtic de Calella, 1986.

—*Apunts d'història postal d'Esparraguera*. Esparraguera: s. n. , 2004.

RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P. *Itinerario real de las carreras de postas*. Edició facsímil. Introducció a càrrec de Manuel Jesús González i John Reeder. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Transportes, Turismo y Comunicaciones, 1988.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C. “Las tarifas postales españolas hasta 1850 (del pago aplazado al franqueo previo)”. *Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea*, 1980, núm. 2, pp. 107-166.

—“Los viajes «a la ligera»: un medio tradicionalmente rápido de transporte, desbancado por el ferrocarril”. *Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea*, 1983, núm. 4, pp. 161-183.

ROVIRA GOMÉZ, S. J. *Rics i poderosos, però no tant. La noblesa de Tarragona i comarca al segle XVIII*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2000.

— *Els nobles del Baix Camp (segle XVII)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2001.

— *Vells i nous. Els nobles de Tarragona al segle XVII*. Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla, 2003.

RUBALCABA PÉREZ, C. “La inaccesible distinción: la imagen de la escritura epistolar en las clases populares”. A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002, pp. 393-418.

— *Prácticas de cultura escrita: aproximaciones y realidades. Provincia de Santander, s. XIX*. Tesi doctoral dirigida per Rosa María Blasco Martínez. Santander: Universidad de Cantabria, 2005.

—“«Escribo aquello que no sabría decirle a nadie»: la escritura en reclusión”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (coords). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*. Gijón: Trea, 2005, pp. 217-235

— *Entre las calles vivas de las palabras*. Gijón: Trea, 2006.

—“«Dios nos mejore las horas si nos conviene»: la salud y la enfermedad de una familia montañesa del siglo XIX a través del estudio de las escrituras del yo”. *Revista de dialectología y tradiciones populares*, 2011, vol. LXVI, núm. 2, pp. 387-406.

—“«De esta manera se engendra el cariño»: el papel de la correspondencia en la constitución de una red de afinidad entre emigrantes”. A: CAGGARENA, F. i MARTÍNEZ, L. *Scritture migranti: uno sguardo italo-spagnolo* [Escrituras migrantes: una mirada ítalo-española]. Milà: Franco Angeli, 2012, pp. 63-81.

RUIZ, F., SANZ, R. i SOLÉ CAMARDONS, J. *Història social i política de la llengua catalana*. València: Eliseu Climent: 1999.

- SÁEZ SÁNCHEZ, C. “Introducción. En memoria de José Trenchs Odena”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1994, núm. 1, pp. 11-14.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - I (1948-1949)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1996, núm. 3, pp. 205-220.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - II (1950-1951)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1997, núm. 4, pp. 273-289.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - III (1952-1954)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1998, núm. 5, pp. 203-216.
- “La relación epistolar entre Elías Serra Ráfols y Emilio Sáez (1964-1970)”. *Boletín Millares Carlo*, 1998, núm. 17, pp. 147-152.
- “Los nuevos formatos del libro”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1999, núm. 6, pp. 179-189.
- “Documentos para ver, documentos para leer”. *Anuario de estudios medievales*, 1999, núm. 29, pp. 899-916.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - IV (1955-1958)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2000, núm. 7, pp. 159-180.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez - V (1959-1967)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2002, núm. 9, pp. 107-125.
- “Nuevas herramientas de lectura”. *Hibris. Revista de Bibliofilia*, 2002, núm. 10, pp. 4-30.
- “Epistolario de Claudio Sánchez-Albornoz y Emilio Sáez -VI (1968 - 1970)”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2004, núm. 13, pp. 63-82.
- i CASTILLO GÓMEZ, A. “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre historia social de la escritura”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1994, núm. 1, pp. 133-168.
- i CASTILLO GÓMEZ, A. “En torno al concepto de Paleografía”. *Indagación: revista de historia y arte*, 1995, núm. 1, pp. 181-202.
- i CASTILLO GÓMEZ, A. “La eliminación de lo social: a propósito del concepto y destino de la paleografía”. *Scrittura e Civiltà*, 1999, núm. 23, pp. 439-443.
- i CASTILLO GÓMEZ, A. “Del signo a lo escrito: paleografía e historia social de la cultura escrita”. *La corónica: A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures & Cultures*, 2000, vol. 28, núm. 2, pp. 155-168.
- i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.) *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002.

—*Libros y documentos en la alta Edad Media, los libros de derecho, los archivos familiares. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. II. Madrid: Calambur, 2002.

—*Conservación, reproducción y edición: modelos y perspectivas de futuro. Actas del VII Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Guadalajara: Aache, 2004.

—i PACHECO SAMPEDRO, R. (coords.). *Conceptos. Actas del III Congreso de Historia de la Cultura Escrita*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones, 1998.

SÁIZ CERREDA, M del P. “La dimensión dialogística de la carta: una lectura del pacto epistolar en la correspondencia de Antoine de Saint-Exupéry”. *Cuadernos de Investigación Filológica*, 2001-2002, núm. 27-28, pp. 323-338.

SALARICH I TORRENTS, M. *Don Joaquín Salarich y Verdaguer: proyección familiar del abuelo*. Vic: Ajuntament de Vic, 1949.

—*Cronologia bio-bibliogràfica de Joaquim Salarich i Verdaguer (1816-1884)*. Vic: [Impremta Anglada], 1971.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. “El movimiento postal en España entre 1846 y 1867: correo y desarrollo económico”. *Moneda y Crédito*, 1970, núm. 114, pp. 75-88.

SÁNCHEZ ESPINOSA, G. “Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII”. A: BOIXAREU, M. i DESNÉ, R. (eds.). *Recepción de autores franceses de la época clásica en los siglos XVIII y XIX en España y en el extranjero*. Madrid: UNED, 2001, pp. 111-123.

—“Juan Andrés: el viaje ilustrado y el género epistolar”. A: AULLÓN, P., NAVARRO, S. i GARCÍA, J. (coords.). *Juan Andrés y la teoría comparatista*. València: Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 267-286.

SÁNCHEZ GONZÁLEZ, D. del M. “La real junta de correos y postas de España y de las Indias (1776-1820)”. A: TORRES AGUILAR, M. (coord.). *Actas del XV Congreso del Instituto Internacional de Historia del Derecho Indiano*. Vol. II. Córdoba: Universidad de Córdoba, 2008, pp. 1663-1686.

—“El correo y las ciudades: la administración de correos en el siglo XVII”. A: FERNÁNDEZ CORTIZO, C. J., MIGUÉS RODRÍGUEZ, V. M. i PRESEDO GARAZO, A. (eds.). *El mundo urbano en el siglo de la Ilustración*. Vol. I. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2009, pp. 213-221.

SANMARTÍ ROSET, M. i SANMARTÍ ROSET, C. “La cultura de las mujeres de la familia Baldrich a través de sus cartas. Valls en el siglo XIX”. A: GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del V. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*. Gijón: Trea, 2005, pp. 221-237.

SÁNTHA, G., AGUILERA, C. i CENTELLES, J. *San José de Calasanz: su obra, escritos*. Madrid: La Editorial Católica, 1956.

SERNA ALONSO, J. i PONS PONS, A. *La historia cultural. Autores, obras, lugares*. Madrid: Akal, 2005.

—“Variaciones sobre la historia cultural en España”. A: POIRRIER, Ph. (ed.). *La historia cultural. ¿Un giro historiográfico mundial?* València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, pp. 185-200.

SERRA PUIG, E. “L’epistolari català de Joana Bardaixí i Gassol (Trempe, 1593-1602): fragments epistolars sobre afers de família”. A: MIRALLES, E. i SOLERVICENS, J. *El (re)descobrimient de l’edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007, pp. 83-106.

SERRANO SÁNCHEZ, C. “«Secretarios de papel». Los manuales epistolares en la España moderna (siglos XVI-XVII)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas: historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 77-96.

SIERRA BLAS, V. i FORTEA MANZANARES, L. “La memoria de lo cotidiano. Correspondencia de un estudiante (1956-1957)”. A: SÁEZ SÁNCHEZ, C. i CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*. Vol. I. Madrid: Calambur, 2002, pp. 553-574.

SIERRA BLAS, V. “Escribir y servir: las cartas de una criada durante el franquismo”. *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2002, núm. 10, pp. 121-140.

—“Cartas al pueblo. Cartas al clero: la difusión del mensaje religioso en Sigüenza, 1936-1939”. A: *Iglesia y religiosidad en España*. Guadalajara: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, Confederación de Asociaciones de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas, ANABAD, 2002, pp. 303-319.

—“La carta en la escuela: los manuales epistolares para niños en la España contemporánea”. A: CALVO DE LEÓN, R. et al. (coords.). *Etnohistoria de la escuela*. Burgos: Universidad de Burgos, 2003, pp. 723-740.

—*Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*. Gijón: Trea, 2003.

—“¡Cuidado con la pluma! Los manuales epistolares en el siglo XX”. *Litterae. Cuadernos sobre Cultura Escrita*, 2003-2004, núm. 3-4, pp. 281-325.

—“*As Cartas e a Escola*: los manuales epistolares para niños en la España del siglo XX”. *História da educação*, 2004, vol. 8, núm. 16, pp. 59-77.

—“«En espera de su bondad, comprensión y piedad»: cartas de súplica en los centros de reclusión de la guerra y posguerra españolas (1936-1945)”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i

SIERRA BLAS, V. (coords.). *Letras bajo sospecha: escritura y lectura en centros de internamiento*. Gijón: Trea, 2005, pp. 165-199.

—“«Olvidos epistolares»: luces y sombras en la epistolografía contemporánea”. *Revista de historiografía*, 2005, núm. 3, pp. 55-68.

—“Baúles de memoria: las escrituras personales y el fenómeno migratorio”. A: ALTED, A. i ASENJO, A. (coords.). *De la España que emigra a la España que acoge*. Alcalá de Henares: Fundación Francisco Largo Caballero, 2006, pp.157-175.

—“Escribir en campaña: cartas de soldados desde el frente”. *Cultura escrita & sociedad*, 2007, núm. 4, pp. 95-116.

—i ZENOBI, L. “Cartas al Rey: el comienzo de la transición democrática que vivieron los niños españoles”. A: NICOLÁS MARÍN, M. E. i GONZÁLEZ MARTÍNEZ, C. (coords.). *Ayeres en discusión [Recurso electrónico]: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de publicaciones, 2008, pp. 11-31.

—“Entre armas y letras: un testimonio de la alfabetización en las trincheras”. *Andalucía en la historia*, 2008, núm. 23, pp. 64-68.

—*Palabras huérfanas: los niños y la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 2009.

—i MARTÍNEZ MARTÍN, L. “«Guardar silencio...». El secreto del epistolario de la emigración”. A: CASADO, M. (coord.). *Escrituras silenciadas: historia, memoria y procesos culturales. Homenaje a José Francisco de La Peña*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, Servicio de publicaciones, 2010, pp. 734-758.

—“«Reconstructing Silences»: on the study and editing of private letters by Spanish children evacuated to Russia during the Spanish civil war”. *Variants*, 2012, núm. 8, pp. 95-109.

SIGRIST, R. *Correspondances scientifiques du 18e siècle: présentation d'une méthode de comparaison*. Basel: Schwabe, 2008.

SIMON TARRÉS, A. “Memorias y diarios personales de la Cataluña moderna”. *Historia social*, 1988, núm. 2, pp. 119-134.

SIMONET-TRENANT, F. i SOHN, A. M. (dirs.). *La correspondance, un document pour l'histoire*. Rouen: Publications de la Université de Rouen, 2002.

SOBREQUÉS I CALLICÓ, J. (ed.). *Epistolari de Lluís Nicolau d'Olwer amb Ramon d'Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner (1905-1933)*. Barcelona: Promocions Publicacions Universitàries, 1989.

—(ed.). *Història d'una amistat: epistolari de Jaume Vicens i Vives i Santiago Sobrequés i Vidal, 1929-1960*. Barcelona; Girona: Vicens-Vives; Ajuntament de Girona, 2000.

TASCA, L. “La corrispondenza «per tutti». I manuali epistolari tra Otto e Novecento”. *Passato e Presente. Rivista di storia contemporanea*, 2002, 55, pp. 139-158.

TERMES, J. (ed.). *Fons Jordi Arquer. Correspondència (1939-1981)*. Catarroja: Afers, 2004.

TESTÓN NÚÑEZ, I. i SÁNCHEZ RUBIO, R. *El hilo que une: las relaciones epistolares en el Viejo y el Nuevo Mundo, siglos XVI-XVIII*. Mérida: Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, Junta de Extremadura, Editora Regional, 1999.

—“«De todo he estado ignorante por no haber visto letra de vuesa merced». La correspondencia epistolar como vehículo de comunicación en la sociedad moderna”. A: CASTELLANO, J. L. i LÓPEZ-GUADALUPE, M. L. (eds.). *Homenaje a Don Antonio Domínguez Ortiz*. Vol. II. Granada: Universidad de Granada, Junta de Andalucía, Consejería de Innovación, Ciencia y Empresa, 2008, pp. 771-798.

—“«Quien quiere, tarde olvida». Cartas privadas de familias extremeñas entre España y América, siglos XVI-XVIII”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cartas-Lettres-Lettere. Discursos, prácticas y representaciones epistolares (siglos XIV-XX)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá, 2014, pp. 419-443.

—*Lazos de tinta, lazos de sangre. Cartas privadas entre el Nuevo y el Viejo Mundo (siglos XVI-XVIII)*. Càceres: Universidad de Extremadura, 2014.

TOLEDO GIRAU, J. *Los correos en el Reino de Valencia*. València: Ajuntament de València, 1958.

TORRAS FRANCÈS, M. “Con las cartas boca arriba: el legado transgresor de las salonnières”. A: *La conjura del olvido: escritura y feminismo*. Barcelona: Icaria, 1997.

—*La epístola privada como género: estrategias de construcción*. Tesis doctoral dirigida per Carme Riera. Bellaterra: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1999.

—*Tomando cartas en el asunto: las amistades peligrosas de las mujeres con el género epistolar*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2001.

—*Amors a la carta: menú d'epístoles amoroses de la literatura catalana*. Barcelona: Galàxia Gutenberg, Cercle de Lectors, 2003.

—“Para gloria de las Sévigné españolas: la carta privada y el género femenino en la España Moderna”. A: HERMOSILLA ÁLVAREZ, M. A. i FERNÁNDEZ PRIETO, C. (coords.). *Autobiografía en España, un balance*. Barcelona: Visor, 2004, pp. 633-646.

TORRAS I BAGES, J. *Dulcis amicitia: correspondència del doctor Torras i Bages a mossèn Jaume Collell*. Vic: Gasetta de Vic, 1926.

—*Torras i Bages, Joan Maragall: un diàleg començat abans de conèixer-se i que transcendí a la mort*. Barcelona: Ariel, 1961.

—*Epistolari de Josep Torras i Bages*. Pròleg, transcripció i notes de Jaume Medina. 5 vols. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994-1998.

—*Epistolari de Josep Torras i Bages-Josep Mª Sert*. Introducció, transcripció i notes a cura de Miquel Ylla-Català i Genís. Vic: Causa de Beatificació del venerable doctor Josep Torres i Bages, 2000.

TRENCHS ODENA, J. “Correos y «troters» de Pedro el Grande: unas nuevas ordenanzas de la Casa Real”. *Estudios VI. Separata de la revista Saitabi*, 1986, XXXVI, pp. 1-10.

—i GIMENO BLAY, F. M. *La paleografía y la diplomática en España*. València: Universitat de València, Departament d’Història de la Antiguitat i de la Cultura Escrita, Unitat Docent de Paleografia i Diplomàtica, 1989.

TRIBÓ TREPAT, M. D. *Características sintácticas en el epistolario de Joaquina de Vedruna: tesis de licenciatura*. Tesis doctoral dirigida per Antoni Mª Badia i Margarit. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, Secció Filologia Romànica, 1971.

TRUEBA LAWAND, J. *El arte epistolar en el Renacimiento español*. Madrid: Tàmesis, 1996.

USUNÁRIZ, J. M. *Una visión de la América del siglo XVIII. Correspondencia de emigrantes guipuzcoanos y navarros*. Madrid: Mapfre, 1992.

—“Sentimientos e historia. La correspondencia amorosa en los siglos XVI-XVIII”. A: CASTILLO GÓMEZ, A. i SIERRA BLAS, V. (dirs.). *Cinco siglos de cartas. Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Publicaciones de la Universidad de Huelva, 2014, pp. 251-273.

VALLS I PUEYO, J. “Manuel d’Amat i de Junyent escriu des de Xile”. *El Brogit: periòdic informatiu de Castellbell i El Vilar*, juny 1984, núm. 52, pp. 9-10.

VÁZQUEZ GESTAL, P. “Despegándose del texto. Los juegos de la «Nueva Historia Cultural»: descripción, narración e interpretación”. *Memoria y Civilización*, 2001, núm. 4, pp. 151-186.

VEDRUNA, J. *Epistolari familiar de Santa Joaquina de Mas i de Vedruna (1823-1889)*. Introducció, transcripció, notes i estudi per Josep-Joan Piquer i Jover. Barcelona: Balmesiana, 1967.

VENTURA ROVIRA, M. “L’ensenyament de les primeres lletres a l’època moderna: matèries i mètodes”. *L’Avenç*, 1996, núm. 199, pp. 40-43.

VERDAGUER, J. *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Transcripció i notes per Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas. Barcelona: Barcino, 1959-1993.

VIDAL COLLELL, M. A. “Florilegi epistolar del segle XVIII”. A: MANENT, A. i VENY, J. (eds.). *Miscel·lània d’homenatge a Enric Moreu-Rey*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1988, pp. 305-330.

VILACOBIA RAMOS, K. M. “Cartas familiares de una reina: relaciones epistolares de María Teresa de Francia y las descalzas reales”. A: GONZÁLEZ DE LA PEÑA, M. del V. (coord.). *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*. Gijón: Trea, 2005, pp. 199-212.

VILAR, P. *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62, 1946-1987.

VIÑAO FRAGO, A. “Las autobiografías, memorias y diarios como fuente histórico-educativa: tipología y usos”. *Sarmiento. Anuario galego de historia da educación*, 1999, núm. 3, pp. 223-253.

VIOLI, P. “Présence et absence. Stratégies d'énonciation dans la lettre”. A: GREIMAS, A. J. (ed.). *La lettre. Approches sémiotiques*. Fribourg: Éditions Universitaires, 1988, pp. 27-35.

YNDURÁIN, D. “Las cartas de amores”. A: LÓPEZ GRIGERA, L. i REDONDO, A. (eds.). *Homenaje a Eugenio Asensio*. Madrid: Gredos, 1988, pp. 487-495.

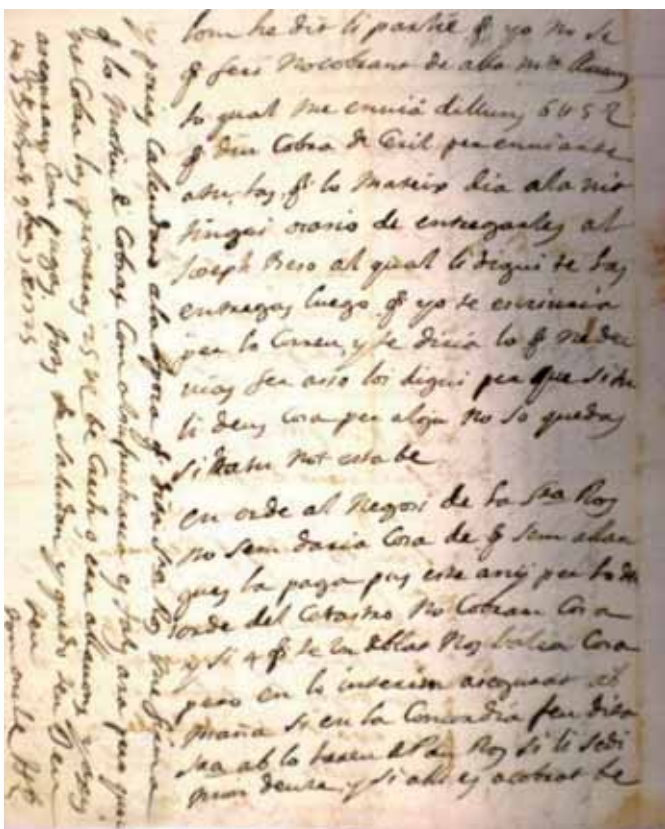
ZADRA, C. i FAIT, G. (eds.). *Deferenza, rivendicazione, supplica. Le lettere ai potenti*. Paese (Treviso): Pagus, 1991.

ZARRI, G. *Per lettera: la scrittura epistolare femminile tra archivio e tipografia, secoli XV-XVII*. Roma: Viella, 1999.

Annex 1. Mostres de cartes del fons dels Jover de Tàrrrega

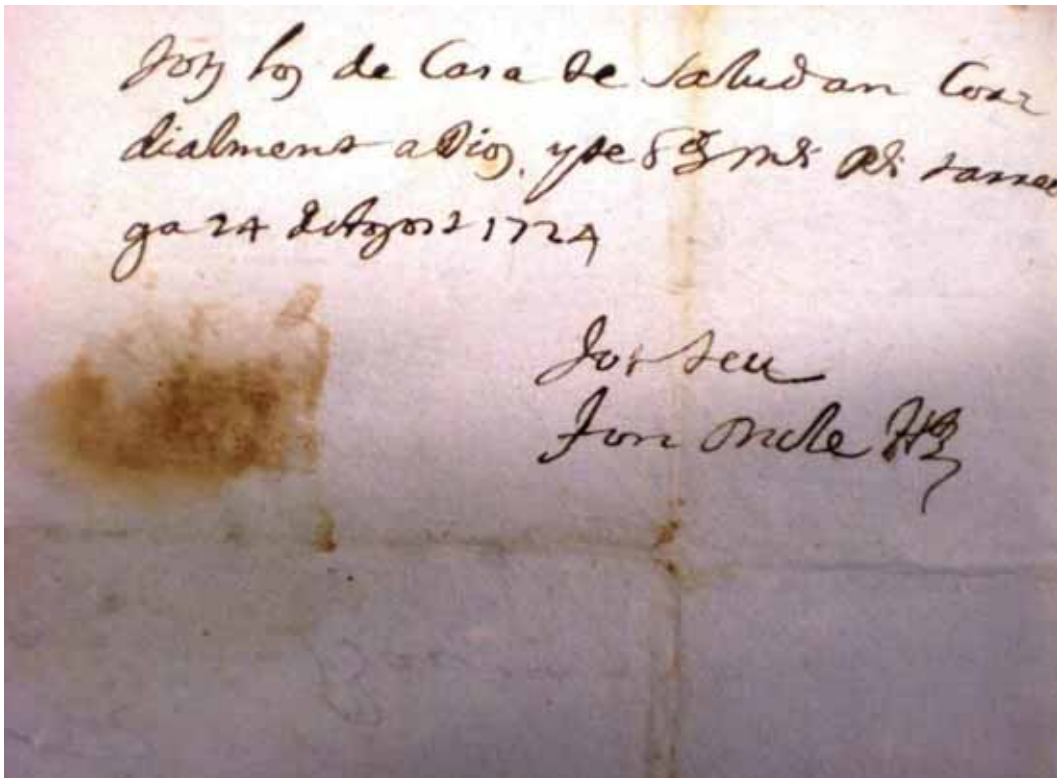
Carta de l'oncle Josep per a Ramon Jover i Nadal del 3 de novembre de 1725.

Dors de la carta anterior.

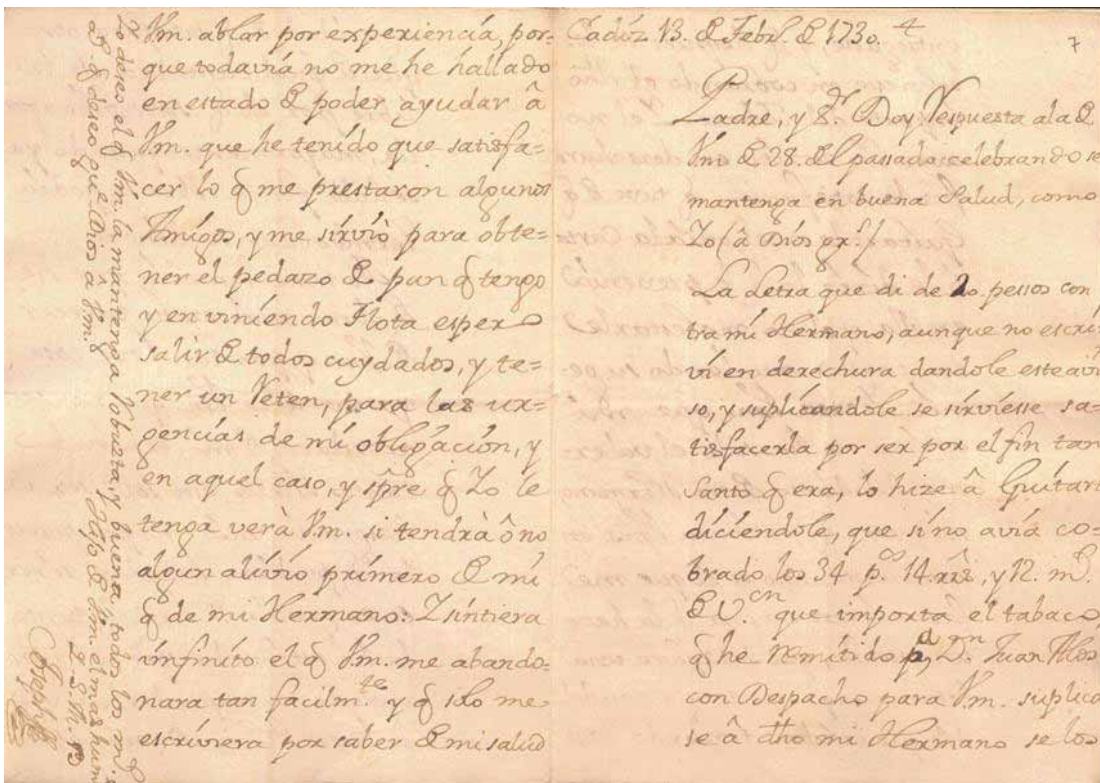

Una altra carta de l'oncle Josep adreçada al Ramon del 7 de setembre de 1726.

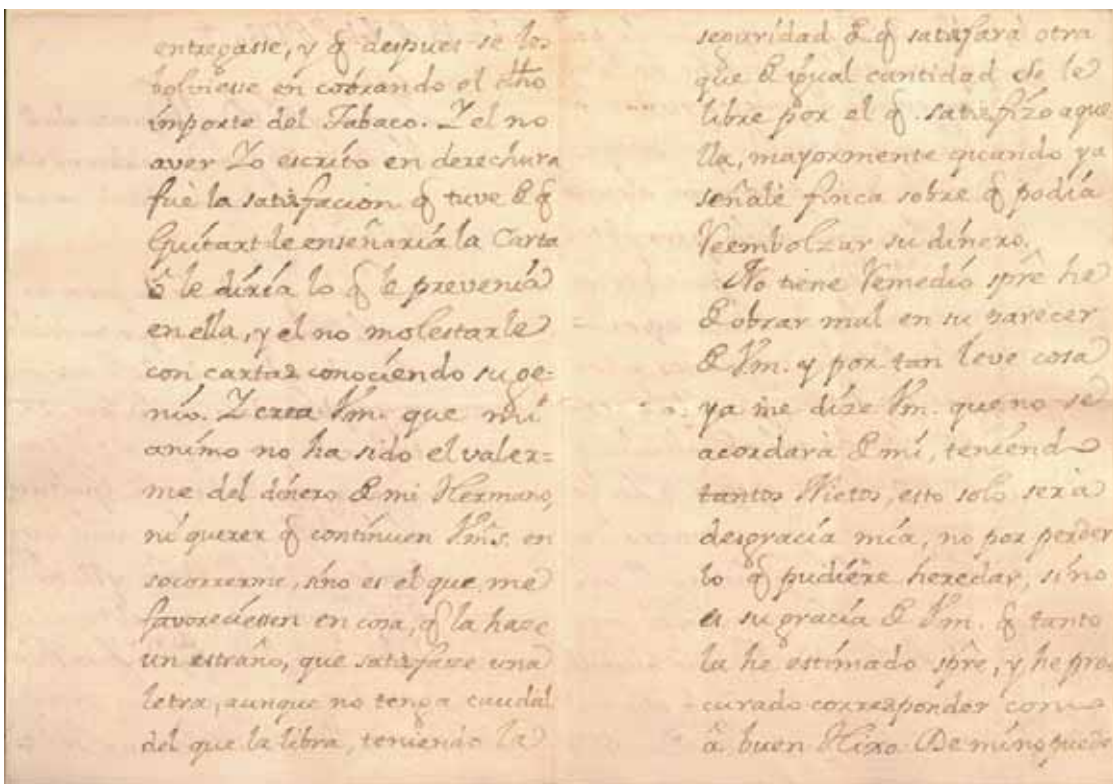

Detall de la signatura d'una carta de l'oncle Josep del 24 d'agost de 1724.

Annex 2. Mostres de cartes del fons del baró de Castellet (els Aparici)

Carta de Josep Innocenci Aparici dirigida al seu pare, Josep Aparici, del 13 de febrer de 1730.

Dors de la carta anterior.

he embiado como dije á l.m. 65 libras á l.m. Luanabara, á quien se le dió diciendo, q' ganará el las 6 libras para l.m. & ha de cargar en mi cuenta, lo subministrasse la q' huviere menester por los Amigos, y q' tanta me pide l.m. diéndome ahora nuevam. q' no lo he querido hacer.

Aquí no ay prevención alguna para el armam. de l.m. ni se abla mas, & en cargar los Galeones y pagar dinero, porque hasta ahora los Niños solo han importa- do 1000 pesos.

Quedo á la obediencia de l.m. como devo seg. á Dios te guarde los Niños he menester. l.m. el m. hum. l.m. B.

José

P. y B. D. Sr. Apaxús

Madrid 10 de Abril de 1730.

Padre, y l.m. he puesto al l.m. l.m. B. El pasado celebran- do se mantenga bueno, lo lo estoy á Dios gracias para obedecer sus preceptos.

Lo q' l.m. me dice de la solución que se ha tomado de Barrota, y que l.m. no que se esfuerce, porque no digo después que fue la causa l.m. por la misma quando me escribió l.m. esta determinación dice lo que se me ofrece en el asunto, y aunque los Galeones venidos, & van deparación & la común opinión es

Una altra carta de Josep Innocenci adreçada al seu pare del 10 d'abril de 1730.

de q' no saldrán hasta fines de Mayo, no obstante, como se echó vando, & hasta 8. Este Mes se dexán despachos, me pareció ser de mi obligación participax: selo á l.m. como lo hizo respecto de q' no podíamos saber si tendría, ó no efecto y he continuado las noti- cías de su detención, para que por ellas deliberase lo q' le pareciese mas conveniente, sin meterme como l.m. á esforzarle la Idea.

La Armada q' hemos embarcado ha importado 339 p. en la manexa

frecuentes.

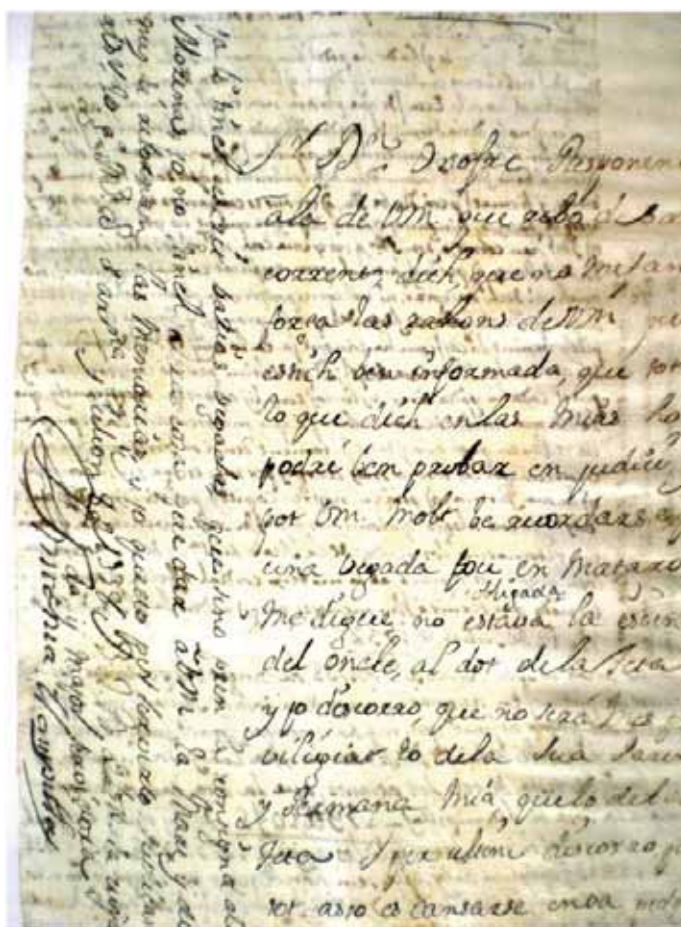
	pesos
6. Barr. con 60. ca de Armas	
dra á 12 p. quintal	180.
Los Niños Reales	24.
Valor de los 6. barr.	7. 1/2
La ofa de l.m. y desp.	2.
Portes de Casa a la Playa y al Barco	2. 1/2
Llevarla á Bordo	1. 1/2
De limpiarla, y embaxar la	1. 1/2
Por el flete á cada 10 p.	120.
<hr/>	
	339.

Limitad este importe pague. Lo q' son 169 p. y 1/2. y respecto de q' l.m. pone duda, y me dice en su Carta q' solo la mitad podrá importar no obstante me ha parecido conveniente figurar le aquí la cuenta.

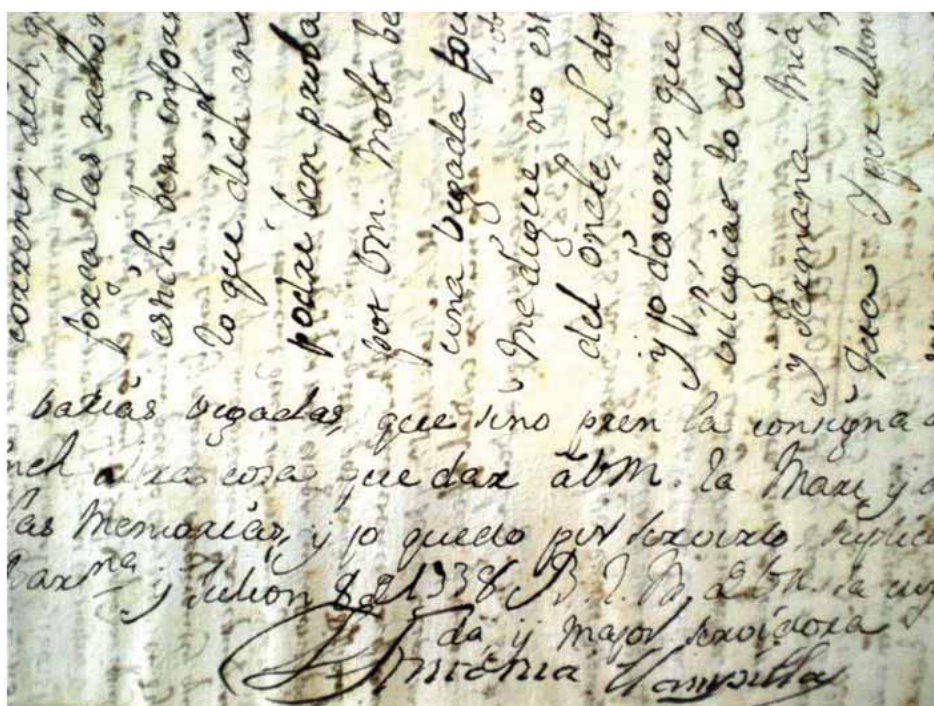
La alievío de esta tendrá l.m. la Luina, & quiérese, porque

El dors de la carta anterior conté informació sobre les despeses d'embarcar una mercaderia.

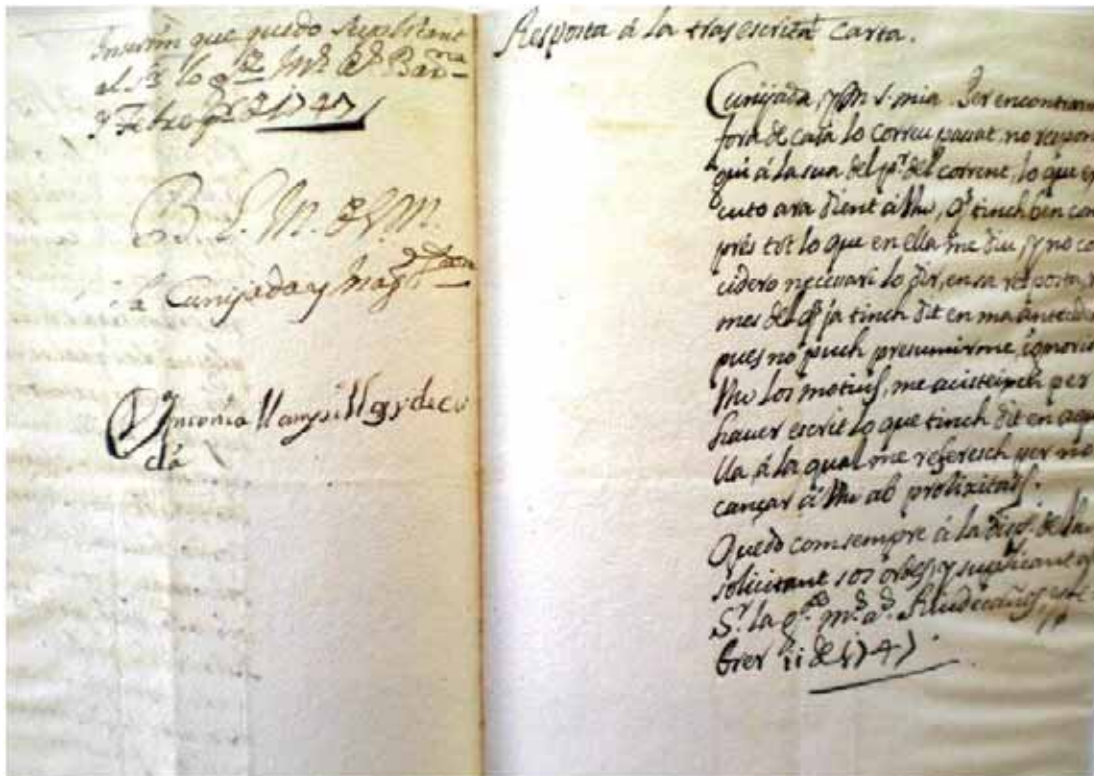
Annex 3. Mostres de cartes del fons dels Homdedéu de Riudecanyes

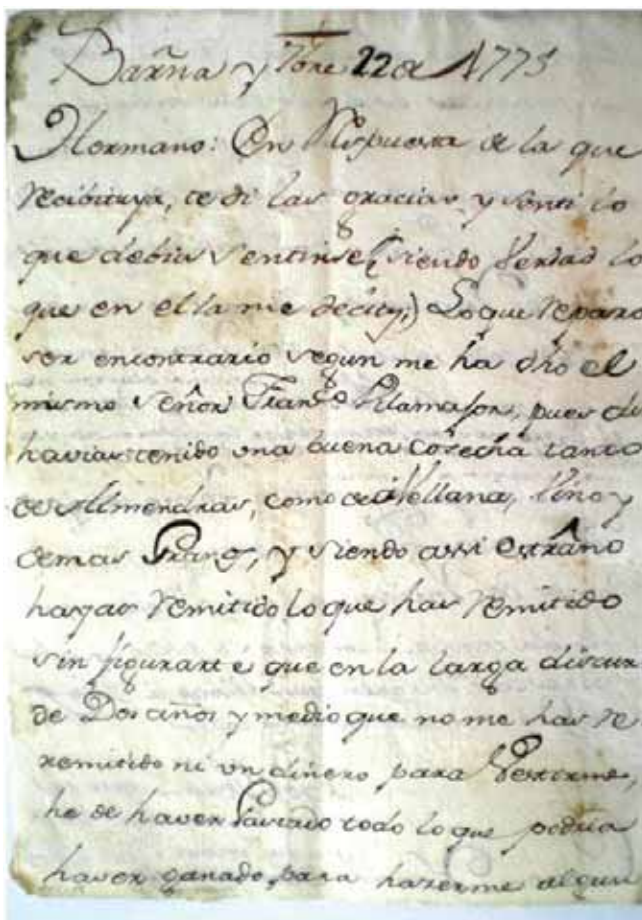
Carta d'Antònia Llampilles per al seu cunyat, Onofre d'Homdedéu, del 8 de juliol de 1738.

Detall de la carta anterior.

Una altra carta d'Antònia Llampilles dirigida al seu cunyat de l'1 de febrer del 1747. Onofre hi copiava la seva resposta.

Carta de Joan d'Homdedéu adreçada al seu germà Josep del 22 de setembre de 1775.

Amolletur y Marx 29 de 1778

Joan d'Homdedeu: Comada Tanea en la de mon Croniu.
no per lo material de ella, sino per no poder coneguir
lo que tant jurament, y ab dret demano, que es lo vubridi,
y decencia en lo vestix y demer; dich vubridi, y no per
perjudicarme del dret, que sempre vull tenir, y tinc
valvo bona demana; Que no voldria haver demanife
sta y fea present, lo que escucaria, si tenint me tu pa
ra cumplir com deus; pero repazo vex esto una cosa
tant apartada de tu, que solo miro sea medi vubridi,
per lograr lo que me es degut, lo expono y fecho pat
ent, peraq. donant lo dret y la lley a cada un, lo que
ria seu, nos quedem, To com sino tenia Tanea, no pa
sarents scota vegada que tots vos feu Cristianys, y q. e
tenint vos reconvingut ab max necessitats, ningun
de vosaltres me dona lo menor alivio, y en com me
tenia Tanea, que es =

Detall d'una altra carta de Joan d'Homdedeu dirigida al seu germà del 29 de març de 1778.

Annex 4. Mostres de cartes del fons de Joan Escofet i Palau

Querida Hermana
 He sabido que vais
 contablen a la fin
 que la manada de la
 festa de Sant Joan
 a Caracabanda y en esta
 lo que pague segun lo que
 a la casa

La Reina del Reyno
 no le heu visto escasa
 que los donaron los señores
 del de los mil y tres
 jarros y jarroges
 los donaron los señores
 que eran

moneda de la moneda
 valen por los de mi que
 de nose lo bol a mi en la
 de nose que procuran
 que si lo que bol que
 penas con la mon
 aia esta a la casa y
 aia para pagar para
 acomodar a la casa que
 fue

Para mi Hermana
 Ana Escofet

Carta de Joan Escofet i Palau adreçada a la seva germana Anna del 10 d'abril de 1757.

Domingo Vall de la
 a esta por la gestio
 me y esta bo.

Clavido de los
 de la casa y los
 y pago a la casa
 de la casa y los
 de la casa y los

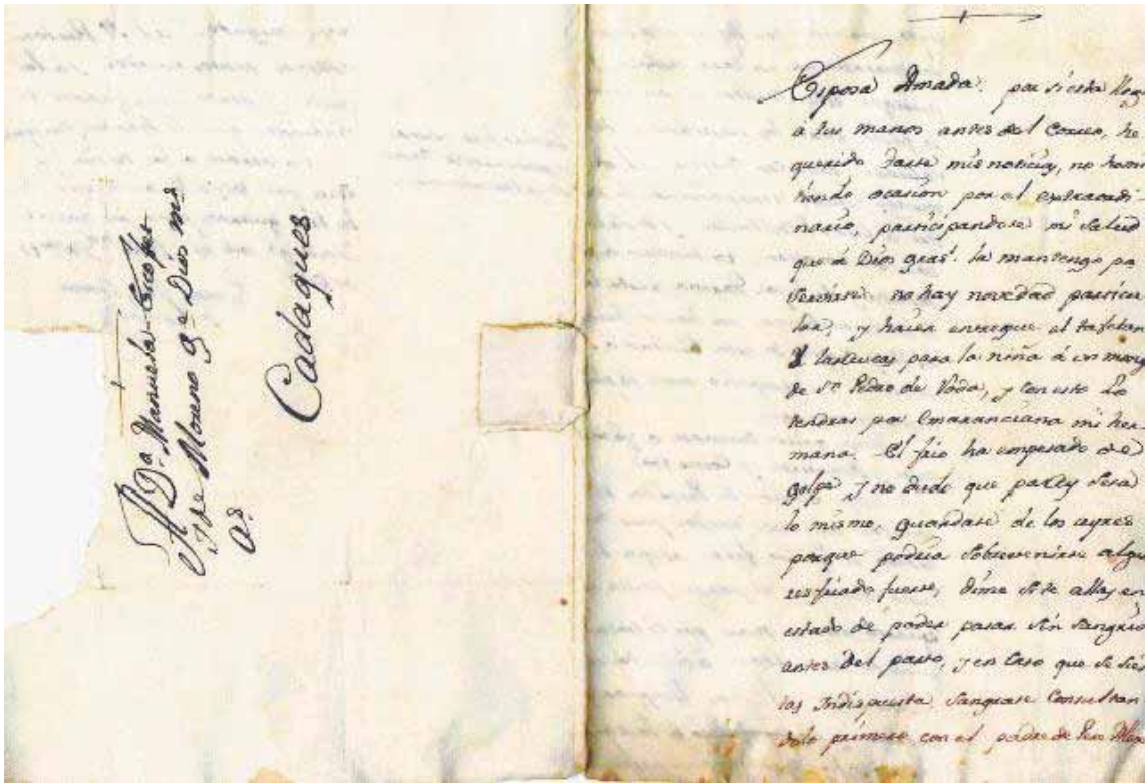
Con la casa y los
 de la casa y los

de la casa y los
 de la casa y los

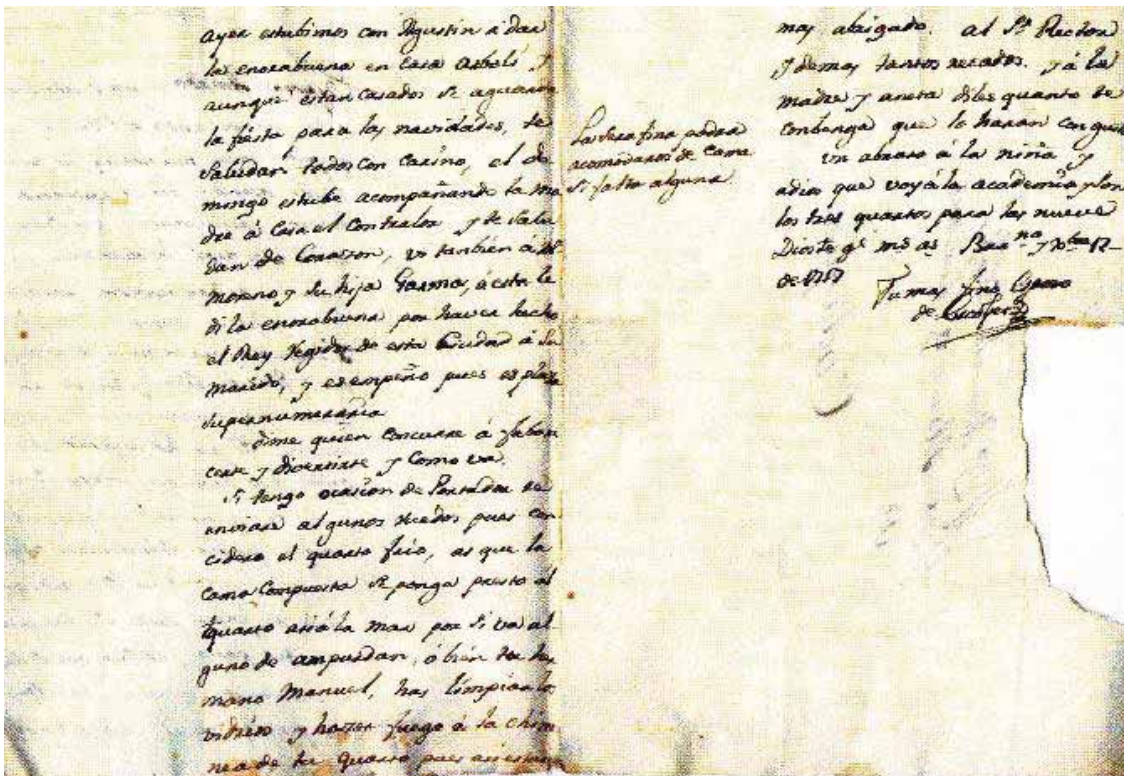
de la casa y los
 de la casa y los

de la casa y los
 de la casa y los

Dors de la carta anterior.

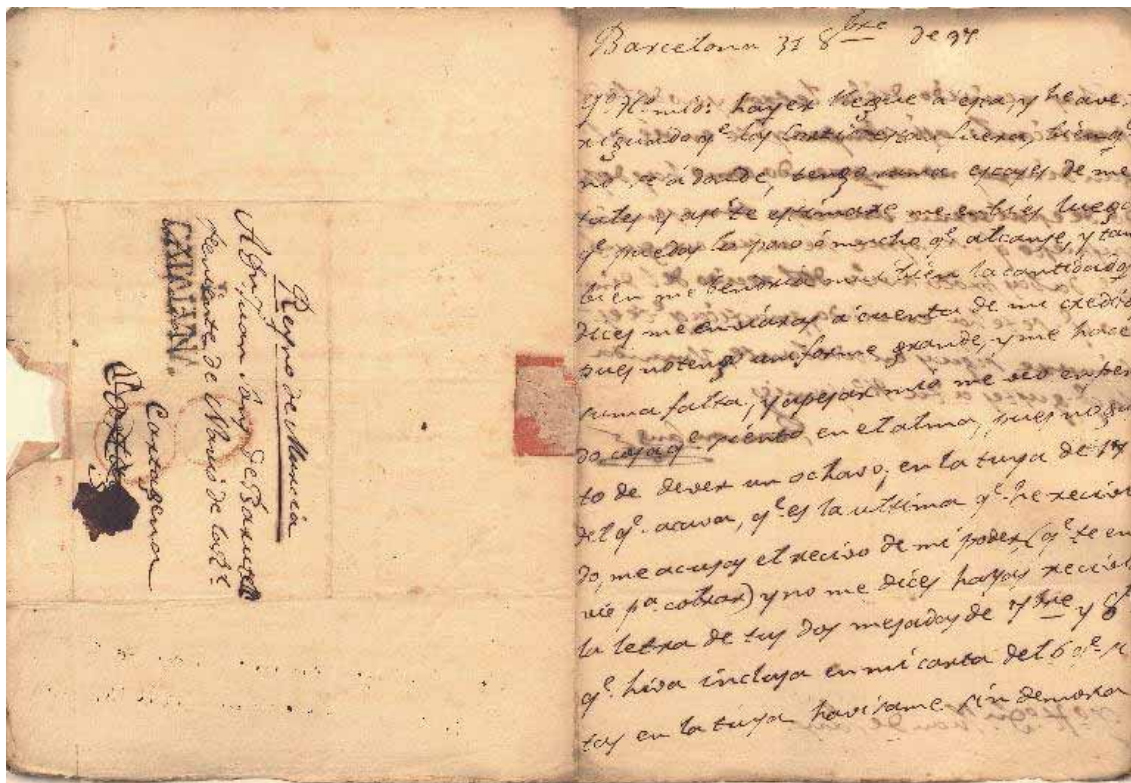

Carta de Joan Escofet i Palau dirigida a la seva esposa, Manuela Moreno i Montfort, del 7 de desembre de 1757.

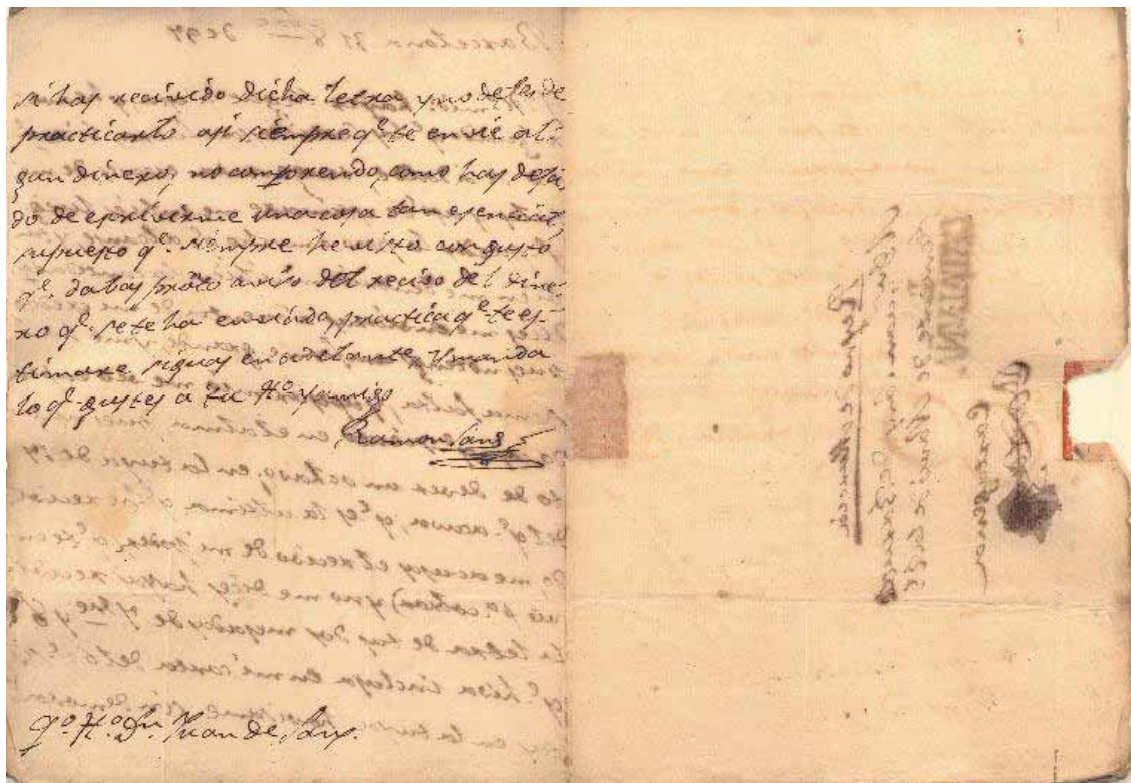

Dors de la carta anterior.

Annex 5. Mostres de cartes del fons del Marquesat de Saudín (els Sans)

Carta que Ramon Sans i Barutell va enviar al seu germà Joan el 31 d'octubre de 1797.

Dors de la carta anterior.

Barutell y utbarutell 1801
 Querido hermano: Han sucedido las cosas
 nos no sabemos de que he conocido que se
 hallan algo sentido de que no se hayan
 experimentado una sola vez en todo el tiempo
 de tu desgracia, sin embargo de que
 han tomado una parte tan activa en mi
 asuntos, como veras, cuando por mi se
 por el progreso de todas las cosas; que
 ahora no dudo, que lo ignoras, porque
 esta asunto se ha sucedido a ti, lo que
 suele a los gobernados, el mismo jamas
 ven ni saber sino lo que, se favorecido
 quiescan. Anduve algo tímido en la sala
 y no podía estar en el estado en una gar-
 ra regular, en la gran desobediencia
 han comprendido. Pero supongo, que ya
 quedas complacido en el estado de
 como dignificado, pero siempre de las
 manifestaciones en el estado de. He
 Juan Sans

Querido hermano.

Carta de Joan Sans i Barutell adreçada al seu germà Josep Antoni del 13 d'octubre de 1801.

Annex 6. Mostres de cartes dels Burguès

Tercer Enero 16 de 1800
 M. de Burguès. Sr.
 Querido hermano. mucho tiempo que
 no se nada de ti, lo que me da pena
 no sea por falta de salud, lo que bien
 no parece: yo ha todo gozo con mi
 de mi estaguo de malo que en el tiempo
 se pone bueno pienso irme a casa pero
 no esta cosa que los caminos se me hacen
 pues dicen eran horrendos...
 Por aca se ay novedad como la de muchos
 años que sonse picasa como ay en el año
 salen alas noches, y ay en otros que salen
 de modo que vienen la gente especialmente
 de las navias amedanzada, y no se llama
 providencia, estioname que se ay de culpa
 lo de su salud, y dando mis memorias ay
 los comidos y pasiones no olvide el Sr.
 Ramon en sus pñ reguas de la hermana que
 de casa se ay una
 querida hermana
 Maria J. de Burguès

Carta de Maria Josepa de Feliu i de Burguès dirigida al seu germà, Martí de Burguès i de Coromines, del 16 de gener de 1800.

Tercer febrero de 1800
 M. de Burguès. Sr.
 Querido hermano. mucho tiempo que
 no se nada de ti, lo que me da pena
 no sea por falta de salud, lo que bien
 no parece: yo ha todo gozo con mi
 de mi estaguo de malo que en el tiempo
 se pone bueno pienso irme a casa pero
 no esta cosa que los caminos se me hacen
 pues dicen eran horrendos...
 Por aca se ay novedad como la de muchos
 años que sonse picasa como ay en el año
 salen alas noches, y ay en otros que salen
 de modo que vienen la gente especialmente
 de las navias amedanzada, y no se llama
 providencia, estioname que se ay de culpa
 lo de su salud, y dando mis memorias ay
 los comidos y pasiones no olvide el Sr.
 Ramon en sus pñ reguas de la hermana que
 de casa se ay una
 querida hermana
 Maria J. de Burguès

Una altra carta de Maria Josepa destinada al seu germà del 4 de febrer de 1800.

$$\begin{array}{r} 1.10\ 3 \\ 2.7. - 6 \\ 6.16. - 9 \\ \hline 2.11\ 3 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 16.7 \\ 38.10.30 \\ \hline 9\ 10.5 \end{array}$$

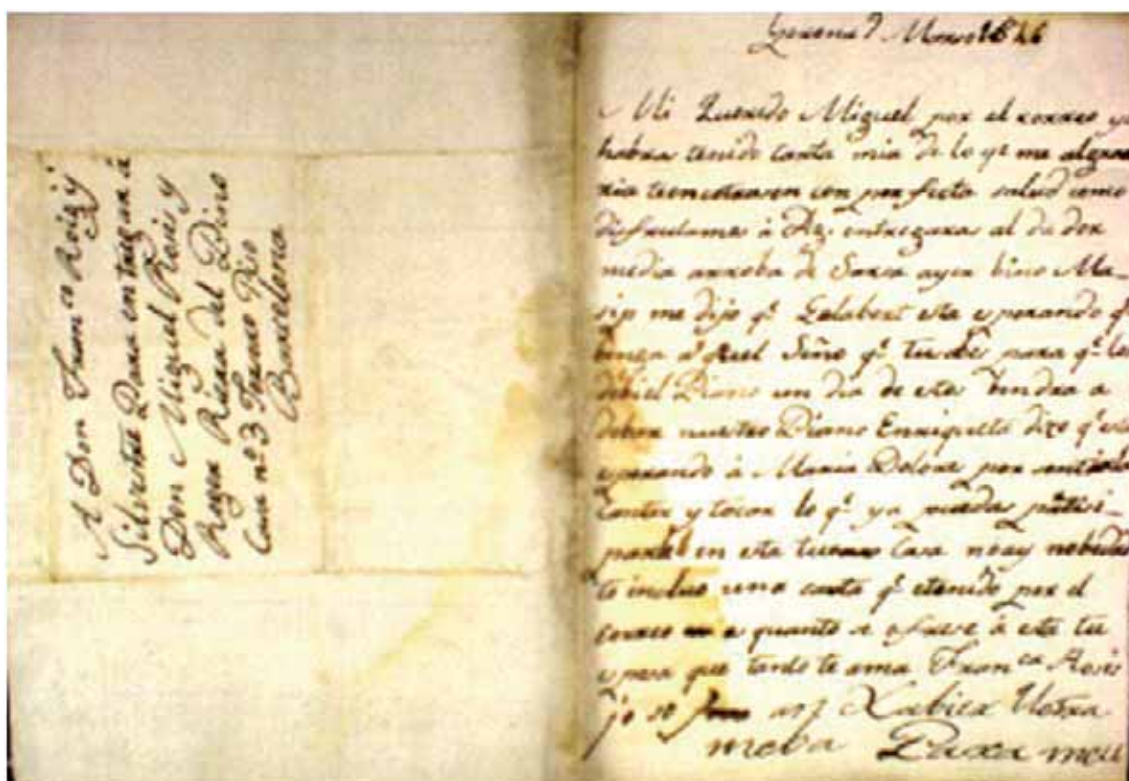
Nomenclat 27 de Nov de 1800
 Al Sr. D. Marti de Burguès i de Coromines
 que luego se entregaron en B... a
 P... y este por un... de B... como
 me... para... de B...
 doy... para... a...
 que en este... no tiene mas que...
 al año, y no teniendo mas... el...
 vale... no tengo...
 tener... correspondientes a...
 en...
 a... pero...
 a...
 emb... ha... el...
 de B... no... con...
 y... de...
 le... a... de...
 No... nada...
 que... porque...
 entramos en el... para...

Carta de Joan Francesc de Burguès i de Coromines per al seu germà, Martí de Burguès i de Coromines, del 27 de novembre del 1800.

tratado por acá, veo que es muy...
 y puede operan a que venga el nuevo
 abad por el mayo, que viene, que toma
 rá su providencia, para la...
 que actualmente está muy...
 gente... y tiene el... mil...
 nos por otros, a quienes...
 buenos... hasta que acabe su
 abadía, y en... de este modo de...
 las... seguramente
 tendrá... este...
 emp... y como puede...
 don... hasta el... no...
 do... para... en
 el... con el... y le
 ignorare hasta el... por otra parte
 el... está...
 a la... Estas razones...
 van... al...
 y si... con...
 quieto... a... y...
 Burguès, y quedo...
 he... de...
 J. Fran. Burguès

Dors de la carta anterior.

Annex 7. Mostres de cartes del fons de la família Rosés de Girona

Carta de Francesca Roig Torredà adreçada al seu espòs, Miquel Rosés Roger, del 9 de març de 1826.

Carta de Miquel Rosés Roger dirigida a la seva esposa, Francesca Roig Torredà, del 19 de setembre de 1839.

mis tiempo observa que las cosas y
 las mudas no la daban a ninguna por
 te que ~~no~~ si se haia alguna cosa en
 el fin podria tener mal resultado, Si
 fuera muhissima que la pudiese coñocer tanta
 que sufrira tanto para paciencia bien le
 quisiera, Deo me auxiliante a el Padre
 Nro, quando mis lo miso para consolacion
 te, ya que yo estoy privado de esta
 dicha sobre todo resignacion y tran
 quilidad, sigue mi ejemplo yo estoy ya
 rogado, heuro de cometernos a las di
 visiones del Todo poderoso, y conservar
 nos para no caer i guisar a los que no
 son recordada, pueden tener la satisfacion
 que nuestro amado hijo a sido suyo
 con toda certeza, que yo no lo dexo
 nunca, que quando de noche me iba a
 descansar me levantava a cada momento
 de la cama para servirle, esto puede
 tranquilizante, en fin es un angel al lado
 que rogara por nosotros, sobre todo de
 vicio apunto de tu memoria esta idea lo
 posible, yo quisiera no escribirte ya mas
 estas cosas neceradas, pero lo hago por
 que prometo que te haia cargo de mis in
 flexiones, y que tambien la inagraciable cosa
 hacen de vna consolacion, conviene que lo
 tengas te lo suplico, es el modo de conser
 var tu salud tan preciosa, y tan necer
 para a todos, y como que dentro por

Dors de la carta anterior.

Lleu^{da} 24 de Setiembre 1839
 Me acordando al igual de mis misas apreciadas,
 he sido q' me te mandado por lo he de hacer
 con felicia lo q' me alegras mucho y muchissimo por
 tanto el estado tan largo del Pape q' me justifica
 una vez mas q' ya te tengo de hallar porque ya
 has acordado q' por mi con el dia una felicia el dia q'
 te jura con un abrazo de la persona q' ya esta en
 tan felicia a me lo puse en el corazón una gran
 de alegría para todo esto habiendose con una Pape
 ya sabe si q' Dios los q' han ido sobre todo a
 Pape en quanto lo q' mandos de la tierra me de ha
 por solo la vida un Pape y una. Mea para la
 Pape tu misma podria alegrarte con esto q' quando
 ya está tu carta ya está fuera de esta much
 en un estado ya todo lo alcanzado de una q' por el
 como se Pape ninguna recibida la familia de
 quise por mi con la tierra como todo a la

M. R. Roig
 Con la b. de M. R. Roig
 (su nombre)
 104
 M. R. Roig

Una altra carta de Francesca Roig per al seu marit del 24 de setembre de 1839.

y dar al que nunca sea macho o hombre
 el nombre que amara por su cor.
 Deseo a V. que dese tanto como el
 Señor de Vostros tener la satisfacción de
 hallarle en Vostros a mi regreso que cosa
 me falta dentro el paragono Mayo ha
 pasado la salud así como a V. de Vostros
 y de Vostros a mi. Dijo la salud ya
 Pasa
 tributo de mi afecto a Vostros
 con la permitida y al amigo Vostros de
 permitida de Vostros que la ama
 Vostros
 querido Papa. Sabes muy mal que
 Pedro Mayol no haya querido admitir
 el cargo de Señor de Vergara que es
 como sobre el unico sugeto que ha hecho
 bien a esta la tierra y que era un
 muy buen y virtuoso hombre de todo lo
 necesario, mas como ~~esta~~ ~~esta~~
 visto que a la hora de haberlo hecho así
 ha sido el estado de demasiada falta
 de bien y delicades.
 de Vostros, visto muy buena cosa
 y que ha sido todo esta semana.

Esborrany d'una carta de Josep Arrau i Barba per al seu germà Josep.

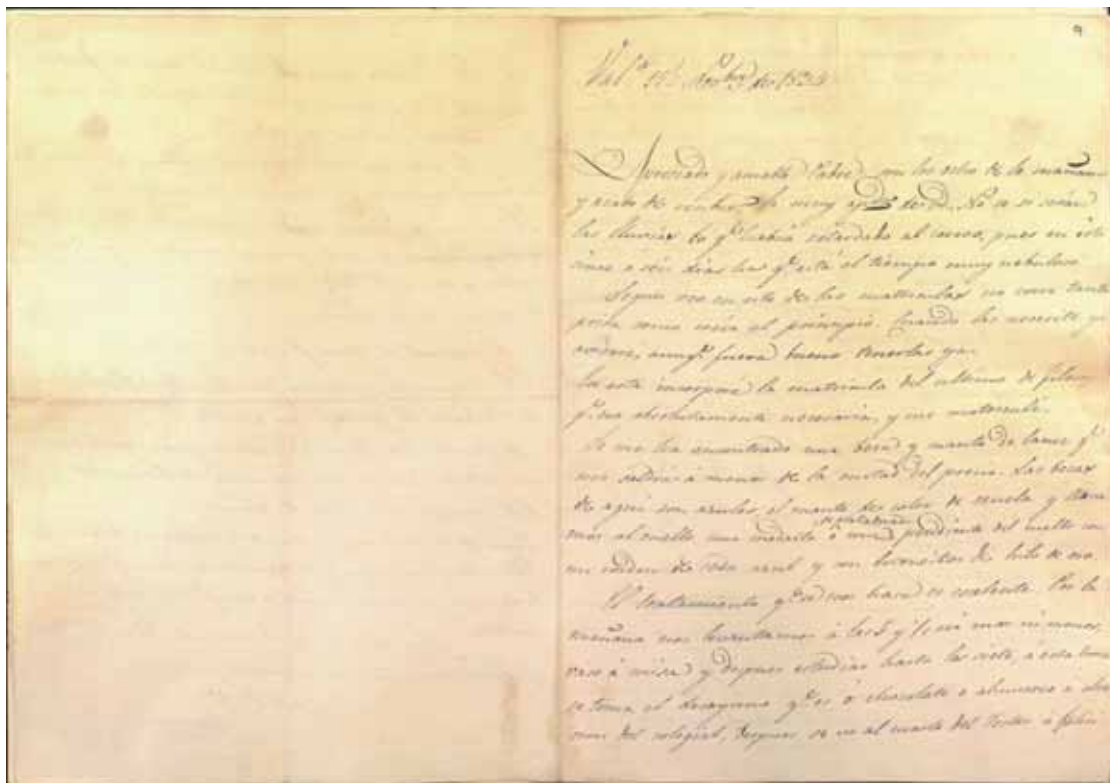
moneta de 1/2 ha bajado a 1/2 mas
 impedito me a comprar el obispo de
 Poyuna, tu querido Padre. pero lo he
 el banco. No se si podré determinar
 me a comprar el que solia. Como se
 pues ~~esta~~ en el ano de ~~esta~~
 tanto de mi amigo D. Fran. no
 puedo exponerme a llevar yo solo
 tanta plata obvia para ~~esta~~
 pagar las tramitaciones que podian
~~esta~~ en la aduana.
 Saluda a mi mujer y manda
 a tu hermano
 D. J.
 D. J. que tengo escrito y que no
 es necesario para ahora en Vostros me
 daran cuando la entregue las gracias.
 Me olvidava que propuse a bre-
 ve el cargo por cierto para mi comi-
 sion.
 D. J. de Vostros D. J. de Vostros
 querido amigo en hermano de D.
 sin duda le habre entendido que el
 hijo del Patron Campodónico traera
 consigo la paga para mi hermano
 Esteban a V. lo recoga y devien

Continuació de la carta anterior.

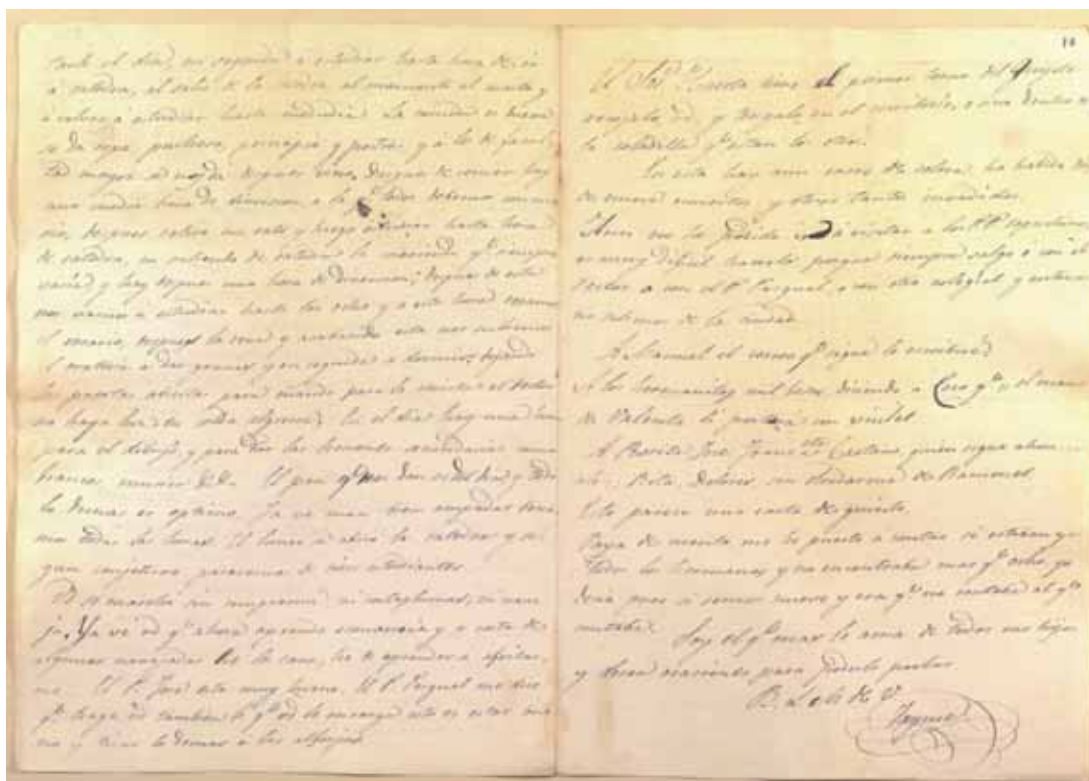

Sobre dirigit a Josep Arrau i Barba des d'Itàlia per un corresponsal sense identificar.

Annex 9. Mostres de cartes de Jaume Tió i Noè

Carta de Jaume Tió i Noè per al seu pare, Jaume Tió i Vidal, del 15 de novembre de 1834.

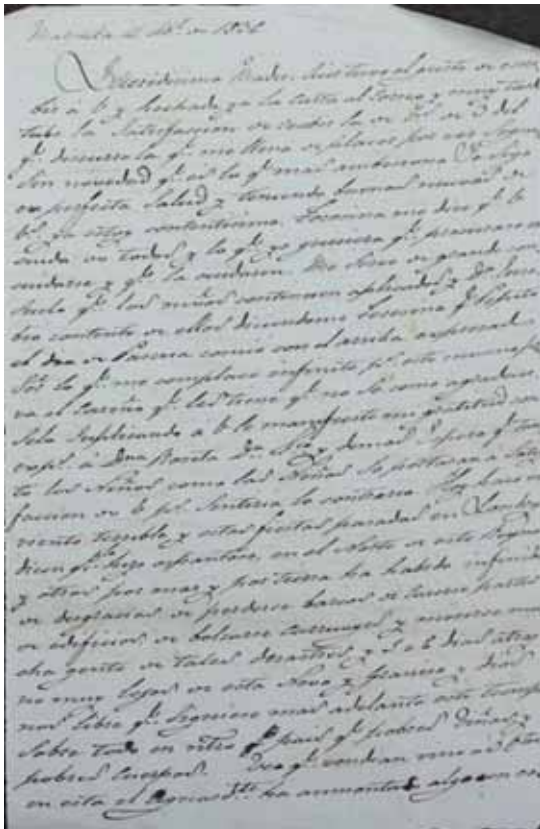

Dors de la carta anterior.

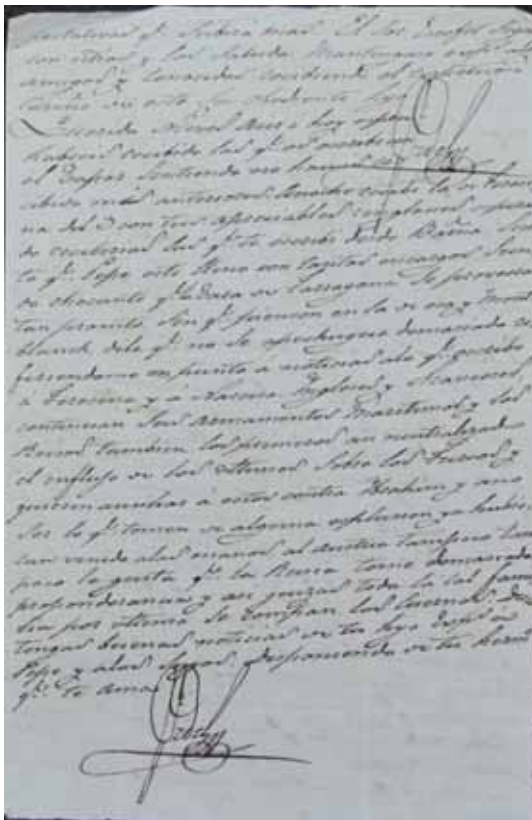
habia escarto q^e la hevia estabas orial as
y diferentes cosas: y hevia me haue unq^e
dualta por la confianza q^e yo tenia q^e mes-
cubixias lo podias tu consideraa! y haora
te viene q^e le burques el suaron. y otras
libras burcabo para ti: no hagas caso de
quien no haue caso de ti. es hona de contes
tante aha q^e lo escabi yo donde estas y lo
hox q^e te contestas ati, aha beada. (all.
ques Quexo una oza all dia hearnas.)
Sori las 6. y haun tempo describia 3. can-
tas rras. Cada tus hermanos la tian. En-
sura los Carni salbado te Archudan.
Sobre todo curpita con la obligacion haite
apressible aitas de los casados. y sobre todo
aprobuchon al tiempo q^e exornis conto y atti
te hauee largo: quien te ama es tu padre
Esp.

Darrera pàgina de l' anterior.

Annex 10. Mostres de cartes del fons de la família Moragas

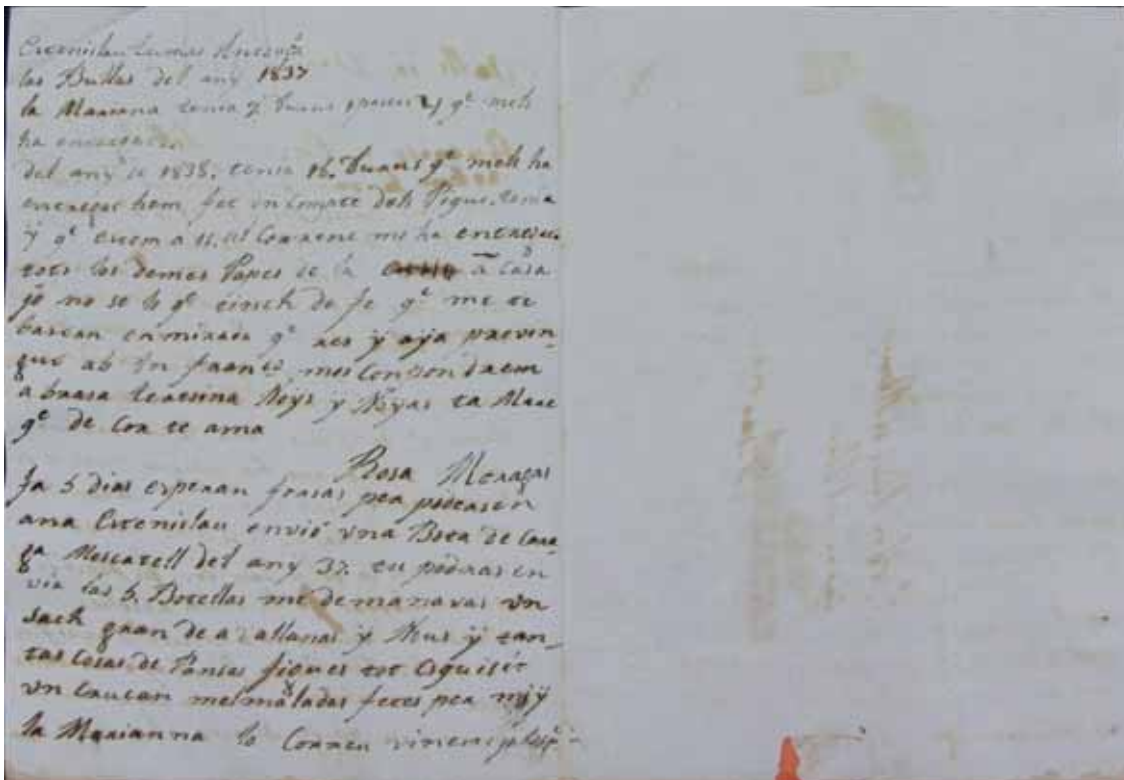
Carta de Fidel Moragas Dot per a la seva mare, Rosa Dot i Prats, i la seva germana Neus del 14 d'abril de 1836.

Dors de la carta anterior.

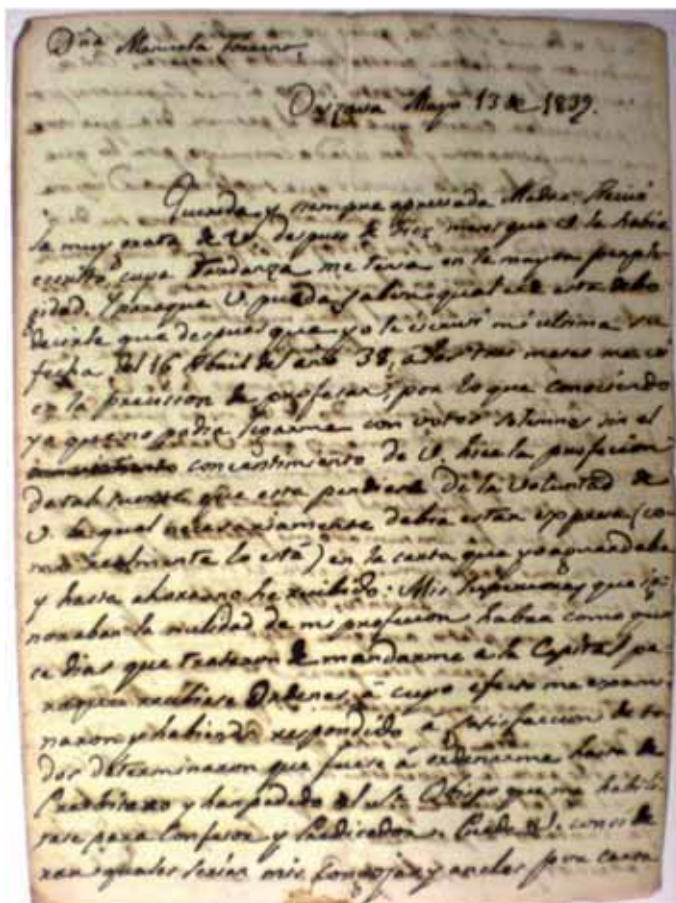

Carta de Rosa Dot i Prats adreçada al seu fill, Fidel Moragas Dot, del 10 d'octubre de 1838.

Dors de la carta anterior.

Annex 11. Mostres de cartes de Pere Torrent i Vila

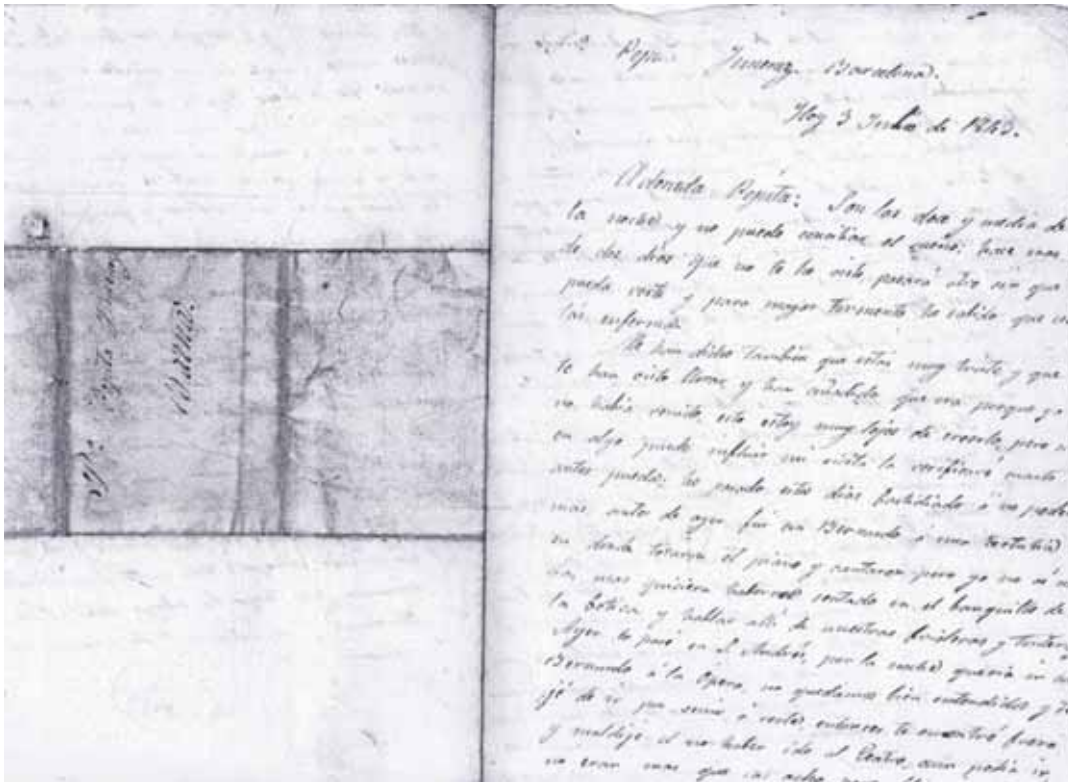

Carta que Pere Torrent i Vila va enviar a Manuela Torrent, la seva mare, el 13 de maig de 1839.

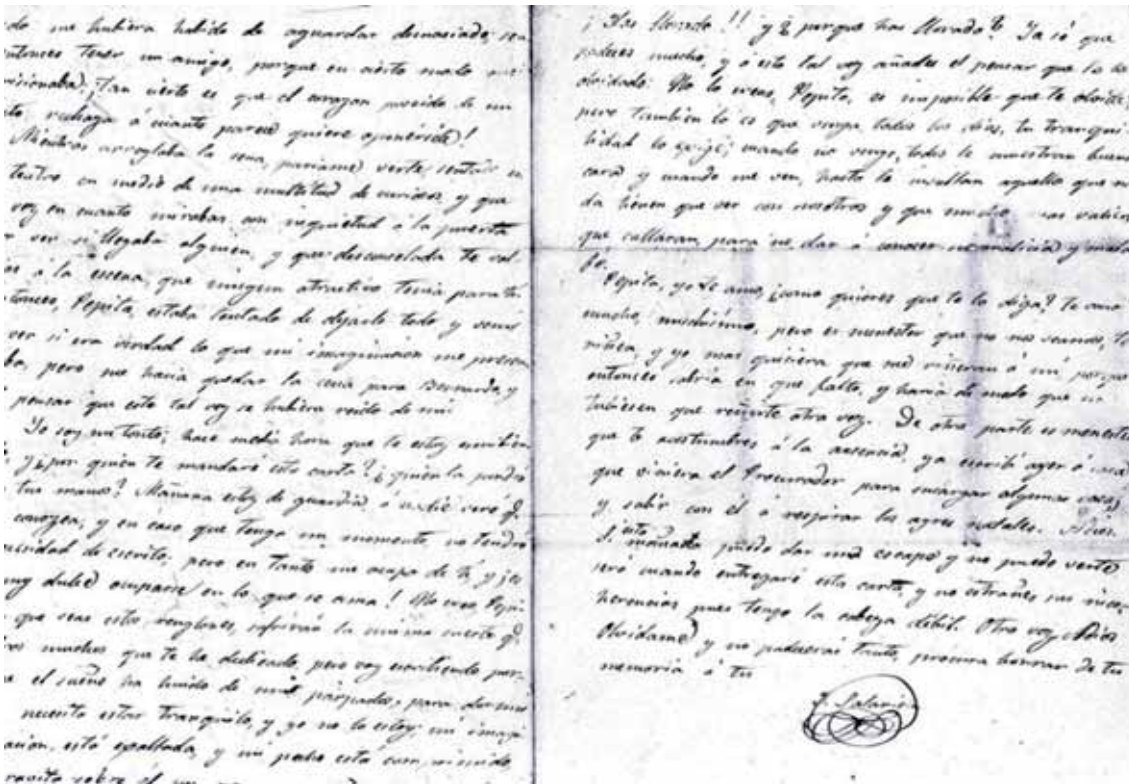

Carta de Pere Torrent i Vila dirigida a Pere Pons, el seu oncle, del 2 d'octubre de 1844.

Annex 12. Mostres de cartes del fons de la família dels doctors Salarich

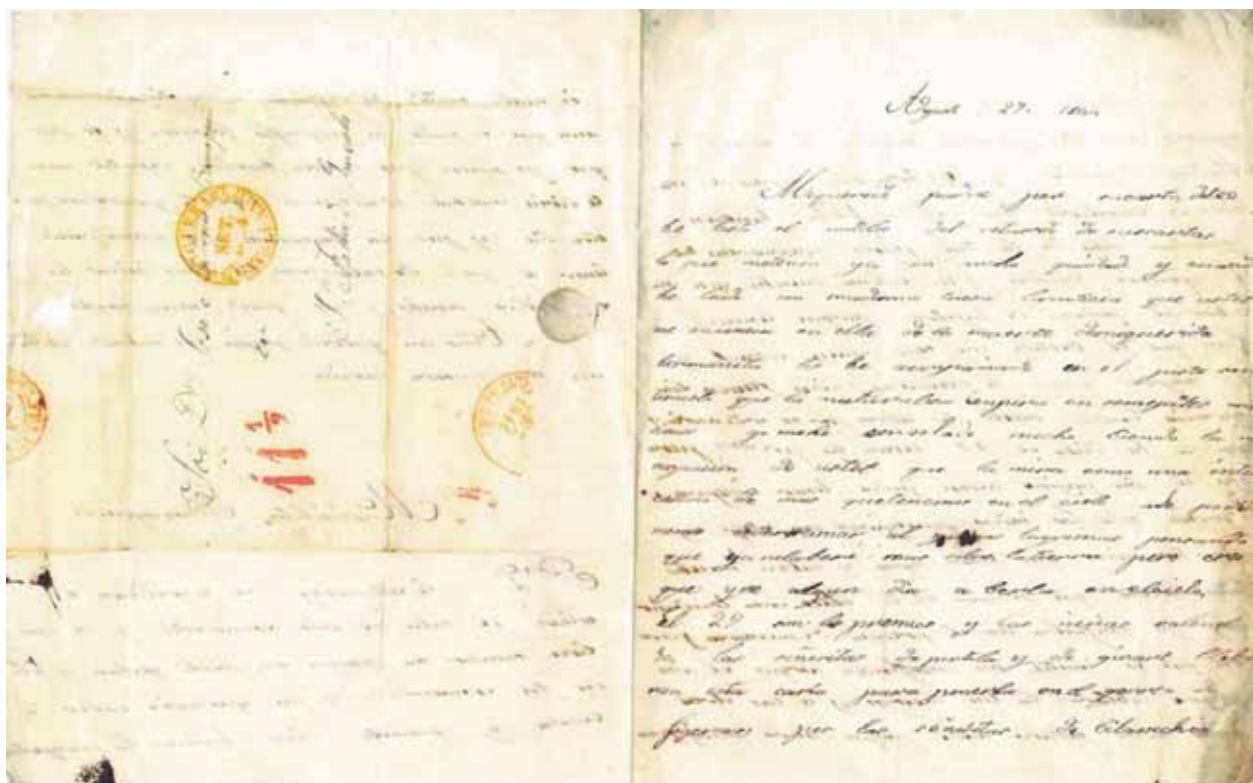

Carta de Joaquim Salarich Verdaguera per a Pepita Jiménez, la seva promesa, del 3 de juliol de 1843.

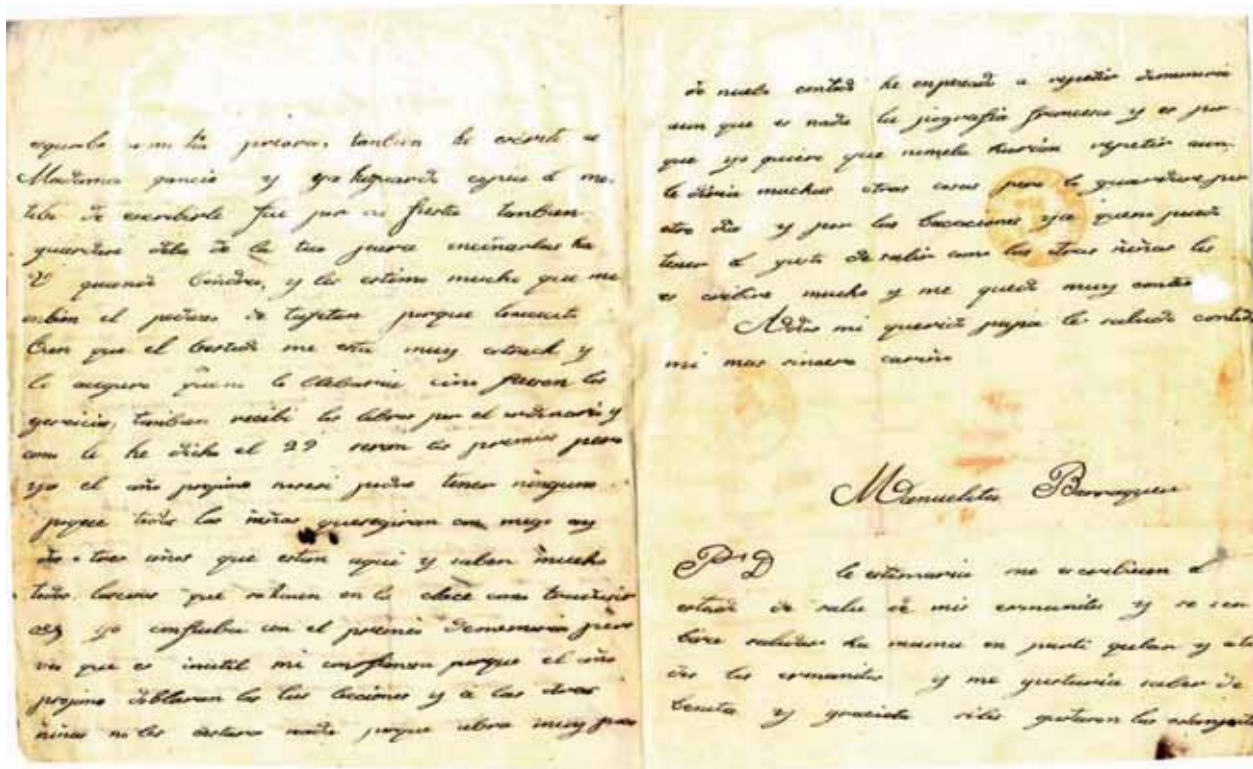

Dors de la carta anterior.

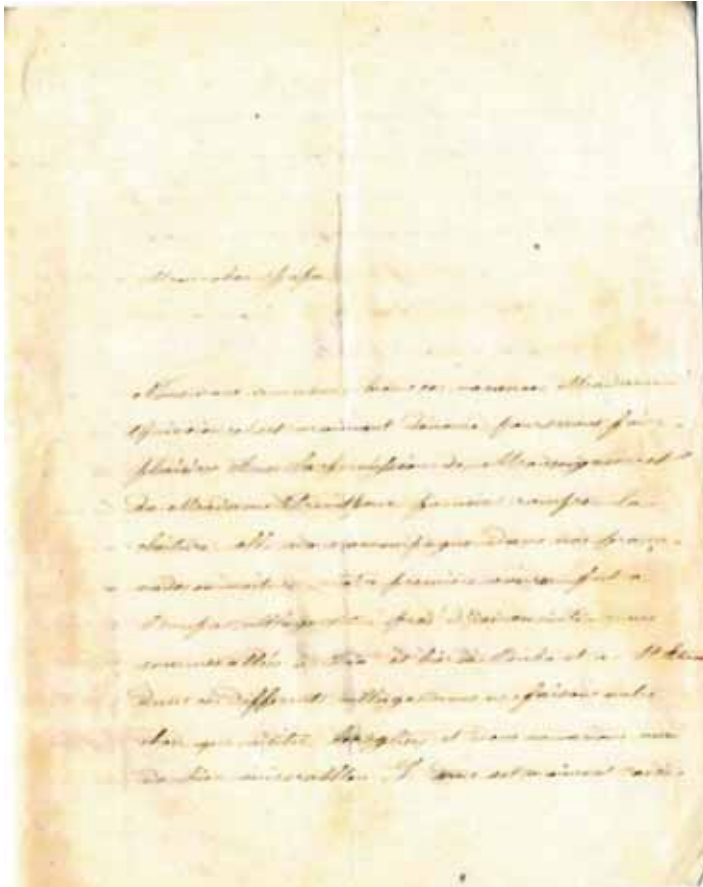
Annex 13. Mostres de cartes del fons de la família Barraquer

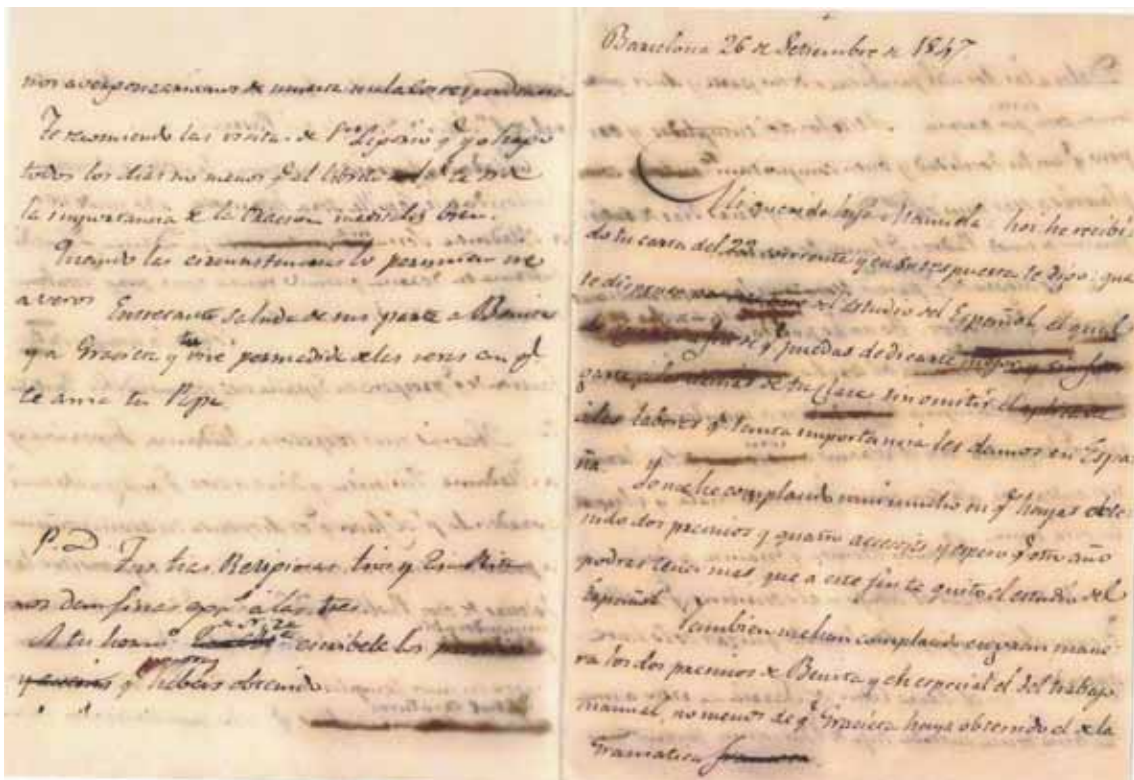
Carta de Manuela de Barraquer dirigida al seu pare, Josep Antoni de Barraquer i Llauder, del 27 d'agost de 1844.

Dors de la carta anterior.

Una altra carta de Manuela per al seu pare del 23 de setembre de 1847. No és una missiva autògrafa.

Original o esborrany d'una carta de Josep Antoni de Barraquer i Llauder adreçada a la seva filla Manuela del 26 de setembre de 1847.

Annex 14. Mostres de cartes del fons de la família Ramis

Carta de Joaquim Ramis i Taix per al seu pare, Domènec Ramis Panella, del 25 d'octubre de 1855.

Carta de Domènec Ramis Panella adreçada al seu primogènit, Joaquim Ramis i Taix, del 2 de novembre de 1855.

11 de Julio

Querido hermano en Christo
 he escrito para decirte que he
 de ir a la casa que me has escrito que me
 puedes ir a ver como es lo que te propongo para
 el bien de todos como si fueras una gran familia de
 tu y me de mi con la idea de poner en
 a mis hermanos y sobrinos de parte de la
 casa de Logares y de casa
 Con una gran idea de ir a todos mis hijos
 y parientes y conocidos de del extranjero y en
 particular a España y de un lado que
 me quise mucho Ramon Ramis

En tu mis servicios todo lo que puedas
 que me des como siempre has de la
 casa para la casa de los hermanos
 que se me han de ir a poner de cartas
 puestas a preguntar que se está en el
 me voy a dar un abrazo al correo

Dors de la carta anterior.

Dr. D. Joaquim Ramis

Sadlerworth 7 Julio de 1855

Querido hermano en Christo
 Chester se ha recibido un parte tele-
 grafico y dice que en esta estacion
 grande revolucion y que han ase-
 sinado dos fabricantes de la ciudad
 a vuelta de correo de Inglaterra de
 todo lo que ocurre y haya ocurrido
 asi como los nombres de esta dos de
 grandes fabricantes. Recuerdo que si
 podras figurar nuestra angustia tan-
 to por las antedichas noticias como por
 el estar separados en momentos de la
 del lado de nuestra familia
 Te repetimos que nos contestes a vuel-
 ta de correo, y que si te es facil, nos
 mandes el Bressi o cualquier otro
 periodico.
 Sin mas de expresiones a toda la fa-
 milia y tu des por de tus hermanos
 Ramon Ramis

Carta de Ramon Ramis i Taix destinada al seu germà Joaquim del 7 de juliol de 1855.

Carta de Cristina Amigó dirigida al seu futur espòs, Joaquim Ramis i Taix. Sense data.

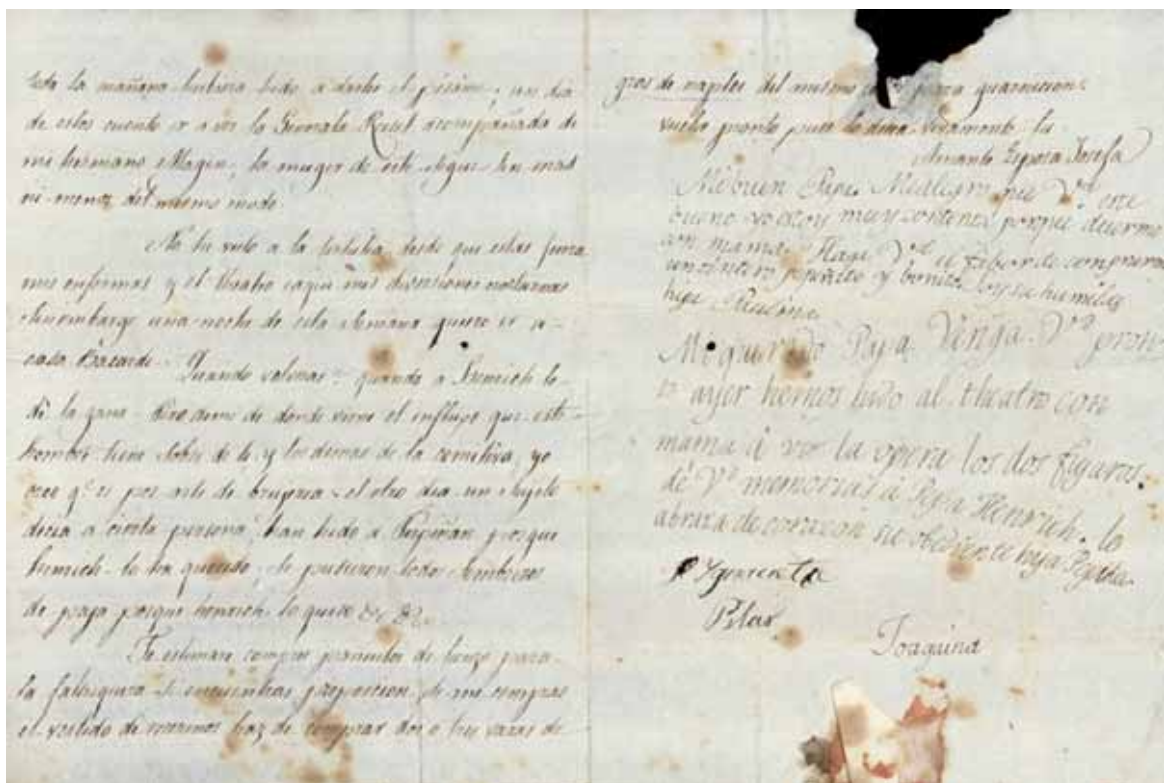

Carta de Joaquim Ramis per a la seva futura esposa, Cristina Amigó, del 8 de juliol de 1852.

Annex 15. Mostres de cartes del fons d'Ignasi de Janer i Milà de la Roca (els Gònima)

Carta de Josepa Gironella i Ayguals dirigida al seu espòs, Erasme de Janer i de Gònima, del 13 de novembre de 1825.

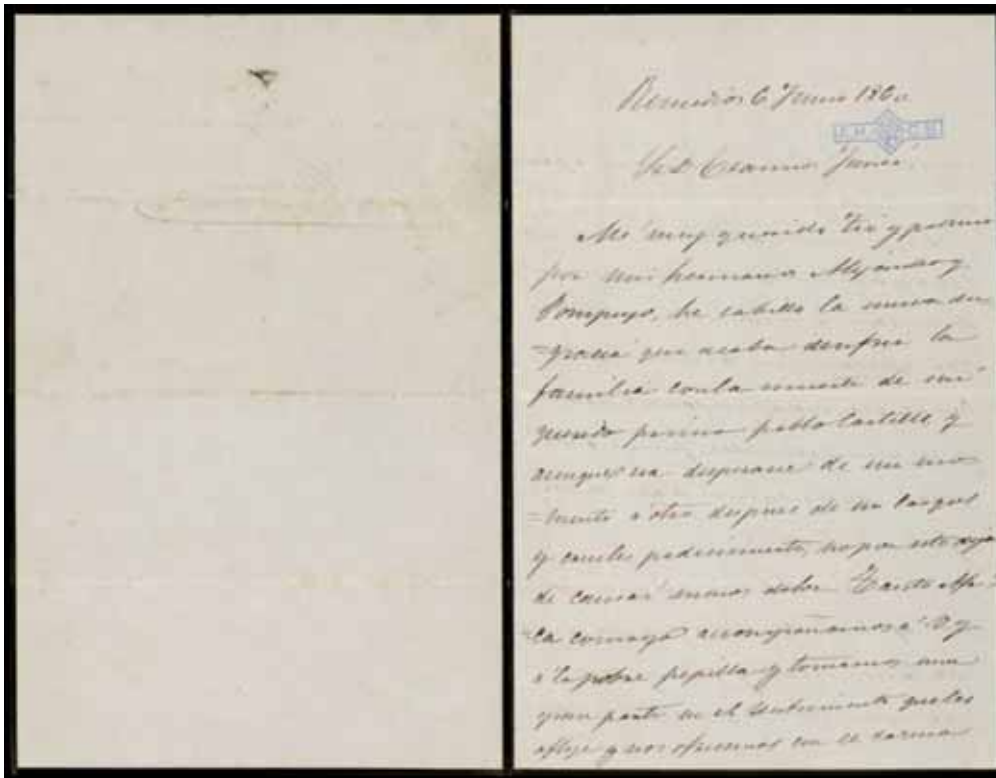
Dors de la carta anterior. Amb algunes línies escrites pels fills del matrimoni.

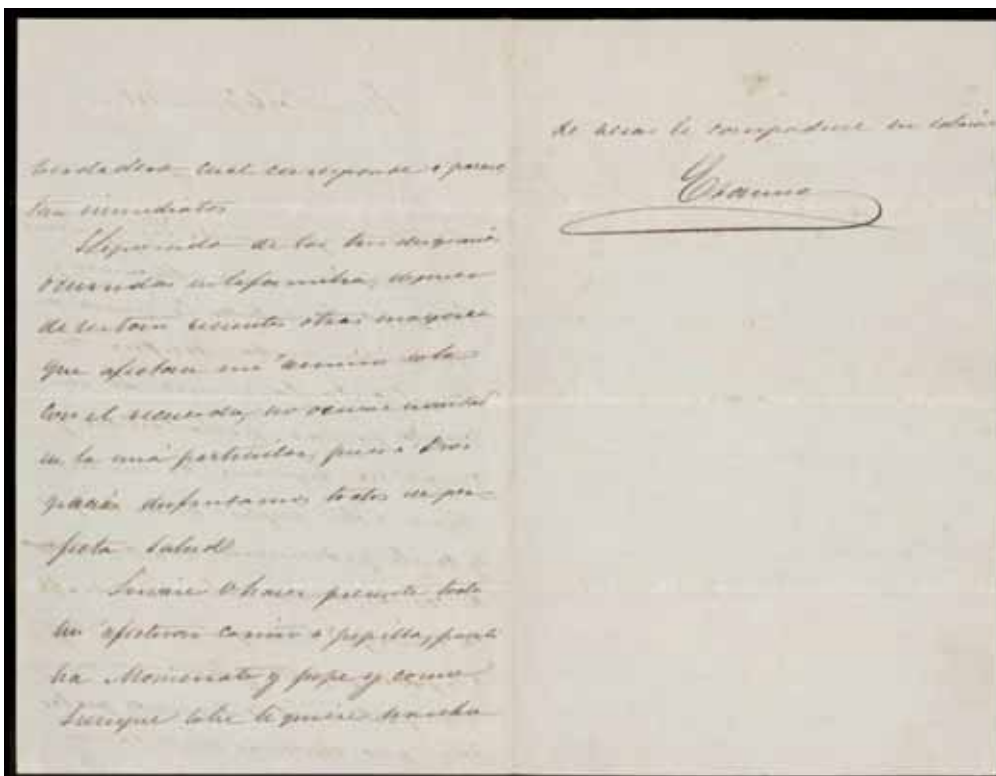
Carta d'Erasmus de Janer i de Gònima per als seus fills del 8 d'agost de 1851. Amb segell.

Dors de la carta anterior.

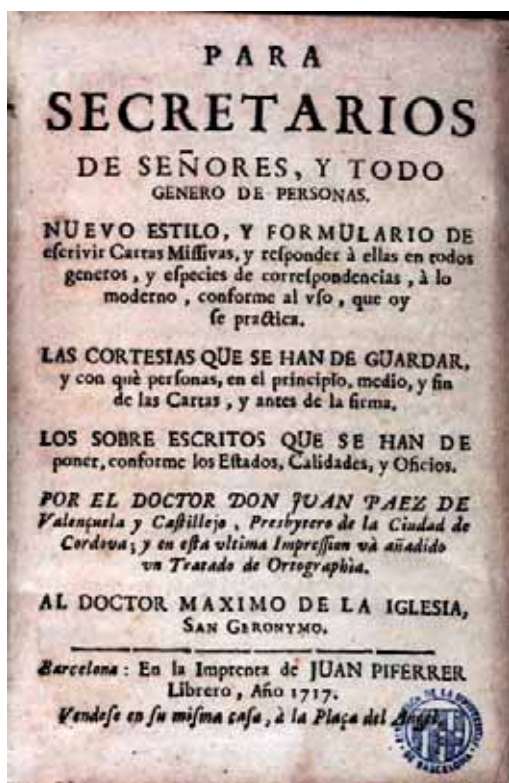

Carta d'un nebot d'Erasme de Janer i de Gònima destinada a aquest del 6 de juny de 1860.

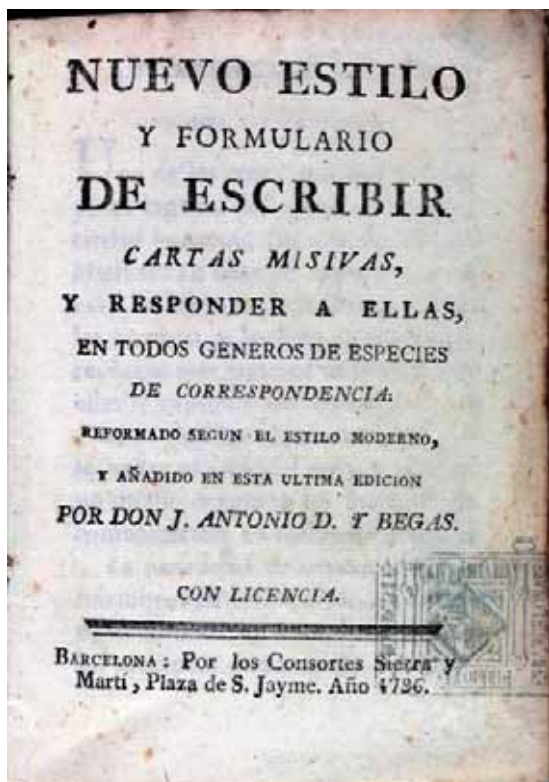

Dors de la carta anterior.

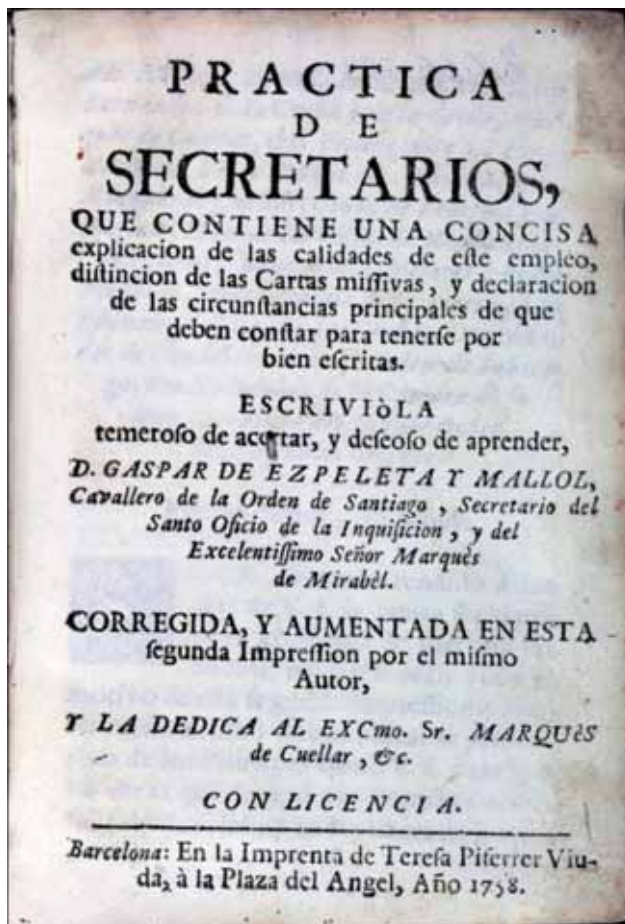
Annex 16. Portades manuals epistolars del segle XVIII

Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica (1717) de Juan Páez de Valenzuela y Castillejo.

Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia (1796) de J. Antonio D. i Begas.

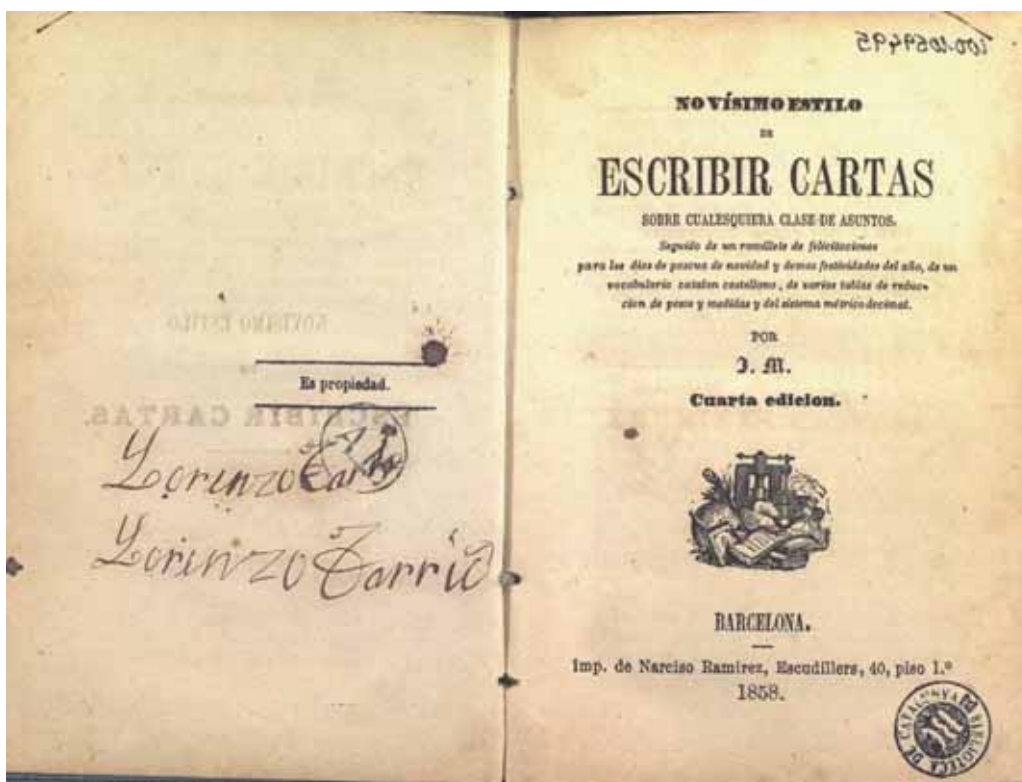

Práctica de secretarios (1758) de Gaspar de Ezpeleta i Mallol.

Annex 17. Portades manuals epistolars del segle XIX

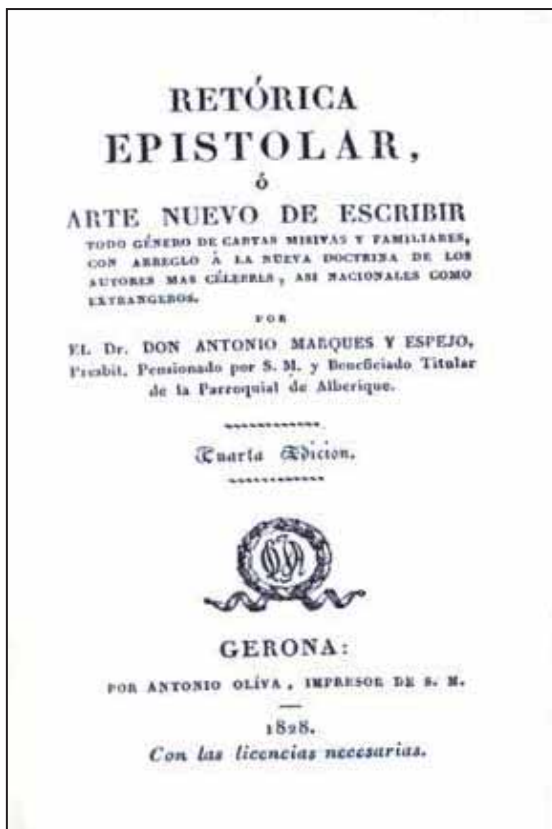
Novísimo manual epistolar o colección completa de modelos de cartas familiares y de comercio, billetes, esquelas, circulares, peticiones, súplicas, memoriales, etc., para toda clase de asuntos y objetos (1864) de Santiago Àngel Saura i Mascaró.

Novísimo estilo de escribir cartas sobre cualesquiera clase de asuntos (1858) de J. M.

Novísimo estilo de cartas (1850) de Joan Sagarra.

Retórica epistolar o arte nuevo de escribir todo género de cartas misivas y familiares, con arreglo a la nueva doctrina de los autores más célebres así nacionales como extranjeros (1828) d' Antonio Marqués y Espejo.

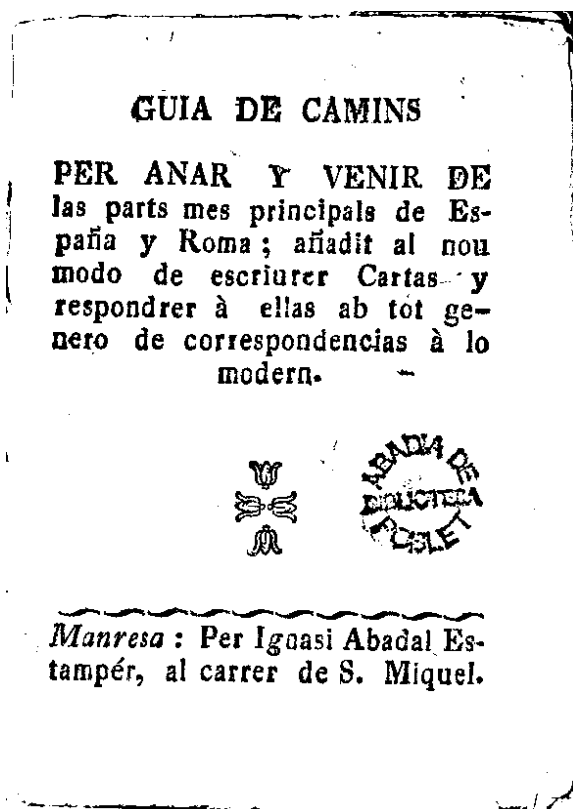
ÍNDICE.

	Pag.
A arte de escribir todo género de cartas.	
Designio y division de este tratado.	1
Nociones preliminares sobre el estilo epistolario.	2
Motivos para escribir cartas.	4
Tratamiento ó ceremonial de las cartas.	5
Tratamientos de las personas de gerarquía eclesiástica.	9
Tratamientos seculares.	10
Estilo verdadero de las cartas.	14
Cartas de consejos serias y morales.	18
Ejemplos de cartas de consejos, serias y morales.	20
Cartas de pésame.	30
Modelos de cartas de pésame.	41
Respuestas á las cartas de pésame.	56
Cartas á las personas de cuya compañía nos separamos.	57
Cartas de negocios, de encargos y de comercio.	61
Modelos de cartas de negocios.	62
Modelos de cartas de comercio, y advertencias para su composicion.	71
Formulario de una cuenta de resaca.	84
Obligaciones del tenedor de una letra.	99
Cartas de recomendacion.	101
Respuestas á las cartas de recomendacion.	103
Cartas de pretension, representaciones y memoriales.	113

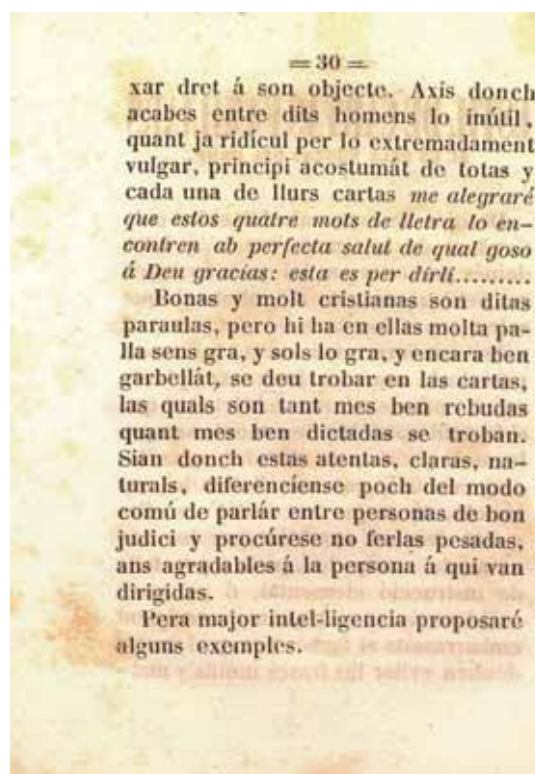

Arte epistolar o reglas teórico-prácticas para escribir cartas, oficios, memoriales, pedimentos, etc. (1819) de Melchor de Sas.

Annex 18. Manuals epistolars del segle XIX escrits en català

Guia de camins per anar i venir de les parts més principals d'Espanya i Roma (entre 1769 i 1813), impresa a Manresa per Ignasi d'Abadal.

Regles d'urbanitat o bona criança. Estil de cartes familiars i cristianes oracions a l'ús dels cultivadors (1855) de Narcís Fagès de Romà.

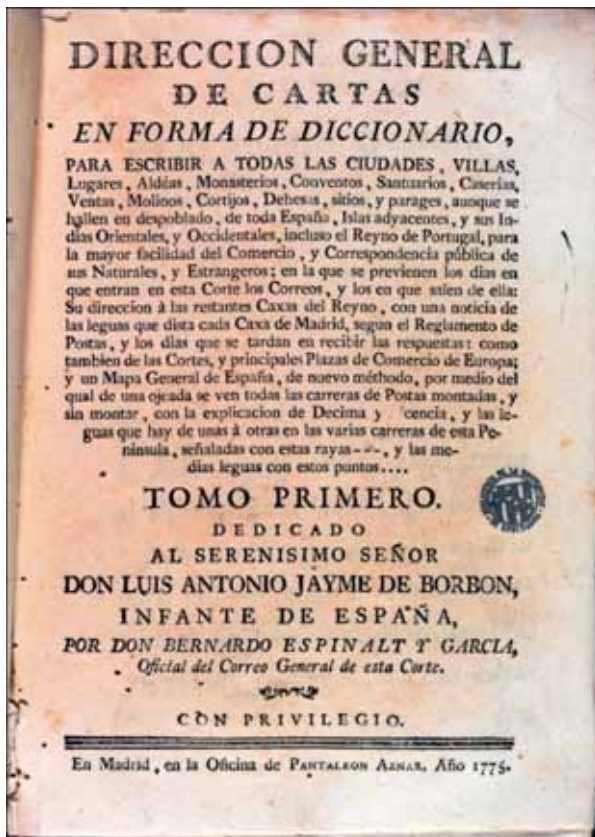
Novíssim estil d'escriure cartes en català (entre 1880 i 1894) d'Antoni Bulbena i Tusell.

Annex 19. *Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos*
(1845) d'Esteve Paluzie i Cantalozella

Arte epistolar para facilitar la lectura de los manuscritos a los niños y adultos (1845) d'Esteve Paluzie i Cantalozella.

Annex 20. Itineraris i guies de camins

Dirección general de cartas en forma de diccionario (1775) de Bernardo Espinalt i Garcia.

Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España (1830) de Francisco Xavier de Cabanes.

ADMINISTRACION PRINCIPAL DE CORREOS DE BARCELONA.

Noticia de los dias y horas en que entran y salen los Correos en la actualidad.

ENTRADAS.	CARRERAS.	SALIDAS.
<i>Lunes y Jueves á las 10 de la mañana.</i>	De Madrid, Mancha, Andalucía, Extremadura, Galicia, Asturias, Leon, Gaitilla, Montañas, Provincias Vascongadas, Navarra, Rioja, Soria, Alcarria, Aragon, Lérida y toda la parte del Urgel, Vall de Aran y Agramunt.....	<i>Miércoles y Sábados á las 12 del dia.</i>
<i>Lunes y Jueves á las 6 de la tarde.</i>	De Gerona, Hostalrich, Figueras, el Ampordan, Francia y el Estrangero.....	<i>Miércoles y Viernes á las 9 de la noche.</i>
<i>Martes y Viernes á las 6 de la mañana.</i>	De Villafranca, Tarragona y su Campo, Tortosa, Valencia, Múrcia y Granada, Alicante y Cartagena, Manresa, Moyá, Cardona, Berga, Sobona, Granollers, Vich, Olot, Ripoll, Campredon, Puigcerdá y resto de la Montaña.....	<i>Miércoles á las 7 de la noche, y Sábado á las 12 del dia.</i>
<i>Miércoles y Sábados á las 6 de la tarde.</i>	De Mataró, Calella, Blanes, La Bisbal, San Felix de Guixols y toda la Marina de la parte del Levante.....	<i>Martes y Viernes á las 10 de la mañana.</i>
<i>Jueves al medio dia.....</i>	De Mallorca, Mahon ó Ibiza.....	<i>Sábado á las 4 de la tarde.</i>

Nota. Se despacha correspondencia con los Vapores (1), para los puntos de la Costa de la Peninsula segun los anuncios de sus salidas en los periódicos, y se distribuye la que traigan por esta Capital los mismos, luego de su arribo.

2^a Se previene que la correspondencia para Francia é Italia debe franquearse hasta la frontera; sin cuyo requisito no se le dará curso.

3ª Toda correspondencia, que se recibe por el Boson ó que se traiga á certificar, ó franquear, ha de ser media hora antes de la marcada en este estado para las salidas de Correos; la que venga despues quedará por el correo próximo, porque las operaciones así lo exigen y la ordenanza así lo previene.

4^a La correspondencia para América, sale todos los Correos con direccion á Cádiz, ó la Coruña, de cuyos puertos parten las expediciones los primeros dias de cada mes.

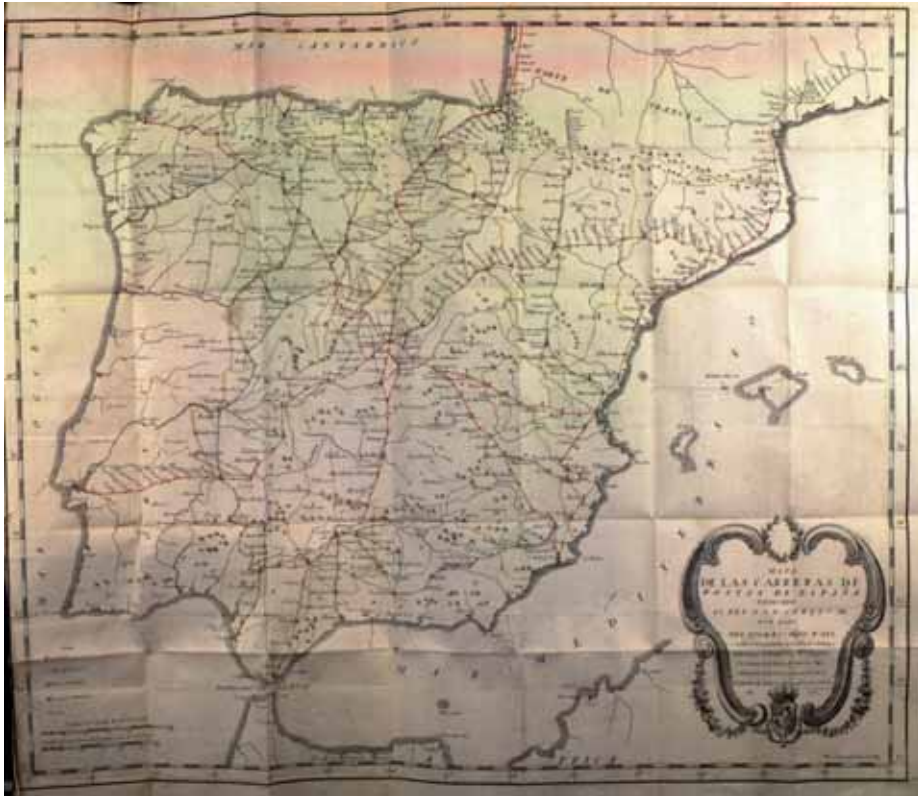
Barcelona 28 de agosto de 1850.

(1) En esta librería se hallará el itinerario de los Vapores Fenice, Vulcar y Mercutio

*Por orden del Sr. Administrador principal.
Librería de D. Manuel Bosch, calle Ancha.*

Nueva dirección de cartas e itinerario por orden alfabético de las cuatro provincias de Cataluña (1835) de Vicente Ballesteros.

Annex 21. Mapes de les carreres de posta espanyoles dels segles XVIII i XIX

Mapa de las carreras de postas de España (1760) de Tomás López inclòs a *Itinerario de las carreras de posta de dentro y fuera del Reino* (1761) de Pedro Rodríguez de Campomanes.

Mapa de España dividido en todos sus reinos, provincias y principados en donde están observadas todas las rutas de postas, caxas y correos (1775) de Bernardo Espinalt i Garcia extret de l'obra del mateix autor *Dirección de cartas en forma de Diccionario* (1775).

Mapa itinerario de los reinos de España y Portugal (1829) de Francisco Xavier de Cabanes inclòs a l'obra del mateix autor titulada *Guía general de correos, postas y caminos del Reino de España* (1830).